

Шарк Ҷамоати

Ойлик, адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

50-йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

СССР ОЛИЙ СОВЕТИ ПРЕЗИДИУМИНИНГ ФАРМОНИ

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ЖУРНАЛИНИ ХАЛҚЛАР ДЎСТЛИГИ ОРДЕНИ БИЛАН МУКОФОТЛАШ ТЎҒРИСИДА

Совет адабиётини ривожлантиришдаги хизматлари ва меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашда актив иштирок этганлиги учун Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг «Шарқ юлдузи» журнали Халқлар дўстлиги ордени билан мукофотлансин.

**СССР Олий Совети Президиумининг Раиси
Л. БРЕЖНЕВ.**

**СССР Олий Совети Президиумининг Секретари
М. ГЕОРГАДЗЕ.**

Москва, Кремль, 1982 йил, 18 июнь.

Тўлепберген Қаипбергенов

Кўз қорғичи

РОМАН

Шарқнинг тақдири суғориш санъатига боғлиқ.
К. МАРКС.

1

«Янгилик» совхозида тантанали мажлислар кўп бўлиб турар эди. Лекин ҳеч қайси бири совхоз директори Эржон Шержонов ўз аризасига биноан директорликдан бўшатилиб, ўрнига Яхшилиқ Давлатовнинг тайинланишига бағишланган галгидек қизғин ва эркин ўтмаганди.

Июнь ойининг жазирама иссиғи бўлгани учун йнгилиш совхоз идораси ташқарисидаги икки туп сада остида ўтказилди. Совхоз раҳбарлари, фаоллар чақиртирилганига қарамай, эшитганларнинг ҳаммаси бу мажлисга ёппасига келди. Соя-салқин жой етишмаганлар, скамейка, курси тегмаганлар офтобда тик туришар, миқ этишмасди.

Мажлисни партком секретари Мамутов очиб, райком секретарига сўз бериши билан ҳамманинг эътибори Нисон Нажимов томон оғди.

У сўзида Эржон Шержоновиинг аризасини ўқишдан бошлади.

«Район партия комитетининг бюросига шу бюронинг аъзоси Эржон Шержоновдан

АРИЗА

Мен «Янгилик» совхозида чорак асрдан зиёд директор лавозимида ишладим. Бу давр мобайнида районни бир марта ҳам оқсатмадим. Менинг совхозим планларини ҳамма вақт бажариб келди, ўзимни қаноатлантирмайдиган йиллар ўртача ҳосил кўтарган йиллар эди, шундай йилларда ҳам бош бўлиб ё иккинчи, жуда нари борса учинчи бўлиб планларни бажарганлигим ҳақида рапорт берар эдим. Қишлоқ хўжалик ходимларининг кейинги қурултойида адресимга танқидий гаплар айтилди — ҳаммаси бўлиб совхозимда бир ҳафта туриб кетган ёш мутахассис Давлатов танқид қилди. Уйладим, кўп ўйлаб, ўзимдан ўзим арзирли хато-камчилик топган бўлмасам-да, чинакам коммунист сифатида танқиддан хулоса чиқариб, бундан буёқ мен директор лавозимида ишлай олмасман, деган қарорга келдим. Шунинг учун мени директорлик вазифамдан озод этишингизни ўтиниб сўрайман».

У аризани ўқиб тугатгач, Шержоновиинг район партия комитети олдидаги хизматларини баён қилишга ўтди.

Президиумда ўтирганлар орасидан совхоз ишчиларининг кўпчилигига нотаниш Яхшилик Давлатов ўтган қурултойда Шержоновиинг танқид қилгани ҳам рост эди. Баъзилар ўзига тикилиб қарашганини кўриб, унинг оққуба юзи сал қизарди-да, пастки дўрдоқроқ лабини қордай оқ рўмолча билан артиб, бошини қуйи эгди.

Областдаги бошқармаларнинг биттасида бўлим бошлиғининг муовини бўлиб ишлайдиган Яхшилик Давлатов қишлоқ хўжалиги ходимлари қурултойи олдида область партия комитетининг топшириғи билан «Янгилик» совхозида бўлиб, бу ерда кўрган-билганлари юзасидан қурултойда чиқиб сўзлади. Қоғозга қарамасдан, зал билан бамисоли кенгашиги келгандай сўзлади. Ушанда нима деб гапиргани, кетидан нима бўлгани ҳозир ҳам эсида.

«...Кимда ким тошқин тезоқар сувнинг кенг, текис далани босиб оқишини кўрган бўлса, кўз олдига келтирсин, — деди у. — Шиддатли тошқин сув бирдан ёйилмай, фақат олдинга қараб интилади, дўнгликларни ҳам писанд қилмайди. Яна чуқурликларнинг тўлишини кутиб турмай, пастликдан юқорига югурган одамдай пишқириб, запти билан олдинга оқиб кетаверади. «Янгилик» совхозининг иқтисодий ривожланиш жараёнида мана шу тошқин сувнинг оқиш суръати бормикан, деган гумон билан қайтдим. Бугунги қурултойда ўртоқ Шержоновиинг планни бажаргани билан мақтанишлари ҳам ёқмади. Социалистик жамиятимизнинг ўзи планли ривожланишга асосланган, «Янгилик» совхозини Шержонов эмас, Элбоев, Иванов бошқарса ҳам, план бажарилаберади. «Янгилик» совхозини учун шולי экинни фойдалими ёинки илгаригидек пахта ўсимлиги фойдалими? Мана шу сўроққа жавоб бериши керак эди... Совхознинг кундалик ишида ҳайрон қоларли нарса — совхоз раҳбарлари кичкинагина оддий янгиликни каттакон шовшувга айлантириб ўрганишган. Мен уч ўринлик янги гаражни очиш тантанасида қатнашдим. Район миқёсидаги юқори даражали ўртоқлардан биттаси чақиртирилибди. Лента кесилди. Областан борганим учун лентани кесиш қайчиси менга берилди. Кетидан зиёфат бўлди. Зиёфатни совхознинг марказий магазини мудирини бошқарди. Отини, фамилиясини сўрамадим, уни ҳамма Завмаг дер экан. Менинг кузатувимга кўра совхозда директордан кейинги иккинчи шахс — Завмаг!..»

Залдагилар гулдурос қарсак чалишларига қарамасдан, президиумда ўтирган Шержонов навбатига ҳам қарамай бирдан ўрнидан турди.

— Уртоқлар, — деди залга қараб. — Давлатов Шержонови танқид қилди, деб ўйламанглар! У ўзининг танҳо менга ҳамда Завмагга нисбатан ўпка-гинасини изҳор этди...

— Справкалар учун сўз қурултой охирида берилади, — деди мажлис раиси. Кейин бошқа нотиққа сўз берди. Шержонов тилини тишлагандай жим бўлиб қолган бўлса-да, йигирма минутлик танаффус пайтида Давлатовни топиб олди.

— Ҳей, Давлатов, — деди унинг тирсагидан ушлаб. — Тиниқ сувни лойқалатмоқчи бўлгандинг-ку, лекин ўрнига қўя олмадинг. Ухшатишларинг улоқни тушунтириш учун туяни мисолга олгандай бўлди. Лодон!

Давлатов индамади.

— Қурултой олдидан сўзга чиқувчиларнинг рўyxатини кўрганим-да сен йўқ эдинг, ёш кадр экан, областга кўринсин, деб рўyxатга ўзим илтимос қилиб ёздириб қўйгандим.

Давлатов энди бепарво қолмади.

— Маркс, капитализм ўзига гўрков синфни ўзи туғдиради, деган-ку, ахир!

Шержонов жон томирига пичоқ санчилгандек, афтини бужмай-тирди.

— Эҳ, лодон! Совхоздан кетар пайтингда: «ука, ичингда гап олиб кетма, айтиб кет. Уз вақтида айтилмаган гап ёрилмаган бомбага ўхшайди, кутилмаганда портлаб кетиб, ё ўзингни, ё дўстларингни но-буд қилади», деган эдим-ку, сенга. Мана энди ўзингга зарар етказ-динг! Эсингда бўлсин, қари шақал кучукларга туттирмайди.

Шержонов йирик гавдали, бесўнақай одам эди. Давлатов иягини сал кўтариб, унинг қора тутунга айланган юзига ғазаб билан қаради-ю, лекин гапирмади.

— Ҳа, Давлатов, сен югурик от бўлгинг келдими? Эҳтиёт бўл. Югурик отнинг бағрини ўз буктаргиси яра қилади! Бўлмаса ҳамма яхши кўрадиган ит бўлгандан кўра, ҳамма ёмон кўрадиган қашқир бўлгинг келдими? Эҳтиёт бўл! Ақлсизлар кундузи ҳам адашади, ақл-лилар ойсиз қоронғи тунда ҳам йўл топади. Сен мен юрадиган йўл-ларга нур сочувчи чироқларни синдиришга уринганинг билан менинг ўз шамчироғим бор...

Унинг ясси бурни остида жуда чиройли қилиб кузалган тиканак-дай мўйлови кенг ёноқларининг икки чеккасидан сизган тер билан қорайинқираб, ҳатто кайфияти яхши пайтларида ҳам совуқ кўринади-ган юзини ундан бадтар хунук қилиб юборган эди. Бу қилиғи учун Давлатов унга ачинди, айна чоқда нафрати ҳам кўзғиди. Жавоб бермади.

— Давлатов, эсингда бўлсин! — деди Шержонов, овозини кўтариб. Кейин ҳақкадек ён атрофга аланг-жаланг қараниб олиб, давом этди. — Мен душманларим билан кураша-кураша жуда чиниқиб пи-шиб кетганман. Бу борада етарли тажриба ҳам тўплаганман. Оғир йилларнинг алғов-дарғов пайтида ҳам устимга гард, чанг қўнма-ган. Улуғ Ватан уруши пайтида фронт орқасини мустаҳкамлаш учун менга берилган имтиёзга ҳеч ким қўл теккизолмади. Партиянинг йи-гирманчи съезидан сўнг шахсга сиғиниш оқибатига қарши курашда ҳам ўзимни кўрсатганман. Ҳали ёш кадрсан, сени аяйман!

— Мен ўзимни аямасам ҳам, аяй берасизми? — деди Давлатов чидамай.

Шержонов ичидан ларзага келиб, жаҳлдан бўғилса ҳам, мўйлов-лари силкиниб ўзича кулди:

— Сен ўқимишли йигитсан-ку, лекин ижтимоий тараққиётни ҳам тушунмайсан. Ҳозир йўллар равон, давлат машиналари планли равиш-да олға бормоқда.

— Сиз бошқарган машина шу равон йўлда инерция билан бора-ётган бўлса керак.

— «Бўлса керак», дема, Давлатов! Ҳозир ҳар бир корхонани, ҳар

бир коллективни коммунизмга қараб йўл олган машина десак, унинг рулидаги одам шу машинанинг бошқарувчисидир! Коллектив аъзолари мазкур машинанинг мурватлари. Мурватларни янгилаб туриш мумкин, лекин рулчи тез-тез алмашса, машинанинг йўли унмайди, ишга зарар етади!

— Уртоқ Шержонов, ичкарига киришга қўнғироқ чалиняпти. Мақсадни айтинг, қисқаси, нима демоқчисиз?

— Сенинг ҳаёт фалсафанинг «бошқаларнинг ўлимини кўришдан қувонаман, сабаби — ўзимнинг яна бошқалардан кўпроқ умр кўрганимга ишончим ортади» дегандан иборат.

— Йўқ, ўртоқ Шержонов, бошқаларнинг ўлимини кўриш қайғули. Чунки, сенинг бу дунёни обод қилиш учун амалга ошираётган хайрли ишингни яна битта одам кўролмай, бебахра қолади.

— Сен шу фалсафага содиқ бўлсанг, ичкарига кирганимиздан кейин президиумга хат чиқар. Сўз ол. Менинг шаънимга айтган ноўрин гапларнинг учун кўпчилик олдида кечирим сўра. Кимда-ким кўпчилик олдида хатосини бўйнига олиб ўрганса, ўша одам мансаб зинапояларидан баҳузур юқори кўтарилади.

— Мени мансаб пиллапоялари қизиқтирмайди.

— Амални ҳавас қилмайдиганлар гўрда ётибди! Ҳа, шундоқ!

Ичкарига киришга чақириб қўнғироқ чалинганч, Давлатов эшик томон бурилди. Шержонов у билан гўё биргалашиб кираётганга ўхшаб орқама-орқа кирди-да, залнинг ўртасидан савлат тўкиб бориб, жойига жуда сиполик билан ўтирди.

Қурултойда улардан кейин сўзлаганларнинг ҳеч қайсиси на Шержоновнинг, на Давлатовнинг тарафини оладиган бир оғиз гап айтди. Бу ҳол уларга оғир ботди. Қурултой охирида иккаласи ҳам елкасидан юк босган одамдай ўзларича эзилиб, яғринларидан тер қуйиб, маъюс бўлиб, гоят тушқун кайфиятда тарқашди.

Уқ отсанг-у, унинг нишонга теккан-тегмаганини билмасанг, бундан оғир нарса йўқ. Уқнинг адашиб, ўзинг учун ҳам, дўстларинг учун ҳам қадрли бировни қулатган бўлса... Сўз айтсанг, у нишонга етиб борса, буни билишдан ортиқ нарса йўқ. Бундан роҳатланасан. Борди-ю, икки ҳолатда ишингни баҳоловчи бўлмаса, бу яна оғир. Бошингни қаёққа уришни билмайсан, яккаланиб қоласан:

Давлатов шу қурултойда сўзлагандан кейин кўнгли ҳижил бўлиб юрди. Шержоновнинг аччиғини чиқаргани учун эмас, унинг гапларига ҳеч ким муносабат билдирмагани учун. Аммо уни Шержонов унутмади. Уйига тез-тез қўнғироқ қилиб турди. Гоҳо дағдаға қилиб қўрқитди, гоҳ мулоим гап сотди.

— Уртоқ Давлатов,— деди у кейинги гал ўзига ишончли ва бир меъёрдаги овоз билан.— Қалайсан? Ҳорм! Мен ўша сафардаги танқидинг ҳақида яна ўйладим. Мендаги хислат — ўзимни ўзим сиртдан кўра оламан. Бу, ўзингни ўзинг баҳолай билиш, демакдир. Хўш, ўзингдан ўзинг камчилик тополмасанг, мени камчилигим борлигига ишонтаришга нега интилдинг? Эсингда сақла: менинг умрим — совхозимнинг умри, совхозимнинг умри — менинг умрим! Ўзим тўғримда хотира ёзмақчиман. Шунга сенинг гапларинг бир боб бўлиб киради. Йигирманчи асрнинг ўртасида ўз душманларимнинг қийин-қистоғида қандай яшаганимни таърифлаб бераман.

— Ёзинг, — деди Давлатов жаҳл билан. — Кейинги авлод сизнинг хотираномангиз бўйича, ақалли, қандай яшаш керак эмаслигини тушунар.

Шержонов трубкага қараб шарақлаб кулди. У кулганда юзи иссиқ, меҳрли одам бўлиб кўринар эди, Давлатов унинг юзини кўрмай, ичидан аччиқланган бўлса ҳам, трубкани биринчи бўлиб қўйиб қўйишни одобсизлик деб билди.

— Давлатов, — деди у яна. — Тешик мешни одам қанча пуфласа ҳам, ичига нарса солса ҳам, уни ҳеч қачон қаппайтиролмайди. Ҳозирги ёшларнинг аксарияти тешик мешга ўхшашига ишониб қолдим...

Иўқ, мен сендан сўрамоқчи бўлганим бошқа нарса. Сен кўп ўқиган боласан. Менга айтчи, ҳаққонийликнинг астари бўладими ё бўлмай-дими?

Давлатов саволнинг маъносига тушунмай, елкасини қисиб, трубкага қараб секин жавоб берди:

— Шуни ўйлаб кўрмаган эканман.

— Астарсиз кийим тез йиртилгандай, ҳақиқатнинг ҳам астари бўлмаса, кўпга чидамайди, тез синади. Билиб қўй, ука, ҳақиқатнинг астари юзакичилик!

— Уртоқ Шерзонов, Сизнинг бўш вақтингиз кўпга ўхшайди.

— Қистанма, Давлатов. Мен вақтга ишонмайман! Ўз вақтида худога ҳам ишонмай, худосизлар тўғарагини бошқарганман. Сен нима кўрибсан, ҳали чиниқмаган коммунистсан.

— Коммунистлигимга тил теккизманг, — деди Давлатов жаҳл билан, — ҳали уйқусидан уйғона олмай, уйқули кўз билан партиёга кириб олганлардан биттаси сиз бўлсангиз керак.

— Сўнги пайтда партиёга уйғоқ кирган сенми? Унақа ўзингдан олдинги бир авлодни ерга урма! Бизлар Ленин тириклигида унга тикка эргашган авлод орқасидан бораётган авлодмиз. Сенларнинг кўзингни биз очганмиз, уйғотганмиз. Сен шўрваннинг шўрвасисан!

Давлатов трубкани зарда билан тарақлатиб жойига қўйди.

Лекин ана шу гапдан кейин кўп ўтмай у область партия комитетига чақиртирилди.

У обком секретарининг ғоят камтарлик билан ўрнидан туриб, унга пешвоз бориб, саломлашганига қараганда, ўзининг қўпол феъл-атвори учун қанрилмаганига ишонса ҳам, ҳузурда Нисон Нажимовнинг ўтирганини кўриб, ҳайрон бўлди.

— Яхшилик Давлатович, — деди обком секретари унга босиқ мурожаат қилиб, — мен сизнинг таржимаи ҳолингиз билан бир оз таниш эдим, шундай бўлса-да, бошқармада кадрларни ҳисобга олиш варақангизни олдириб келдим. Болалик чоғингиз Улуғ Ватан уруши пайтига тўғри келиб, ёшликнинг беташвиш кунлари насиб бўлмаган авлоддансиз. Етим экансиз! Қийинчиликларни енгиб, ўқиб, билим олибсиз. Институтнинг халқ хўжалигида энг керакли факультетини битирибсиз! Ҳамма иш механизация ёрдами билан ҳал қилинади. Айтинг-чи, агар сизга катта бир коллективни бошқариш топширилса, ишни нимадан бошлар эдингиз?

Давлатов бир муддат ўйланиб турди-да, жавоб қилди:

— Коллективга тўла ишонч билан!

Обком секретарининг чиройи очилиб кетди.

— Амударёнинг қуйисидаги барча шароитларга ўрганиб кетганлигингиз, билимингиз, бу регионнинг ҳар бир одим ерини подачи бўлиб ялангоёқ кезиб чиққанингиз, кейинги ишларингизнинг натижалари биз топширадиган янги лавозимни уддалаб кетибгина қолмай, яна ташаббуслар кўрсатиб, янги-янги ишларни амалга оширишингизга далолат беради. Оилангиз интернационал оила, келиннинг исми Светлана. Қизингиз ҳам бор экан.

— Исми Ойлар! — деди Давлатов, қаддини кўтариб.

— Бемалол ўтираверинг, Орол денгизи томонидаги «Ойлар кампирнинг қуми»га нима алоқангиз бор?

— Қум менинг кампир бувимнинг номига қўйилган.

— Шундайми, қизингизнинг исми ундан ёдгорлик экан-да? Табаррук кишилардан ёдгорлик бўлиш яхши нарса... Ҳозир энг кичкина звенодаги бошлиқ ҳам ўз миқёсига қараб ишлаши лозим. Мақсад — элимизда битта ҳам оиланинг қўли калта бўлиб қолишига йўл қўймасликдан иборат. Хабарингиз бор, бутун юртимиз бўйлаб янги ерлар ўзлаштириш тобора кенг қулоч ёймоқда. Шунга қарамасдан, жон бошига тақсимланганда экишга яроқли ерлар йил сайин камайиб кетяпти. Бу, албатта, туғилиш ҳисоби билан янги ер ўзлаштиришнинг

бир-бирига мос келмай қолаётганидан. Областимиз ички имкониятларга бойлигини биласиз.

— Сув бўлса, ер кўп, — деди Давлатов, индамай қулоқ солиб ўтираверишдан ноқулай аҳволга тушиб.

— Сув бўлади. Сизни қандай ишга юборишга қарор берганимизни билиб ўтирибсизми?

— Йўқ.

— Район қурултойида «Янгилик» совхозни ҳақида гапириб, директорини танқид қилганингиз эсингиздами?

— Эсимда.

— Қурултойдан кейиноқ, экиш кампанияси қизғин бошланиб кетди. Бундай долзарб пайтда бошлиқларни алмаштириш унча фойдали эмас. Шунинг учун чидадик. Энди Сизни ўша Шержоновиқ ўрнига директор қилиб юбормоқчимиз!

— Бу менинг танқидий гапларим учун жазоми, ёр..

Обком секретари ундан бундай савол кўтмаган эди, юзларида бир муддат аллақандай жиддий ҳолат аксланди, кейин сал пасайиб, яна мийиғида кулиб қўйди.

— Йўқ, сизга ишонч!

— Ишонч яхши нарса, — деди Давлатов астагина.

— Эржон Шержоновиқ танқиддан тўғри хулоса чиқарибди. Ариза берди. Ариза берган бошлиқни ортиқ тутиб туролмаймиз. Мен ўйлайманки, ўртоқ Нажимовга ҳам сизнинг номзодингиз маъқул бўлади.

— Албатта-да, — деди Нажимов. — Район обрўсини шунақа ёшлар кўтармаса, ким кўтаради?

Шундан кейин гап кўпга чўзилмади.

— Агар ўзингиз бўш келиб қўймасангиз бўлгани, бизнинг ишончимиз сиз тарафда, — деди обком секретари ва ўрнидан туриб унга қўлини чўзди. — Йигит кишининг элига, ерига муҳаббати тошни ошга айлантиради, деган халқ ҳикматиға ҳаммамиз ишонамиз. Сизга муваффақиятлар тилайман..

...Давлатов ҳазир мана шуларни бир бор эслаб, Шержоновиқнинг ариза берганиға ҳайратланди: «Танқидни бўйниға олибди. Эси бор одам экан...»

...Нажимов ўзининг Шержоновиқни характерловчи узун гапини хулосалади:

— Ўртоқ Шержоновиқнинг аризаси область партия комитетида ҳам кўрилди, — деди у. — Анча мулоҳазадан сўнг аризаси қаноатлантирилди. Ўрниға ўртоқ Яхшилиқ Давлатов таклиф қилинади. Ўртоқ Давлатов шу районда туғилган, — деб у Давлатовнинг таржимаи ҳоли билан қисқача таништирди..

Олдинги қаторда ўтирган узун бўйли, ориқ бригадир Далибой Султонов «Нисон Нажимович!» — деб биринчи бўлиб қўл кўтарди. — Қизиқ фактлар келтирдингиз. Демак, Давлатов уч кунлик чақалоқлиға онаси, уч ёшга кирганида отаси, ўн учга еганида кампир бувиси вафот этган. Етим. Мана, ўттиз уч ёшида директор, чамаси йигирма учиде ё институтни битирган, ё уйланган, ёки қизи туғилган... — Одамлар жонланиб, гурр этиб енгил кулишди. Султонов энди ўзини бир оз эркин ҳис қилди. — Биз йигирма беш йилдан буён Эржон оға билан ишлашиб келяпмиз. Уни бирон ёққа бориб, дам олиб келибди, деган гапни эшитмаганмиз. Шунинг учун аризасини ўзига қайтариб бериб, курортға юбориш керак, деб ўйлайман.

Султоновнинг гапини семиздан келган бригадир Холбой Жамолов қувватлади. У ўрнидан учиб туриб, — тўғри айтади, — деди — Эржон оға Шержоновиқ одамларға хушмуомала, халқпарвар, садоқатли одам. Совхоз учун ҳамма ердан ҳар нарсани кўпроқ ундирадиган директор эди. Ўртоқ Нажимов, сиз эргаштириб олиб келган Давлатовни илгари бир марта кўрганмиз, шунинг учун унинг яхши томонини ҳам, ёмон томонини ҳам айтолмаймиз. Ёмон дейиш ҳам қийин, лекин яхшилигини ҳам билмаймиз. Шунинг учун бундай битта саволим бор, Аме-

рикада янги президент келса, олдинги амалдорларни бир чеккадан ҳаммасини ўзгартирар эмиш. Давлатов нима қиларкин?..

Ҳамма гурр этиб кулди.

Давлатов учун Нажимов жавоб бериб қўя қолди.

— Обком секретари билан бўлган суҳбатда ўртоқ Давлатов, коллективга ишонч билан иш бошлайман, деди.

— Яна савол, лекин ўзи жавоб берсин. Бошлиқ халқ билганини билиши кифоями, ё бўлмаса халқ билмаганини билиши керакми?

— Бошлиқ халқ билганини билиши етарли,— деди Давлатов.

— Тўғри эмас,— деди кимдир орқадан.

— Тўғри! — деб эътироз қилди бошқа овоз.

Қарама-қарши бақиришлар сал босилган пайтда ўтиришга жой етишмай энг четда тик турган Элбой Қўшжонов шовқин солди:

— Мен гапираман!

Унинг бўйи барчадан пакана бўлса-да, овози йўғон эди, ҳамма орқасига ялт этиб қаради. Тик турганида бўйи бошқаларнинг ўтиргани билан баравар бўлгани учун ён томондагилар шовқин солишиб дакки беришди:

— Урнингдан туриб гапир.

— Олдинга ўтинг, — деди Нажимов.

Элбой худди командирга честь берадиган солдатдай скамейкалар орасидан минбарга етганча пошналарини тақиллатиб одим отиб борди. Унинг юриб келишига қараб, президиумдагилар мийиқларида кулиб ўтиришарди. Давлатов ғалати кайфиятда, ўйчан эди.

— Ўртоқлар! — деди Элбойнинг боши минбардан зўрға кўришиб. — Эржон Шержонов жуда доно одам. Ҳаммамиз яхши биламиз. Янги бўладиган директоримиз Давлатов уни ўтган қурултойда танқид қилган эди. Энди бу қанақаси? Биров бировни танқид қилса, ўрнига тайинлана берадими? Тушунмайман!

— Сен эндиги йили Давлатовни танқид қил, ўрнини оласан — деди кимдир орқадан.

Ҳамма кулиб юборди.

— Давлатов чиқса, ўрнига қайтадан Шержонов қўйилиши сўзсиз! — деди Қўшжонов парво қилмай. — Шержонов танқиддан хулоса чиқариб, ишдан бўшатилишини сўраб ариза беришининг ўзиёқ унинг оқиллигидан далолат беради, қолаверса, бу ҳақиқий коммунистик виждон амрига бўйсунганидандир. Бу иши барча амалпарастларга сабоқ. Одамларга ўз иши билан ўрнак кўрсатадиган, виждонли киши, хўш, у нега бўшатилар экан?

Мажлис аҳли орасида унинг гапини маъқулловчи шивир-шивирлар эшитилди.

Бир бурчакда бир оёғи қуёшда, иккинчи оёғи сояда, стул етмагандан тик турган қотмадан келган ориқ, оқ мўйлови қулоғига етай деб қолган кекса киши сўзлаш мақсадида олдинга ўтди.

— Исмингиз? — деди Нажимов, унга мулоим қараб.

— Худойберган, — дея жавоб қилди деҳқон совуққина қилиб. — Халойиқ, мен бугун Шержоновга қойил қолдим ариза бергани учун. Унинг аризасини маъқуллагани учун обкомдан ҳам, райкомдан ҳам хурсанд бўлдим. Қолаверса, қурултойда гапириб, Шержоновнинг ариза ёзишига имконият туғдирган Давлатовдан ҳам рози бўлдим. Битта одам неча йил бошлиқ бўлади? Шержоновнинг олдида бир авлод амалга кўтарилмай ўтиб кетаётганига ичим ачир эди. Худога шукр. Ахир янгилик бўлиб турсин-да! Янги бошлиқ, балқим, бизга янги кучқувват, руҳ бахш этар, совхозга янгилик олиб келар. Ўртоқ Нажимов, халқ Шержоновнинг бўшатилишини, ўрнига Давлатовнинг қўйилишини маъқуллайди. Завмагни янгилашнинг ҳам фурсати келган...

Одамлар орасида Худойберганнинг гапини маъқулловчи пичир-пичирларга қўшимча орқароқдан «яхши, яхши!» деган овозлар ҳам эшитилди.

— Энди янги директорга иккита илтимосим бор, — деди ҳалиги

деҳқон давом этиб. — Бири, ҳу, анави қишлоқнинг қибла томонидаги қабристоннинг атрофини ихота қилиш иложини топсин. Сабаби — шу атрофдаги ҳар бир хонадоннинг бу қабристонда энг камида бир қариндоши бор. Уликлар ҳам бир вақт бизлардек тирик бўлишган, бу дунёни гуллатиб-яшнатиш учун талашиб-тортишишган. Бугунги кунда уларнинг устини моллар тепкилаб булғаб юришибди. Навбат билан ҳаммамиз ҳам ўламиз, устимиздан мол юрадиган бўлса, бу хўрликка, айтингларчи, чидаб бўладими?! Бунақада қандай ўлади одам?

Ҳамма гурр этиб кулди. Нажимов ҳам, Давлатов ҳам қўшилишиб кулишди, ҳатто табиати тирриқ бўлиб ўтирган Шержоновнинг ҳам товоқдек юзидаги кичкина кўзлари кулимсиради. Худойберган ота давом этди:

— Иккинчи илтимосим, — деди у, кулмасдан, жиддий қиёфада, — бу йил сув жуда кам, экинлар чанқай бошлади, директор эртдан эътиборан сувни кўпайтириш чорасини топсин!

Бу гап ҳаммага маъқул бўлгани эшитувчиларнинг юзларидан яққол кўриниб турарди. Худойберган ота жойига тушиб кетгач, Завмаг сўз олди. Кун иссиқ бўлишига қарамасдан костюм кийиб, галстук тақиб келган эди у. Мақсади — ўзининг зиёлилигини кўрсатиб қўймоқчи бўлган бўлса керак. Лекин костюми ҳам, шими ҳам дазмолланмаган, ҳатто кир-чир, бўйнидаги галстуги бундан йигирма йил илгари оёқдан қолган, энсиз тасма галстук. Унинг ҳамиша шунақа пала-партиш кийиниб юришига кўзлари ўрганиб кетган ҳамқишлоқлари кийимига эътибор беришмади, Нажимов билан Давлатовгина ачинган кайфиятда унга қарашди.

— Менинг дўконимнинг харидорлари, дўстларим, — деди у, оштовоқдек япалоқ юзидаги терни кўлининг сирти билан артиб. — Худойберган ота қариб, бир оз алжиб қолган бўлса керак. У бугунга қадар диндор. Ҳозир бизда дин-хурофотга асос йўқ. Оти «Худой» ҳамда «Берган» бўлгани учун худони унутмаган бўлса керак? Унинг наздида биз дўзахи-ю, у гўё жаннати. Уртоқ Нажимов, яқинда район газетасида битта шоирнинг шеърини ўқиб қолдим. Ичида «жаннат», «дўзах», «Макка» деган сўзлар юрибди. Бундай сўзлар одамни йўлдан оздиради, газета муҳарририга танбеҳ бериб қўйиш керак.

— Асосий масалага ўт! — дея луқма ташлади мажлис қатнашчиларидан биттаси.

— Асосий масала Эржон оға Шержонов ҳақида, — деди Завмаг шонилмай, бамайлихотир. — Уртоқ Шержонов ариза берган, обком, райком қувватлаган. Биз ҳам қувватлаймиз. Лекин бу оқил одамдан бошқа ёққа кетмай, шунча йилдан буён меҳнати сингиб келаётган совхозига биринчи ўринбосар бўлиб қолишни илтимос қилиш керак. Менинча, ўртоқ Давлатов унинг бой тажрибасидан ўрганишни ўзига ор билмас!

Нисон Нажимовнинг чиройлидан келган оққуба юзи яшнаб, бирдан ўрнидан туриб кетди.

Ҳамма қарсак чалиб юборди.

— Уртоқ Давлатов, сиз нима дейсиз? — деб сўради у Давлатовга қараб.

— Тажрибали одамдан ўрганиш ҳеч кимга ор эмас, — деди Давлатов Нажимовга ўгирилиб. — Эржон Шержоновнинг ўзи нима дер экан?

Нажимовнинг кулиб турган кўзлари Шержоновга тикилди.

Ясси бурнининг учи терлаб, икки юзининг олмаси қизариб ўтирган Шержонов ўзини ҳар қачонгидан вазмин тутиб, ўрнидан туриш, кейин кўксига қўлини қўйиш учун бир неча дақиқани сарф этди. Мажлис аҳли сув сепгандек жим бўлиб қолди. Шержонов эса, жарга қулаб кетаётиб, жонидан энди умидини узиб қўйганида, бир халоскор илгидан тутиб қолган одамдек, тўлқинланиб кетди-да:

— Раҳмат, халқим! — деди ўпкаси тўлиб йиғлаб юбораёзиб. Бир муддат тўхтаб кўкрагини тўлдириб ҳаво шимирди, қуришган елкасини

силади.— Халқим, сизлар мени тарбиялаб, шу даражага кўтардингиз. Минг раҳмат! Менинг мақсадим — сизларни тарбиялаш эди. Бу йўлда озим-кўпми тушунмовчиликлар содир бўлган бўлса, афв этгайсизлар. Мен сизларнинг ҳеч қайси бирингизни бир-бировингиздан ортиқ-кам демасдим. Районнинг содиқ фарзанди Нисон Нажимовнинг «районда истиқомат қилувчи ҳар бир одам менинг кўзимнинг қорачиғи» деганидек, сизларнинг ҳар бирингиз менинг кўзимнинг қорачиғи эдингиз. Ҳар бирингизни бир эркалатиб, бир от қўяр эдим. Хато бўлса, хом сут эмган бандалигимни ҳисобга олиб, афв этинглар. Далибой, Холбой, Элбойларнинг отлари тақовуллиги учун, бирини бири тўлдирадиган ўйлари ва бўйлари бўлгани учун эркалаб «менинг уч мушкетерим» дегандим. Уч мушкетер бугун ҳам жуда маъқул фикрлар билдирди. Агар ҳаммангиз маъқуллаб, менга: мана шу совхознинг бир чегарасини белгиловчи қозиқ бўл, дейшиб, ҳалқумимгача тупроққа кўмсангиз ҳам гинг демасликка тайёрман!

Мажлис аҳли бир ёқадан бош чиқариб қарсак чалди. Шержонов бошини қайта-қайта силкиш билан уларга миннатдорчилигини билдириб, ўтирган ерига чўкди.

Нажимов бундай натижа кутмаганди, мажлисдан кейин янги директорни кабинетига эргаштириб олиб бориб, креслосига ўтиргизди-да, зудлик билан районга қайтиб кетди.

2

Ҳар каллада бир хаёл. Ҳар қайсисига эргашган билан ишинг бутун бўлмайди. Хаёллар сараланиши, тиниқиб, яхлит бир хулоса шаклига келиши лозим.

Шержоновнинг ҳаёт фалсафаси шунга мос эди. У ҳар хил вазиятга мослашишга уста, кўп ўйларини тиниқтириб, бир ерга жамлашга ҳам моҳир, муваффақиятсизликларининг оқибати аламини тортишга ҳам бардошлидай эди. Йиғилиш тугаб, одамлар тарқалишлари билан мазаси қочди, биров билан гаплашишга ҳам тоқати бўлмай, тўппатўғри уйига жўнаб қолди.

Хотини Фарида унинг бўшаш учун ариза берганидан хабари бўлса-да, бўшатилишини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Қурултойда танқид қилингандан кейин Завмагнинг маслаҳати бўйича, «касалнинг олдини олиш» мақсадида райкомга ариза берган бўлса ҳам «бўшатади» деган ўй ўзининг ҳам калласига кириб-чиқмаган эди. Бунинг устига, хотини Фарида ўрининг ариза берган куни кечқурун хаёл суриб, маъюсланиб ўтирганини кўриб уни юпатиш учун «сени бўшата олмайдилар, сенсиз бу совхоз планини бажаролмаслиги райкомга аён» деганди. У бу гапга ҳам ишониб кетганди. Қутилмаган ҳодиса юз берди, бўшатилди. Лекин райком секретарининг бугунги йиғилишдаги сўзларига қараганда, келгусида иши яхшиланиб кетишидан умид қилса бўлади. Шундай бўлса-да, ичи куйиб кела солиб холодильникдан бир шиша арақ олди, шу турган ерида қопқоғини очиб, шишанинг ўзидан оғзига қул-қуллатиб қуйди. Эрининг қанча ичса ҳам ақлдан адашадиган даражада маст бўлганини кўрмаган Фарида бунга ҳайрон бўлмаса-да, шубҳаланди:

— Ҳа, бу қанақаси?

Шержонов йирик гавдали, ялпоқ юзли, ясси бурунли, қисик кўзли, шўх мўйловли, ҳамма вақт озода кийиниб юрадиган ринд табиатли одам эди. Оқ жужун костюмининг ёқасига арақ томганини сезиб қолиб, ойиси олдида гуноҳ иш қилиб қўйган боладай, кичкина кўзлари қисилиб, оғзи тўла тилла тишларини кўрсатиб кулди. Лекин кулгиси сохта чиқди, кулгидан кўра йиғига кўпроқ ўхшаб кетди унинг бу ҳаракати. Фарида ичкаридаги шифоньердан дазмолланган оқ пиджак олиб чиқиб, эрининг устидагисини ечинтирди.

— Раҳмат, Фарида, — деди у қайтадан кийиниб, жойига ўти-

риб. — Биласанми, Фарида, менинг сенга билдирган ҳар бир миннатдорчилигим сени туққан татар халқига миннатдорлигим.

Шержоновнинг боши қизиб, кайфи ошиб борарди. Хотини буни сезди-да, гапни қисқа қилди:

— Бўлди-бўлди, ма, мана бу чўткани олгин-да, шимингни бир сидра чўткалаб ўз бўлмангга кир!

— Бўшадим, бўшатишди! — деди у, ичкарига ўтиб кета туриб.

Фарида ошхонадаги ишини тўхтатиб, унинг орқасидан эргашиб кириб, диванга ўтқазди.

— Олтита қиз кўрдик, боқиб катта қилдик, ҳаммасини ҳам қутлуғ жойга қўндириб бўлдик. Энди иккаламиз меҳмондорчиликка юрамиз. Қозонга, Уфага, Москвага, Ленинградга борамиз.

— Қизиги йўқ! Уйда ҳеч ким қолмайди. Ҳеч бўлмаса битта ўғлимиз бўлиши керак эди.

— Қўйсанг-чи, Эржон. Керак десанг, хоҳлаган қизимизнинг ўғлини оламиз.

— Ўзимнинг пушти камаримдан бўлган бола керак эди-да! Қани, Фарида, бу гапларни қўяйлик, овқатингни олиб кел.

Хотини овқат тайёрлаш билан овора экан, у ўзича хиргойи қилиб хоналарни бирма-бир айланди. Ҳар қизига биттадан аталган олтита хонаси бор эди, ҳар қайсиси худди магазиндай ясатилган, ҳар бирининг хонасида сурати, яхши кўрган буюмлари дид билан қўйилган бўлиб, музей экспонатларини эслатарди. Полга тўшалган, деворга қоқилган қип-қизил чўғдек гиламлар кўзни қамаштирарди. У хоналарни айланиб юриб, катта залнинг бир бурчагига келиб, мўйловини сийпалади-да, ғудранди:

— Мен, аввало, ўзимга ишондим, кейин, кўп хатоликларимни тушуниб, танқид қилсам ҳам, амал таъсирида манманликка берилдим, совхоз халқи менга сиғиниши керак, деб ўйладим, чамаси, мана, бўшатиладим!

Орқасидан Фарида келиб, тирсагидан тортиб ошхонага етаклади.

Залдан ўтиб бораётганида кўзи телефон аппаратига тушди-ю, таққа тўхтади.

— Дастурхонингни тузайбер, Фарида, ҳозир бораман, — деб телефон трубкасини кўтарди, ўзининг олдинги кабинетига қўнғироқ қилди. Ҳеч қачон ўз номерини термаган эди, ногоҳ янглишиб териб қолгудек бўлса, ҳеч ким жавоб бермас эди. Бу гал Давлатовнинг товуши жуда яққол эшитилса-да, ноилжликдан кифтини қашиди.

— Ҳокимият бир қўлида гули, иккинчи қўлида пичоғи бор одамга ўхшайди. Бизга қайсисини кўрсатиб юрар экансиз? — деди овозини пастлатиб.

— Албатта, гул тақдим қиламиз, оқсоқол!

Давлатовнинг бу самимий ва топқирлик билан берган жавоби унга ёқмади, юрагидаги кудурат бу самимиятни англашига йўл бермади, трубкани зарда билан шарақлатиб қўйди-да, ошхона томон чиқиб кетди.

У иштаҳа билан овқатланиб, ечиниб ўрнига кириб ётса-да, ухлай олмади. Телефонни олиб, кўкрагига қўйди, кейин, ўйланиб ўтирмай, Нисон Нажимовнинг уй номерини терди. Унинг «алло» деган овозини таниб, юраги бир ҳапқириб кетди, лекин ўзини босди.

— Менман, Шержоновман!

— Овозингиздан танидим, — деди Нисон Нажимов жуда мулоимлик билан. — Ғам еманг, қўлимдан келган ёрдамимни аямайман.

— Районда битта одамнинг ҳам бурнини қонатмайман дегувчи эдингиз, мен...

— Олдин эслатдим-ку, ўша, қурултойга Марказкомдан ҳам одам қатнашган эди, бўлмаса обком секретарининг тилини топардим.

— Биламан, ука, — деди Шержонов чайнаиб, трубкани қўёлмай

бир муддат каловланиб туриб кейин давом этди. — Сизнинг ишингиз ҳам, бизнинг ишимиз ҳам умумдавлат иши. Мақсадимиз — халқнинг турмуш маданиятини, фаровонлигини яхшилаш. Тўғри, баъзи ишларимда камчиликларга йўл қўйдим, буни олдин ўзим тушунганим учун сиз мени ҳеч маҳал койган эмассиз. Район партия комитетининг бюро аъзоллигига ўзингиз кўтардингиз. Сиздан, албатта, миннатдорман. Оталарча ғамхўрсиз. Ҳа! Сиз учун, совхозимиз учун жонимни ҳам аямайман. Охири қоронғи нарсаларга ҳам таваккалчилик қилдим. Сизга кўнглимни ёрганим учун мени гуноҳкор қиларсиз, жазоларсиз, ихтиёрингиз. Лекин ҳаммаси ўзимга беш бармоғимдек аён: мен директор бўлганимдан буён совхозимда давлат планлари бажарилмай қолган йил бўлган эмас. Сиз қайси кунга сўрасангиз — ўша куни рапортим муҳайё эди. Сабаби — Сиз ўз районимизнинг фарзандисиз! Сизнинг обрўйингиз — районнинг обрўйи. Сиз ҳам менинг битта гапимни иккита қилмагансиз. Афсуски, бизнинг районда Улуғ Ватан урушида мардлик кўрсатиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини олганлар йўқ, бунинг ҳиссасига меҳнат қаҳрамонларини кўпайтириш керак, деган эдингиз. Пиджагимнинг ёқасига Фарида янгангиз яхши ният билан кўп энгашар эди. Ҳа, майли, омон бўлинг, ука!

— Илмий ходим Шарифа Шержонова сизга қариндошми? — деди Нажимов.

Шержонов манглайдаги терни кўрсатгич бармоғи билан сидириб ташлади.

— Нима эди? — деб сўради Шержонов жонланиб.

— Сизга фамилиядош бўлгани учун район марказидан жой берган эдим, адашмапман-а! Кекса балиқчи отаси, сизнинг оғангиз бор экан, Орол бўйидан кўчириб олиб келишга машина топтириб бердим. Кўчиб келганига уч-тўрт кун бўлиб қолди.

У, бундан анча йил олдин аразлашиб кетиб қолган акаси билан унинг йигирма саккизга чиққунча ўқишнинг кетидан қувиб, ҳали турмушга ҳам чиқмаган қизи ҳақида нега гап қўзғаб қолди, деган хаёлга борди-ю, ўйининг охирига етмай жавоб берди:

— Яхши қилибсиз!

— Ана кўрдингизми, фақат сизгагина эмас, сиз туфайли қариндош-уруғингизга ҳам ғамхўрлик қилиб ётибмиз, — деди Нажимов. — Хайр, энди тинч ухланг!

У телефонни жойига олиб қўйди, деворга илинган чироқ тугмасини босиши билан бугун унинг бўшатилаганига хурсанд бўлган деҳқон Худойберган кўз олдида гавдаланди, «Эҳ, қарғиш теккур, қоронғида сен билан айтишиб ётайми» деб чироқни қайтадан ёқди. Шифтдан Давлатов гапириб тургандай бўлди-да, кўзини юмди, бари бир ҳаловат топмади. У ўй суриб кетди. «Шунча йилдан буён биронтаси устимдан чақимчилик қилиб ёмонлаганини билмасдим. Давлатовнинг бунчалик жаҳли чиқишига нима сабаб бўлди экан? Эркак кўзининг шохи ўткир бўлишини билар эдинг-ку! Совға-салом бермаганимизгами? Завмаг орқали қоракўл қалпоқ берилди. Ўзи олмаган. Ё бўлмаса, ҳалол бўлгиси келганми? Қурултойда шуни айтмаганига минг қатла шукр! Демак, озсинган! Нега озсинади! Энг камида икки юз сўм туради. Шаҳардаги учта қоровулнинг ойлиги. Эҳ хом калла, шуни ҳам фаҳхламабман-а! У Завмагнинг эгри қўлидан олишга орланган. Ўз қўлим билан беришим керак эди. Амали кичкина бўлгани билан, об-ластан келганлигини, Завмагнинг эгри қўлидан совға олмайдиган танти эканини мен нега тушунмадим?! Суюгингдан олдин ақлинг тўзиди, Шержонов! Ҳа, ақлинг тўзиди! Эчкининг шохига урсанг, аллақадердаги зубрнинг туёғи сирқирар экан, деб об-ластан келганларнинг олдида балогардон бўладиган шўрлик директор, неча импорт костюм, неча кўзи тери улашмадинг? Қаридинг. Дунёпараст бўлганинг қариганинг белгиси. Пул — ўз вазифасини бажарса пул, муомалада ҳаракат қилса пул, бўлмаса, шунчаки оддий бир нақшли қоғоз. Унга совға-салом олиб бермаган пулинг қоғоз ҳолида туз халтанинг ичида ётибди...

Шу пайтгача сени ҳеч ким танқид қилмагани — сарф-харажатларинг, саҳоватинг самараси эди. Чарчагансан, Шержонов! Нега чарчайсан! Энди олтмишга кирдинг. — У қўлларини юқори кўтариб, билакларини бирин-кетин силади. — Ҳали сенда куч бор. Бизнинг элимизда ўрта ёш етмиш беш. Ҳали ўн беш йил бошлиқ бўлиб ишласа бўлади. Давлатов худди заҳарли илон, ҳеч вақт планларни бажара олмайди. Йўлини билмайди, охири айланиб амал ўзимга келади, вақтинча ўғирлатилган ҳамёнимдай қайта топилади. Энг асосийси — менга Нажимов содиқ бўлса, бас. Ҳамёни ўзи топиб беради... Энг асосийси, заҳарли илоннинг бошини узиб ташламай, аста-секин бошидан қисиш керак, ундан сўнг тилини суғуриб олиш осон...»

У шу тўхтама келиб, чироқни ўчирмай уйқуга кетди.

Азонда идорага келганида, ҳали Давлатов йўқ эди, ўрганиб қолган одати бўйича унинг кабинети тутқасини бир ушлади-да, кейин кирди. Қабулхонада беш одам бор экан, уларни бир сидра кўздан кечириб, ҳаммадан орқада ўтирган кексанинг кифтидан кўтарди.

— Бошқалар сиздан ёш кишилар, юринг!

У кексани бошлаб ўзининг янги кабинетига, яъни ўринбосарга ажратилган кичкина хонага эргаштириб кирди. Рўпарасига ўтирғизди.

Бу кекса пенсияни кўпайтириш юзасидан илтимос билан олдинги сафар келганида, социал-таъминот министрлиги орқали амалга оширишнинг йўл-йўригини ўргатиб жўнатган эди.

— Нима бўлди? Бир бошдан гапириб беринг, — деди Шержонов меҳрибонлик билан.

— Ўзинг ўргатгандай қилиб, набирамга қалпоқ тиктиришга асраб қўйган қўзи терини битта газетага ўраб, замминистрга кирдим. Ёлғиз ўтирган экан. Дарҳол тугунчакни кўрсатиб, «мана бу сизга совға эди» дедим. «Ичида нима бор?» деди. «Асл қоракўл тери», дегандим, мен қоғозга тери эмас, илон ўраб олиб киргандек, капалаги учиб, «кетинг, бу ердан кетинг!» деб кабинетидан қувиб чиқарди.

Шержоновнинг ичаги узилгудай бўлиб, кўзларидан ёш чиққунча қотиб-қотиб кулди.

— Қария эмас, балосиз! «Ичидаги нима?» деганида, «совхознинг арзимас совғаси», деб ўровини ёздирмасдан, столига қўйиб кетаверсангиз ўзи очиб кўриб, қимматбаҳо нарса эканини тушунарди. Шу тарзда қолдириб келган ҳужжатингиз бўйича пенсиянгиз тўғриланар эди. Эҳ, ёнингизга Завмагни қўшсам бўлар экан! Уйга кетаверинг, терини Завмагга топшинг, тўғрилайди.

Абжир, камтар, одамларга ғамхўр Шержоновга қария миннатдорчилигини тил билан ифодамай олмай, ўрнидан турди, ичкарида онаси қолиб кетаётган оч қўзичоқдай жигари эзилиб, зўрға эшикни ёпди.

У қақиб кетгач, ўрнига ўрта ёшлардан ошган, юз-кўзлари ўхшаш, лекин бирови ориқ, иккинчиси тўладан келган икки одам бараварига кирди. Шержонов икковини ҳам танимай гангиб қолди. Сувга шўнғиб чиққан чумчуқнинг думига ўхшаш кулранг мўйловли бақалоғи гап бошлади:

— Бизлар Орол бўйидаги балиқчилар овулиданмиз. Менинг отим Холмен, манавининг оти Солмен. Қариндош эмасмиз, лекин туғишганлардан тотув қўшнилармиз. Оталаримиз ҳам аҳил яшашган, дўст бўлишган. Икковимиз ҳам бир кечада туғилганмиз, шунинг учун эгизаклардек отларимизни уйқаш қўйишган. Хабарингиз бўлса керак, Орол денгизи кичрайиб, балиқчилик билан кун кўриш қийинлашиб қолмоқда.

— Пахта, шоли экишни биласизми?

— Балиқ билан тишимиз чиққан, — деди Холмен.

— Пахтакор ё ш依ликор бўлмасангиз, ёғлироқ жойларни шаҳардан изланглари!

Уларнинг ўрнига кирган икки киши ўз совхозининг ишчилари эди. Биттаси ўғлига келин тушириб, тўй бермоқчи экан, шунга дўкондан камчил чит-пит олиб беришни илтимос қилиб келибди, иккинчисининг

шимолий районларда турадиган кекса қудаси вафот этиб, шунга фотиҳага бориб келиш учун машина сўраб келибди. Биринчиси учун дарҳол райпога қўнғироқ қилди. Иккинчиси учун гаражга қўнғироқ қилди.

У олдига келганларнинг илтимосларини қаноатлантириб қайтарса, шу куни эрталабдан яхши иш бошлагани учун эшикни ичдан занжирлаб олар, ётиб, бир соат ҳордиқ чиқарар эди. Буни у ишчан одамнинг ўзига ўзи берган совғаси деб тушунарди.

Афсус, ҳозирги кабинети жуда тор. Бир стол, ўзиникидан ташқари икки стул. Қийим осадиган шифоньер ўрнига деворга иккита қозиқ қоқиб қўйилибди. Қийимларга гард юқмасин учун қозиқларнинг остига кнопка билан қоғоз қоқилган. Деразаси ҳам кунга тесқари. Ёзда салқин бўлгани билан, қишда бурнини ҳам иситмайди. Шулар эсига тушиб, Давлатовга адовати қайта қўзиди. «Оҳ, заҳарли илон!»

Бу кабинетни катта идора биносини қурдирганида, «ўринбосар учун» мўлжаллаган ўзи эди. Ушандан бери иккита ўринбосар ўзгарди. Энди эса, ўзи ўринбосар бўлиб қолди. У вақтдаги ўринбосарини ҳозир директордан кам ҳурмат қилмайди. У энди йўлакда кўриниб қолса, бир хумордан чиққунча сўқар эди, назари пастлиги, юраксизлиги учун сўқарди. Агар у ўз қадрини биладиган ориятли ўринбосар бўлганида, шундай кабинетга кўнармиди?! Энди нима? Бу кабинет ўринбосарлар учун аталган меросга айланган.

У директорлик кезида бу кабинетга бошини суқса, ўринбосари олдида иккита курси бўш турганини кўриб, «бунчалик кенг ерда яйраб ўтиришини қара», деб ҳайратланар эди. Мана шулар эсига тушиб, ўзини ҳам сўқиди ичида: «Галварс, бефаросат, шўрпешона, давринг келган пайтда ўринбосарни ҳурматлаб, кенгроқ кабинетга ўтирғизганида, бугун ўзинг ўтирар эдинг, лодон!.. Эҳ, қани энди, ўша давр-давронинг яна қайтиб келгудай бўлса, нима қилишингни билар эдинг-а!..»

Бўлар-бўлмасга телефонда гаплашишга эриниб, уйда бўлса, «ишда» деб, идорада котиба қизга: «дала айланиб кетганлар» деб жавоб қилишни тайинлаб, ўзи оёқларини стол устига қўйиб, кресло-сига чалқайиб дам оладиган одам, мана, ёғоч курсида ўтирибди. Қаттиқроқ чиранса синиб кетиши аниқ. Шу туфайли курсидан тура келиб, столга ўтирди-да, оёқларини осилтириб юборди. Чўнтагидан гугурт олиб тишларини ковлади.

Эшик секин-секин тақиллади:

Фақат Завмагина шундай тақиллатарди. У эрининқираб столдан тушди-да, эшикни очди.

— Кир, жуда ҳам зарур пайтда келдинг-да!

— Менда масофа туйғуси жуда кучли. Гоҳо ўзимни пайғамбар ҳис қиламан-у, аммо бировга айтишга уяламан.

— Уятинг борлиги яхши!

Завмаг кулди. У кулса, овозини чиқармай, ўрадек оғзи кенг очилиб, эскириб чанг босган девордай юзи қулогигача тиришиб кетар эди. Шержоновга унинг бу галги кулгиси ёқмади. Унга ўқрайди. Бада-нига минглаб игна санчилгандай сесканиб кетди.

— Нима бало? Ростдан ҳам кула олмайсанми?

Завмаг бирдан тинди. Ой булут остига кириб кетгандай бўлди. Бу Шержоновга олдингисидан қўрқинчлироқ туйилди.

— Менинг мажлисдаги таклифим сизга ёқмадими? — деди Завмаг жуда таъби тирриқ бўлиб. — Бошқа йўл йўқ эди. Кеманинг бир эшқагини ушлаб туришингиз керак эди. Шу эшқакдан ҳам ажралиб қолсангиз нима бўлишини тасаввур қилмагансиз. Энди-чи, энди бир эшқак қўлингизда, шу эшқак кемани бутунлай эгаллаб олишингизга ёрдам беради.

Шержоновнинг кўзлари жовдираб, овози бирдан тутилди.

— Гапингга қачон қулоқ солмаганман? Ҳамиша сўзингга кириб келдим...

— Чунки ақллисиз. Сизнинг обрўйингиз соясида Райпо энг камёб молларни менга ҳаммадан кўп берар эди. Маслаҳатлашайлик. Худойберган индамай отадиганлардан экан-ку.

— У сенинг ошнанг эмасми?

— Илон оч бўлгани учун эмас, шод бўлгани учун чақади. Худойберганга ўхшаган ошнанинг падарига лаънат! Иккита неварасини кўшганда, тўққизта боласи бор, унга раҳм қилиб, бултур: «механизатор Султонинг бизнинг дўконни очиб, хотинимга ёрдамчи бўлсин» десам «сендек ҳаромхўрга боламни яқинлаштирмайман», дейди. Ўз аҳволидан хабари йўқ, ор қилганига ўлайми. Шунинг учун ҳам совхоздаги энг ночор оилалардан бири у.

— Уша лодон билан ўзинг гаплаш.

— Уртоқ Нажимовнинг тактикаси ёқди. Директорни совхоздан ё районнинг ичидан қўйдирмади. Бу — сизга яхшилик қилгани. Чунки совхоздаги барча кадрлар сиз тарбиялаган, сиз танлаб қўйган кадрлар Планни бажариш сирларини янги директорга ҳеч қайсиси айтмайди. Янги директор биринчи йили сизни ёмонлаб важ кўрсатади. Кейинги йили ваъда бериб важ кўрсатади. Райком тугул обкомга ҳам план бажармайдиган бошлиқ керак эмас! Келаси йилнинг бошида уни бўшатиб юборади.

— Кўнглимдаги қат-қат тугуннинг учини топиб, ичимга ёпишган чўққа сув қуя бошладинг, дўстим!

3

Яхшилик Давлатовнинг орзуси — совхозга директор бўлиш эмас, илмий ходим бўлмоқ эди, кўп ўқиб, билим ортириб халқ хўжалиги экономикасига тааллуқли нарсалар билан кўпроқ қизиқарди. Директорлик масаласи уч кунда ҳал бўлди.

Энди у яхши бошлиқ бўла оладими, йўқми? Асосий гап мана шунда. Йиғилишдаги кайфиятга қараганда, одамларнинг кўпчилиги Шержоновга фақат ўрганибгина эмас, севиб қолишган. Унга ўхшаб севибли бошлиқ бўлиш бахт! Бу ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди. Худойберганга ўхшаганлар истаган идорада ҳам топилади. Улар тамал тоши бўла олмайдилар!

Райком секретари қайтиб кетгандан кейин у кабинетда ёлғиз қолиб, шулар тўғрисида ўй сурди.

Ҳали уйи область марказида эди. Барча янгиликни хотини Светланага гапириб беришга ошиқди. У, эри билан азонда совхозга кетиб бораётганида норозилик билдирмагани билан, совхоз коллективи янги директорни қабул қилмас, деб ўйлаган бўлиши ҳам мумкин. Ростини эшитгандан кейин нима дер экан? У шаҳарга ўрганган, анча нозикниҳол жувон.

Давлатов ҳали олдинги ишхонасининг «Москвич»ида эди. Ўзи ҳайдайди. Уйига қайтаётганини секретарига эслатди-да, «Москвич»ига ўтирди.

Совхоз чегарасидан ўтиб, область марказидан Орол денгизи томон чўзилиб кетган асфальтланган кенг, равон йўл ёқасида қалин ўсган қорабароқ билан жингилзор ва янтоқзор орасида чўккан туяларнинг ўркачидай сарғишланиб ётадиган қум тепа ҳақиқатан ҳам «Ойлар бувининг қуми» деб аталар эди. Ҳажми ўттиз-қирқ гектарча келарди. Эрталаб бу ердан райком секретари билан бирга ўтганлиги учун тепага бурилмади, энди тўхтамай ўтиб кетиш унинг учун кечирилмас гуноҳ. «Москвич»ни йўл ёқасида қолдирди-да, қум тепанинг энг баланд чўққисига кўтарилди. У бу чўққига биринчи бор чиққанида, ўн уч яшар эди, болалиги мана шу қумнинг этагида ўтди...

Яхшилик Давлатовнинг онаси Руқиянинг кўзи ёриди-ю, боласи келажакда ким бўлишини орзу қилишга ҳам улгурмади, чақалоқ ёруғ дунё юзини кўрди, унинг инга-ингасини уч кунгина эшитди, кейин сламдан кўз юмди. Газета редакциясида ишлайдиган дадаси Давлат эса, биринчи ва сўнгги ўғлига Раҳимберди деб исм қўйди, у уч яшар

бўлганида, шаҳардан аравача сотиб олиб келаётганида, йўлда йўлтўсарлар томонидан ўлдирилди. Унинг қотиллари топилди, муносиб жазоларини олди, лекин бундан уч яшар нораства ўғлининг, ёши олтамишларни қоралаб қолган онаси Ойлар кампирнинг аҳволи енгиллашмади.

Оқила, кўпни кўрган Ойлар кампир аксарият кексалар сингари иримчи эди. Набирасини кучоқлаб, қишлоқнинг шимолидаги отсиз қумтепанинг энг баланд чўққисига чиқиб борди, этакдаги қишлоғига қараб товушининг борича шундай деб жар солди:

— Одамлар, мен яхшиликка муҳтож бўлиб қолдим! Биламан, сизлар ҳам муҳтожсизлар. Шунинг учун мен набирамнинг отини Раҳимберди эмас, Яхшилик деб ўзгартираман! Яхши ният билан сизлар ҳам Яхшилик денглар. Давлат ўғли Яхшилик! Илоҳим одамларга яхшилик қилиб яшаб юрсин! Шундай фотиҳа бераман!

Кампир бир ҳафтага қадар ҳар куни азонда мана шу тепага келиб, ҳалиги илтижосини такрорлади. Ниҳоят бир куни қишлоқ советининг раиси кампирнинг гапини эшитиб қолиб, набираси номига «Яхшилик Давлатов» деган гувоҳнома ёздириб, биттасидан бериб юборибди. Мана шу воқеадан эътиборан отсиз қумтепа ўз-ўзидан, ҳеч қандай қарору тегишли ҳужжатсиз «Ойлар кампирнинг қуми» бўлиб атаниб кетди, ҳамқишлоқлари шундай деб аташди.

Ҳаётнинг кўп аччиқ-чучукларини тотган, кўп паст-баландликларини кўрган Ойлар кампир ўзининг туққан фарзанди Давлатга ўз вақтида сингдириб улгурмаган энг яхши фазилатларни набирасига ўтказиш иштиёқи билан яшади.

Кекса она нима деса, ҳаммаси ҳали новда Яхшиликқа энг биринчи ва энг сўнгги насиҳат туйилиб, барини қулоғига қуйиб олишга интиларди.

Шафқатсиз тақдир унга кампир онасини ҳам кўп кўрди. Яхшилик бешинчи синфга ўтган йилнинг кузагида Ойлар кампир ҳам бу ёруғ дунё билан рози-ризолик тилашди.

Бутун совет халқини оёққа турғизган Улуғ Ватан урушида немисфашист босқинчиларига қарши олиб борилган шиддатли жангларда ҳамма нарса Совет Армияси ғалабасини таъминлашга қаратилди, совет кишилари бу йўлда ҳатто жонларини ҳам аямадилар, халқ бошига улкан мусибат тушди, уруш кўпларнинг ёстиғини қуритди, ҳар кимнинг ҳасрати ўзига етиб ортадиган, ҳар бир оилада овқат сўрайдиган битта жағ оғирлик қилаётган бир пайтда, ўн уч яшар Яхшилик учун дуч келганга қўл чўзиб, эланишдан бошқа йўл топиш қийин эди. У ёш бўлса-да, бу йўлга киришга орланди. Лекин, очлик-муҳтожлик уни кам-кам исканжасига қисиб, охирида ўрнидан турғизди. Унинг онасининг ҳам, отасининг ҳам, кампир бувисининг ҳам қабрлари шу ерда. Ана ўша «Ойлар кампирнинг қуми»даги қабристонда эди. Унга ота-оғасининг қабрини бувиси кўрсатиб қўйган эди. Улар эскирган, ўпирилиб тушган, бувисининг қабри эса ҳали янги, дўмпайиб турарди. Яхшилик очликдан лаблари гезариб, кўнгли гум-гум озиб, бувисининг қабри тепасига келди. Нон сўради. Қабрдан садо чиқмади. У қаерга кетишни билмай шу атрофда уч кун тунади. Тўртинчи куни жуда ақли шошиб, садақа берадиган одам излаб, қумнинг энг баланд чўққисига чиқди, кўзлари йўлга қараб филтиллаб турган эди, пастдаги арава йўлдан кўкси тўла орден-медаллари ялтираб оқсоқланиб ўтиб бораётган солдатни кўриб қолди-ю, олдига югуриб тушиб борди.

Солдат унинг қум босган кир-чир сочларини унсиз силаб, елкасидаги аскарый қопчиғидан ярим буханка нон олиб берди, етимча нонни юлтиб олди, уни хўрак қилиб, яна икки кун тунади. Бошқа солдат ўтмади. Ҳеч ким нон бермади. Охири «Ойлар кампирнинг қуми» билан хайр-хўшлашиб, боши оғган томонга қараб йўлга тушди.

Замон қанча оғирлашиб кетганига қарамай, одамлар ўртасидаги меҳр-оқибат ҳали кўтарилмаганди. Қоронғи тушишга яқин дуч келган раҳмдил бир отлик унинг тур-тусиданоқ аҳволини тушунди, ўша раҳм-

дил киши ҳамқишлоқларини йиғиб, ўн уч яшар Яхшилиққа колхозчиларнинг ихтиёридаги қўй-эчкиларни боқтиришга келишиб олишди. Бу — қийин вазифа эди. Лекин бундан бўйин товлашнинг ҳам иложи йўқ эди. Бошига тушган мусибат барига кўндирди: кунни билан қўй-қўзи боқади, кечқурун қўй-эчки эгаларининг уйида навбат билан ётиб қолади. Қўноқ уй эгаси эртанги кунини ҳисобга олиб, тушлигини қўлига тутқизади.

Қишлоқ мактабининг директори ёшгина етимчанинг ўқишдан ҳам қолиб кетмаслиги иложини топди. Унинг бошқа синфдошларидан фарқи шунда эдики, муаллимларидан бир йўла икки-уч кунга вазифа оларди. Кундузи, яйловда қўзи-улоқлар ёйилиб юрган пайтда, ўша вазифаларни бажариб, кечқурун қўноқ уйида овқатланганидан кейин керак ўқитувчисини излаб топиб, сабоғини топширарди, ўқитувчи эса, унга янги вазифалар берарди...

Шу тариқа, ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, синфдан синфга ўтиб юрди. Кейин урушдан келаётиб, битта қирғиз қизига уйланиб қолган амакиваччаси етим Яхшилиқни телеграмма билан уйига чақариб олди. Бир яхши томони, амакиваччаси боланинг ўқишини ташлаттирмади. Яхшилиқ ўнинчи синфни қирғиз тилида тамомлади.

Ҳаёт барвақт эр еттирган етим бундан кейин довдирамади, ўзини тутиб олди. Тошкентга бориб, институтга кирди. Бўш вақтларида кийими, озиқ-овқати учун вокзалларга чиқиб юкчилик қилди. Шу тариқа институтни битирди.

Меҳнатсеварлиги билан турмуш қийинчиликларини енгиб ўрганган Яхшилиқ Давлатов ишни чилангарликдан бошлаб, бора-бора область партия комитети ишончини қозонган ходимга айланди.

...Мана, унинг оёқлари остидаги тепаликдан пайдо бўлган қишлоғи сал четроқда ўйчан ястаниб ётибди. Атрофга диққат билан кўз ташлади. Қум сўнгги йилларда чўкканликданми, қишлоқнинг таг

замини бир оз баландлашиб, қумга тақалиб қолгандай таассурот қолдирди. Болалигида ҳар қайсиси жумбоқ бир олам бўлиб кўринадиган лой деворлар нураб, йиқилиб, худди чўккан туяларга ўхшаб дўппайиб ётибди...

Ойлар буви ҳар гал набирасини мана шу баланд чўққига эргаштириб олиб келганида баъзан ғамгин, баъзан кўтаринки руҳда:

— Уғлим, эсингда бўлсин, мен билган оламдаги энг юксак чўққи — оёғинг остидаги қум! Мен биладиган оламдаги оламнинг киндиги — орқангдаги қабристон, дегувчи эди.

Яхшилик эса, ўшанда бувисининг айтганларига мутлақо ишонарди.

Ўтмишдаги бу гаплар эсига тушиб, ўша йилларда олтмишлардан ошиб кетган бувисининг тушунчаси ўн уч яшар набирасини ишонтиришгагина етарли бўлганлигига ўкинч билан қовоғи уйилди. Оёқлари остига энгашиб, бир туп қорабароққа қўшиб бир туп янтоқни шитирлатиб босиб, ўзини ўзи яна юқориноқ кўтарилгандек ҳис қилди.

Қумнинг кун ботиш этагидан бир чақиримча келадиган узоқликда жилға бўлиб, илгари унинг икки бетида бир-бирига тиралиб ўсган қалин тўронғилзор орасидан кўздек йилтираб оқиб ётар эди. Ҳозир ана шу тўронғилзордан бир тупигина қолибди. Жилға ҳам анча торайган, саёзланиб қолган, ичи шу яқин ўртадаги пахта далаларидан қочирилган шўр сув билан тўла. Ўтган ёзда тўп-тўп бўлиб кўкарган қовғанинг сап-сариқ пўпанаклари қиш билан тўзиб, синиб, йиринг бошган киприк сингари қотиб, эгилиб, жилғада ҳамон сарғайиб аксланиб турибди. Яхшилик бунга унча ҳайрон бўлмади, орқа томондаги қабристон томон ўгирилди. У ёққа қараб, узоқ тикилиб турар экан, бугун мажлисда Худойберган ака билдирган фикрни ўзича такролади:

— «Узоқ-яқиндаги элатларнинг киндигидан боғлаб қўйган энг сеҳрли куч» — мана шу қабристон. Кампир бувиси бу ерни оламнинг киндиги, деб бежиз айтмаган. Шундоқ! Онам ҳам, отам ҳам, кампир бувим ҳам шу ердаликлари учун мен ҳам бу ерга киндигимдан боғланганман».

У олдинга қараб икки-уч қадам ташлади-да, қабристонни оралаб кўриш ниятидан бирданига қайтди. Кўп қабрлар ўпирилиб тушган, қулаган. Ёзда қум-тўзон бўлиб кўтарилиб чуқурларни тўлдириб турмаганида, одамларнинг суяклари очилиб қолган бўларди. Ўз қадрдонларининг қабрлари ҳали бузилмаганига ишонч билан кетгани маъқул.

Ҳар бир қабрда сирга тўла бир олам кўмилиб ётганини ўйлаб кетди. «Худойберган ота тўғри айтди, марҳумларини ҳурматламайдиган халқмиз-ов» деди фикран.

Қайфиятини алғов-далғов қилиб қўйган манзарадан қутулиш учун келган изига ғирра қайтиб, қишлоқнинг олдинги ўрнига яна кўз ташлади.

Ногоҳ бувисини эслади.

«Буви, — деган эди ўшанда Яхшилик, бир йўла унинг эски бўз кўйлагининг кенг этагидан ушлаб туриб. — Яхшиликлар, ёмонликлар тўғрисида кўп гапирасиз. Дунёда буларнинг қайси бириси кўп?»

Набираси саволга тутса, қувончдан тошиб кетадиган Ойлар буви уни ҳали норасида-ку, деб ўйламади, шу заҳоти жавоб берди:

— Болагинам, одамзод авлоди яратилаётганида, унинг кўнгили сандиғига фақат яхшилик уруғи сепилади. Экиннинг қандай кўкариши ерга, об-ҳавонинг ройишига боғлиқ бўлгани каби, инсон қалбидаги шу уруғнинг қандай ривожланиши ўша одамнинг тарбиясига, у яшаган замонига, атрофидаги кишиларга боғлиқ бўлади. Яхшилик уруғининг ўрнига ёввойи сассиқ алаф кўкариши ҳам таажжубланарли эмас. Унинг отини одамлар ёмонлик дейишади, чироғим. Сен ўғил бўлиб туғилганлигинг жуда яхши бўлди. Авлодни давом эттирувчигина эмас, яхшиликни ҳам ривожлантирувчи, боболар йўлига ҳам содиқ, кучли фарзанд ўғил бўлади, болам. Кўнглингда фақат яхшилик уруғи униб-

ўссин. Шунда сен ҳаммага ёқасан. Худодан ҳам, сендан ҳам ёлғиз тилагим шу, болам! Шунинг учун ҳам отингни Яхшилиқ деб ўзгартирдим.

— Буви, — деган эди яна у, кампирнинг жавобларига чуқур туншунмаса ҳам, қайта қовлаштириб. — Муаллим айтиб берган эртақ бўйича, шолининг келиб чиққан макони Ҳиндистон деган юрт. Сизнингча, яхшилиқ билан ёмонлик энг аввал қаёқдан чиққан?

Набираси қанча кўп савол бериб, кўп нарса билишга қизиқса, шунча суюнадиган кампир унинг ўсиқ сочли бошига кафтини қўйиб, узоқ-узоқларга назар ташлади, хаёл суриб кетди. Кўзлари остидаги ажинлар янада йиғилиб, буришди.

— Оҳ, болам-а! Катта бўлганингдан кейин ўзинг ҳам тушуниб оласан. Менинг фаҳмимча, яхшилиқ билан ёмонлик бизларнинг қишлоғимиздан чиққан шекилли-да.

«...Шунча доно, оқила, кўпни кўрган кампир нима учун яхшилиқ билан ёмонликнинг макони қилиб ўз қишлоғини кўрсатди? Дунёда бошқа халқлар борлигини билмагани учунми?..»

У совхознинг бугунги йиғилишини эслади-да, елкасини қашиди-ю, қабристонга йўналди. Эски қабрлар орасидан бувисининг қабрини топиб, тепасида бир муддат ерга қараб жим турди-да:

— Бувижон, ҳузурингизга келиб, сиз билан ҳали кўп маслаҳатлашаман, — деди. Кейин пастга қараб тушиб кетди.

Яхшилиқ Давлатовнинг хотини Светлана қамишдек хипча, узун бўйли, тўлин ойдаёй лўппи юзига хўп ярашган қалин қора қошлари атайин қийилганга ўхшайдиган сулув жувон. Сал-пал қалиндан келган лабига юпқалатиб помада суриш билан йигирма ёшидаги ҳуснини сақлаб қолгандай.

Эр-хотиннинг тақдирлари бир-бирига ўхшаш эди. Светлана болалар уйида тарбияланганди. Шунинг учун бўлса керак, ўзи ишдан ҳориб-чарчаб келганига қарамай, етимликда қорни тўйиб овқат емаган эрининг кўнглини кўтаришнинг пайига тушар, атрофида парвона бўларди. Эри ҳам унга меҳрибон, содиқ, зеҳнини койитмасди — турмушлари тотув эди.

Светлана эри совхозга кетаётганида хушҳол кузатиб қўйган бўлса ҳам, келар вақтидан сал кечиккани учун хавотирланиб ўтирар эди, ётар олдида эшик ўзига таниш тақиллаганини эшитиб, кўнгли жойига тушди. Эри уйга кириб келгач, «нима янгиликлар бор оламда?» деб сўради қувонч билан.

— Кўчамиз, — деди Яхшилиқ.

Светланага ишнинг нимага бориб тўхтагани маълум бўлди. Эшикдан чарчаб келган эрига қулочини ёзиб, кифтидан қучоқлади-да, иш кийимини ечишга кўмаклашаётиб:

— Мен ҳамма вақт ёнингда бўламан, ёрдамчингман, жоним, — деди.

Яхшилиқ унинг иягини бармоқлари билан кўтариб, сеҳрли қўй кўзларига энгашиб туриб, юзига қайноқ лабларини босиб, чўлп-чўлп ўпди.

Саккиз яшар қизи Ойлархон тўрдаги хонада ухлаб ётарди, унга халақит бермаслик учун қўлтиқлашиб ошхонага киришди-да, стулга ўтиришди. Светлана холодильникдан битта шампань виноси чиқарди.

Шу тариқа эру хотин аллавақтгача шакарғуфторлик қилиб ўтиришди, ўринларига кириб ётгандан кейин ҳам анчагача уйқулари келмай, келажак тўғрисида қумрилардай ғўнғиллашиб гаплашиб ётиб, қайсиси қачон ухлаб қолганини сезишмади.

Эртасига Яхшилиқ азонда турди. Совхоз директорига сув керак, кўп сув керак эди. Буни совхознинг асл деҳқонларидан бири Худойберган ака ҳам эслатиб қолди. Чунки Амударёнинг бу йилги баҳорда суви камайиб кетиб, одамларни анча ҳовлиқтириб қўйганди.

Бутун воҳа оёққа турди. Телефон симларигача сув танқислигини билдириб ғувиллади. Бутуниттифоқ сув хўжалиги министрининг ўзи

келиб, сув тақсимлаш ишига аралашди. Бари бир бу тадбир билан ҳам сув кўпаймади.

Ҳозир қандай экан?

У иримчи эмас, шундай бўлса ҳам, янги директор Амударёнинг оқишига бир назар ташлаб, унга таъзим қилиши лозим!

Дарёда сув бир оз кўтарилибди. Бундан ўн йиллар олдинги даражасида бўлмагани билан баҳордагисига қараганда анча мўл, айқириб оқяпти. «Омадим бор» деди у фикран.

У ердан бир қисм нам тупроқ олди, бурнига яқин келтириб, ҳидлади-да, дарёга қараб сўзланди:

— О, ўлкамнинг марказий қон томири, халқимизнинг валинеъмати она дарём! Сен учун тўкилган боболар қонининг ҳиди ҳамон уфуриб турибди.

Шу пайт секин милдираб оқиб турган дарёнинг рошидан озгина тупроқ нураб, сувга шувиллаб тушди. У қўлидаги тупроғини ташлаб юборди-да, сувга энгашиб, ҳовучлаб сув олиб бет-қўлини ювди.

— Ҳай-ҳай, ёруғлик! Сен тошиб, айқириб, рошларингни емирганиннга қанча вақтлар бўлиб кетди! Бугунги авзойингга қарасам, эски қаддингни тиклаб келаётганга ўхшайсан! Айқириб оқабер, менинг бахт-иқболим — Амуим! Сенга «асов», «бедов» деган сифатлар ғоят ярашади!

Гўё унинг гапига тушунгандек, рош яна ўпирилди, сув яна кучлироқ гумбирлади.

— О, Амуим, сен тошиб қирғоғингни қанча емирсанг, шунча қувонч! Сенга умид тутган одамлар кўп ер ўзлаштиришади, иккала соҳилингни гуллатишади, боғ-бўстонлар бунёд этишади. Эрка дарё, яна ичингга тортилиб, сенга ҳаёт-мамотларини ишонган одамларни ноумид қилма!

Яхшилик яна бир ҳовуч сув олиб, устидан сочиб юборди-да, ёш боладай қувнади. Нарироқда сув шапиллади. Қараса, Шарифа Шержонова. У сувдан чиқарилган аппаратнинг ҳар ерига энгашиб, алланималарни дафтарчасига қайд қилар эди.

Бу қизни Яхшилик кўпдан танирди. У билан биринчи марта қиз Тошкентга ўқишга борганида учрашган. Шундан кейин улар бу йил баҳорда, сув масаласига боғлиқ мажлисда кўришишди.

Кутилмаганда бугунги учрашувдан у жуда севиниб кетди, қизнинг қошига бориб, салом берди.

— Яхшилик Давлатович, назаримда иримчи кўринасиз, дарёга юкуниб, ялинганингизни эшитиб турдим,— деди Шарифа кулиб.

Яхшиликнинг юзи гармдоридек қизариб кетди.

— Бу хусусият менга бувимдан ўтган.

— Яхшилик Давлатович, — Шарифа уни уялтирмаслик мақсадида олдига келиб саломлашди. — Дарё сўнги ҳафта анча тўлиб-тошди, бироқ суви таркибида минерал тузлар миқдори кўпайиб боряпти.

— Юқоридан коллектор сувлари, оқовалар қўшилганидан бўлса керак бунинг сабаби.

Шарифа бу фикрни тасдиқлаш билан бирга яна қатор сабабларни қўшимча қилди. Яхшилик унинг бурро гапларини эшитиб турар экан, ўз соҳасининг билимдони эканлигига фикран тан берди-да, унга ҳурмат билан қараб деди:

— Шарифа, яқинда бир мақолангни ўқидим, бир илмий ходим билан баҳс қилибсан.

— Ўзи қум илмий-текшириш институтида ишлайди, ўз соҳаси у ёқда қолиб, Орол бўйича фикр юритади,— деди Шарифанинг кенг пешанаси тиришиб. — Биласизми, нима дейди? Оролни йўқ қилиш керак, дейди?

— Оролнинг ҳавзаси олти ярим миллион гектардан ошади.

— Ана, у ҳам мана шу рақамни келтириб, «олти ярим миллион гектар ҳазилакам майдонми! Экин-тикин қилсанг туганмас бойлик унади, халқ маъмур, элда ободонлик бўлади!», деб ҳар бир мажлисда

бармоғини бигиз қилиб гапириб куйдиради. Эсимга тушса, жиним қуришади... «Оролнинг остидан чиқадиган миллиард-миллиард тонна тузни сотишдан ҳам қанча фойда тушади», деганига нима дейсан?

— Тўғрига ўхшайди.

— Тўғрига ўхшайди?!

— Ҳозир бош масала сувни тежаш эмасми?

Бир илмий ходим келтирган рақам бўйича, Оролнинг устидан бир йилда буғланган сувга саккиз миллион гектар ерни суғорса бўларкан.

— Орол қуриса, бу атрофнинг табиати ўзгаради, Орол қуриса, ҳозир экин экилаётган экинзорларингиз устини қалин туз қоплайди. Орол бу атрофни кузатиб турган бедор кўз, уни асраш керак. Бу фикрни москвалик академик Александров ҳам қувватлайди.

— Шарифа, бунчалик куйинаверма, барвақт қариб қоласан. Ундан кўрасига бу ташвишларни бир томонга қўйгин-да, бизнинг совхозимизга бош агроном бўлиб ишга кел.

— Сизнинг совхозингиз қайси экан?

— «Янгилик». Унга директор қилиб тайинлашди.

Шарифа уни дастлаб кўрганидаёқ лаблари гунчадай очилиб жилмайиб, гапирганидаги мардона овози учун ёқтириб, ўша жилмайиш, ўша овозни эсида сақлаб қолган эди. Буларни қайта хотирлади, лабларидан кўз узмай, икки юзининг ёноғидаги кулгичларини ўйнатиб туриб, гап қотди:

— Мен сизнинг қурултойда сўзлаган гапларингизни эшитиб, ичимдан маъқуллаган бўлсам-да, бориб қўлингизни қисишга олдингизда айланишиб турган Эржон Шержоновдан истиҳола қилган эдим. У менинг дадамнинг туғишган иниси, яъни амаким бўлади.

Яхшилик Шарифа гапирса унинг ҳинд қизлариникига ўхшаш юзидаги кулгичлари унга алоҳида болалик ҳамда беғубор гўзаллик бағишлашини кўравергиси келар эди. Сўнгги гапида бу кулгич чуқурлари назарида текисланиб кетганга ўхшади. Унга ҳавас билан тикилиб туриб, миннатдорчилик билдирди-да, хаёл уни ёшликдаги туйғуга олиб кетди.

— Шарифа, ўша сафар сени ТошДУ билан таништириб қайтганимдан кейин хат ёзгандим, сурат юборгандим. Жавоб бўлмади?

Шарифа, ичаги зилгудек бўлиб қотиб-қотиб кулди. Икки юзининг олмасида кулгич чуқурчалари пайдо бўлиб, унга беғубор болалик чиройини бахш этди.

— Нега куласиз? — деди Яхшилик, йигитларга хос кайфият ва шўхлик билан. — Қиқирлаб кулишингиз сизни менинг назаримда, ёш болага айлантириб қўйгандек.

Қиз гапирмади, ҳинд гўзаллариникидан қолишмайдиган қорачадан келган юзи, қоп-қора кўмирдай кўзини ҳам мунг босди. Бу ўкинчми ёки эски яраларни кўзгаган бевафо йигитга аччиқми — Яхшилик тушунмади.

Шу пайтда юқори томондан кимдир чўзилиб салом берди:

— Ассаломуалайкўм!!

Иккаласи бараварига ялт этиб, овоз келган томонга бурилди. «Янгилик» совхозининг партком секретари Мамутов билан Завмаг пастга тушиб келишар эди.

— Ўртоқ директор, кечирасиз, — деди Завмаг тиржайиб кулиб, — бемаврид келиб қолдик. Эрталаб азондан бундай учрашув бўлади, деб хаёлимизга ҳам келтирмагандик.

Мамутовнинг очиқ чеҳрасида бирдан булут пайдо бўлиб, қовоғи уйилди, унга ёмон назар ташлаб ўқмалай отиб қаради, лекин вақт ўтган, ачинган оғиздан сасиган гап қуш сингари учиб чиққан, уни тутиб қолишнинг энди иложи йўқ эди.

— Яхшилик Давлатович, — деди Мамутов ўртада юзага келган ноқулай вазиятни текислаш учун. — Биз ўртоқ Нисон Нажимовнинг топшириғи, Эржон Шержоновнинг илтимоси билан келаётибмиз. Юк

машинасини уйингизнинг олдида қолдирдик. Совхоз идорасининг олди-дан бир уй бўшатилиб, ремонт қилинмоқда.

Партком секретари гапни охирига етказмай, Завмаг гап қистирди.

— Халқ Аму билан Оролни ошиқ-маъшуқаларга ўхшатади,— деди у, дарёга қараб туриб.— Ҳа, чиндан ҳам шундай. Оролга иккита ошиқ бор эди. Бири Сирдарё, у қариб қолди. Иккинчиси мана бу Аму. Бу ҳали ёш. Оролга томон ўзи ошиқади. Ана, ҳақиқий ошиқ ундан ибрат олсин. Ошиқ-маъшуқларга ҳалақит қилиш бахиллик!

Завмаг сувга қараб, гўё бепарво гапиргани билан, ҳар бир сўзига ўзича илмоқ қадаганига мағрур бўлиб, Мамутов томон бурилди. У эса Завмагнинг бу қочириғидан ғижиниб, унга ўқрайди. Давлатов буни сезиб турса-да, ўзини ҳеч нарсани фаҳмламаганга солиб, Шарифадан сўради:

— Айтингни, дарёда сув озаюви Оролга қанча таъсир этди?

— Катта фожиа, Яхшилиқ Давлатович! — деди қиз, бир оз куйинчаклик билан. — Орол кейинги йиллар ичида беш метрга саёзланди. Денгизнинг ўндан бир қисмидан ортиқроғи сувдан чиқиб, баъзи ерлари илонкўз бўлиб қолди, сувнинг шўрлиги ўн уч фоизга етди.

— Океанларда сувнинг шўрлиги ўттиз тўрт фоиз бўлади, деб ўқиганман, — деди Мамутов.

Яна гапга Завмаг суқилди.

— Шарифа, кечирасан, синглим, — деди у, Шарифани Давлатовга жавоб беришга қўймай.— Менинг битта сўроғим бор эди. Учрашиб қолганимиздан фойдаланиб шуни сўрасам майлими?

— Сўрангиз.

— Октябрь революциясидан бурун бизнинг Шарқда илмий тадқиқотчи у ёқда турсин, саводли аёл зоти бўлмагани ҳаммага аён. Ҳозир хотин-қизлардан ҳатто академиклар ҳам кўп. Олий ўқув юртида ўқийдиган талабаларнинг ҳам кўпчилик қисмини хотин-қизлар ташкил этади. Бунинг учун ўрта ёшдагидан катта аёллар Улуғ Октябрь социалистик революцияси доҳийларига миллион-миллион раҳмат айтсалар ҳам кам. Мен билмоқчи бўлган нарсам — ҳозирги қиз-келиндарлар оналарининг озодлиги учун миннатдор бўлиб юраверишадими?

Завмагнинг бу баландпарвоз дудмал гапига, у бу билан нима демоқчи эканлигига ҳеч ким тушуниб етмади.

— Унча тушунмадим, — деди Шарифа назокат билан.

— Мен ҳозирги Шарқ қизларининг тақдирида турғунлик сезаман, яъни хотин-қизлар ишда, ўқишда расман тенглашди-қолди. Сенингда энди нима қилуви керак?

Шарифанинг қорачадан келган юзига қон тепиб, ғазабидан лаблари титраб кетди.

Завмаг унинг қаҳридан қўрқиб:

— Тушунтира олмаганим учун кечир, — деди ўзини гўлликка солиб. — Мен сенинг тақдирингни назарда тутгандим.

— Менинг тақдиримни қаердан биласиз?

— Облстимиз унчалик катта эмас. Бунинг устига сен бизнинг район марказидан кўчиб келдинг.

Шарифанинг энсаси қотиб, ҳеч нима демай, орқасига ўгирилди. Яхшилиқ унинг дили оғриганини, Завмаг ўзининг бемаъни гапи билан уни хафа қилиб қўйганини сезиб турарди. Шунинг учун ҳам унга қараб, ярим ҳазил, ярим чин қилиб гап қотди:

— Шарифа, совхозда сув етишмаса, сабабини билиш учун тўппатўғри сенга келаверамиз энди.

— Марҳамат, бемалол, — деди қизнинг чиройи очилиб. У бошқалардан ўғринча Яхшилиққа кулиб қараб қўйди. — Эсингизда тутинг, Сизнинг совхозингиз сувни ҳар гектар бошига бошқаларга қараганда кўп ишлатади.

Нимадандир Яхшилиқнинг ички дунёсига, бутун вужудига нур уфургандай кўнгли ёришиб, туғён кўтарган аччиқ-араз тарқаб, ўзини қушдай енгил ҳис қилди.

Амударё сувидаги ўзгаришни туни билан ухламай кузатиб тадқиқот олиб борган Шарифа Шержонова азон билан Яхшилиқнинг келганидан севиниб кетган эди, лекин уларнинг суҳбатлари кўпроқ давом этмагани учун юраги куйиб қолаверди. Қалласига турли ўй-хаёллар кириб-чиқиб, иши ҳеч унмади, уйига қайтгиси келди. Бугун ҳам кечикса, ҳали шаҳар тартибига унчалик кўникмаётган ногирон кекса отаси зерикиб, «ўша эски жойимга қайтиб олиб бориб ташла» деб хархаша қилиши мумкин. Унинг дилини оғритишга сабабчи бўлиб қолиш фарзандлик шаънига тўғри келмайди. Отаси Нуржон ака кўзини очиб Оролга энгашиб қарайдиган балиқчининг авлоди. Улуғ Ватан урушининг бошидан охиригача қатнашгани бўлмаса, ўз қишлоғидан узоқда уч кун турмаган киши.

У жанг майдонида чап оёғининг тиззасидан пастини қолдириб, протез билан қайтиб келди-да, ота касбини ўзгартирмади. Севган касби уни эл-юртга танитди, шуҳратини ёйди. Бир неча бор қишлоқ, район советларига, бир марта республика Олий Советига депутат бўлиб сайланди. Афсуски, қариган чоғида тақдир уни ёстиқдошидан жудо қилди. У шунда ҳам Оролни ташлагиси келмас эди. Денгиз суви тортилиб, балиқчилар қишлоғида истиқомат қилиб келаётган аҳоли ҳар томонга тарқаб кўчиб кета бошлади. Балиқчилар овулининг бир чеккасида ёлғиз уй бўлиб якка ўзи яшаши ҳам мушкул эди, Шарифа ўзи ишлайдиган илмий текшириш институтининг филиали жойлашган шаҳарга жадвал бўйича автобус қатнайдиغان район марказидан квартира олиб, отасини кўчириб келди.

...Шарифа дарёдан шаҳаргача беш чақирим пиёда юриб, кейин автобус кутиб, номозшом говгумда уйига етиб борди. Улар иккинчи қаватда туришарди. Уйга кираётиб, пастдан квартираси деразасига кўз ташлади. Хаёлида ичкаридан у кутмаган аллақандай янгилик бўлаётгандай туюлди. Кейин ичкаридаги чироқ ёруғида деразадан иккита одамнинг бошини кўрди. «Ким экан?» деган савол ўтди кўнглидан. Бирдан кўз олдида Яхшилиқ Давлатов эласланиб кетди. Шу пайт зимистон тубсиз осмонда чақмоқ чақиб, қоп-қоронғи йўлка бир лаҳза ёришиб кетгандай бўлди. Таққа тўхтади. Атрофга қаради. Бу қанақаси? Ақл бовар қилмайди. У бошини силкиб, кўзларини юмган эди, аксинча Яхшилиқнинг оқ қубадан келган юзи, салгина осилиб турувчи пастки лаби кўз олдида такрор гавдаланди. Ажабо! Бундан ўн йил бурун Тошкентга биринчи боришида институтни тугатиб, юртига қайтиб кетиш учун самолёт учиш вақтини кутиб ўтирган Яхшилиқ самолётдан тушиб қаерга боришини билмай гарангсиб турган қизнинг олдига келиб, ундан мулойимлик билан қаерга боришини сўраб билгандан кейин, уйга қайтишни кўя туриб, Тошкентда уч кун қолиб кетган, бу орада унга университетни таништирган эди. Негадир ўша онлар эсига тушиб, оёқлари қалтирагандай бўлди-да, яна деразага қаради. Иккита қора, иккаласи ҳам эркак... «Қизиқ, у бизнинг уйимизни қаердан билиб олган экан?.. Яхшилиқнинг овози унда мулойим эди; энди йўғонлашган. Катта одамнинг овози!..»

«Оҳ, Шарифа, сени ажина айлантирди!» деб қўлини бир силтади-да, биров кузатиб тургани йўқмикан, деган хавотир билан ён-вериға қаради.

Атрофга сутдай майин нур сочиб ялтираб турган ўн беш кунлик ойдан, осмонда милтираб кўрина бошлаган юлдузлардан бўлак унга тикилиб турган кўз йўқ эди.

Эшиклари олдида ётган қайиққа тақаб қўйилган. Шержоновнинг машинасини таниб, яна хаёл олиб қочди. «Яхшилиқ эрталаб бошқа машинада эди. Собиқ директордан тортиб олибди-да? Эржон оға бундай пайтда келмайди. Чунки икки ака-ука бир-бири билан борди-келдисини узганига ўн йилдан ошиб кетган».

У ғоят эҳтиёткорлик билан зиналардан кўтарилиб, йўлаги олдида

оёқларини артди. Эшикнинг бармоқ сиғарлича очилиб қолган тирқишидан қараб, ичкарига қулоқ солди. Биринчи товуш отасиники, иккинчи овоз Яхшилиқникига ўхшамайди, ким бўлди экан?

Бу орада ичкаридан шанғиллаган овоз баралла эшитилиб турарди.

— Бундан ўн йил бурун сенга: «ёлғиз қизингни ўқишга юборганча бир балиқчи йигитни қўлингга киргизиб ол» деб иззат-нафсингни койитган эдим. Ушанда сен тўғри қилган экансан. Қизинг, мана, катта одам бўлиб келди. Мендек туғишган инисининг гапига кирмаган сендек ўжарни ҳувиллаб қолган қишлоқда ёлғиз ташлаб қўймай, кўчириб олиб келганининг ўзи ҳазилакам гап эмас! Эҳ, у ўғил бола бўларми-ди-а? Шержонов бўлар эди. Мен уни, у мени қўллаб юрган бўлардик!

Қиз унинг кимлигини энди билиб олди-да, хафсаласи пир бўлди, кўнглини иситиб юборган аллақандай ҳарорат ўша заҳоти сўнди. Лекин отасининг нима деб жавоб қилишини эшитгиси келиб, бир оз кутиб турди-да, ҳадеганда жавоб бермагач, ўз эшигига қулоқ солиб тураверишга қўшнилardan истиҳола қилиб, оёқларини жўрттага қаттиқроқ тапиллатиб кириб борди.

— Ота, зерикмасдан ўтирибсизми? Уҳҳо, Эржон оғам келган эканлар-ку.

Эржон Шержонов унга ялт этиб бурилди.

— Шарифа, соғ-саломат юрибсанми, жиян. Отангни кўчириб олиб келганингни Нисон Нажимовдан эшитдим. Баракалла. Эркакнинг ишини қилибсан қиз бола бўлсанг ҳам!

— Нисон Нажимович ёрдам қилди, раҳмат унга, — деб Шарифа уларнинг ёнларига бориб, қаторларига ўтирди. — Отам қошимда бўлгани учун менинг ишларим ҳам энди унумли бўлади. Чунки хаёлим бўлинмай, хотиржам ишлайман.

Шарифа кейинги ойларда Амударёнинг пастки соҳилларида пайдо бўлган кўллар, ботқоқликларнинг кўламлигини аниқлаш учун ҳар бирининг узунасига ва энига, диаметрига ўлчаганлигини, энди буларни уйда хотиржам ҳисоблаб чиқишини гапириб берди.

— Эржон оғанг муборак бўлсинга битта гилам олиб келибди, қизим, — деб Нуржон ака каравот томон ияк қоқди.

Шарифа каравот устида буклоғлик ётган гиламни кўтариб, тўрга ёзди.

— Қойил, раҳмат, Эржон оға! Нақшлари зўр экан. Мен худди мана шунақа гилам олишни орзу қилиб юрган эдим!

Шержоновнинг катта оғзи қулоғига етиб, тилла тишларини кўрсатиб илжайди. Шарифа ошхонага кириб, иккита чойнакка чой дамлаб чиқди, дастурхонга нон, қант-курс, холодильникдан овқат билан яхна гўшт олиб қўя бошлади. Икки туғишган — ака-ука бунга бепарво, суҳбатларини давом эттиришди.

— Қайиғингни ҳам ортиқча юк қилиб олиб келганинга ҳайронман, — деди Эржон Шержонов.

— Ҳайрон қоладиган ери йўқ, — деди акаси, унга қараб жиддий гапириб. — Бундан беш йил олдин биттаси соғлигига тўғри келмай, шаҳарни ташлаб, Орол бўйига кўчиб келадиган бўлиб, қайиғингни «Волга» машинамга алмаштир, деганида алмаштирмаганман.

— Энди унингни ҳеч ким битта велосипедга ҳам олмайди, — деди укаси кулиб.

— Уни сотиш хаёлимда ҳам йўқ. Биласанми, бошингга кийган қалпоғингни, овқат ичган товоғингни эскирди деб ташлаб юбориб бўлмайди. Қалпоғингни ташласанг, бош оғриғи бўласан, товоқни ташласанг, оч қоласан.

Эржон Шержонов селкиллаб кулди.

— Кексайган бўлсанг ҳам, ҳамон ёш боланинг гапини гапирасан.

— Чунки болалигимда мен Нуржон эдим, кексайганимда бошқа атанишим керакми?

Гапга Шарифа аралашди.

— Эржон оға, уйимизни қандай топиб келдингиз? — деди у, уларнинг ўн йил мобайнида энди кўришганларида, арзимаган нарсага қизишиб, яна юзкўрмас бўлиб кетишларидан кўрқиб.

— Эшигининг олдида қайиқ ётган бошқа уй йўқ районда.

Нуржон ака анча ҳовиридан тушиб, инисининг қочирғига босиқлик билан жавоб қайтарди.

— Қишлоғимиздан Успон деган балиқчи мендан икки йил олдин шаҳарга кўчиб кетган эди, битта тўйга айтиб келиш учун юборган одамимиз тополмай, «Успонни ит қопкур жин ҳам урмаган экан, ҳеч бўлмаса, «Успон жинниники қаерда?» десам, биров бўлмаса, биров билар эди» деб келди.

— Кўчасини, уйининг номерини сўрамапми?

— Қишлоқни ташлаб ҳеч кимга айтмай кўчиб кетган одамнинг кўчасини ким ҳам сўраб қоларди дейсан?

— Қишлоқларда айниқса ёшлар тургилари келмайди, — деди Шержонов. — Улар бизлардан чаққон, билармон, ақлли.

— Ҳозир юзаки ўйлайдиган ёшлар ҳам йўқ эмас. Октябрь революциясининг аҳамиятини етарли баҳоламайдиганлари бор, — деди Нуржон ака Шержоновга эътироз оҳангида. Баъзи илмий ходимларнинг телевизордан гапирган сўзларида ёки газеталарда бостирган мақоаларида жуда бачкана фикрлар юради. Ўзларини халқларининг ватанпарварлари қилиб кўрсатув мақсадида ҳаммага маълум фактларни ё эртароқ, ёки кечроқ содир бўлган қилиб ўзгартиришга уринишлари сезилади.

Шарифа дадасига қараб ҳайрон қолди. Уни бу даражада мулоҳаза юртади, деб хаёлига ҳам келтирмаганди. Унга қандайдир «паст» назар билан қараб келганидан ичида ҳижолат тортди. Бу орада гапни Эржон Шержонов илиб кетди.

— Яхшилик Давлатов деган биттаси менинг ўрнимга директор бўлиб келган эди, гаплашиб кўрсам, революция самараларидан ўз халқини баҳраманд қилолмаган одам ношуд, халқининг қадрини билмайдиган худбин, деган фикр айтди, — деди у томдан тараша тушгандек қилиб.

— Мен биладиган Урта Осиё халқлари инқилобга қадар тараққиёт даражаси бўйича бир-биридан унча ортиқ бўлган эмас. Октябрь инқилобини юзага келтиришда улуг рус революционерларининг раҳбарлик ролини инкор этиш — биз учун онамизнинг туққанини, унинг оқ сунини эмганлигимизни инкор қилиш билан баб-баравардир.

Шержонов яна Яхшиликнинг бошидан мағзава ағдаришда давом этди.

— Давлатов, — деди у нописандалик билан, — битта гапида бутун Шарққа тегишли қайси бир илмларни, шоирларни ўзиники қилиб олган республикалар гоят ақлли иш қилдилар, деди.

Яхшиликнинг номи ёмон отлиққа чиқарилаётганини фаҳмлаб турса-да, Шарифанинг бир оз хаёли қочди: «наҳотки Яхшилик ўйламай сўйлайдиган одам бўлса. Ё шунақа одамга айланиб қолдимикан?»

Ака-уканинг фақат тингловчиси бўлиб қолишни қизнинг запти кўтармади, бунга ортиқ чидамади:

— Ҳозир дунёни кафтада кўролмайдиган, бутун инсоният тақдири билан қизиқмайдиган одамни том маънода ақлли дейиш қийин, — деди пиёлаларга чой қуйиб туриб Шарифа.

Шержоновнинг дами ичига тушиб кетди. Унга гап қайтарса, ўзининг қуруқлиги, Яхшиликқа нисбатан адоват юзасидан қилаётган туҳматини фош бўлиб қолишини ўйлаб, индамай қўя қолди. Бесўнақай гавдаси билан инқиллаб бир кўзғалиб қўйди-да, девордаги соатга қаради:

— «Время» программасига қирқ беш минут қолибди. Уйга етиб олишга улгуришим керак, — деб ўрнидан кўзғалди.

— Ана, телевизор бор, — деди акаси. Эржон тўрдаги телевизорга бир қараб, димоғдорлик билан деди:

— Ранглидан кўриб ўрганганман.

Шарифа уни биринчи қаватгача кузатиб тушди-да, юқорига қайтиб чиқди.

— Ота, унинг шу вақтга қадар оёғини тортиб юришига нима сабаб эди? — деб сўради отасидан.

У қизига бир қараб кўзларини сузди. Уйланиб қолди. Қизи уни қистамай, амакиси чой ичган пиёлани артиб тўнтариб қўйди.

— Айтсам айтиб бера қолай, қизим, — деди қария орадан бир муддат вақт ўтгандан кейин. — У мендан бир мучал, яъни ўн икки ёш кичкина. Лекин у муштдай бошидан уддабурро, ақлли, қув бўлиб ўсди. 1937 йили қишлоқни ташлаб шаҳарга кетди. Шу кетганича овулга қайтмади. Армияга ҳам бормади. Ҳайтовур турли лавозимларда ишлади. Ора-сира кўришиб турар эдик. Кетганига беш йил бўлганмиди, олти йилми — сен ўқишда эдинг, у уйга атай излаб келди. Кутиб олдик, меҳмон қилдик. Овқатланиб бўлиб менга: «совхозимга кўчириб олиб кетаман» деди. Мен киндик қоним томган Оролни ташлаб кетгим келмаётганини айтдим. Ойинг ҳам мени қувватлади. У шундан кейин ялинишга ўтди. «Мени ҳурмат қилсанг кўч» деди. «Акам эканлигингизни ҳеч кимга айтмай, ўз олдингизга бир чеккадан ер олиб бераман, менга кераксиз» деб ёлборди. «Нега?» десам, «Сиз урушда разведкачи бўлиб, душманнинг орқа томонида хизмат қилиб чиниққансиз» деди. «Бунинг нима аҳамияти бор?» дедим. «Совхозда мен тўғримда қандай ёмон гаплар айтилса, менга етказиб турасиз» деди. Менинг жаҳлим чиқиб кетди, ўзимни тутолмай ўша заҳоти уйдан қувиб юбордим.

Шарифа тўрда ётган гиламдан бадбўй ҳид анқиётгандек, бурнини жийириб уни йиғиштирди.

— Ана шундан буён остонамни бугун биринчи ҳатлаши. Бошини эгиб келгани учун совғасини қабул қилдим. Айтганча, «Время» программасининг вақти бўлибди.

Шарифа телевизорни қўйди-да, ўз хонасига кириб кетди.

У умрида йигитлардан биринчи бор олган хати Яхшилиқдан эди. Университетга кириш имтиҳонларини топшириб, мандат комиссиясидан ўтган кун ундан хат келди. Конверт ичида 3/4 размердаги фотосурат ҳам бор эди. Яхшилиқ институтни битирган йили биратўласига эр етганлигининг белгиси учун мўйлов қўйган эди. Қизга ҳаммаси чиройли бўлиб кўриниб кетди, суратни бир-бир ўпиб, хатга қўшиб асради. Бахтга қарши Яхшилиқ бу хатдан сўнг унга бошқа ёзмади. Шарифа қизларга хос ғурур билан иккинчи, учинчи хатини кутди. У китоблардан ўқиб ўргангани бўйича, беқарор севгини ёмон кўрар эди. Бошқа ҳеч кимдан хат олгиси келмай, Яхшилиқнинг ўша сурати билан хатининг фотокопиясини ўзининг кафтдеккина кичкина кўзгусининг орқасига қўйдириб олди. Бир томони кўзгу, бир томони хат билан сурат. У бу ойнани ҳали ҳеч кимга кўрсатган эмасди. Кўнгли хафачлик топса, бир нарсадан қисилсагина унга қарайди, у билан сирлашади.

У билан бугунги учрашуви, иккинчи томондан, амакиси Эржон Шержоновнинг Яхшилиқ ҳақида айтган бемаъни гаплари қизнинг қатлам-қатлам юрак сирларини мангуга ўртаб юборувчи алангадай таъсир этди. Университетга дастлаб борганида Яхшилиқнинг қўли теккан қизил дерматин қопланган чамадониди қулфлогли сақлаб келаётгани оқ шойига ўроғлиқ ойнасини олди. Ойнанинг бетига, доғ тушмаган эди, кўз олдига тутиб, бугун Яхшилиқнинг олдида қай тахлитда қандай ҳаракат қилган бўлса, шуни такрорлади. Ўзи ўзига ёқиб кетди. Ойнанинг орқасидаги суратга қараб туриб, уни ўн бир йилдан кейинги қиёфаси билан фикран солиштирди. Яхшилиқ ўша пайтдаги мўйловини олдириб ташлаган, юзи қуёшда куйиб, бир оз сўлинқирагандай, кўзларининг остига ажин тушганга ўхшаш таассурот қолдиради. Хатни лампочканинг ёруғига тутиб ўқиди:

«Шарифа!» Мен бугун ранглиларнинг бунчалик сулув бўлишини ҳеч қачон хаёлимга ҳам келтирмаган эдим, сени кўрдим-у, бутун ўйларим остин-устун бўлиб кетди. Ҳозир бутунлай бошқача фикрдаман.

Киноларда қорачадан келган ҳинду қизларнинг сулувларини кўрсам, сени эслайман-да, бутун эс-ҳушим сен томон парвоз қилади, ширин туйғулар уммонига фарқ бўламан. Лекин сен улардан ҳам зўр сулувсан. Сендай гўзалга бир умр хизмат қилиб, хоки пойнинг бўлиб юрсам ҳам оз. Афсус! Айтмоқчи, халқ ҳикматларидан бирини ўқидим. Унда: «Қимда-ким сева билса, ўша унинг қадрига етади...» дейилган,
Хат ёз менга, Шарифа!

Салом билан Яхшилиқ».

Шарифа хатни ҳар сафар кўрганида «қиз боланинг манманлиги!» деб ўзини ўзи койир эди, энди битта сўзини ўзгартириб, хўрсинди:

— Эҳ, болаликнинг манманлиги!

Ойнани чамадонга қайтадан солиб қўйиш ўрнига кўксига босиб, каравотига чалқанча тушиб ётди... «Унинг совхозига ишга ўтиши керакмикан?.. Оиласига малол келади...»

У студентлик пайтида ётоқхонада ўрганган бир одатини ҳамон тарк этмаганди. Кўзларини чирт юмди-да, икки кўрсатгич бармоғини галма-гал ялаб олиб, учларини бир-бирига «чўқиштириш»ни машқ қилишга тушди:

— У мени севадими? Йўқми? Севадими? Йўқми?..

Бармоқлари гоҳ бир-бирига «чўқишади», гоҳ тойиб кетади. Шарифа бу усулни неча йилдан бери такрорлаб, бунинг барини Яхшилиқ Давлатовга атайди, қандай вазиятда бўлмасин, «у, мени севмайди» деган ишончга берилган эмас.

Яхшилиқнинг уйланганини, қизалоқли бўлганини эшитганида ҳам, бу унинг қалбидаги ишончга ҳеч қандай путур етказган эмас. «Қимда-ким сева билса, ўша унинг қадрига етади!»

5

Директор кабинети энига беш ярим, бўйига ўн икки метрлик катта хона эди. Яхшилиқ Давлатов биринчи куни олдида райком секретари борлиги учун унча зеҳн солмаган экан, бугун у кўзига иш кабинети эмас, кенг залга ўхшаб кўриниб кетди-да, ҳовлиқинқираб ўрнига ўтирди.

Мана шу кабинетга муносиб катта ўйлар, улкан мақсаду режалар бўлиши лозим. Область партия комитети секретарининг совхоз ишларини район ёки область миқёсида эмас, балки республика, бутуниттифоқ миқёсида олиб бориш лозимлигини таъкидлашлари бежиз эмас!

У хаёлга чўмди: катта, кенг-мўл кабинетга эга бўлиш унчалик қийин эмас экан-ку, лекин энди унга муносиб ишлар қилиш керак... Кеча Шержонов кабинетдан чиқиб кетатуриб, кўзларини одамлардан олиб қочди, каловланди, қўлларини пастга осилтириб: муштини тук-қандай бўлди. Қимга? Агар у муносиб иш юритмаса, Шержоновнинг бошига келган кун Давлатовнинг бошига ҳам келади. Шержоновга яхши, ўз аризасига биноан бўшади. Бундай кенг-мўл кабинетдан тўппа-тўғри авахтаҳонанинг бир кишилик бўлмасига тиқилиб ўтирганлар ҳам топилади. Унинг йўли бошқа!

У бошини икки кафти билан қисган ҳолда столга энгашиб, аста сўзланди:

— Замон ҳар авлодни аввалгисидан етукроқ кўргиси келади. Бу аксиома. Мен Шержонов қилолмаган ишларни амалга оширишим, яхши ишлашим лозим!

У яна бир оз ўйланиб, аввал, марказий идора аппарати билан танишиб, совхоз олдида турган вазифалар юзасидан маслаҳатлашиб туришни кўнглига тугиб қўйди.

Мана шу хаёлини ҳозирдан амалга ошириш мақсадида секретарига кўрсатма берди.

Янги директорни маъқуллаганлар ҳам, ёқтирмаганлар ҳам бор эди.

Япалоқ юзидаги ясси бурни остида қалин гажак мўйловлари келбатига алоҳида савлат бериб турадиган Шержоновнинг ўрнида ундан

кичкина, кўримсиз, салобати ҳам йўқ директорнинг ўтириши баъзиларга ҳам эриш, ҳам номуносиб туйилди.

Яхшилиқ уларнинг бегонасираётганликларини гўё сезмагандай, ҳаммаси билан гоят мулойим жилмайиб, илиқ гаплар билан ҳол-аҳвол сўрашди. Ҳамма билан бирма-бир танишиб чиққач, мурожаат этди:

— Дўстлар, менинг тушунишимча идора бошлиғи коллективга отагина эмас, ҳаммага хизматкор ҳам. Агар совхозни битта оила десак, унга янги келган директорни мана шу оилга тушган келинга қиёс қилиш мумкин. Келин оиланинг паст-балад шароитига тез ўрганиб, рўзгорини қўлга олиб, уни тебратиб кетиши оила аъзоларига боғлиқ. Шунинг учун ҳаммангизнинг маслаҳатингизга, ёрдамингизга муҳтожлигимни ҳисобга олишларингизни сўрайман.

Баъзилар унинг бу гапини ялинаётганга, ношуд бошлиқликка йўйиб, ичларидан афсусланишди, баъзи бировлар эса, уни жуда пихини ёрган шум хаёл қилишди.

Тезроқ бир-бирларига тушуниб олишлари керак!

Яхшилиқ уларнинг бу ётсирашларига барҳам бериш учун коллективнинг ишончли аъзоси бўлиб кўриниш, катта-кичик — ҳамма билан тил топишиб кетиш йўлини излади. Лекин уларнинг авзоига қараганда, сингишиб кетадиган турлари йўқ эди. Ҳаммасининг ҳурпайган юзида ишончсизлик, ётсираш аломатлари аксланиб турар, ҳеч қайси бирининг у билан сўйлашиш иштиёқи йўқдай эди.

— Айтинглар, дўстлар, — деди у, ходимларга гоят мулойимлик билан. — Ҳозир совхоздаги энг асосий қўшиқ нимадан иборат?

Шержонов мўйловини силаб, илжайди:

— Революциягача асосий қўшиқ «Бўзатов» бўлган, ҳозирги бош қўшиқ «Совет Иттифоқи гимни», ўртоқ директор.

Ҳамма дув этиб кулди. Жавоб ҳам саволга яраша бўлганлиги учун Яхшилиқнинг ўзи ҳам пиқ этиб кулиб юборди. Шержонов ҳеч нарса бўлмагандай, энди бемалол гапирди.

— Элга бошчи бўлиш қийин, иним. Ҳа. Ҳар хўжалиқнинг ўзига яраша эҳтиёжи бўлади. Ана шу эҳтиёжни қондириш керак. Социалистик тузумнинг мақсади шу. Ақлли бошчи ўз совхозининггина эмас, буткул район, буткул область, бутун эл ғамини ўйлаб иш юритади. Бахтга қарши совхозимиз бўйича Ватан урушида унутилмас мардлик кўрсатиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини олганлар йўқ. Бу бўшлиқни Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари билан тўлдириш учун энди номзод таклиф этай деган йилим пахтага қўшиб бошқа экин экиш бўйича план беришди... Шоли эски экин бўлса ҳам, менинг совхозим учун янги, бунинг устига, шоли ерни бузадиган ўсимлик. Ҳа. Хоҳламайман. Ўзингиз биласиз, бизнинг замонамизда ҳар бир бошлиқнинг иш қобилияти, мартабаси планни бажариши билан ўлчанади. Шунинг учун кўрсатилган планларни бажармасликка ҳеч кимнинг коммунистик виждони йўл қўймаса керак.

— Албатта, — деди Яхшилиқ ниҳоятда сиполик билан. — Сиз райкомнинг бюро аъзоси бўлгансиз, ундай даражага етиш учун ишлаш ҳам керак, яшаш ҳам керак.

— Давлат топшириқларини бажаришда ҳалқ ташаббускорлигини уйғотиш усталиқни талаб этади. Чиндан ҳам мен муваффақиятлардан эсанкираб, бурним кўтарилиб кетмади. Шундай бўлса-да, партиявий эътиқодимга бўлган юксак туйғуларим ҳамма вақт уйғоқ юрди. Ҳа.

— Сиздан ўрганишимиз керак бўлган нарсалар кўплигини биламан.

— Сиз ҳозирча тушунишингиз керак нарса: бошлиқ қандай бўлиши лозим? Бу савол ҳозир ҳаммани қизиқтиради. Менингча, бошлиқнинг бош белгиси — меҳмондўстлик!

— Раҳмат! — деди Яхшилиқ бошқаларнинг гапиришларини кутиб, атрофга назар ташлаб. Шержонов бўлса паст тушгиси келмай, гапида давом этди.

— Бошлиқ донг чиқариш учун икки нарсани қўлга киритиши ло-

зим. Биринчиси, билим; иккинчиси, меҳнат, ёки биринчиси — меҳнат иккинчиси билим! Ҳа! Яна битта фалсафа доимо эсда туриши керак: ёмонлик бўлмаса, одам яхшиликнинг қадрини йўқотади, яхшилик бўлмаса, инсонга ёмонлик тушунарли бўлмай қолади.

Яхшилик унинг иккала фалсафасини маъқуллаганини ҳам, ёқтирмаганини ҳам сездирмай, бепарво ўтираверди. Бундан Шержонов фойдаланиб насиҳат қилишда давом этди.

— Иним, ҳали ёшсан, лекин ақл-фаросатли кўринадансан, — деб у қаддини тикланқираб, мўйловларини икки ёққа қараб силади. — Масалан, мен ҳозир сени кўриб, сенинг ёшингда йўл қўйган хато-камчиликларим учун пушаймон бўлиб ўтирибман.

Шержонов нега янги директорни кўтармалашга ўтди — ҳеч ким тушунмади. У пахта қўйишда давом этди.

— Давр ҳали сендан кўп нарса кутади, — деди Шержонов хаёлига келган фикрни тизгинламай. — Давр талабига жавоб берсанг, совхознинггина эмас, бутун район фарзандига айланасан.

Шержонов қанча кўп очилишса, Яхшилик шунча кўп жумбоқ ечиб ўтирди. Ҳар бир гапини маъқуллагандай, калласини тебратиб, қулоқ бериб эшитаверди.

— Фарбий Европаликлар бизларни СССРдан ташқаридаги Шарқ одамлари билан солиштириб баҳолашади. Шунга кўра ҳам улар бизни ниҳоятда қолоқ, сичқондай ўз инидан олисга боролмайдиган одамлар деб билишади. Шундоқ. Биз бу тушунчани бекорга чиқариб, жаҳонда йирик бир юлдуз бўлишга ҳаракат қилишимиз лозим. Бунинг учун мусулмонларнинг, Маккага етолмай, йўлда вафот этсанг ҳам, жаннатисан, деганидай, коммунистик келажакка ишончимиз мустаҳкам бўлиши шарт. Бу ишонч партиямизнинг раҳбарлиги остида коммунизм қурилишига халқнинг ғолибона ҳаракати натижасида амалга оширилади. Бунга ўзингиз нима дейсиз, ўртоқ директор?

«Агар у бу гапларни астойдил, ишонч билан айтаётган бўлса қандай яхши бўларди!» деган гап ўтди Яхшиликнинг кўнглидан. Лекин унинг йилтироқ, баланпарвоз гаплари ўзига таъсир қилмаганлигини сездирмасликка тиришди.

— Ёшлар ўрганса арзийдиган нарсалар сизда анча-мунчага ўхшайди, оқсоқол! — деб унга яна пишанг берди.

Шержоновга бу гап жуда ёқиб, ичига чироқ ёнгандай буғдойранг юзи гул-гул яшнаб кетди.

Яхшиликнинг умидвор кўзлари ҳаммага яна бир бор югурди. Ҳеч кимда гапириш иштиёқини кўрмади. У совхоз ишчилар комитетининг раиси томон бурилди-да, ундан сўради:

— Тўлибой Тўраевич, айтингчи, совхозда неча хонадонга газ ўтказилмаган?

Бундай сўроқни наинки Тўлибой Тўраевич, ҳатто қолганлар ҳам кутишмаганди. Кўпчилик янги директорни ёш бола фаҳмлаб, у совхозда узоқ ишлай олмайди, ҳали ғўр, Шержонов қайда-ю, бу қайда, деганга ўхшаш хаёлларга бориб, ҳатто унга нописандлик билан қараб турарди. Бунга Шержоновнинг узундан-узоқ насиҳатомуз гапларига, уларнинг назарларида, «лаққа кўнганлиги» ҳам сабабчи бўлган эди.

Қорни ой-куни яқин хотинларникидай осилиб тушган, афт-башараси пишиб ўтиб кетган бодрингдай сариқ Тўлибой Тўраевич ўрнидан туриб, икки ёққа айрилиб турадиган қалин оқ сочини ичакдай бармоқлари билан сийпалади.

— Қаранг, шу рақамлар эсимда йўқ, унутиб қўйибман-а... — деди.

— Икки кун муҳлат сизга, шу вақт ичида билиб берсангиз яхши бўлар эди. Утиринг!

Бу аҳволни кўриб Шержоновнинг гаши келди, олдидагиларга «янги директорнинг хотинларга ўхшаб иш бошлаётганига қаранглар» деган маънода кўзларини сузиб, жилмайиб қўйди. Улар уни қувватлаган бўлиб, мийиқларида кулишди. Яхшилик ҳеч кимнинг ички ҳис-туйғусига ҳам, ташқи қиёфасидаги ўзгаришларга ҳам унча эътибор бермаётган.

дай тутиб турарди ўзини. Лекин энди унда жиддийлик, ишчан кайфият баралла аксланиб турарди.

— Ундан кейинги бир иш,— деди у ўзини ниҳоятда вазмин ва сипо тутиб.

— Кеча Худойберган ота жуда ўринли бир гапни айтди. Қабристон чидаб бўлмайдиган аҳволга тушиб қолган. Оёқ ости қилиб юборилган, устида моллар ўтлаб юрибди. Ҳозир кун иссиқ пайтидан фойдаланиб, атрофини девор билан ўралса, ёмон бўлмас эди...

Ҳамма оилаларни ипсиз боғлаб, ўзига қаратиб олган кучнинг бири мана шу қабристон эканлиги, яқингинада ўзлари сингари бу ёруғ дунёнинг ғалва-ташвишлари билан куймаланиб юрган одамларнинг қабрлари устида мол боқишга барҳам бериш, оёқ ости қилмаслик ҳақидаги бу гапга ҳеч ким унча аҳамият бермади. Янги директорнинг бу гапидан қийиқ ахтарганлар бир-бирларига ер остидан қарашиб, бўйинларини қашишди.

— Бу иш парткомга топширилсин,— деди орқа томондан кимдир. Қабристонни диний ақидалар билан боғлиқ ҳолда тушуниб ўрганган Мамутов жавоб бермади. Яхшилик сансолар вазиятни узоққа чўздирмай Шержоновга қаради:

— Сиз нима дейсиз?

У ўрадай оғзини кафти билан босиб, мийиғида кулди. Завмагининг икки кифти силкиниб, пиқ этиб тиржайди. Бошқалар унга қўшилишди. Сиртдан кузатувчиларга ҳамма одам хурсанд кўрингани билан, директорнинг катта кабинети аллақандай ҳасратли бир кайфиятга чўмгандай жим бўлиб қолди. Яхшилик ҳеч нарса бўлмагандай кенг кўрагини кўтарди:

— Қабристонни девор билан ўраш ишларини ташкил этишни партком секретари билан ишчилар комитети раиси қўлга олсин!

Оғзини рапидадай кафти билан босиб, юзида аксланган таассуф ҳисларини яшириб турган Шержонов янги директордан бошқаларнинг ташқарига чиқиб туришларини илтимос қилди.

Ҳамма кўзғалди.

Яхшилик уларни тўхтатиб қолишга уринмади, қийиқ кўзлари олаинқираб, эшикдан ташқарига чиқиб кетаётганларнинг орқаларидан қараб қолди.

— Яхшилик Давлатович,— деди Шержонов у билан ёлғиз қолгандан кейин.— Жуда нотўғри таклифлар айтдингиз.

— Нега?

— Ақлли одам ўзи тушунади. Мен сизни ақлли деб билардим.

Шержонов бу кинояси билан уни таҳқирлаётганлигини билиб турса-да, Яхшилик ўзини жуда камтар ва ҳали ақли қуйилмаган ёш боладай тутди.

— Одамларни нега тарқатиб юбордингиз? — деб сўради у, Шержоновга қараб вазминлик билан.

Шержонов Яхшиликка «шуни ҳам фаҳламадингми?» дегандек кибр билан қаради. Унинг юзидаги жиддий талабчанлик ифодасини кўриб, кўрслик билан жавоб қилди:

— Сиз бу кетишингизда ўз обрўйингизни тўкибгина қўймай, мен зўрға тиклаган совхозни ҳам тарқатиб юборасиз.

Яхшиликнинг ўйчан кўзларида қаттиқ нафрат ва ғазаб учқунлади.

— Бу билан нима демоқчисиз? — деди у, Шержоновнинг бетига тик қараб. Шержонов ундан бунчалик кескинликни кутмаганди. Лекин шундай бўлса ҳам, билмасликка олди, эркин ҳолатини бузмай, жавоб қилди:

— Майли десанг, сенга юрт бошқаришнинг иккита йўлини айтардим.

— Ақлнинг оғирлиги бўлмайди,— деди Яхшилик, қандай маъни чиқаркин, деган ўй билан ўзини яна гўлликка солиб. Шержонов гўё жуда ҳам ақлли гап айтадиган донишманд одамдай, салмоқланиб давом этди.

Биринчи йўли: қулоқ билан бошқариш. Бунда ҳеч қим ҳақида қотиб қолган барқарор фикринг бўлмайди. Эшитганимга кетиб, ўзгараверасан. Қўл остингдаги одамлар бу хусусиятини билан тўшуниб олиб, сенинг қулоғингга боғланиб қолади. Қисқаси, сени ёниб турган ўт билиб, атрофингда парвонадек ўралашади.

Яхшилик киноюмуз бош силкиди. Буни Шержонов маъқуллади, деган ўй билан давом этди:

— Иккинчи йўли. Буниси ғоятда нозик. Абжирликке талаб қилади. Бунда юқоридагиларнинг фикрлари билан яшайсан. Масалан, уйингга ўзингдан баландроқ мансабли одамни олиб келсанг, у останада тўхтаб, «бу ер сизнинг уйингизга ўхшашмайпти-ку!» — деса, биздан шубҳаланиб, «ҳа-я, бу бизнинг уйимизга ўхшашмайди» деб тўхтайдисан. Шунда у сени ёқтириб қолиши бу ёқда турсин, яхши кўриб қолади!

— Узингиз қайси биридан кўпроқ фойдалангансиз?

— Асримиз синтетика асри!

Шержоновнинг бугунги гаплари бўйича унга фақат ҳурмат билан муносабатда бўлишни кўнглига тугиб қўйган Яхшилик Давлатовнинг ундан яна ҳафсаласи пир бўлиб, унга нафрати ортди.

— Марксча таълимот бўйича ҳеч усул догма эмас. — деди Шержонов жуда билафонлик билан жўшиб. — Энди район партия комитетининг секретари Нисон Нажимович ҳақида билиб қўйиш керак. У шу районнинг фарзанди. Ҳақиқий ватанпарвар! Ундан олдинги секретарь бошқа райондан келган эди. Шунинг учун ҳам унинг, «районнинг шон-шуҳрати учун» деган гапи «менинг шон-шуҳратим учун» дегандай бўлиб эшитиларди. Нажимовнинг даврида район яхшиланди.

Шарқ кексаларига хос насиҳатгўйлик қонига сингиб кетган Шержонов Яхшиликқа жуда кўп нарса бериб бойитгандай, оғзи қулоғига етиб, тиржайди. Мўйловлари қимирлаб, бурнини тортиб қўйди. Юмалоқ кўзлари филтиллаб, янги директордан унинг маъқуллашини кутди.

— Насиҳатларингиз учун раҳмат, — деди-да, кўнгироқ тугмачасини босди. Шу заҳоти котиба қиз эшикдан бошини суққан эди, унга буюрди:

— Айтинг, одамлар киришсин.

Ҳамма яна ичкарига гуру этиб кириб келди.

— Ўртоқлар! — деди Яхшилик ўрнидан туриб. — Ҳалиги гаплар ўз кучида қолади. Тўлибой Тўраевич газлаштирилмаган хонадонларни аниқлайди, ўртоқ Мамутов қабристонга девор айлантириш ишига бошчилик қилади. Хўш, нима дейсиз, ўртоқ Мамутов?

— Маъқул, — деди ўрнидан туриб Мамутов, чўтир юзи қизариб, яна жойига ўтирди.

Партком секретарининг қаршилик билдирмагани ёққан бўлса-да, ҳаракатларидаги мутеълик, хоксорлик унга жуда аянчли туюлиб кетди. Демак, директорнинг олдида у ўзини шундай тутиб ўрганган.

Яхшилик кўнглидан шу гапни ўтказди, кейин битта кўзойнакни тақиб, иккинчисини каттакон кўк папкага қўшиб ушлаб ўтирган планлаштириш бўлими бошлиғига тикилди:

— Юсуф Абдуллаевич, совхоз бир центнер пахта, шоли, бир тонна гўшт ҳамда сабзавот экинлари учун қанча маблағ сарф қилади?

Юсуф Абдуллаевич кўзойнақларини чаққонлик билан алмаштириб тақиб олди, қўлидаги папкаси ичидан совхознинг план-харитасини чиқарди-да, ўрамини ёзишга ҳам сабри чидамай, унинг олдига қўйди.

Яхшилик ҳаритани чаққонлик билан ёзган эди, ҳар хил рақамлар, билан тўла план-харита белбоғдай чўзилиб бориб, столнинг нариги четидан осилиб, полга тўшалиб қолди.

— Охо! — деди директор ҳайрат билан. — Кубанга бир центнер шоли олиш учун тўрт юз эллик — беш юз куб метр сув керак. Сизлар уч юз эллик — тўрт юз куб метр сув сарфлар экансиз. Мақтовга арзийди!

— Агрономия талаби шундай, — деди Юсуф Абдуллаевич. — Бу ҳақда ўртоқ Шержонов район газетасида мақола ҳам чиқарган.

— Мен бошқача эшитган эдим,— деди Яхшилиқ Давлатов ўйчанлик билан.

— Эшитиш бошқа, қоғоздаги ҳужжат бўйича кўриш бошқа,— деди Шержонов гердайиб.

Яхшилиқ Давлатов унга эътироз билдириб ўтирмай, қоғоздаги ҳар бир рақамни худди жонли одамларни қарагандай диққат билан ўрганиб чиқишни кўнглига тугди. Лекин бошқаларни қуруқдан-қуруқ ўтиргизиб қўйиш ҳам ноқулай эди.

— Уртоқлар, қайси бирингиз мана бу план-харита билан чала таниш бўлсангиз, столга яқин келинглар, яхшилаб танишиб олинглар,— деди у одамларни ёнига чақириб.

Юсуф Абдуллаевич шунча кунлар давомида чизган, ҳар бир рақамини бир неча марта ўчириб, қайта-қайта счетга солиб, ҳисоблаб ишлаб чиққан план-харитасини ўзидан ҳамда район статистика бўлимидан бошқага кераги йўқ, деб биларди. У стол атрофида қуршашиб турган совхоз активлари орасида ўзини биринчи бор хўроз ҳис қилиб керилиб ва ҳар бир рақамни гапиртиришга тайёр ҳолда директорнинг қоғозга тикилган кўзларини зимдан кузатди.

6

Мартаба бировлар учун тўйда кийган сарпо, иккинчиларга бир умрлик кўйлак, учинчиларга ҳаёт, яна бировларга ақлий баркамоллик ва оталик, бешинчиларга эса бетиним меҳнат... Хуллас, у ҳар кимнинг тилида ҳар хил янграйди, ҳар ким уни ўзича тушунади. Мартаба — амални фақат машина, пўлат сандиқда сақланадиган тамға деб тушунадиган ҳам бўлади. Бундайлар амалдан тушса-да, анча вақтгача машинани бергиси келмайди, ё бўлмаса, пўлат сандиқ калитини йўқотади.

Эржон Шержоновда мана шу тоифадагилардан ҳам бўлак одатлар бор эди. Бу одатлари билан ҳеч ким ҳисоблашмади, янги директор уни биринчи ўринбосарликда қолдирибгина қўймай, директорлигида минган машинасига ҳам, шоферига ҳам тегмади, ўзида қолдирди. Ўзи эса, сондан чиқиб, устахонада ётган «ГАЗ-69» машинасини ремонтга топшириб, вақтинча битта ағдарма машина топиб минди. Бир муддат идорада бўлиб, ички майда-чуйда ишлар билан танишса, бир муддат дала айланади.

Орадан кўп ўткизмай, у область марказига бориб: газ трестдан анча-мунча газ плиталар топиб қайтди. Уларни галга солиб ўтирмай, газлаштирилмаган хонадонларга ўрнатиб берилди. Бу тадбир хўжаликларнинг мушкулени енгиллатиб, ишга муҳаббатларини оширди. Қабристон атрофига девор айлантириш иши ҳам юришиб кетди, бунда айниқса пенсионер кексалар ғайрат кўрсатишди. Бу ҳам совхоз ишчиларида янгиликка ишонч туйғусини мустаҳкамлади, уларда меҳнат кўтаринкилигини туғдирди.

Аммо Шержонов буларни кўрмасди, Яхшилиқ амалга ошираётган бу дастлабки тадбирларнинг ҳеч қайси бирини ёқтирмасди, ҳар кунининг бир камчилигини топиб, қанақа ишни бошласа, ҳаммасини майда санарди. Яхшилиққа ҳар кунини, наинки ҳар кунини, ҳар кўрганида, битта насиҳатни такрорларди.

Совхозда энг асосий иш — пахта, шולי, сабзавот ва полиз экинларидан мўл ҳосил олиш тадбирларини излаб топишдан иборат.

Яхшилиқ бора-бора Шержоновга иш топшириш бу ёқда турсин, унинг қорасини кўрди дегунча ўзини панага олиб қочадиган бўлди. Идорага барвақт келади-да, Шержоновнинг машинаси пайдо бўлиши билан бирон бир бригадага қараб жўнаб қолади.

Шержонов унинг бу ҳаракатларини тушуниб қолиб, ички хасадлари яна авжланди, бироқ у билан уришиб, хумордан чиқиш учун сабаб тополмасди. У ўтирса ўрни, юрса оёғи куйиб, ичида билиқсиб ётган дард-ҳасратларини эшитадиган битта дардкашга зор бўлиб юрганида, Шарифа Шержонованинг область газетасида босилган интервьюсини

ўқиб қолди. Аввалига у фамилияни кўриб, ўзиники бўлса керак, деб ўйлаган эди, ўқиб чиққач, ўзиники хаёл қилганига ҳам, ўқиганига ҳам пушаймон эди. Ҳатто газетани йиртиб ташлашига ҳам сал қолди, ўзини аранг босди. Шошилиб партком секретарининг кабинетига югурди. Эшиги қулфлог экан. Соатига қараб тушки дам олиш пайти ўтиб бораётганини кўрди-да, тўғри унинг уйига йўл олди.

Шержонов Мамутов билан неча йилдан буён бирга ишлашиб келаётганига қарамасдан, унинг уйига ҳали бир марта ҳам бош суқиб кўрмаган эди. Илгариги кеккайиш билан эшик тутқасини энди ушлаган эди ҳамки, ичкаридан аёл кишининг баджаҳл овозини эшитиб, тўхтади:

— Ишингизга намуноча шошасиз. На еганингизда, на ичганингизда, на бир нафас ҳордигингизда ҳаловат бор! Бари бир, буниси ҳам ўшанақа битта директор-да! Ахир одам бундоқ ўз қадрини ҳам ўйлаши керак, ҳар байрамда Шержоновнинг кўксига орден, медаллар ярақлайди, сизда эса, райкомсоюзнинг биттаю битта ёрлиғи бор холос!

Шержонов бирдан бостириб кириб боришга кўнгли бўлмади, ичкаридаги овоз тингач, оёқларини тап-туп қилиб босиб келган бўлиб, эшикни тақиллатди. Мамутовнинг ўзи очди эшикни, очди-ю, ҳайрон бўлди.

— Сизми, нечук?

— Тўхта, Мамутов! — деди Шержонов илгаригисидек ҳукмфармолик билан. — Давлатовга кўнғироқ қил, «уйдаман, меҳмон келиб қолди» деб айтиб қўй. Жуда зарур иш чиқиб қолса чақиртирар.

Мамутов унга илгарилари қанча манзират қилган бўлса-да, ақалли бир марта ҳам уйига олиб келолмаган эди. Ҳовлиқинқираб қолди, лекин дарҳол ўзини босди. Кутилмаган меҳмонни кўрган хотини меҳмонхонада ўйнаб ўтирган болаларини қувиб, тор хонасига қамади.

Шержонов жуда сиполик билан тўрға солинган янги кўрпачага чиқиб ўтирди.

— Аялманд йигитсан, бола-чақангнинг ризқини қиймаслик учун чақириқларингга келмай юрдим. Унинг устига ҳеч фурсатим ҳам бўлмади.

— Сиздек фариштали одамнинг остонамиздан ҳатлаши биз учун бахт, — деди Мамутовнинг хотини, зир югуриб дастурхон ёзиб. Янгидан газўчоғли бўлдик, ҳаммангизга ҳам раҳмат! Ҳозир товуқ сўйдираман-у, қозон осаман. Янги ўчоқ тез пиширади.

Унинг директорликдан тушгандан буён бошқа уйга биринчи бор қадам босиши эди, юраги зил кетди. Чунки, илгари қайси хонадоннинг остонасини ҳатласа, гап атаб боқиб юрилган қўйни сўйишдан бошлангучи эди. Энди-чи? Мамутовнинг хотини энди товуқ сўйдиришни пеш қиляпти! Ростдан ҳам давлати тугаганми, ё бўлмаса бу хонадон ночорми? Икки кўнгилда пайдо бўлган туйғуни бошқаларнинг тушунишларидан кўрқадиган Шержонов оғзини силаб, аста жавоб берди:

— Вақтим зиқ, келин.

Мамутов янги директорга кўнғироқ қилмасдан, меҳмонини кутиб қолди.

Шержонов ўзига хос одати бўйича ҳар вақтдагидек уйнинг деворларини, шифтини бирма-бир кўздан кечириб чиқди. Бошини чайқаб, томоқ қирди:

— Болаларингнинг ўқув қуролларидан бўлак китоб кўринмайди? Деворларинг яланғоч. Шу пайтгача мендан нега гилам сўрамадинг?

Эски директорнинг феъл-атворини жуда яхши тушуниб олган Мамутов бир вақтлари гилам сўраганида, Завмагга айтиб, бергизмаганини ҳозир эсига солиб, ўтиб кетган гинасини қайта кўзгагиси келмади.

— Китоб ўқишга ҳам вақт ортмайди.

— Китоб тоқчага териб қўйиш учун ҳам керак! Давлатовнинг китоби жуда кўп экан. Шунинг учун юқоридаги бошлиқларнинг кўзига тушиб қолган бўлса, ажаб эмас.

Мамутов бу гапдан энсаси қотиб, қоғоғини уйди. Шержонов ички чўнтагидан газета чиқарди.

— Шарифа Шержонова интервью берипти. Туғишган оғамнинг қизи бўла туриб, сен билан мен тўғримда роса алжибди,— деди газетани кўрсатиб.

Мамутов газетани қўлига олиб, ўша интервьюни ичида ўқиб чиқди.

— Бундан на сизнинг, на ўзимнинг отимни топдим,— деди Шержоновга қараб. Шержонов кўзойнагини илиб, ўзича белгилаб қўйган ерини алоҳида қироат билан ўқиди:

— «Амударёнинг қуйи оқимида энг илғор саналган «Янгилик» совхозида бир центнер шоли учун олти юз эллик куб метрдан зиёд сув сарфланади...» Эсингдами, худди шунга ўхшаш фикрни Давлатов ҳам айтган эди.

— Айтган бўлса, нима қилибди?

Шержоновнинг япалоқ юзи қизариб, газетани буклаб қўйнига тиқди. Мамутов меҳмони нимадан ранжиганини тушунмай:

— У қиз совхоз анҳорининг атрофида кўп ўралашиб юрарди,— деди.

— Ўша пайтда нега менга айтмадинг?

— Илмий ходимларни ёмон кўришингизни билганим учун кайфиятингизни бузгим келмади.

— Мен умримда илмий ходимлардан иш ўрганиб кўрган эмасман. Илм бошқа, амал бошқа,— деб Шержонов аста изоҳлашга тушди.— Ҳақиқатини олганда, ҳар центнер шоли етиштириш учун бизда уч юз эллик — тўрт юз куб метр сув сарфланади. Ҳисобот докладыда ўзинг ҳам шу рақамларни айтгансан. Нотўғри ахборотни босгани учун газета редакциясига норозилик билдириб хат ёзиш керак. Агар ўзинг кўтариб чиқишга қўрқсанг, райкомга масала қўй.

— Райком менга қулоқ солмас.

— Мана шу совхознинг райкоми ўзингсан. Катта райком кичкина райкомга қулоқ солса керак.

Партком секретарининг сийрак қошлари пир-пир учиб, пиқ этиб кулиб юборди. Шержонов унинг ҳеч вақт бундай мазах қилганини кўрмаган эди. Ғазаби қайнаб, мўйловларининг четиде тер томчилари йилтиради.

— Уйла, тушун, Мамутов! Ҳар бир ишни агрономия қоидаларига яқинлаштириш ва план бажариш йўлидаги иложлар ёлғиз директорнинг обрўйи ёки унинг қулоғининг тинчлиги учун яратилган эмас, бу ҳисобда партком секретари ҳам бор!

Ҳа! Совхозимиз тўрдан жой олиши учун шундай қилинган, одамларнинг кўкракларига орден, медаллар тақиш учун шундай қилинган. Директор имзо чеккан кўп ҳужжатларда партком секретарининг ҳам қўли бор, бўлмаса, партия мажлисларингда, ўзингнинг ҳисобот докладларингда, райкомга ёзган справкаларингда мени ҳамиша такрорлагансан! Демак, мен бўшашга ариза берганимда, сенинг оёғингдан чалмадим, энди мени ҳимоя қил!

Мамутов лом-мим деёлмай, гармдоридай қизариб кетди.

Демак, у тушунди. Ҳеч ерда миқ этиб оғиз очмайди.

— Гап шу ерда қолсин, интервью учун газетага кечирим сўратиш сенинг бўйнингда. Энди турайлик!

— Сизга парткомнинг бюро аъзоси сифатида мол ферманинг битмаётган қурилишини, сабзавот ҳамда полиз экинлари бўйича бригада-ларнинг ишларини назорат қилиш белгиланган эди.

— Директорнинг ўзи менга айтса тили йўқ эканми ё бўлмаса менга қарашга юзи куйган эканми? Ҳа, бети йўқ. Унинг мендай беғубор қуёшга қарашга кўзи қамашади,— деб жиртак отди Шержонов. У олдида қўйилган чойнақдан пиёлага чой ҳам қўйиб ичмади, дастурхондаги нондан бир тишлам ушатиб, оғзига солди-да, ўрнидан турди. Ташқарига чиқиб ўйланиб қолди.

«Эгилган бошни қилич кесмас. Ҳаммасини қўйиб, Давлатовнинг ўзига маслаҳат солсам нима қиларкин? Совхознинг эртанги куни учун унга ҳам кўп нарса керак-ку, ахир».

У дадил қадамлар билан идорага борди, директорнинг қабулхона-сига кирди, ҳали секретарь тушликдан қайтмаганига қарамасдан, ўзига қадрдон кабинетга журъат қилиб киролмай, эшикнинг тутқасидан аста тортди. Очиқ экан. Демак, директор ҳали тушликка чиқмаган. Ниҳоятда эпчиллик билан эшикни очди-да, мушукка ўхшаб лип этиб кириб олди. Давлатов икки қўлини столга устма-уст қўйиб, пешанасини остинма-устин кафтининг орқасига босганича жим ўтирарди. У оёқларини тап-тап босиб, сал ичкари юриб борди. Директор ухлаб қолган чамаси, сезмади. Шержонов йирик гавдаси билан сал титраб кетди, турган жойида тўхтаб, гижинди-да, ичидан гўлдиради.

«Мен базама-база излаб, кўп машаққатлар билан топиб олиб келган юмшоққина креслода чираниб, эмандан ясалган столни ёстиқ қилиб ётишига қаранг! Дадасидан қолган меросидай! Мана шу юмшоқ мебелни топгунча оёғидан ҳориган Шержонов, мана, ўтиришга жой топмай, тиккайиб турибди... Эҳ, гавго кўтарсаммикан? Районда ишқал чиқишига сабабчи бўлиб қолиш ёмон-да. Райком секретари ўпкалайди. Беҳудага ўз бармоғини ўзи кесиши унга осон эмас! Бундай дейиш ҳам қийин! Райкомда бармоқ кўп, биттаси кесиб ташланса... Йўқ, бундай қилмайди. Битта бармоқ кесилгани билан бошқаларга оғирлиги тушади. Ақлли одам бундай бармоқ кесишга йўл қўймайди.

Давлатов аллавақтда бошини кўтариб, кўзларини ишқалади. Шержонови кўриб ҳайрон бўлмади.

— Яхшилиқ Давлатович,— деди Шержонов, салом-аликка ҳам фурсат бермай,— мен отдан йиқилган чавандозман. Отлиққа, машинанинг тезлигида нега юрмадинг дейиш жоҳиллик. Эсингда бўлсин, бизлар ликбезда савод чиқарганмиз. Сеники университет. Лекигин шуни билгинки, ликбезни битирганлар хоҳлаган раҳбарлик ишига яраб кетаверар эдилар. Ҳозир университетни битирганларнинг аксарияти ўз бурчинини тўла тушунмайди. Чунки уларнинг кириш имтиҳонларини юз-хотирлар, обрў-эътибор топширади. Ҳозирги авлодни ношуд, саводсиз, деб айтишдан ҳам узоқман. Беш яшар болагача телевизордан бутун оламини кафтида кўриб яшаётир. Шундай қилса ҳам, бугунги ёшлар эртанги кунни унча ўйламай, кекса авлоддан камчилик излашга ишқибоз. Катталар бизга нима берди, деб қарайди. Бирон-бир нарсада етишмовчилик юз берса, оталарнинг хатоси деб қарайди. Шофернинг феъл-атвори кўпинча машинасига ўхшаганидай, бу нарса ИТРнинг таъсири! Аслида эса, ҳар авлод ўзидан олдинги авлоднинг фарзанди ва ўқувчиси, шуни унутмаслик керак. Баъзан ўйлаб-ўйлаб, бир авлод иккинчи авлодга яхшилиқ қилиш учун туғиладими, ёмонлик қилиш учун туғиладими, деб ўзимдан сўрайман-да, жавобига келганда, боши берк кўчага кириб қоламан.

— Сиз билан биринчи учрашганимизда, ёмонлик бўлмаса, яхшиликнинг қадри йўқолади, деган фалсафий гап айтган эдингиз.

Шержоновининг чўккан кўнгли сал кўтарилиб, жилмайиб кулди-да, суюнчиғига қўлини тираб турган креслога аста ўтирди.

— Менинг кўп фалсафий фикрларим унутилиб кетишидан қўрқаман, иним. Бугунги ёзувчилар ҳам, журналистлар ҳам одамларни тузук баҳолай олишмайди. Ҳозиргина ўзинг эсимга солган фалсафани сал-пал ўзгартириб, яхшиликнинг яхшиликдан фарқи бор, десак ҳам бўлади. Фарқи қорақалпоқ халқининг қўбизи билан дуторининг айирмасидай. Қўбиз қайғули куйлар билан тўлғовлар учун чалинади, дутор эса қувноқ куйлар билан ишқий ашулалар учун хизмат этади.

— Ишқий ашулаларда ҳам қайғу бор, қайғули тўлғовларда ҳам шодлик, қувонч бор, оқсоқол.

Яхшилиқ креслосига чалқайиб, ярим айланмоқчи бўлган эди, кресло гичирлаб кетди.

Шержонов томоғини қирди.

— Олдинги йиллари бир колхознинг ранси менга сирини айтиб: «уйимга эга бўлиб қолиши эсимга тушса, якка-ёлғиз ўғлимни ҳам ёмон

кўриб кетаман», деганида, «аҳмоқ экансан», деган эдим. Энди ўйлаб қарасам, уни ноўрин ҳақорат қилган эканман.

— Ёмон ният ҳам, ёмон одат ҳам юқумли касалликнинг бир тури.

— Яхши фалсафа! Ҳар бир бошлиқда икки хил манфаат бор. Бири шахс манфаати, иккинчиси — ижтимоий манфаат. Сизда қайси бири кўпроқ?

— Иккаласи тенг!

— Оқибат натижада мамлакат манфаати сеникими? Йўқ, ўртоқ Давлатов, биз ҳали коммунизмнинг дастлабки босқичдамиз.

Яхшилик индамай, дераза томон бурилди. Шержонов бир фурсат кутиб, охири сабри чидамай, жиртак отди:

— Сен нима учун одамларнинг одам эканлигини тушунмайсан? Нега сенда революцион руҳ йўқ? Районда ҳар гектардан йигирма беш центнер хирмон кўтариш керак бўлди. Кўтардим. Шоли экишни бошла, деди. Бошладим. Ундан ҳам белгиланган ҳосилни олиш керак эди, олдим. Чорвачилик совхознинг энг даромадсиз тармоғи. Шунинг учун, бари бир, деб бошқа соҳалар ҳам даромадсиз бўлиб кўринмаслиги керак! Силос учун маккажўхори экиш ўрнича пахта экдим. Мол даладан тамадди қилади. Тушундингизми? Совхоз директори бамисоли резинка. Бу, демак, юқоридаги бошлиқларнинг битта гапини икки қилмаслик, қаёққа қараб тортса ўша томон чўзилиш, лекин узилиб кетмасликдир. Бугун пахта парваришини яхшила, деса, пахтага эътибор бердим, шоли деса, шолени яхшиладим. Бирдан кучни чорвачиликка ташладим. Ҳали ёш директорсан, бора-бора сенда ҳам шундай инстинкт пайдо бўлади. Бугун тугул эртага кечқурун қандай сводка талаб этилишини билиб иш тутишга ўрганасан.

Очиқ эшикдан жуда эҳтиёткорлик билан Завмаг кириб кетди. Шержонов шунча узоқдан гап бошлаб, кўнглини бўшатиб улгурмагани учун ўзини эмас, гапнинг белига тепган Завмагни ёмон кўриб, қовоқ-тумшуғи тушиб кетди. Завмаг эса бунга парво қилмади, парво қилмадигина эмас, балки ҳатто Шержоновни кўрмагандек, унинг ҳамсўхбатига мурожаат қилди:

— Ўртоқ Давлатов, — деди у, ўпкаланиб. — Мен партком бюро аъзоси сифатида баъзи бригадирларнинг илтимослари бўйича техника воситаларига эҳтиёт қисмлар топиб келиш учун заводларга расмий ҳужжат олиб кетишим керак эди, бош инженерга йўлиққан эдим, сиз мени бормасин депсиз.

Яхшилик Завмагнинг сариқ бодрингдай афт-башарасига, тешадай дунги пешонаси остидаги маккор кўзларига тик қараб тикилди.

— Ўртоқ Завмаг, бундан буёқ юқумли касал микробини ҳеч қаёққа ташимайсиз. Харидорлардан бирон тийин юлиб-юлқийдиган бўлсангиз, судга бергизаман!

— Ихтиёр ўзингизда. Мен совхоз учун жон куйдираётган эдим...

Шу пайт эшикни шитоб билан итариб, ҳовлиққанича идоранинг қоровули кириб келди.

— Яхшилик, ўғлим, фалокат! Бечора Худойберганни машина уриб кетибди!

— Қачон, қаерда? — деб Яхшилик бир муддат турди-да, Шержонов билан Завмагни ҳам унутиб, қоровул чолга эргашиб чиқиб кетди.

Завмаг ҳам унга қўшилишиб югурди. Шержонов шошилмай уларнинг орқасидан юрди, ташқарига чиқиб, кўчада турган ГАИ ва «Тез ёрдам» машиналарини кўрди-ю, турган ерида қоziқдай қотиб қолди.

Орадан кўп ўтмай, унинг олдига Завмаг югуриб келди.

— Совхознинг битта кўз қорачиғи юмилди, — деди у.

Шержонов ачинганини ҳам, қувонганини ҳам сездирмади.

— Эржон оға, ҳали тушлик қилмаганга ўхшайсиз, уйга борайлик, — деди Завмаг кутмаганда унга ялтоқланиб.

У Завмаг билан шунча йилдан буён биргаликда ишлаган, совхозга тааллуқли масалаларни ҳамдамлашиб, у билан бамаслаҳат ечишган, обрў-эътиборда у билан биринчи ва иккинчи ўринларга эга бўлган,

унинг район Советига депутат бўлиб сайланишида асосий ролни ижро этган бўлса-да, шу пайтгача остонасини ҳатлаб, уйига кирмаган эди. Бунга асосий сабаб — Завмагнинг тамахўрлиги, ялтоқлиги эди. У ир-кит, одамларга ўхшаб бундоқ тузукроқ кийинмас, ёқалари доим кир-чир, туфлиснинг дастагини босиб, шими почаси билан ер супуриб юриши эди. Шунинг учун ҳам Шержонов унинг отини атаб чақиритиши ўзига эп кўрмай, «Завмаг» дер эди. Директор шундай деб атагани учун бошқалар ҳам Завмаг деб атаб ўрганиб кетишганди. Завмаг ҳам ҳеч кимга ўз отининг кимлигини эслатишга қизиқмасди. Ким «ҳа, Завмаг!» деса, илжайиб юзига қараб тураверарди.

Завмагнинг уйи, сиртидан қараганда, кўримсиз, сувоқлари кирла-ниб, шифтлари бугун-эрта тўкилиб тушадигандек бўлиб турарди. Шер-жонов уй эгасининг орқасидан эргашиб борар экан, уйга кўзи тушиб, фикран: «лаънатининг уйи ҳам ўзига ўхшаш пастқамда» деб қўйди бур-нини жийриб. Лекин орқага қайтишнинг ҳисобини тополмади. Шу пайт занжирда боғлоқлик хирсдай ити ириллаб, жон-жаҳди билан бирдан ташланиб қолса бўладими! Шержонов ҳовлиқиб орқасига қочаман деб йиғиб қўйилган терак ходаларга суриниб йиқилиб тушди. Итнинг оғзи унинг оёғига етар-етмас ҳолда ғажиб ташлагудай бўлиб, инти-ларди.

Итнинг бу ҳаракатидан Завмаг завқланиб, икки ёнбошига уриб қотиб-қотиб куларди.

— Ҳай, аҳмоқ Завмаг! Итингни ушласанг-чи, — деди ер тишлаб ёт-ган Шержонов.

Завмаг кулгидан ўзини тўхтатолмай, итига ўшқирди:

— Қир инингга!

Ит эгасининг гапига тушунгандай, миқ этмай занжирини шалди-ратганича инига кирди.

Шержонов ўрнидан туриб, чанг-тупроғини қоқди. Завмаг унинг бу аҳволи билан иши йўқ, итни мақтаб кетди.

— Конфета жонда асл зотдан! — деди Завмаг ғурурланиб. — Ёшли-гимда Конфета исмли бир қизни яхши кўрар эдим. Уни унутиб юбор-маслик учун итимни унинг исми билан атадим. Қалай?

Шержонов жавоб бермасдан Конфетанинг инидан кўринган кўмир-дай қоп-қора тумшугига кўз қирини ташлаб қараш билан, Завмагга чет-ланиб уйига кирди. Остонадан ҳатлашданоқ уй ичига тўшаб қўйилган сернақш қимматбаҳо гиламларга кўзи тушиб, оғзи очилиб қолди.

— Мен сени...

— Тушундим, Эржон оға. Менинг кўчада юриш-туришимга қараб, зиқна, бебарака деб ўйлардингиз. Сиз ўйлагандай, одамларнинг ичини куйдирадиган даражада кийиниб жинни бўлибманми? Ечинмасдан тўр-га, чиқаверинг!

— Йўғ-э, — деб Шержонов баланд пошнаги туфлисини даҳлизга ечиб, юқорига чиқди.

Тўрдаги хона уни яна ҳам ҳайратда қолдирди. Хонанинг уч томони-даги деворга қоқилган уч хил гилам уй ичига ҳар хил ранг тўкиб, электр нурида жилваланиб тургандай. Деворга қараб гилам тўқилган-ми, ё бўлмаса, гиламга қараб девор урилганми — ажратиб бўлмайди. Тўртинчи девор томон энг асил ёғочдан ясалган жавонлар билан қоп-ланган. Жавонларнинг ҳар қайсиси бир турли рангдаги тўпланган ки-тобларга тўла.

Шержонов совхозда ўзиникидан озода, шинам, музей тахлитида бе-затилган уй йўқ деб ўйлар эди, бунинг ортиқлигига ичи қуйса ҳам, сир бой бермади. Бари бир кеч бўлди, агар илгари билган бўлганида!

— О, ўзимнинг Завмагим, қандай ишбиларманд, диди баланд йи-гитсан! Китоб йиртиладиган нарса. Ҳеч қайсисини ҳеч кимга ушлатмай, ғайри одатий қилиб тахлашингга беш кетдим.

— Ошхонани кўрасизми?

— Келиннинг устига кирмай қўя қолайлик.

— У менинг ўрнимга дўконни очиб тургани кетди.

Ошхонадаги буфетларни, олтин суви югуртирилган ва биллурий идишларни у ҳеч қаерда кўрмагани, буларга қараб баттар ҳайратланди.

— Хотиним икковимизнинг ётоқхонамизни ҳам бир кириб кўринг.

Шержонов ётоқхонанинг эшигини тортиб, ичкарига кириши билан оғзи очилиб қолди. Икки девор орасига қўйилган диван-каравотларнинг устига нуқул қимматбаҳо енгил материаллардан қилинган кўрпа-тўшаклар йиғиб қўйилибди. Қарама қарши деворга қоқилган гиламлар, кийим иладиганга илинган кийимлар кўзнинг нурини олади, бир деворда эркак кийими, иккинчисида аёл кийими.

— Ўғлимнинг хонасига кирасизми? Айтмоқчи, у университетни ташлади, шоферлик қияпти.

— Шунчалик ўз ишингга пишиқ экансан! — деди Шержонов ички ҳасадини сездириб қўймасликка тиришиб.

Меҳмон ўғлининг хонасини ўзича кўриб чиққанча Завмаг ошхонадан икки қўлида икки кумуш ликоп кўтариб келиб столга қўйди. Биттасида ҳар хил егуликлар, иккинчисида тўла қазии билан товуқ гўшти.

Шержонов овқатларнинг қандай муҳаё қилиб қўйилганини охиригача ўйлаб улгурмаёқ Завмаг китоб жавонларидан биттасини очиб орқасидан коньяк, арақ, шампань олди.

— Ё тавба, мен китоб жавонлари экан, десам!

— Эржон оға, уйга чанг чақиришдан бўлак хосияти йўқ нарсани йиғиб жинни бўлибманми? Шунинг учун мен китобларнинг ўзини алдаб, фақатгина сиртки шаклларини деворга ўйдирдим.

— Рассоми зўр экан.

— Буюртмачиси зўр.

Ҳаёт шафқатсизликни талаб этади, шафқатсиз бўлмасанг, ҳаётда нонинг бутун бўлмайди. Ҳатто буюк ёзувчи Максим Горький: «агар душман таслим бўлмаса, уни маҳв этадилар», деган. Душманларимиз йўқ бўлишлари учун ичайлик, оға!

Улар қадаҳларини бир марта жаранглатиб чўқиштиришди-да, ичиб юборишди.

Иккинчи қадаҳда Шержонов сўзлади:

— Мен гапингга қўшиламан. Ҳеч қачон ҳеч кимнинг кўзёшига ишонмаслик керак. Баъзилар эртага сени йиғлатиш учун жўрттага йиғлаб келиб, устингга чиқиб олади. Ҳаётдаги шафқатсизлик учун!

Завмаг ҳафсаласизлик билан чўқиштирди-да, қулт эткизиб ютиб юборди.

Шержонов овқат еса, лабларини шалп-шулп эткизиб ер эди. Унинг бу одатини илгаридан биладиган, буни ҳеч қачон унинг юзига солмаган. Завмаг кулди:

— Овқатни итялоқни ялаётган Қармисга ўхшатиб ер экансиз.

— Нима, нима? — деди Шержонов, кўзлари олайиб.

— Кечиринг, сизнинг овқат ейишингизни кўриб ўлган дўстим эсимга тушиб кетди. У худди шунақа қилиб ерди овқатни.

— Мен сенга нинанинг кўзидек ҳам душманлик қилмаганман!

— Тўғри, — деди Завмаг, қадаҳларга яна қуяр экан. — Мен ҳам сизнинг кайфиятингизга қараб иш қиламан. Биласизми, ёшлигимда синфдошларим, муаллимларим, артистликка мойилсан, дейишар эди.

— Ҳаётдаги сендай артистлар учун ичайлик.

Ичишди.

— Эржон оға, эсим борида сўраб олай. Бошлиқ халқнинг билганини билиши керакми ённки билмаганини билиши керакми?

— Ўзи нима гап, директор бўлгинг келиб қолдими? Бу саволни сен Давлатовга берган эдинг. Унинг жавоби мутлақо нотўғри. Бошлиқ халқнинг билмаганини билиши керак.

Шержонов ўзининг жавобидан ўзи ҳузур қилди. Пешанасида йирик тер томчилари пайдо бўлди. Қадаҳлар яна тўлдирилди. Завмаг ошхонадан пахтагулли чойнакка чой дамлаб чиқди ва меҳмонининг роҳатланганини кўриб, янги сочиқ билан унинг манглайини артди.

— Сиз билан бутун совхоздагилар бахтиёр эди, оға. Худо хоҳласа ўрнингизга ўтирасиз. Мен ҳаракат қиламан.

Шержоновага кейинги гап хуш ёқиб, унинг столда турган рюмкасига ўз рюмкасини сал теккизиб ичиб юборди-да:

— Қандай ҳаракат қиласан? — деди газак ўрнига муштини ҳидлаб.

— Ҳозир нима кўп, тасодифий фалокат кўп.

Шержоновнинг юраги шувиллаб кетди, Худойберди отанинг воқеасида унинг қўли борлигини гумон қилди, бироқ сўрашга ботинолмади, бари бир, ростини айтмайди.

— Айтмоқчи, бугун газета ўқидингми?

— Кўз югуртирдим, менга сиз ҳаққингизда ҳеч нарса йўққа ўхшаган эди-ку.

— Менга Шарифа Шержонованинг уйини заказ қилиб бер, ўзи билан гаплашай.

— Нима тўғрида?

— Интервьюда хато гап айтгани учун газетхонлардан кечирим сўрасин.

— Ҳай, оға, қариндошсиз-да!

— Ундай эмас, ўзим шундоқ.

— Газетада ёмон нарса чиққан бўлса, Нисон Нажимовнинг ўзига айтинг, Шарифа экан-ку, редакторнинг ўзининг ҳам ўпкасини босиб қўйсин!

— Ичиб ўтириб секретарга қўнғироқ қилиш уят!

— Майли. Уша Шарифа Шержоновага бир вақт нотўғри савол берган эдим, мен ҳам баҳонада кечирим сўраб оламан.

— Қочиб, қочиб уришган хўроз енгади.

— Донолигингизга қойилман, оға! — деб Завмаг рюмкаларни яна тўлдирди.

Энди пенсияга чиқиш ниятида райсобесга қатнаб юрган Худойберган отанинг йўл бўйида машина уриб кетиб вафот этиши Давлатов учун яна жумбоқ бўлиб туюлди.

Биров ҳасад қилади дейдиган ҳам оила эмас. Кўп болали. Ўзи кўп йил тракторчилик қилган, кўзи хиралашгани учун ўтган йили шликорлик бригадасига сувчи бўлиб ўтган экан.

Ота касби йўлидан борган Султон, Шамшод деган иккита ўғли механизаторликни хоҳлабди. Иккови ҳам эр етиб, уйланиб, бўлак бўлиб чиқиб кетган. Улардан туғилган иккита неварасини чол-камбир иккаласи бошқа болаларига қўшиб ўз бағирларига олишган экан.

Яхшилиқ Давлатов жасадни машинасига кўтариб чиқаришдан тортиб то дафн этишгача бўлган барча маросимларига бевосита қатнашиб бош-қош бўлди.

Собиқ директор Худойберган отага ўхшаган оддий кишиларнинг ўлигини кўмишни бригадирга топшириш билан кифояланар, маросимда ўзи қатнашмасди. Янги директордан ҳамма хурсанд бўлди.

Совхозда юз берган бу ҳодисани исиз қолдириш худди шундай яна бошқа ҳодисага йўл очиб бериш бўлур эди. Шунинг учун Яхшилиқ вақтни ўтказмай, тегишли ташкилотларга ўша куниеқ бир ўзи хабар қилди.

Дастлабки пайтидаги жавоб унча умид туғдирмаса ҳам, ГАИ ходимлари айбдорларни топишга ваъда беришди.

Унинг кўп марта эшитганларига қараганда, бундай ваъда ҳам яхши. Сабр қилиш керак.

7

Яхшилиқ Шарифанинг область газетасида босилган интервьюсини шу кунгунга ўқиб, унинг Аму бўйида учратиб, совхозда сув исрофгарчилигига йўл қўйилаётганлиги ҳақидаги огоҳлантириши асосли эканлигига

ишонган эди, орага ўлим аралашиб қолди, кўнглидаги гумонларини бошқатдан аниқлашга бугун киришди.

Ростдан ҳам у далаларни оралаган биринчи кундан бошлабоқ унда шубҳа туғилган эди. «Янги бошлиқ ўзигача бўлган ишга шубҳа билан қараса, ҳатто оқ кўнгил одамларни ҳам ўзидан бездириб қўяди», деган андишага бориб у-бу нарсаларни эламай, улардан сал кўз юмиб юрди. Лекин ҳар сафар дала айланганида, алланарсалардан кўнгли тўлмайди. Қаноатланмайди. Шержонов билан ҳам бирга айланди, Мамутов билан ҳам айланди, бош агроном билан ҳам дала оралади. Унинг кўзига экинларнинг авжи паст кўринар, шундай бўлса-да, буйил план бажарилмай қолмаслигига ҳеч ким шубҳаланмасди. Бригадирлардан сўраганида, улар ҳам шундай фикрни айтишди. Шержонов яхши кўрадиган уч мушкетер — бригадирлар бир оғиздан тасдиқлаб, барча экинлар ўтган йилгидан зўр эканлигига ишонтаришди.

«Бу йил ҳар қачонгидан қўлимиз баланд бўлишига асос бор», дейишди.

Яхшилиқ ана шу «асос»ни кўрмади. Лекин ҳеч қайси бригадада четга кетиб, бекорга исроф бўлаётган сув йўқ.

Бу ҳам унинг хаёлини банд қилган жумбоқ. Шубҳалана бериш ҳам яхши эмас. Кўнгил тўнғизнинг инига айланади. Эгри кўнгилдан тўғри ақл чиқмайди.

Ундай бўлса, Шарифа Шержонова интервьюсида кўрсатган ортиқча сув қаерга сарфланган?

«Ўлкада ернинг устки тузилиши, яъни рельефи ўзгача, бунинг устига сув келадиган ер олис. Далаларга етиб келгунича ариқ ва пойновлардан кўп сув буғланади, ерга сингади, четга тошиб кетади».

Мана шу фикрдан кейин, у билан Шержонов орасида девор пайдо бўлди, икковининг орасидаги деворни Шарифа тиклагандек бўлди.

Бугун эски «ГАЗ-69» ремонтдан чиқди. Олдингидай ёнига шотир олмай, бутун экин майдонларини ёлғиз ўзи айланиб чиқиши керак. Директор шошилмай айланиб, ҳар бир далани ўз кўзи билан кўрмагунча унинг қанча гектарлигини ҳам билмайди, бригадирлардан бундай дурустроқ талаб ҳам қилолмайди, барчага баробар ғамхўрлик ҳам бўлмайди.

Йиғилишларда ҳам, якка учрашувларда ҳам кўп гапирмайдиган, ўзи бошқарган шоликорлик бригадасига керакли нарсаларни сўраб келганида, кўпларга ўхшаб ялиниб-ёлбормайдиган, саломлашганида икки букилмай мардона қўл қисадиган, соддадил, очиқ кўнгил Оролбоевнинг бригадасидан бошлади ишни.

Деҳқон учун шолининг ўсиш даврини кузатишдан қизиқ нарса йўқ. Шоли кундузи ҳам ўсади, тунда ҳам ўсади, бу жараёни кўриш учун, кечагисидан кўра бугунгисидан қувона билиш учун фақат деҳқон бўлишнинг ўзи кифоя эмас, фаросат ҳам керак. Яхшилиқ ҳар иккисидан ҳам қуруқ қўл эмасди. Яна бунга қўшимча ўлароқ одамларни, шароитни, аҳволни, ерларни ўрганмоқда.

Қай бир шоліяпояга олисдан қарасанг, бериги олди қамишзор бўлиб кўзга ташланади. Бу — дала бошида ўсган ёл-ёл қамишлар. Ичкарироқ кирсанг, ҳар бир дала ўзича кўзга ўхшаб, пол четидаги қамишзорлар киприкларни эслатади, ён томондан ўтган ариқ бўйидаги қамишзор қошни кўз олдинга келтиради.

Яхшилиқ машинанинг олдинги ойнасидан қараб келаётиб, қамишзор орасидан югуриб бораётган Оролбоевни бир кўришданоқ таниди. «Ақлли бригадир, — деган фикр ўтди кўнглидан. — Ўзи сув олади. Қадқоматига қараганда, ҳақиқий югурувчи».

Катта ариқдан шоліпояларга қараб кетган бетон новнинг кўтаргисини кўтараётган бригадир анча уриниб, ишини битирди. Директор шошилмай машинасидан тушиб, унинг қошига борди.

— Ҳорманг! Совхозда югурувчилар командаси тузилса, биринчи ўрин сизники бўлар эди.

Оролбоевнинг қуёшда қорайган қайроқдай юзида кулги аксланди.

Сув юзини тўла қоплаб олган бўлиқ пайкаллар дафъатан кўзни қувнатиб юборади. Бундан уч-тўрт кун олдин келганида бунчалик эмасди.

— Шоли тез ўсадиган экин,— деди Оролбоев, Яхшилиқнинг кўнглидан ўтган гапни пайқагандек.— Лекин суви етиб турса бўлгани. Бир оз гербицид керак.

Директор жавоб беришга шошилмай, энсиз пол тепасида ўсган қамиш орасидан навбатдаги дала томон юрди. Бригадир эргашиди. Далаларни ёқалаган сувчилар директорни кўриб, салом бериб ўтиб кетишади, қай бири уни унча менсимагандек юқоридан қарайди.

— Бу йил план бажариладими? — деди у, биттасини тўхтатиб.

— Бажарилади,— деди сувчи.— Ҳар йил шундай ортиғи билан бажариб келяпмиз.

Яхшилиқ унга миннатдорчилик билдириб, ўзини сувчининг гапидан қаноатланган қилиб кўрсатади-ю, лекин кўнглининг қаеридир тўлмайди.

У ҳар галги сафарида далаларни пайкаллар сиртидан ўтадиган йўл билан машинада кўрарди. Пайкалдан пайкалга ўтиб, ичкарилаган сайин, Яхшилиқнинг кайфияти бузила бошлади. Уртарақдаги пайкалларнинг майсаси сийрак. Планда белгиланган ҳосилни олиш учун ҳар туп кўчат ўз ўрнида бўлиши керак. Қай бир далалар сийраккина эмас, юз-икки юз квадрат метр келадиган уй ўрнидай лахтак-лахтак парчалар тап-тақир бўлиб ётибди.

— Сув текис ёйилмаганлигидан,— деди Оролбоев, директорнинг кайфиятини уқиб.

Навбатдаги даланинг эни ўттиз-қирқ метрча, бўйи уч юз метр чамаси келади, сув текис ёйилган, шундай бўлса ҳам бўлиқсиз, ялтираган сув юзида калнинг сочидай сийраккина кўк кўринади.

— Бунга, совхоз раҳбарлари айбдор,— деди бригадир.

— Нега?

Директорнинг кескин саволи Оролбоевни довдиратиб қўйди.

— Мен пахтачилик бўйича агроном эдим,— деди у палағда овоз билан.— Лекин шолини ҳам ўрганса бўлар экан. Урганиб олдим. Мана бу кичик бўлтакнинг кўки олачалпоқлиги — экиш олдида ҳаммаси бир вақтга сурилуvidан.

— Бўлмаса бошқа пайкалларнинг олалигига сабаб нима?

— Бизнинг ерларимиз ҳар бир далани бир йил, икки йил эккандан кейин қайта текислашни талаб қилади.

— Қўшимча чиқим бўлади-ку, унда.

— Тўғри. Бироқ иккинчи текислов ҳар гектарга энг камида яна ўн, ўн беш центнердан ҳосил кўшади. Бахтга қарши, Шержоновни энди ёмонлашнинг фойдаси йўқ.

Яхшилиқ бу янгиликдан ҳайратланиб, ўзича ўйлаб қолган бўлсада, кўзлари олачалпоқ кўкарган далаларда эди.

— Кўчатнинг бундай олалиги планни бажаришда таъсирини кўрсатмайдимиз?

Бригадир илжайиб кулди:

— Ҳали хабарингиз йўқми? — деди бригадир, Яхшилиққа қараб кинояомуз кулиб. Лекин директорнинг ўткир кўзлари қадалиб жавоб кутиб тургани учун гапни айлантириб ўтирмади, дангалига ўтди.— Совхозда нима кўп, фойдаланилмай ётган ер кўп. Мана бу далаларнинг оласини тўлдирадиган қўшимча гектарларимиз бор!

— Нима, нима!?

Бригадир енгиллик қилиб қўйганига ичидан пушаймон бўлиб, қипқизариб кетди. Яхшилиқ сир бой бермади, уни сўраб-суриштирмади, қистамади ҳам. Ўзича Шарифа айтган ортиқча сувнинг қаерга кетаётганини топди. Бирдан хулоса чиқариш ҳам енгилтаклик. Бу масала устида ҳали чуқурроқ ўйлаши лозим.

— Айтингчи, ўртоқ Оролбоев, сизнингча, бригадаларни йириклаштириш фойдалими ёки майдалаш фойдалими?

— Жуда ҳам йирик бригадалар керак эмас,— деди Оролбоев ўй-ланиб турмасдан.— Шолিপояларнинг сувини бригадирнинг ўзи қаттиқ назорат қилгани мақсадга мувофиқ.

Яхшилик кўнглида пайдо бўлган туйғусини билдиришга шошилмади. Бошқа бригадирлар ва мутахассислар билан ҳам фикрлашиб, ақл элагидан ўтказуви лозим.

— Иккинчи марта текислаб экиш бўйича ҳали ўзингиз айтган фикр-ни тасдиқлайдиган тажриба қилиб кўрдингизми!

Бригадир кулди:

— Бу менинг сирим эди. Майли, сизга кўрсатаман. Ичкарироқда у ер.

Оролбоев агроном сифатида тажриба учун икки йил экилгандан кейин ўтган йили кузда грейдерчи билан келишиб, ўн гектарлик бир бўлак ерни иккинчи марта текислатган эди, ўша ерга бошлаб борди.

Ростдан ҳам бепоеъ ернинг ўртасида, ўз олдига мана мен деган-дек ажралиб, қулф уриб ётган яшил дала намоеън бўлди. Сув юзи ям-яшил, бирон ерида оласи йўқ, кўчат бир текис.

— Оҳо, ана буни иш, буни тажриба деса бўлади! Илтимос, дўстим, бу пайкалнинг ҳосилини кузда алоҳида топширинг.

Бригадир директорнинг севилиб кетганидан ичида қувониб, унга яна бир нарсаларни айтгиси келди-ю, лекин ўзини тутди.

Олисдан пот-пот қилиб пайкалларни оралаб келаётган мотоцикл уларнинг олдида тир-тир қилиб тўхтаб қолди. Эгаси педални уки босди, ўт олмади. Яхшилик мотоцикл эгасининг анча кекса эканлигини кўриб, яқинига бориб, саломлашди-да, мотоциклни орқасидан итаришди. Ўн метрлар чамаси чопиб итариб боришгач, мотоцикл потиллаб ўт олди.

— Раҳмат, директор,— деди қария Яхшиликқа миннатдорчилик билдириб.— Эски моторни у ёқ-бу ёғини ёглаб, тузлаб юргизса бўлади, янги мотор брак чиқса ёмон экан.

Оролбоев мийғида кулди.

— Қария тагдор қилиб гапиради-а? — деди Яхшилик.

Моторнинг гуриллашидан директорнинг гапини чол эшитмади. Унга яқинроқ борди-да, овозини қаттиқ кўтариб мурожаат қилди:

— Директор, сенга айтадиган бир гапим бор эди.

— Айтинг, ота, айтаверинг.

— Совхозга келишингдан ҳар уйнинг газ ўчоғидан иш бошлаганинга офарин! Энди ўзинг девор айлантиргизган қабристонга тушмай яна ўттиз йил яшашингга илож бормикан?

— Шунда тўппа-тўғри бир аср бўладими? — деди Яхшилик кулиб.

— Топдинг, директор! Завмаг менинг ҳам пенсиямни оширишга ёрдам қилди. Унинг жиғига тегавермаслигингни сендан ўтинаман! — деди-да, мотоциклига ўтириб, жўнаганча бадар кетди.

— Ҳаётни севиб яшаш кишини қаритмас экан,— деди Оролбоев, унинг орқасидан қараб туриб.— Шу чол мен бола кезимда ҳам худди ҳозиргидай чол эди. Ҳаётдан ҳамиша рози бўлиб яшайди.

— Ҳар кимнинг ҳаётга муҳаббати, умр ўлчови унинг шахсий тақдирини бошқаришига боғлиқ...

Бўлик даладан кейин олачалпоқ пайкаллар яна қайтадан давом этди. Яна кайфият бузилди.

У бригадирга муваффақиятлар тилаб, далаларнинг нариги бетида кутиб турган машинасига ўтирди-да, навбатдаги шоли бригадасига йўл олди.

Бу уч мушкетернинг новчаси Далибой Султоновнинг бригадаси эди. Қамишзорнинг орасидан бошини чиқариб, йўлга қараб турган Далибой бирдан кўринмай қолди. Узоқдан кўриб келаётган директор бу беркинишнинг боиси нима эканлигини билолмай ҳайрон бўлиб, шоферидан тезроқ ҳайдашини ўтинди.

Яхшилик уч мушкетернинг тушланаётганлиги устига келди ўрталарига ёзилган дастурхонда нон, пишган товуқ гўшти, олма ва катта

бир термос. Чеккада сариқ «Москвич» турибди. У Элбой Қўшжоновники, ўзи ҳайдайди. Давлатов бир фурсат ҳайрон бўлиб ўйланиб қолди: «Холбой Жамолов билан Элбой Қўшжонов пахтачилик бригадирлари. Бу ерларда нима қилиб юришибди? деган гап ўтди кўнглидан.

— Кечирасиз, ўртоқ директор,— деди Элбой оғзини артиб.— Гоҳида тажриба алмашиб турамыз.

— Пахтакор билан шоликор қандай тажриба алмашади деб ўйланг. Кичик бошлиқларнинг ҳам ўзаро тажриба алмашувлари бўлади,— деди Холбой.

Яхшилик машинасидан тушиб, уларнинг дастурхонига бориб ўтирди-да, шоферига сумкани олиб келишни буюрди. Сумкадан нон, колбаса, пишган тухум олиб ўртага қўйди.

Энди бригадирлар ҳам очила қолишди. Уларнинг термосидаги чой эмас, арақ экан, бўлишиб ичишди.

— Яхшилик Давлатович,— деди Холбой Жамолов, бир оз дадилланиб.— Кўп идора бошлиқлари нима учун хафақон билан оғришларини биласизми? Тажрибангиз кам. Бошлиқларнинг гипертония билан оғришларига катта амалдорлар, телефон, машина айбдор. Юқоридагилар телефонда: анавини нега ундай қилмадинг, манавини нега бундай қилмадинг, деб тежаб-тергайверишади. Энди ваз кўрсагаман деганида, телефонни шартта босиб қўйишади. Машинада келиб камчилигингни топишса, сен гапираман деб турганингда шоферининг орқасидан туртади, машина ғириллаб жўнаб қолади. Шундан кейин у бечоранинг бунақа қийин-қистовлардан гипертония бўлмасликка нима иложи қолади?

Яхшилик унинг гапини индамай эшитди-да, тугатгач, ҳазилбмуз гап қотди.

— Уч мушкетернинг гипертония бўладиган сиёқини кўрмадим,— деди термосга ишора қилиб.

Холбой пиқиллаб кулиб юборди. Яхшилик ўрнидан турди-да, уч улфатига қаради.

— Юринглар, қайси бирингизда гипертония бошланаётган бўлса, ёзиб кетаман.

Пахтачилик бригадасида ҳам худди Оролбоевдаги ҳол. Кўчат олачалпоқ. Бундан ташқари у пайкалларни кўзлари билан ўлчаб, ўзича яна кўп нарса очди. Бригадирнинг ўзидан тасдиқлатиб олиш учун: «сизнинг планингиз юз гектар эмасми?» деб ўсмоқчилаб сўраган эди, «ҳа, худди ўзи, юз!» деган қатъий жавоб олди. «Кўчати ола ерларнинг ўрни нима билан тўлдирилади?» деган саволга «кузнинг яхши келиши билди, сиз фақат ўғит топиб беринг», деган жавоб олди.

...Пахтачилик бригадаларида бутунлай бошқача аҳвол. Уни айриқча ташвишга солган ҳодиса — пайкалларнинг оралари қочқишлиги. Икки-уч гектарлик пайкал учун беш-ўн километрлик алоҳида ўқариқлар тортилган. Бунинг устига ғўзалар шимолий районлардагидай энг камида белбоққача, бўлмаса одам бўйи бўлиб ўсмайди. Зўр деганда тиззага аранг етади, рахит билан оғриган боладай мажмағил. Кўчатларнинг хатосини кўрган одамнинг юраги орқага тортиб кетади. Элбойнинг саксон гектари ўн саккиз бўлак эди. Ҳаммасини оралади, ташвиши яна ортди.

Директорнинг қош-қовоғидан ишдан норозилигини пайқаган бригадир унинг хафа бўлмаслигини, планни сўзсиз бажаришини айтиб, кўнглини тўқ қилишга тиришди. Лекин экин майдонининг умумий миқдори пландагидан ортиқроқ кўринаётганлиги тўғрисида берган саволига иккиланмасдан:

— Экиш кампанияси қизгин давом эттирилади,— деди Қўшжонов, бўйи кичкина бўлса ҳам, йўғон овоз билан.— Ҳа. Кун-тун ишлаймиз. Гоҳо гектарлар билан ҳисоблашиб ўтирмаймиз. Энг муҳими — ерга урув қадаб улгуриш.

— Пишмай қолса, план нима бўлади?

— Бажарамиз, ўртоқ директор. Сиз вақтида ёрдамнингизни аямасангиз бўлгани.

— Аямаймиз, албатта!

Улар ягана қилаётган ишчилар қошига келиб, «ҳорма, бор бўл» деб сўрашди. Ишчилар икковига ҳам мамнуният билан жавоб қайтаришди. Бир аёл қаддини кўтариб, Яхшилиқ билан саломлашди.

— Раҳмат, директор, газўчоғинг учун!

— Сизга ҳам раҳмат!— деди директор.— Қани, қандай камчиликларингиз бор, сизлар учун хизматга ҳамиша камарбастамиз!

— Асосий камчилигимиз минерал ўғит бўлиб турибди,— деди бригадир ҳаммадан олдин отни қамчилаб.— Тракторлар тўла куч билан ишламаяпти, эҳтиёт қисмлар тўғрисида партком аъзоси Завмагга айтсак, директор шахсан ўзимга буюрсин, дейди.

— Унинг эҳтиёт қисмларга нима алоқаси бор?

— Алоқаси зўр. Эртақлардагидек, агар топанан деса, эҳтиёт қисмларни ҳатто осмондаги булутлар орасидан ҳам топади.

— Сув талаб этаётган пайкаллар кўп экан,— деди Яхшилиқ.

— Ҳа, баракалла,— деди бригадир.— Ерга экин экилса, экин кўкариб чиқса-ю, уни парвариш қилинмаса, бу — янги туғилган гўдакка қарамасликка ўхшаган гап.

— Қиёсларингиз менга ёқди, ўртоқ Қўшжонов!

— Ҳурматли директор,— деди Элбой ўзини учадиган қушдай тугтиб.— Шу пайтгача ҳеч ким қулоқ солмаган бир армонимни айтай. Пахтага яқин ерга шоли экиш зарарли. Турган-битгани зарар! Шолига самолётдан сепилган гербицид бизнинг даламизга тушади. Кўкариб турган гўза ниҳолини нобуд қилади.

Бу фикр Яхшилиқ учун янги эди. Ўйланиб, шу вақтгача нега эътибор берилмаганига хафа бўлди, кўнглидаги тугун янада чигаллашди.

— Менга жуда кўп нарса тушунарли эмас,— деди у, даладан чиқиб бораётиб.

— Ҳали ҳаммасини тушуниб оласиз. Кузги йиғим-терим пайтидаги шошилич бос-бослар пайтида яхши чиниқасиз. Ҳатто совхозингиз планини бажарганини ҳам сезмай қоласиз. Бригадирларингиз биридан-бири чаққон, биридан-бири ақлли, уддабурро! Уларга ишонинг, уларни суянг, ардоқланг!

Яхшилиқ Давлатов бугун ҳар қачонгидан қаттиқ чарчади, танаси оғирлашиб, юраги куйиб даладан чиқди.

У қаттиқ чарчаса, шофёридан радио овозини баландроқ кўтариб қўйишни илтимос қиларди. Бу гал ўша одатини такрорламади.

Шофёр олдидаги кўзгудан директорнинг лаблари пичирлаб, нималарнидир ҳисоблаётганлигини, баъзан узоқ хаёл суриб, ўйига етолмаётганини кўриб, ҳатто ақли ҳам чарчаганлигини фаҳмлади. Шу сабабли машинани бир текисда ҳайдашга тиришди.

«Экиш даврида ҳар бир квадрат метр ер устида етти думалаб, таллашишади. Ҳориб-чарчаган асабий механизатор тракторнинг ҳар бориб келганини ҳисоблайди. Шундай вазиятда улар ортиқча эканини қандай қилиб билмайди...»

Рўпарадан келаётган кузови брезент билан ёпилган каттакон машина буларнинг олдидан ўтаётиб тўхтади. Рухсат бўлмаса-да, унинг шофёри ҳам тўхтатди.

— Ҳа, Райимбой, нима гап? — деди у тушунмай. У кабинасини очиб, катта машинанинг кузовидан сакраб тушган битта аёл томон ишора қилди. Яхшилиқ қараб улгурганича бўлмай Шарифа келиб, унинг очиқ ойнасидан бош суқиб, салом берди.

— Ҳа, Шарифа, йўл бўлсин?

— Орол бўйига экспедицияга кетяпмиз.

Яхшилиқ ўзининг қиз болага ҳурматсизлик қилиб ўтирганини фаҳмлаб қолиб, машинадан тушаётган эди, Шарифа тўхтатди.

— Тушманг овора бўлиб, ўтираверинг,— деди.— Биринчидан, мен сиздан беш ёш кичикман, яна ожизаман. Шу туфайли Шарқ анъанасига бўйсунимиз лозим. Иккинчидан, сизни мен биринчи кўрдим.

Қиз ҳозирги учрашувни назарда тутдими ёки Тошкентни назарда

тутдими, бусиз ҳам хаёл суриб келаётган Яхшилиқ дафъатан билолмади.

— Шарифа, интервьюинг учун раҳмат, кўп жумбоқларни ечишга даъват этапти.

— Шу интервью Эржон оғага ҳам, Мамутовга ҳам, райком секретари Нажимовга ҳам унча ёқмапти. Қўнғироқ қилишди.

— Факт ҳамма вақт ҳам фактлигича қолади.

— Лекин сиздан бир илтимосим, интервьюинг Эржон оғага алоқаси йўқ, унга зарари тегиб ўтирмасин. Нима бўлганда ҳам у амаким. Агар у ўзидаги шуҳратпарастлик уруғини бошқаларга ҳам экишга улгурган бўлса, сиз, албатта...

— Достоевскийнинг тили билан менга: одамлардан одамгарчилик изла, демоқчисиз-ов?

— Ўзингиз билинг, сабаби — сиз китоб ҳам ёзаётганингиз йўқ.

— Маслаҳатларинг учун ташаккур. Сафарларингга муваффақият тилайман!

Шарифа кичкинагина кафтини унинг сержун билагига шап эткизиб тегизиб, ўз лабига босди-да кийикдай дикиллаб, машинаси томон кетди.

Бу учрашув унинг кўп ғам-ташвишларини унуттиргани билан ўрнига бошқача ўй солиб кетди. Уйининг адресини сўраб қолмаганига ачиниб орқасига қараган эди, экспедиция машинаси аллақачон жўнаб кетибди...

Давлатов ўша шаҳти билан ёлғиз юриб бутун экин майдонларини қайта кўздан кечириб бўлгандан кейинги куни мол ферма қурилишига қараб йўл олди.

Мол фермаси экин майдонларидан бир четда эди. Асфальтли йўлдан чиқиб, фермага бориладиган айланма йўлдан кетаётган эди, ўша томондан кузовига тўла қилиб тахта ортиб келаётган машинага кўзи тушиб тўхтади.

— Йўлдан адашмадингми?

— Ҳа, Яхшилиқ оға, ассалому алайкум, — деб машинанинг кабинасидан қотмадан келган ёш йигит тушди. — Элбой Қўшжоновнинг табелчисман-ку, мен ахир.

— Табелчиси бўлсанг, нима қилибди, ферма қаёқдалигини билмайсанми?

— Сотиб олиб келяпман.

У табелчини қўйиб, шоферига буюрди:

-- Машинани орқага қайтар!

— Ҳай, Яхшилиқ оға, илгари бундай бўлар эди-ку, энди нима, мен айбдорманми, қурувчилар айбдорми? Қурувчиларга ёлбориб, зўрға олгандим, уларни айбдор қилманг! Қолаверса, улар бошқа совхознинг одамига сотгани йўқ-ку. Мен олдим. Ўзингизнинг совхозингизнинг табелчисман. Пешайвон қиялпган эдим, шунга зарур эди!

Яхшилиқ унинг гапларига унча қулоқ солмади.

— Раимбой, олдинга туш! — деди-да, тахта ортилган машинанинг кабинасига ўтиб ўтирди.

Қурувчилар аллақачон тушликка тарқалишибди. Уртароқда тахлаб қўйилган шифер устида қовун еб ўтирган қоровул директорнинг машинасини таниб қолиб, милтигини елкасига осиб, пешвоз чиқди. Салом берди. Директорнинг йўқлигини кўриб, оқсоқланиб орқасига қайтди.

— Епирай, директорнинг шофери ҳам одамнинг капалагини учириб юборди-я!

— Директор орқадан келаётган машина кабинасида, — деди Райимбой.

Қоровул қайтадан қоқиниб, суриниб. қўлидаги қовун ширасини икки ёнбошига артиб:

— Буни нега қайтарди? — деди.

— Ҳиздан сўранг.

Давлатов кабинадан отилиб чиқди-да, сўради:

— Одамлар қаерга кетишди?

— Тушлиқда.

— Буни сиз сотдингизми?

— Бизда ТМҚнинг бошлғисиз битта пайраха ҳам йўқолмайди.

Давлатов шоферларнинг ёрдами билан тахталарни туширишиб, қурилиш майдончасини оралади.

Чала тикланган деворларнинг айланасида ҳар турли қурилиш материаллари тартибсиз сочилиб ётибди. Темир-бетон деворлар, плиталар, қум-шағаллар тўғри желган ерга ағдариб кетилаверган. Аксарияти бузилиб-ёрилган, синган. Тахталар аралаш-қуралаш. Тайёр деразалар, эшиклар ҳар ерда қуёшда қовжираб, топ ташлаб, шалоғи чиқиб кетган. Фиштар самосвалдан қандай ағдарилган бўлса, шундайлигича уваланиб ётибди. Тайёр растворларни айтмайсизми, ҳар ер, ҳар ерда уюлиб тошга айланиб қолган.

Шу орада прораб келиб қолди.

— Нега бундай? — деди Давлатов ғазабнок тур билан.

Боши сарик қовундай, қорни, кўйлаги ичига баҳайбат тарвуз яшириб юргандек, олдига қаппайиб чиққан, бўйни қисик, теша манглай прораб, директор унинг тахта ўғирлаб сотаётганидан сўз бошлар, деган хаёл билан жавоб тайёрлаб турган эди, савол бундай бўлгач, жиддий тус олиб, бамайлихотир гап қотди:

— Чиройли қилиб тахланса ҳам, бари бир қурилишга олинади-ку.

— Ўртоқ директор, бу бепарволикка прораб айбдор эмас, ҳамма касал ташувчиларда, — деди қоровул, орага қисилиб. — Улар фақат плани бажарсалар бўлгани, бошқаси билан ишлари йўқ. Синадими, бузиладими — уларга бари бир.

Директорга бу ваз-корсонлар ёқмай, олдинроққа юриб, каттакон яшиқда усти очиқ ётган цементга энгашди.

— Ўртоқ директор, кечирасиз, материаллар шу аҳволда ётгани учун ҳам бу ерни «қурилиш майдончаси» дейди-да, — деди прораб, тили остидаги носвойни билдирмай йўқ қилиш учун оппоқ даструмолини оғзига тутиб, унга туплади-да, оғзини ачиштириб ётган заҳардан билдирмай қутулганига севиниб. Қора қалам билан тешилгандай кичкина кўзларини бир юмиб очди. — Нафсиламрини айтганда, бизнинг совхозгина эмас, бутун районимиз, бутун ўлкамиз, ҳатто бутун СССР қурилиш майдони. Газеталар шундай деб ёзади. Сизнинг ўйингизча, бутун территорияси қурилиш майдонига айланган СССРни ифлос майдон деб тушунамизми?

Яхшиликнинг лўппигина юзи қизариб, остки лаби пириллаб учди:

— Қурилиш майдони деганда ифлослик тушунилмайди!

Прорабнинг дунги, теша нусха манглайи терчилади.

Яхшилик ён тарафига қараниб, девор тагига брезент тўшаб, устида қарта ўйнаб ўтирганларга яқин борди:

— Брезент цементнинг устини ёпиш учун берилса керак? — деди у киноя билан.

— Одамдан брезент азиз бўптими, ўртоқ директор! — деди қартабозлардан биттаси, ўрнидан кўзғалмай. — Ҳозирги атом даврида энг қимматбаҳо олтин — инсон! Заҳда ўтириб бўлмайди!

— Худойберди отани ким уриб кетган экан? — деди улардан биттаси Яхшиликқа ногоҳ қараб.

— Айтмайди, — деди ёнидаги шериги.

— Аниқланса айтилади, текширилмоқда, — деб Яхшилик прорабга бурилди.

— Икковимиз цементнинг устига бостирма соламиз.

У қартабозларнинг ёнида ётган белкуракни илдам олди-да, цемент ётган ернинг айланасига устун кўмишга чуқурча қазिशга тушди.

Прораб қараб тура олмади. Унинг қорни бесўнақай кўринса ҳам, анча чаққон, абжир экан. Қўлига болта олди, сочилиб ётган тахта-лардан саккизтасини танлаб ажратди. Қартабозлар уларнинг ишларига томошабин бўлиб қараб туришга уялиб, ишларига тарқалишди.

Бир соатга бормай цементнинг устига чайла қурилиб, брезент билан ёпилди.

Аллақаяқдан Шержонов етиб келди.

— Эржон Шержонович, қурилиш нега оқсаб ётибди десам, материаллар сотиб юборилаётган экан-ку. Бу қанақаси бўлди?

Директорнинг гаплари ёқмасе-да, факт устида айтилаётгани учун ҳеч кимни тилига олмади. Шержонов уни бола фаҳмлагандек тилини чиқарди.

— Тилингизга пашша ўтириб кетмасин, Эржон Шержонович!

— Қани, прораб, анави табелчининг пулини қайтариб бер! — деди Давлатов жаҳли тобора кескинлашиб.— Ҳай, табелчи! Қўшжоновга бориб айт, ўзини-ўзи ўғирлайдиган табелчининг унга кераги йўқ!

Директорнинг кескин гаплари, ғазабли буйруқлари бошқа қурувчиларга ҳам таъсир қилиб, уларни қўзғатиб юборди, ҳаммаси ёппасига иш-ишига киришиб кетди. Энди уларга қурилишнинг аҳамияти тўғрисида насиҳат қилиб ўтириш ортиқча кўриниб, у машинаси томон юрди.

Шержонов унинг орқасидан эргашиб бориб:

— Бир пас тўхта,— деди бир оз илтижо билан.

Шержонов билан гаплашиш қуруқ панд-насиҳатдан иборатлигига тушунса-да, у тўхтади.

— Қисқачароқ бўлсин.

— Ҳали менга ҳам, совхозга ҳам, одамларга ҳам ўрганишиб кетолмаяпсан,— деди у, илгаригисидай шошилмай, бамайлихотир.— Совхозни бошқариш жуда оғир. Ҳар куни юзларча турли иш топилади. Бошлиқ — бамисоли рўзғор бекаси бўлиши керак. Нисон Нажимов бу жиҳатдан моҳир бека.

Давлатовнинг ҳорғин ғазабнок кўзлари унинг озғин юзига, қулоқ-чаккасига ёпирилиб тушган ўсиқ оппоқ сочига тушиб, ичидан унга ачинди. «Шунча йилдан буён парвоз қилиб келаётган тепаликдан тушиб кетиш унга ҳам осон эмас...»

Хўрсиниб қўйди.

— Яхшилиқ Давлатович, сенга ҳам осон эмас,— деди у ҳам хўрсиниб.— Идора бекаси бўлиш — қўл остингда чақимчилик, жанжал, аризабозлик туғдирмаслик. Бунинг учун айрим бетайинларга шафқатсиз бўлиш керак. Қаторингда айримларига ялинасан. Маошини оширсанг юпанадиганлар бор, бировларига ишчилар комитети орқали путёвка топиб берсанг, юзингга ҳеч оёқ тирамайди. Мартабасини юқорилатмасанг тинмайдиганлари ҳам учрайди. Буйруқ билан миннатдорчилик эълон қилиб, пулдан ҳам озгина ёрдам кўрсатсанг, олган пулига сенга совға олиб келиб, буйруғининг копиясини уйда махсус витрина қилиб осиб қўядиганлар ҳам кўп. Ҳеч нарсага овунмайдиганлар, алданмайдиган бўлса, уларни бошқа ерда ишлайдиган ёр-дўстларига мақтаб-мақтаб, ўзингга иситасан. Ҳа.

— Жуда тажрибалисиз,— деди Яхшилиқ киноя билан.

Шержоновнинг нозик ерига игна теккизилгандек бўлса-да, бўй бермади. Аксинча эркинроқ гапирди:

— Менинг оғалик, устозлик маслаҳатларимга қулоқ сол. Бу йил давлат планлари бажарилмаса, ҳовлиқма. Айбни менга ағдар. Мен, бари бир бўшаган одамман.

— Ўзингизга ачинмайсизми?

— Ўзи униб чиққан уруғнинг ривожлануви учун эскисини нима қилса ҳам айби йўқ.

Давлатов гапирмади. Бу, айниқса, Шержоновга ёмон таъсир этиб, пешонасининг терини кафти билан артди:

— Экинлардан кўнглинг тўлмааяптими?

— Олачалпоқ. Кўчатлар бут эмас. Пландаги центнер олинши учун ҳар туп кўчат ўз ўрнида бўлиши керак.

Шержонов ер остидан кузатиб, унинг кайфиятини тўла фаҳмлаганга ўхшарди, умуртқасидан илон ўрмалаб бораётгандек эти жимирлашиб кетди. Шундай бўлса-да, кўп йиллик тажрибасига кўра нафасини ичига бир тортиб, ўзини босди:

— Юқоридаги бошлиқлар оқкўнгил, ваъдага ишонадиган одамлар бўлади. Икки йил чидашинг мумкин.

Давлатов орқасига ўгирилди.

— Яхшилиқ Давлатович,— деб Шержонов уни яна тўхтатди.— Бугун тахта сотганини ҳам, олганини ҳам ўзинг уялтирганлигинг етарли. Идорада кўпчиликка эълон қилишнинг кераги йўқ.

— Нега?

Директорнинг кескин саволи Шержоновни довдиратиб қўймади, аксинча қувонтирди.

— Мен сенга Нисон Нажимовнинг яна битта хусусиятини айтайин. У ниҳоятда талабчан, район маданияти, экономикасини беш бармоғидек биладиган аъло даражадаги қурувчи одам! Оқкўнгил, кишиларга меҳрибон. «Райондаги ҳар бир одам менинг кўз қорачиғим» дейди. Бир гуруҳ ўқувчини олиб кетаётган машина авария бўлганида, на шоферни, на ГАИ ходимини жазолатди. ГАИ ходимларининг Худойберган акани уриб кетган шоферни топиш учун изламаётганининг сабаби ҳам мана шунда. Утган йили битта дўкон тафтиш қилиниб, магазинчи баъзи нарсаларнинг баҳоси устига устама нарх қўйиб сотганлиги натижасида икки минг сўм пул ортиқча чиққанда, «районда битта хўжалик бойиса ёмонми» деб жавобгарликка торттирмади. Уч йилликда битта пахта пунктининг қабул қилувчиси устидан жиноий иш қўзғотилиб, туз халтага яшириб қўйган салкам юз минг сўм пули топилганида «у бу жинояти учун қаттиқ жазо олиши мумкин, «олибсотар» деган модда билан қамалсин» деб район прокурорига кўрсатма берди. Уша «олибсотар» икки йилдан сўнг қутулиб ҳам келди. Сен совхозга келиш олдида район газетасининг нодон мухбири бир ТМК бошлиғининг бировга тахта сотганини ёзган экан «у бошқа районга, бошқа совхозга сотмаса бўлди, сен, бефаҳм, районнинг тинчлигини буздинг», деб, мухбирни ишдан ҳайдатди. Хуллас, район фаровонлигининг бош тарафдори у. Эҳтиёт бўл.

У ҳар сафар ростини айтадими, ёки янги директорга ёқиш учун кўп нарсани бўрттириб айтадими — тушуниш қийин эди. Маслаҳатлари ваҳима, эртатка ўхшайди. Давлат мулкни талон-торож қилишга ким йўл қўяди? Магазинчиларга ким ундай эрк беради? Одамларнинг тийинлари ҳисобидан бир хўжаликнинг бойиши — ҳозирги замон учун қулоққа ҳам ёт нарса.

— Эржон Шержонович,— деди у қовоғи уюлган ҳолатда.— Бундан буён фермага ўзим келиб тураман, сиз сабзаёт билан, полиз экинлари билан шуғулланаверинг.

Совхознинг ички ишларига қанча киришиб, Шержонов билан гаплашган сайин Давлатовнинг ечиши керак бўлган жумбоқлари тобора кўпаяборди.

Бугун яна қўшилди. Боши ғувиллаб, ҳаёт денгизига чўмиб келаётиб, йўлни кесиб ўтган коллектор кўпригига чиққан эди ҳамки, бирдан ён томонига оғиб, шофер ўриндиғининг суянчиғи темирдан икки қўллаб ушлаб қолди. Ўзига келиб қараса, машинаси кўприкдан тушаверишда, йўлнинг четида, бир томонига ёнбошлаб ётибди. Шофёр ўзини ўнгломай турганида, тепадаги эшикни очиб, Завмаг энгашди.

— Омонликми?

Райимбой бир амаллаб ўзини ўнглаб олди-да, ўридан туриб ташқарига чиқиши билан ҳе йўқ, бе йўқ, Завмагнинг қулоқ-чаккасига мушт солиб юборди.

— Ҳа, падарлаънат!

Завмаг қип-қизил бўлиб, жавоб қайтариб улгурмай Яхшилиқ қад-

дини тиклади. Қараса, йўлда ЗИЛ машинаси кўндаланг турибди. Унинг шофери тушиб келарди. Завмаг олдига бориб, унинг қўлидан калитини олиб олиб, орқасидан итариб юборди.

— Бор, машинада ўтир, айб сенда!

Яхшиликнинг юраги ҳали ҳаприқиб турар эди, вазиятга энди тушунди. ЗИЛ йўлнинг ёнидан кесиб чиқибди. Агар Райимбой чаққонлик қилиб, буриб улгурмаганида, бир фалокат юз бериши аниқ экан. Шунда ҳам тасодиф натижасида омон қолибди. Бўлмаса улар бурган томон сув йиғилган кўл экан. Бураман деганда запти билан ағанаб кетса, сувга ботиб кетишлари турган гап экан.

— Завмаг, қаёққа кетяпсиз? — деди Давлатов ўзини босиб.

— Биласиз, халқ ора-сира балиқни қўмсайди. Дўконга балиқ олиб келиш ниятида Орол ёққа кетаётган эдим.

— Шоферингиз ичмаганми? — деди Давлатов.

— Ҳа, ўз ўғлим-ку. Ичмайди. Заруратдан ўзим билан олиб юраман баъзида. Омон қолганимиз учун бир шишани бўлиб ичиб юборайлик. Газаги ҳам топилади.

Яхшиликнинг қорни оч, бунинг устига юраги ҳамон қаттиқ урар, босолмай турарди, рози бўлди.

Завмаг ЗИЛнинг кабинасидан каттагина эски сават олди, Яхшиликнинг қийшайиб ётган машинаси олдига олиб борди. Райимбой жаҳлини босолмай судралиб, кўприкнинг устига чиқиб кетди. Нонуштага ҳам келмади.

— Одамнинг аҳволини қийинлаштирадиган ва енгиллаштирадиган бир ҳолат хаёлимга кириб эди, сира чиқмайди, — деди Завмаг, арақни иккита пластмасса стаканга қуяётиб. — Бу нима дерсиз, балким? Бу нарса палончидан орқада қолдим ё писмадончидай бўлмадим, деган ички ҳасад экан. Баъзан ўйлаб ўтириб, ўзинг билан бир қишлоқда туғилиб ўсган, кейин ўқий олмай, дурустгина пахтакор бўлиб сендан ўзиб кетган, бирдан Меҳнат Қаҳрамони бўлган тенгдошингни эшитсанг, бир оз ичинг куяр экан.

— Ҳаётнинг маъноси ҳам, қизиғи ҳам, бировдан олдин, иккинчидан орқада бўлиб яшашда эмасми? — деди Давлатов.

Завмагнинг гулгула тушиб турган кўнгли тинчиб, турган ери тинч ва бемалол бўлиб туюлди.

— Қани, нимага ичамиз?

— Соғлиққа.

Ичишди. Завмаг саватидан пишган товуқ чиқариб, икки оёғидан ушлаб иккига ажратди-да, бир томонини Яхшиликка узатди.

— Киши жамиятдан ўзига ўрин излаганда, асосан оиласининг моддий манфаатдорлиги масаласини назарда тутса керак-а? — деди Завмаг, оғзини кафти билан артиб.

— Давлат биринчи масала қилиб экономикани қўяди.

— Бу йил планлар бажарилмаса яхши бўлмас.

Завмагнинг тешадай дунги пешанаси тиришиб:

— Қани энди, киши ўзининг бир идорада узоқ ишлашига кўзи етса, а? — деди.

Яхшилик киприкларини ўқ қилиб отгиси келгандек унга ўқрайиб тикилди.

Завмаг пастга қараб қадаҳларга яна қуяётиб гудранди:

— Эзгуликли ишда, аввало, сарф-харажатни режалаштириш пастдан юқорига кўтарилишнинг асосий омили. Марксча билим мана шунни далиллайди. Менинг хавфим, юқоридагилар сизни тушунмай, совхознинг олдинга қараб ривожланишини бир йил орқага сурганингиз учун бўшатиш ҳақида ўйлаб қолишмасин-да, ишқилиб.

— Мен бўшаш тўғрисида ўйлаб кўрмадим.

— Ўйлаб кўриш керак, оилангиз учун, қолаверса, биздай жон ачирларингиз учун бу ишда мустаҳкам туришингиз шарт. Сиз кўпроқ ишни ўйлайверинг. Оилангизга қарашиб туриш менинг вазифам бўлсин.

Давлатов унга ҳайратланиб, жаҳл билан олайди. Ҳеч нарсани сиртига юқтирмай, ҳеч нарсани билмагандай бўлиб, назарини рюмкадан олмай ўтирган Завмаг уялмади:

— Мана, олиб қаранг, Яхшилиқ Давлатович. Киши ўзини бошқалар учун қурбон қилса яхши, бироқ бизнинг совхоз одамларининг психологияси бошқача.

— Чунончи?

— Бир ғариб сотувчини турткилаб, чиқитга чиқариб нима қиласиз? Давлатов жилмайиб кулди:

— Қани, ёчдик.

— Сизнинг суюкли, сулув қизингиз Ойлар учун!

Завмаг газагига ҳеч нарса емади.

— Сиз ниҳоятда покиза директорсиз. Барча ишда покликни, ҳақиқатни яхши кўрасиз. Бахтлимиз! — деб у иккинчи шишани очаётган эди, Давлатов унинг қўлидан ушлаб тўхтатди:

— Раҳмат, энди бас. Қани, машинани турғазайлик.

Завмаг қаршилиқ қилмади. ЗИЛнинг ёрдами билан машинани турғизиш қийин бўлмади.

Завмагга нисбатан газаби ҳали босилмай, у билан арақ ичгани учун Давлатовни ёқтирмай, жаҳл билан келаётган Райимбой ички нафратини узоқ яширолмади.

— Лаънати Завмаг чорраҳадан атайин кесиб чиқди.

— Мумкин эмас, — деди Яхшилиқ. — Урилганда унинг ўзига ҳам, ўғлига ҳам зарар етарди! Узи майли, ким ўз боласини бундай фалокатга рўпара қилади?!

— Машинасига ишонади-да.

— Райимбой, одамлардан шубҳаланиб ўрганма.

Райимбой хўжайини билан бошқа баҳслашмади, лекин кўнглида пайдо бўлган гумон ичида қолди.

Яхшилиқ ечиши лозим бўлган жумбоғи яна кўпайиб, нима қилишни билмай, хуноби ошди.

— Райимбой, «Ойлар кампирнинг қуми»га бур!

Шофер ҳар қачонгисидай ҳеч нарса демай, машинани айтган ерига олиб бориб тўхтатди.

У шоферига ҳеч нима демай, машинадан тушди-да, тикка бувисининг қабрига борди.

— Оҳ, бувижон! — деди у мунгли пичирлаб. — Ниҳоятда оғир аҳволда қолдим. «Бизнинг қишлоқ ёмонликларнинг ҳам ўчоғи» деганингизда, нега бундай дейишингизга тушунмасдим. Ёмонлик ўз-ўзидан туғилмай, одамлар кўра-била бир-бирига нисбатан қилса керак уни. Мен ҳам энди бир оз ёмонликларга сабабчи бўламан. Совхозга келиб кўп шумликларга тушундим. Яхшилиқ йўқ ерда ёмонлик ҳукм суради. Менинг отимни «Яхшилиқ» деб ўзгартирганингизга пушмон бўлманг, буви, кечиринг. Яхшилиқ йўқ ерда ёмонлик ҳукм суради.

Қумнинг устидан нари-бери чанг кўтарган енгил шамолнинг озгина ғириллашидан бўлак сас-садо эшитилмади. Йўл томонга назар ташлади. Асфальт йўлда ГАЗ-69 машинаси кутиб турибди... Ана ўша машинанинг ғилдираклари турган ерда бир оқсоқ аскарга қўл чўзиб, нон тилангани, худди кунни кечагина юз берган воқеа сингари кўз олдига келди... Очликда еган талқоннинг тўқликда мазаси кетмайди. Уша аскар ҳозир қаерда экан? Унинг ярим буханка нонини тамадди қилмаганида, ҳоли не кечарди?...

Кутилмаганда шамол кучайиб, қалпоғи учиб тушди. Энди ҳамма нарсани унутиб, қалпоғининг орқасидан югурди. Қалпоқ юмалаб бориб, эски қабр устида ўсган бир туп янтоққа илинди. «Жонсиз қалпоқнинг ҳам охириги тўхтар ери — қабр!» деб кўнглидан ўтказиб, қалпоғининг чангини қоқмасдан бошига кийди.

— Менга нима бўлди — деди у яна ўзига ўзи. — Жумбоқ кетидан жумбоққа дуч келаман. Еча бошлаш керак! Бўлмаса яшаш қийин!..

...Светлана эрини бўсағада кўришданоқ кайфиятини англаб, олди-дан чиқди-да, пешанасига қўлини босди.

— Озгина иссиғингиз бор, жоним, ечининг. Ош дамлаб қўйганман, еймиз.

Яхшилиқ ошни яхши кўрар эди, бугун ҳатто ҳидини ёқтирмай, хотинидан тезроқ ўрнини солиб беришини илтимос қилди.

У директор бўлганидан буён бугунгидай эрта ётмаган эди. Светлана қизи Ойларни ҳам хонасига тез ётқизиб кела солиб, эрининг кўрпасига кирди. У Яхшилиқнинг бугунгидай кайфиятини кўрмаган эди. Қандай қилиб тинчитиб, қандай ухлатишнинг ҳисобини топмай гаранг. Гоҳ бошини силайди, гоҳ оёқ-қўлларини уқалайди, гоҳ юзига энгашиб ўпади. Бу ҳаракатлар унга бир қадар таъсир қилиб, совий бошлаган эди, Светлана унинг қулоғига қайноқ лабларини теккизиб мақтанди:

— Битта қиздан кейин бола кўтарувни қўйганим учун кўп қийналган эдим, жонгинам. Мана, оқибати, қандай яхши! Ойлар ўз хонасида, нккаламиз хоҳлаган вақтимизда биргамиз.

Аллақачон битиб кетган яранинг кўзи қайта кирчилаб, эрига яна қўшимча ўйлар келганидан беҳабар келин, унинг индамагани учун, ухлаб қолди, деган хаёл билан қўлтиғига бошини тикиб, мушукка ўхшаб ҳур-ҳур хуррак ота бошлади.

Яхшилиқ Давлатов шу ётганидан қимирламади, бироқ тонг отгунча киприклари илинмади, ўй ўйлади, хаёл уммонига чўмди...

8

Глобус бўйича орқага қадам ташлаш — аслида юқорига ўрмалашдир. Амударёнинг охирида бутунлай бошқача ҳолат. Орқага қадам ташлаганинг — пастликка бораётганинг. Амударё шимолга қараб чиққан эмас, ғарби бир неча марта тошқин сувнинг офатига учраган. Тарихий манбаларнинг хабар беришича ҳам, афсоналар бўйича ҳам бу тасдиқланган ҳақиқат.

Бу ўлканинг тупроқ тузилиши ҳам ўзгача. Хоҳлаган ерингга белкурак урсанг, белкурагинг майда тошга теккандай гичирлайди. Кафтингга солиб эгилиб қарасанг, у тош эмас, майда суяк эканлигини кўрасан. Бу суякларни ҳалига қадар тарихчилар ҳар хил изоҳлайдилар. Баъзилари: «Ўз маконини ҳимоя қилиш учун жангда ҳалок бўлганларнинг суяклари» деса, бошқалари: «Туғилиб, ўсган маконини гуллаштиш йўлида олов селини пурковчи қуёш остида оғир меҳнатдан вафот этганларнинг суяги» дейди. Учинчиси эса: «бу атроф сув ости бўлиб, унда балиқ овлайман деб сувга кетганларнинг суяги» деб исботлайди. Ер рельефидаги яна бир ўзгачалик — тақирликлар, далалар ўртасида, кутилмаганда, ҳажми ўн-ўн беш, баъзан қирқ-эллик гектарлик қумлик ёки шўрхоклик учрашида. Бу ўлкани кезган киши ҳозиргина қумга думалаган бўлса, бир оздан кейин товонига чағир тошлар ботади, яна оздан кейин ботқоқлик учрайди. Бу ерлар қадимда қўл ости экан, деган хулосага келиб-келмай, бирдан бепоён ялангликка чиқади, ундан сўнг, ҳатто одам егиси келадиган барра ўтлоққа дуч келиб кўз қувнайди. Бу манзаралар алмашиб, такрорланавради. Шунинг учун унинг қадимий Турон пасттекислиги деган атамасига ҳеч ким ҳеч нарса қўшмайди. Шундай бўлса-да, бу тупроқ ҳали тадқиқ қилиб бўлинган эмас!

«Янглик» совхозининг территорияси бепоён, Европанинг кичикроқ бир мамлакати бемалол жойлашади унга. Мана, кенг далани қайта кўздан кечириш учун Давлатов билан Шержонов бирга юришибди. Давлатовнинг машинаси яна ремонтга қўйилгани учун иккови Шержоновнинг машинасида, биттаси кўрсатувчи, иккинчиси ўрганувчи. Давлатовга бу атроф болалигидан таниш бўлса-да, энди совхознинг чегарасини аниқламоқчи эди.

Улар бир маҳал Орол бўйидаги баланд рошнинг тепасида тўпла-
ниб турган одамларни кўриб, у ерга боришди, улар орасида Шарифа
ҳам бор эди. Демак, экспедиция аъзолари, уларнинг орқаларидан ке-
либ, улар тикилиб турган чуқурликка булар ҳам қарашди. Қўз олди-
ларида харобага айланган эски қишлоқ: йиқилган қўралар, рўзгор ан-
жомлари, тешик қайиқлар, эски қамиш қўраларнинг бошларида илиғ-
лиқ қолип, қуёшда қувраб-чириган тўрлар... Бу — Шарифанинг отаси
Нуржон аканинг, унинг боболарининг туғилиб ўсган овули. Шарифа
шерикларига тушунтирарди:

— «Жойнинг файзи эл билан», дейди халқимиз. Мана, одамлар
кетиб, ташландиқ бўлган овул, энди файзи-футухи йўқ, ҳувиллаб ётиб-
ди. Менинг отамнинг айтишига қараганда, одамзод ҳаёти учун учта
нарсa зарур: биринчиси ҳаво, иккинчиси сув, учинчиси озиқ-овқат. Бу
овулда илгари учаласи ҳам мўл бўлган. Ўз вақтида бу овул теварак-
атрофи учун маёқ бўлган экан, энди кўриб турибсизлар, шу атрофдаги
пилиги ёниб, мойи тугаган чироқ — мана шу овул!

— Илгари қандай қилиб у атрофга маёқ бўлган? — деди экспе-
диция аъзоларидан бири.

— Оролнинг шимолидаги энг биринчи балиқ музлатувчи омборни
руслар мана шу овулда қуришган. Урни ҳў анови бузилган қамиш ер-
тўла, — деб гапга аралашди Шержонов. Ҳамма у кўрсатган томонга
ялт этиб қаради. Шарифа уларнинг олдига келиб саломлашди.

— Бу атрофда уйининг сиртини оқлашни биринчи бошлаган ҳам
мана шу овул эди, — деб давом этди Шержонов. — Доҳиймиз Ленин-
нинг Орол балиқчиларига ёзган хати биринчи марта мана шу овулда
ўқилган. Буюк Лениннинг хатига жавобан балиқ ортилган баржанинг
якори, мана шу биз турган ердан кўтарилган эди.

— Қаранглар, денгиз томондан тутун буруқсиди, — деди машина-
нинг кузовига миниб турган шофер.

Ҳамма ўша томон ўгирилди.

— Бу тутун эмас, қуюн, — деди Шарифа. — Денгиз соҳилидаги ўт
қўйилган қамишзорнинг кули ўрнидан кўтарилди.

— Ундай бўлса, пастга тушайлик, — деди ҳали қўлларини ишқалаб
турган Александров. — Чамалашимча, биз қуюннинг йўлида турибмиз.

— Кўзимизга эҳтиёт бўлайлик, — деди экспедиция аъзоларидан би-
ри Иван Семенович, қаёққа қараб қочганимиз маъқул?

— Овулнинг ўрнига.

Дурбини билан қараб турган Александров гап қотди:

— Кулга соҳилнинг қуми қўшилди!

Ҳамма шошилиб, машинани паналай бошлади. Александров би-
лан Шарифа қимирламади.

Энига бир километрча ерни тўзитиб келаётган қуюн уларни ҳам
йиқитгиси келгандай, тепаликда алоҳида кучга минди. Фақат чўп-
хасни кўтаргани бўлмаса, ҳеч нарсa қилолмай ўтиб кетди.

— Шарифа, — деди Александров, кафтини оғзига олиб бориб. —
Пайқадингми, соҳилнинг қумига қўшилиб туз ҳам кўтарилган.

Қиз қуюнга тутган қўлларига тилини теккизди.

— Тўғри! Иван Семенович, қум тузли — шўр!

— Машинага тез миниб, қуюнни қувла, қизим! — деди Александров.

Шарифа унинг нима демоқчи бўлганини уқиб, дарҳол машина то-
мон югурди.

Илмий ходимларнинг бирдан шошиб қоладиган одатларига ўрга-
ниб кетган шофер кўз очиб юмгунча машинасини юргизди.

— Мен ҳам борай, — деб Давлатов унинг изидан югуриб бориб.
Шарифа билан кабинага сиғишиб ўтирди-да, Шержоновга, — сиз орқа-
миздан юринг, ўшанақаси қайтамиз, — деб қичқирди.

Шарифа шофердан машинани ҳар километрда тўхтатишни ўти-
ниб, ўзи тушиб, ер устидан тупроқ олар, уни қоғозга ўраб, устига ал-
ланарсаларни тез-тез ёзиб борарди.

У саккизинчи маротаба тушди, олган тупроғини қоғозга ўрашдан олдин кафтига ёйиб, лупа билан қаради, кейин тилини теккизди:

— Туз камайди.

Яхшилик унинг жавобига қаноат ҳосил қилиб, энди қолиш учун кабинадан тушаётганида қизнинг портфелидан осилиб, йилтираб кўри-ниб турган кичкина ғилдирак кўзгуни, синиб қолмасин деган хаёл билан, аста олиб сиртини артмоқчи бўлган эди, унинг орқасига ёпиштирилган ўзининг суратини, қўлёзма хатнинг фотокопиясини кўриб, таниб қолди: ўзининг хати! Шофер энди қизнинг шошилмаслигини билиб, машинасидан тушди-да, четда ўсиб ётган бир туп қийшиқ тўронғил томон юриб кетди.

— Ҳа, Яхшилик, нега тўхтаб қолдинг? — деди қиз.

У ойнани кўрсатди:

— Ушанда нега жавоб бермагандинг?

— Ҳар бир қизнинг ўзига яраша иззат-нафси бўлади.

Яхшилик ўкинч билан пастки лабини тишлаб, қизга яқинлашди.

— Ушанда мен сенинг кўнглингни билганимда эди...

— Қизларнинг асосий ҳасрат-надомати — ўз туйғуларини йигитларга тушунтиролмай кутаверишда-да!

— Сўнган ўчоқнинг ўти қайта ёнади шекилли, битта ўпиб олайми?

— Илмининг кетидан қувиш мени ёшликнинг кўпгина гаштини сурришдан маҳрум этди, шу билан бирга ёшликнинг кўп хатоликларидан қутқариб қолди.

Яхшилик машина панасида уни бағрига босиб, лабларидан бир жуфт бўса олди.

— Ҳозир юз-кўзинг очилган, Яхшилик,— дея хўрсиниб қўйди қиз. Бу хўрсиниқдан у нима учундир енгил тортгандек ҳис қилди ўзини.

— Самолёт! — деди Шарифа болаларга хос қувончли овоз билан.

Уларнинг тепасидан АН-2 самолёти учиб ўтиб, жуда пастлаб бир айланиб келди-да, яқиндаги тақирликка қўнди.

Шу орада Эржон Шержонов ҳам етиб келди. Улар ўз машиналарига бўлиниб ўтириб, самолёт қўнган ерга келганларида, ундан область партия комитетининг секретари билан Нисон Нажимовга қўшилиб учинчи бир киши тушиб келмоқда эди.

— О-о, Эржон Шержонович,— деди обком секретари.— Ёш директорга территорияни таништириб юрган экансиз-да! Яхшилик Давлатович, кайфиятлар қалай?

— Яхши,— деди у мулоимлик билан.

— Бу қиз илмий ходим Шарифа Шержонова бўлади,— деди Нажимов, бир четда турган Шарифага яқин бориб.— Бизнинг районда туради.

— Совхозга ёрдамга келдингларми? — деди обком секретари.

— Академик Иван Семенович Александров бошчилигида Оролнинг суви пасайиб кетаётганлигидан келадиган зарарнинг баъзи томонларини аниқлашга чиққан эдик.

— О-о, зарари жуда катта,— деди обком секретарининг оққубадан келган юзи бирдан ташвишланиб.

— Орол мамлакатга ҳар йили қирқ-эллик миллион сўмлик балиқ берар эди,— деди Нажимов.— Агар ўрни экин майдонига айланса, албатта, ундан кўп даромад беради.

— Нисон Нажимович! Денгизнинг ўрнисизоқ кўп маблағ сарфламасдан фойдаланса бўладиган неча миллион гектар еримиз борлигини билсангиз эди! — деб обком секретари сал аччиқланган тус олди.— Биз яшаётган регион тўрт зонага бўлинади. Биринчиси — «Аму бўйлари» деб аталади, унда икки миллион гектарга яқин экишга яроқли ер бор. Сизнинг совхозингиз мана шу территорияга киради. Иккинчиси «Қизилқум яйлови» — у уч ярим миллион гектарга яқин, бу зона йилга олти-етти миллион тонна табиий ўт-ем беради. Учинчиси — «Орол соҳиллари» ярим миллион гектардан зиёд қамишзорлар, балиқ урчитадиған қўллардан, бир қанча йирик қорамол яйловларидан ибо-

рат. Тўртинчиси — «Устюрт» деб аталади. У етти миллион гектарга яқин, шундан олти миллион гектари мол боқиш учун яроқли яйлов бўлиши билан аҳамиятли. Ана, ўртоқ Нажимов, ўн бир миллион аҳолиси бор Белгиядан беш яримтасини жойлаштиради бўладиган бизнинг областимизда ўзлаштирилишини кутиб неча миллион гектар ер навбат кутиб ётибди. Фақат сув керак. Сув!

— Шунча кенгликни эгаллаб Октябрь революциясигача етган ота-боболаримизга ҳар қадамда битта ёдгорлик ўрнатса арзийди, — деди Шержонов.

— Шарифа Шержонова қуюн билан кўтарилган тузли чанг-тўзон неча километргача ёйилганини ҳозир менга тушунтириб тургани, — деди Яхшилик, Шержонов хаспўшлаб ўтмоқчи бўлган асосий масалага раҳбарларнинг диққатини янада чуқурроқ тортиш учун.

Обком секретарининг юзида яна ташвиш аломати пайдо бўлди.

— Орол йўқолмаслиги керак, — деди Шарифа. — Орол, ёзувчиларнинг образли тили билан айтганда, шу атрофни бамисоли қўриқлаб турган соқчининг кўзидай ҳамини бедор, очиқ кўз! У юмилса, икки тарафдан ҳуруж қилишга тайёр турган ёвлар бостириб келади. Бу ёвлар — Қорақум билан Қизилқум.

Обком секретарига олима қизнинг дадиллари ёқди.

— Академик Александровга шогирдлигинизга ишонч ҳосил қилдим, қизалоғим, — деди у, мамнуният билан. — У жуда теран билим-ли, ўйчан тадқиқотчи. Александровнинг илмий далиллари бўйича Эрон, Арабистон, Ғоби, Саҳройи Кабир чўлларига қараганда бизнинг Устюртимиз, Қорақум билан Қизилқумимиз ўсимликларнинг турига ниҳоятда бой ва ғоят ҳосилдор. Афсуски, бу бой ерларда ҳозирча қудуқ асосий роль ўйнайди.

— Устюртда Ватан урушидан кейинги йиллари қазилган беш юзга яқин қудуқ санаганмиз.

— Табиий сув етишармиди-я! — деди обком секретари жўшқин бир армон билан. — Устюртда ўттиз-қирқ совхоз ташкил қилиб, икки-уч миллион қўй асрар эдик!

— Ичмас жойда сув бор, емас ерда ўт бор, — деди Шержонов ўқиниш билан.

Нисон Нажимов фақат эшитувчи бўлиб туришни ўзига эп кўрмади. Шарифага мурожаат этди:

— Шарифа Шержонова, дунёдаги сув запаси тўғрисида нима дейсиз?

У саволни олимага бергани билан икки кўзи обком секретарида эди. «Ҳар бир тадқиқотчи ўз соҳаси бўйича мутахассис — олим. Дунёнинг сувини ким ўлчаб, ёдлаб юрибди?»

Яхшилик Давлатовнинг кўнглида шу ўй пайдо бўлиб қизнинг ёнини олди. Жавоб беролмай қолса, ноқулай. Айниқса, обком секретарининг олдида. Лекин қизнинг жавобига обком секретарининг қизиққанини кўриб, ноилож индамади, Шарифанинг жавоб беришини кутишга мажбур бўлди.

— Илмнинг тасдиқлаши бўйича дунёдаги сув запасининг тўқсон фоизи океанларда, қолган ўн фоизи қуруқликда, — деди Шарифа вазминлик билан. — Бизга керак чучук сув ана шу ўн фоизи ичида. Шунинг учун ҳам дунёда чучук сувни тежаш, исроф қилмаслик, қадрлаш устида ҳозир катта гап бормоқда. Утган йили бизлар академик Иван Семенович бошчилигида Англияда бўлдик. У ерда чучук сувга вахшийларча муносабатда бўлинаётганини билдик. Лондон, Оксфорд, Ковентри шаҳарларини сув билан таъминлайдиган Темза, Северян дарёлари бутунлай ифлосланиб кетган.

Қиз саксовулнинг пўстидай қип-қизил лаблари орасидан нуқрадай оппоқ тишларини кўрсатиб, кулимсираб гапирарди. Унинг билимига яраша ўзини тутиши ҳаммага ёқди.

— Бизда Қорақум каналининг сувидан нотўғри фойдаланиш фактлари ҳақида «Правда»дан ўқидим, деди Шержонов.

— Эндиги экспедициямиз Қорақум каналига бормоқчи,— деди Шарифа.

— Шарифа Шержонова, академик Александровнинг экспедициясини самолётдан кўрдик. Мендан унга салом айтиб қўйинг. Орол денгизи бўйича олдинга сураётган ғояси бизга жуда ҳам маъқул,— деб обком секретари Шержонов билан Давлатов томон бурилди.— Артезиан қудуқларининг аҳволи билан танишмоқчи эдик, ёнимизда мутахассис ҳам бор. Афсуски, олдиларингга самолёт қўнолмас экан.

— Машинада борамиз,— деди Давлатов.

Нажимов барчани кўздан ўтказиб бўлиб ичидан санади-да:

— Уртоқ Давлатов, сиз ёшсиз. Шержоновнинг машинасига ўтириб бора қолинг,— деди.

Яхшиликнинг нияти ҳам худди шу эди, индамай келиб Шарифанинг ёнига ўтирди.

Қизнинг бўртиб турган қайроқдай қаттиқ кўкраги елкасига беҳос тегиб, қарама-қарши ток ургандай, иккаласи ҳам сесканиб, бир-бировига қаради, ҳар бири ўзича мийиғида кулиб қўйди.

Туғилган масканини эъозламайдиган инсон бўлмайди. Ҳатто ҳайвонлар ҳам туғилган ерини ҳеч каерга алишмайди.

Амударёнинг этагида, Оролнинг шимолий соҳилларида истиқомат қиладиган одамлар ўз ерларининг кенглиги билан алоҳида ғурурландилар. Йил сайин янги турар жойлар пайдо бўлиб, янги колхоз ёки совхоз тузилганини эшитганида қувонмайдиган одам йўқ. Уларнинг тушунчасича, фақат бахтли элгина ўсиб улғаяди, бахтли элга қўшилади.

Улар бахтли! Мамлакат техникани етказиб берса бўлгани, янги экин майдонлари, боғлар кенгайтирила боради, элга эл келаверади.

Бахтга қарши, сўнги йилларнинг ҳар баҳори сув танқислиги билан бошланади. Бутун Урта Осиёнинг, Қозоғистоннинг табиатини белгилочви ернинг бир кўзи — улкан кўзгу — Орол тобора кичрайиб бормоқда. Орол қуриса, ўрни экинзорга айланишини эслаб, кўз олдида бепоён пахта, шоли майдонларини тасаввур қиладиган Давлатовни Шарифанинг бугунги янгилиги ҳайрон қилиб қўйди: сув остидан чиққан қум тузли, у шамол билан кўтарилиб атрофга туз сепади, демак, ер бузилади.

— Қудуқ суви бир метр пастга тортиб кетган,— деб хабар қилди мутахассис.

Бу хабар ҳамманинг кўнглини музлатиб, ҳафсаласини пир қилди. Обком секретари ичида нима бўлаётганини сездирмасликка тиришди:

— Регионни обод этиш йўлини топамиз, ўртоқлар!— деди машина томон йўл олиб.

— Яхшилик Давлатович, бу муаммо сиз учун ҳам проблема,— деди Шарифа.

— Бу масала билан шуғулланадиган илмий муассасалар бор,— деди Шержонов, ниҳоятда бепарволик билан.— Давлатовнинг проблемаси совхознинг проблемаси.

Яхшилик унга «мен учун нега сиз жавоб берасиз?» деган маънода ўқмалай отди-да, бошқа гапирмади.

Буни сезган Нисон Нажимович обком секретарининг Шарифа билан артезиан қудуқлари бўйича мутахассис нима ҳақдадир қизгин баҳслашиб туришганидан фойдаланиб, Шержоновни ўзига имлаб чақирди.

— Эски ва янги дўстлар, орангизда аҳиллик керак! — деди у шивирлаб.— Обкомнинг секретари ҳам одамлар аҳил бўлишларининг тарафдори. Яхшилик, Шарифага айт, интервьюсини бекор қилмаса ҳам, текширишавермасин. Сен янги бошлиқсан, ҳали дурустроқ иш кўрсатмай жанжал кўтарсанг уят бўлади.

Бу гапга Давлатовнинг жаҳли чиқиб кетди, лекин ўзини босди. Нажимов унинг кайфиятини дарҳол уқди.

— Дўстлик ўзаро тенг хизматни талаб этади. Самолётдан мен сизларнинг машинани пана қилиб нима қилганларингни кўрдим, Давлатов.

— Нима бўлибди?

— Ёшсан, қизишма! Аммо сендан жуда оқил бошлиқ тарбиялаб чиқараман.

Яхшиликқа унинг бу гаплари сохтадай, елкасига ташлаган қўллари дарахт шохидай туйилиб, ғаш келса ҳам индамади.

— Уртоқлар, кетдик,— деди обком секретари. У самолётга чиқиш олдидан Шарифа билан Яхшиликнинг қўлларини галма-гал қисиб:

— Уртоқлар, ишларингизда муваффақиятлар тилайман. Вақт назария билан амалиётни бир-бирига чамбарчас боғлаган ҳолда ишлашни талаб этади,— деди.

Самолёт учиб кетгач, Яхшиликнинг Шержонов билан машинада бирга юргиси келмай қолди, лекин кенг далада қиз билан ёлғиз қолиши ҳам ноқулай эди.

Машинага ноилож чиқди, аммо қайтишда гаплашишга ҳафсаласи бўлмади. Индамай кетаверишга Шержонов чидамади, чайналиб гапни айлантирди:

— Территориямизнинг кенглигини билар эдим-ку, лекин тўрт зонага бўлинишини билмасдим. Обкомга ҳар ким ҳам секретарь бўлавермайди. Партия анойи эмас.

— Албатта,— деди Яхшилик.

— Нисон Нажимов ҳам кўнгли кенг йигит!

Яхшилик яна унсиз қолди.

Шофер қалпогини тормознинг ричагига кийдириб, машина бузилиб-нетиб қолмасин учун олдиндаги даштга қараб бир текисда ҳайдаб борарди. Машина кенг залнинг бир бурчидан чиққан сичқондай физиллаб бораётган бўлса ҳам, бепоён қирнинг нариги четига етадиганга ўхшамайди. Гоҳи-гоҳида қуёнлар сакрашиб, бўрсиқлар билан шақаллар тирақайлаб қочади. Ҳар ердан япалоқ қуш учади, юмронқозиқ бу атрофнинг эгасидек баъзи ерда иккита, учта бўлиб ўтириб йўлга тикилишади, баъзан эса машинанинг тезлигидан ўзгиси келгандай ёнма-ён югуришади. Шержонов бу манзараларни кўп кўрган бўлса ҳам, кўзини атрофдан узмайди.

— Биз бола кезимизда бу ерлар тутзор эди,— деб қўйди у.

Яхшилик эса ўз ҳаёллари билан банд.

Даштликдан сўнг тепаси қайчи билан атайин қирқилгандай учлари бир текис, бирваракайига махсус экилгандай жингилзор билан сийрак чангалзорлар бошланди. Ҳар ер, ҳар ерда, бамисоли қўй суруви ичида ўтлаб юрган туялардай гердайншган тўронғилар орқада қолиб бормоқда.

— Қирқ-эллик йил илгари анави тўронғиларнинг бошларида қирговуллар қўноқлашар эди,— деди Шержонов.

— Энди улар йўқ,— деди гапга аралашмай келаётган шофер.— Сабаби, яқин ерда сув қуриди, тўқай қолмади, қушларга емиш қолмади. Қирговулларни бераҳм овчилар отиб бўлишди.

Ким нимадан гап бошласа, табиатнинг ўтмишига соғинч, бугунига ўкинч уйғонади. Бу ҳол Яхшиликқа ёқимли эшитилмади.

— Эржон Шержонович,— деди у кескин овоз билан. — Совхоздаги ҳозирги энг биринчи ва кечиктириб бўлмайдиган вазифа — бутун экин майдонларини ўлчаш учун комиссия тузишдан иборат.

Шержоновнинг қўлига ногоҳ илон ушлатиб қўйилгандай бир сапчиб тушган бўлса-да, сабр сақлади:

— Мақсад?

— Кўчатларнинг хатоларини қоплаш учун қанча ортиқча ер экилганини аниқлаш.

— Ҳечким унақа ҳисоб юргизмайди, бироқ адашиб, қизиқ устида экиб юборилган майдонлар бўлиши мумкин.

— Ҳар бригада неча гектарга адашишини билиш ҳам иш.

Шержонов баҳслашаверса сирин фош бўлиб, оқибати яхши бўлмаслигини сезиб, индамай қўя қолди.

— Шу комиссияга сиз албатта киритиласиз.

— Майли.

Шержонов Яхшилиқни идора олдида туширди, тўппа-тўғри уйга келиб, Завмагга қўнғироқ қилди-да, уни чойга таклиф этди.

У билан шум нияти юзасидан маслаҳатлашиб оладиган гаплари бор эди.

Яхшилиқ Давлатов кабинетига кириб, столига секретари қўйиб кетган почтани, қўл қўйиши керак бўлган турли ҳужжатларни энди кўра бошлаган ҳам эдики, эшикни қоқмай, салом-алик ҳам йўқ, икки-та давангир йигит кириб келди. Булар вафот этган Худойберган қариянинг тракторчи ўғиллари Султон билан Шамшод эди. Давлатов уларнинг тус-турқларидан жаҳллари маъносини уқиб, ўрнидан туриб, уларга пешвоз юрди:

— Тушунаман, йигитлар, ГАИ ҳали айбдорни топгани йўқ.

— Қуруқ тушунишнинг фойдаси йўқ,— деди Султон тўнглик билан. — Қирқи яқинлашяпти, маъракага йиғилганларга нима деймиз? Шу пайтгача сирнинг очилмай келаётгани милиция ходимлари учун ҳам, сиз учун ҳам айб эмасми?

— Ичмайдиган, сабрли одам эдилар. Хўш, нима деймиз, ўзлари бориб урилганлар, деймизми? Совхозга ҳали ўрнашиб олмай туриб, бундай ишга беларво қарасангиз, узоқ яшамайсиз!

— Йигитлар, илтимос,— дея директор ёлборишга ўтди.— Учаскавойни яна қаттиқроқ қистаб тураман.

— Бизга районнинг, совхознинг жиноятларни ёпиш билан эришган тинчлиги керак эмас! — деди-да, иккаласи эшикни қарсиллатиб ёпиб, шартга чиқиб кетди.

Давлатов район милиция бўлимига қўнғироқ қилиб, «Худойберганнинг иши» нега ҳаракатсиз ётганини суриштирди. Қаноатланарли жавоб ўрнига қистай бергани учун койишнамо таъна эшитди. Ҳайронликда тирсақларини столга тираб, иягини кафтига қўйганича бир муддат ўтирди-да, ўрнидан туриб, партком секретарининг кабинетига кирди. Мамутов трубкани қулоғига яқинлатиб аллакимнинг гапини эшитар эди, халақит бермай, олдида жимгина ўтирди. Трубкадан Шержоновнинг жаҳлли овози аниқ эшитилиб турарди:

— Кишини қаттиқ қийнайдиган нарса — хатоликларингни бошқаларнинг билиши эмас, билганларнинг нима қилмоқчи эканликларини билмаслигингдир. Қачонгача бўғинларимга чега тушгандай бутун танам сирқираб кун кўраман? Сени партком секретарлигига таклиф этиб, яхшилиқ қилган эдим-ку, ахир! Яхшиликка нега яхшилиқ йўқ? Ишлагин-да, энди!

Давлатов гапга аралашмади.

Мамутов Шержоновнинг жавоб кутмай илгаригидек ғазаб билан ёғдирган таъналаридан аччиқланмай, эҳтиёткорлик билан трубкани ўрнига қўйди. Директорга ҳурмат юзасидан ўрнидан туриб ўтирди:

— Шержонов-да! — деди.

— Мен бизнинг навбатдаги партия мажлисимиз қачон бўлишини сўрагани кирган эдим.

Мамутов ҳайрон бўлиб, унга ялт этиб қаради.

— Сиз айтинг, қайси вақт қулай?

— План бўйича жадвал йўқми?

— Планда белгиланган кунга директорнинг шароити тўғри келмай қолиши мумкин.

— Унча тушунмадим.

— Узимизга маълум, райком секретари совхозга келса, парткомни изламайди, директорни излайди. Аслида совхозда хўжайин битта бўлиши керак. Менинг вазифам коммунистларни ана шу битта хўжайин атрофига жипслаштиришдан иборат. Директорда вақт топилмаса, у ўтказган «беш минутлик» мажлислар партия мажлиси қилиб рас-

мийлаштирилади. Ҳайрон бўлманг. Директор бир бригаданинг камчилигини айтса, шу бригадир партия мажлисида танқид қилинган деб кўрсатилади. У ёғи осон.

— Унда протоколлар...

— Биласизми, ҳозир қоғоз асри. Энг муҳими, ҳужжатлар бўлса бас. Бугун мен райкомда бўлдим. Ташкилий бўлим протоколларимни кўздан кечирди. Ҳаммаси жойида эди. Ҳаммага мени ўрнак қилиб кўрсатди. Кўп партком секретарлари ўтказган мажлисларининг протоколларини расмийлаштирмаганлар. Уларни сиқштирди, албатта.

Давлатовнинг ичагига заҳар ёпишгандек ачишиб, олдида ўтирган ҳам юввош, ҳам райком олдида кўзбўямачи партком секретарини ёмон кўриб кетди. Қайтатдан гапга солиш гуноҳи-азимдай туюлди.

Мамутов ўз ишидаги ҳақиқатнинг устки пардасини сидириб олгани учун директор индамай қолганидан хавфланди. Йўл қўйиб келаётган хатоликларини яширолмай пала-партиш бажариб юрган одам партком секретари бўла оладими? Янги директорнинг ҳам ўргатадиган қинғир ишлари бўлса керак. Фақат ўзига маълум сири йўқ бошлиқни топиш ҳам қийин, топилса, нур устига нур!

У шуларни хаёлидан ўтказди.

— Кечирасиз, Яхшилик Давлатович,— деди Мамутов ноқулай аҳволга тушиб.— Сиз ҳали янгисиз, аслида мақсадимиз бир. Сизга тушунарли бўлсин учун гапнинг лўскаласини айтдим-қўйдим-да.

— Мен учун жумбоқлар кўпайиб кетди, дўстим.

— Нима масалани қўймоқчи эдингиз? — деди Мамутов бир вақт бошини кўтариб.

— Менинг ҳисоботимни қўй.

— Бу мумкин эмас!

— Нега? Коммунист Давлатовнинг совхозга келганига анча вақт бўлди. Шу вақт ичида нима ишлар қилди? Нимани қилолмади? Коммунистлар олдида ҳисоб берсин.

Таклиф партком секретарига ёқди. Лекин у астойдилми ёки киноя билан айтаяптими — тушунмади.

— Шунақа, ўртоқ Мамутов. Районда райком қандай кучга эга бўлса, совхозда партком шундай нуфузга эга бўлиши лозим.

Мамутов анчадан бери кўнглини хира қилиб келаётган бир армони юзага чиқадигандек ичи ёришиб, кўнгли сал кўтарилди.

— Парткомнинг кучига расмий ўхшатишлар излай берилади.

— Совхозда экин майдонларининг ҳажми пландагидан ортиқ кўринади. Шуларни аниқлайдиган комиссия тузиб, состави парткомда тасдиқланиши шарт,— деди Давлатов.

— Ариза тушдимми?

— Ариза тушиши шартми?

— Ўзимизни ўзимиз фош қилишимиз керакми?

— Айрим бригадирлар экиш кампаниясида қизиқишиб кетадиганга ўхшайди. Қим қанча гектарга қизиқишиб кетганини аниқлаш керак.

Мамутовнинг кўнглида ҳам шу гап юрарди, ичида маъқулласа ҳам, ҳозирча сабр қилиб туришни афзал кўрарди.

— Менимча, комиссияни ўзингиз бошқарганингиз маъқул,— деди Давлатов.

— Комиссияни партком мажлисига қўйиш фойда бермас.

— Шундай бўлса ҳам қўяберайлик. Бўлмаса бошқа бирон иложини топармиз.

Партком секретарининг шунчалик тутуруқсиз, қўрқоқ, ҳеч қандай курашга ярамайдиган лапашанг бўлиб қолганига, бир томондан ачинди, иккинчи томондан аяди. Шундай қилса-да, уни гапиртириб, қўйнига қўл солиб, ҳақиқий қиёфасини, хулқ-атворини, орзу-армонини, эътиқодини билиб олиш учун очиқчасига гаплашиб олгиси келди.

— Менга айт-чи, дўстим, сен нима учун бундайсан?

Мамутов унинг кўзларига қараб, ҳақиқий ниятини билмоқчи бўлди, юзини пастга қаратиб, ўзини бепарволикка солиб ўтиргани учун, шу

вақтгача у ҳақда кўнглида шаклланган фикрларни хулосалади. Давлатов, унинг ўйига кўра, одамни бегуноҳ айблайдиган, берган ваъда-сига бепарволик қиладиган бошлиқлардан эмас.

— Ростини айтсам, таъна қилма, Яхшилиқ.— Мамутовнинг чўтир юзи қизариб, сал кўксини кўтариб қўлларини қимирлатмай керилди. Давлатов унинг гапиришини жимгина кутди.

— Мен совхоз марказидаги мактабнинг тарих ўқитувчиси эдим. Ҳақгўй эдим. Ўқитувчиликнинг иккинчи йили Шержонов ҳузурига чақиртириб олиб, «бизга партком секретари бўлиб кел, райком билан ўзим келишаман» деди. Ростини айтсам, мен у билан ишлашга қўрқдим. Сабаби, унинг даврида мен тўққизинчи партком бўлардим. Бари бир райком Шержоновнинг айтганини қилди. Қарасам, ойлигим муаллимликдан бир ярим баробар ортиқ. Шержоновни кейинчалик тушуна бошладим, пачакилашиб ишласам, янги маош даражасида еб-ичиб ўрганган олти боламнинг ризқини қиядиган бўлдим. Ойликни райком бергани билан, менинг тақдирим Шержоновга боғлиқ эди. Сен ўша сафар қурултойда Шержоновни танқид қилганингда, мен ҳам бўшатишсам керак, деган ўй билан сени ёмон кўриб ҳам юрдим.

Бу гапларни эшитиш нақадар аянчли бўлишига қарамасдан, Яхшилиқ худди булут ичидан чиққан қуёшдек жайнаб, у томон ўгирилди.

— Ростини айтганинг учун раҳмат. Тушундим. Менинг эндиги тилагим инсоний виждонинг бўйича ҳақиқатга, партия уставига суяниб иш юргиз.

Мамутовнинг сийрак қошлари чимирилиб, оёқлари остидаги тубсиз жарликдан мардона ҳатлаб ўтгандай, енгил нафас олиб, қаддини тиклади, қўлини чўзди.

— Бер қўлингни, дўстим. Ҳақиқий, партиявий йўлда бизларнинг ўйларимиз ҳамма вақт бир ердан чиқишига мен ишонаман!

9

Амударёнинг қуйи соҳилларида ёз ҳақиқий ёзга, куз ҳақиқий кузга ўхшаб, ҳар бир фасл ўзини тўла кўрсатар эди. Бу йил бошқача бўлди. Ёз охирлашиб қолганига қарамасдан, бир кун иёз энди кириб келаётганга ўхшаса, иккинчи кун баҳор шамоли елпийди, яна бир кун ниси саратоннинг жазирама иссиғи, эртаси кун бамисоли куз ўз салтанатини қуриб, йўқ ердан тўзон кўтарилади.

Табиатнинг бу ўйинлари деҳқонларни бир кун қувонтирса, иккинчи кун ховлиқтиради. Экинлар пишмай қолиши хавфи билан бирга пишай деб турганини совуқ уриб кетиш хавфи ҳам туғиларди.

Бу ҳолатлар Давлатовнинг кўп режа ва орзуларини остин-устун қилиб, бемалол қилинадиган ишларни жадаллатишга мажбур этди. Совхозни айтарли даражада катта эмас, ҳайратда қоларли кўп тармоқли деб ҳам бўлмайди, ўртамиёна, сирасини айтганда, баъзи бир ишлари билан мамлакат ичидаги мўъжазгина мамлакатга ўхшайди. Совхоз учун пахта экиш фойдалими, шоли фойдалими? Ҳозирги боришидан бир нимани аниқлаш қийин. Икковининг ўғитлари бир-бирига зарарли. Далаларга борадиган ариқ-зовурларнинг қадди узунлиги сабабли йўл-йўлакай буғланиш анча-мунча фоизни ташкил этади. У кўп ҳисоб-китоб қилди, солиштирди. Аввалги совхозлар тўғрисида ўқиди. Агар тўғри фойдаланилса, ҳар куб метр сув йигирма беш-ўттиз тийин фойда келтирар экан.

Ҳаёт жумбоқларга шу даражада тўлиб ётибди. Одамзод дунёга келганидан буён умрида энг камида битта жумбоқ ечмаган инсон бўлмаса керак. Бари бир жумбоқ адо бўлмайди, биттаси ечилса, ўрнига иккитаси туғилаверади. Бировнинг ечгани иккинчиси учун ечилган бўлмаслиги ҳам мумкин. Оламда башарият ечуви лозим бўлган жумбоқлар ҳозир озайди дейиш — одам авлодини чалғитишдир. Аксинча, жумбоқ кўпайиб бормоқда.

Одам сезган жумбоқни одам ечиши мумкин бўлгани билан, бу осон эмас. Кўп ўйлаш, керагида ўринсиз қурбонлар талаб этилади.

Давлатов энди ярим соатдан кейин бошланадиган совхоз партия комитетининг мажлиси тўғрисида, кўп нарсалар ҳақида чуқур ўй суриб ўтирибди.

Кун тартибини Мамутов ўзича белгилаган эди. Биринчиси, совхозда хўжалик ишларининг аҳволи тўғрисида партком секретарининг ахбороти: иккинчиси, экилган майдонларни қайтадан ўлчаш бўйича комиссия тузиб, уни тасдиқлаш.

Яхшилик унга қўшимча ўзгариш киритмади. Унинг ўйича, Мамутов ишчан, мулоҳазали коммунист кўринди, агар унга эрк берилса, хатога йўл ҳам қўймайди. Энг муҳими мутеъликдан қутулиш. Шунини удаллаши керак!

Илгарилари партия йиғилишлари директорнинг кенг-мўл кабинетида ўтарди. Давлатовнинг таклифи билан мажлис партком секретарининг ўз кабинетида ўтадиган бўлди. Қайси кабинетда энг яхши курси, креслолар бўлса, унинг кабинетига йиғиб, у ерни муносиб жиҳозлашга ҳам кўрсатма берди.

Совхоздаги энг яхши анъаналардан бири — коммунистлар ўзларининг мажлисларидан бесабаб қолмайдилар.

Бугун мажлисининг жойини партком секретарининг ўз кабинетига кўчирилиши ҳаммада яхши ҳис-туйғу уйғотди, кўпчилик бундан мамнун бўлди. Ҳатто Шержонов ҳам бундан қувонгандек кўринди.

Одатда, партком мажлиси бўлган пайтда, уни Мамутов очгани билан биринчи сўз директор Шержоновга берилар эди. У эркин сўзлаб, совхоздаги баъзи оқсоқликлар учун олдидан парткомни, ундан сўнг рабобкомни танқид остига оларди.

Бугунги ўзгачалик — мажлисни Мамутов очди. Кун тартибини ўзи эълон қилди ва биринчи сўзни ўзи олди. У шу вақтга қадар баъзи бировлар ўйлаганидек бўшанг ва сўзга нўноқ эмасди. Шошилмай сўзлаб, совхоздаги хўжалик ишларининг бугунги аҳволини характерлаганида, ундан кўп биладиган ва ундан баланд нотиқ йўқдек туюлди. Ҳалигача ишга тўлиқ киришиб кетолмай, хўжаликнинг айрим масалаларини ҳал қилишни кечиктириб келаётгани учун ҳатто директор Давлатовни ҳам танқид қилиб кетди.

Коммунистлар партком секретарида илгари кўрмаган журъат пайдо бўлганига ҳайрон бўлишиб, гоҳ унинг, гоҳ Давлатовнинг юзларига разм солишар, лекин уларнинг бир-бирларига кўз қарашларидан ҳеч нарса билолмасдилар.

Шержонов мўйлови орасидан илжайиб, партком секретарининг дангал гаплари учун ичидан офтоб чиқаётганига қарамасдан, маърузага биринчи бўлиб чиқиб, ўрганиб қолган одатига кўра Мамутовнинг баъзи гапларини ғаламислик деб айблади, янги директорнинг обрўсига доғ туширмаслик кераклигини эслатди. Унинг сиртдан пахтадек юмшоқ сўзларининг орасида Давлатовга қаратилган тиканларнинг учи ҳам туртайиб турди. Ундан кейин сўз олган айрим коммунистлар Мамутовга ҳам, Шержоновга ҳам, янги директорга ҳам алоқаси йўқ гаплар билан, ҳар вақтдагидек ўзларига топширилган ишлар тўғрисида қисқа баён қилиб, бу йилги планни бажаришга ваъда беришди.

Элбой Қўшжонов ўз бўйига ўхшатиб калта сўзлаш мақсадида Давлатовга тик қараб гап бошлади.

— Яхшилик Давлатович, август — ҳосилга ҳосил қўшиш ойна. Пахта то теримга тушилгунгача парвариш, ўғит талаб қилади. Далаларни қайта-қайта оралаб кўргансиз, кўп тракторлар ҳаракатсиз ётиб қолган. Кўпчилик механизаторлар сизни сиртингиздан сўкиб юришибди. Сабаби, эҳтиёт қисмлар топиб беролмаяпсиз, таниш-билишингиз йўқ, ошна-оғайнилардан фойдалангингиз келмайди. Сизга яна маслаҳат: ўғит топишни бригадирларнинг ўзларига, эҳтиёт қисмлар топишни Завмагга топшингиз. Директорсиз, ахир! Буюринг!

— Совхоз планли экинлари учун тегишли ўғитларни олиб бўлган,— деди Давлатов салмоқли овоз билан. Эҳтиёт қисмлар юзасидан «Облселхозтехника» билан гаплашдим. Ваъдалари бор.

— Ҳали тумшугининг сариғи кетмаган полопон кўринасиз,— дея ўрнидан турди Холбой Жамолов.— Замон оқимидан ортда қолибсиз.

— Қайси замоннинг? — деди Давлатов ҳайрон бўлиб.

— Эшитдингларми? «Қайси замоннинг?» дейди! Совет замонининг!

— Совхозимиз замонасининг илғор совхози,— дея ўриндан туриб келди Далабой Султонов.— Совхозимиз билан ҳамқадам бўлиб кетолмаганингиз, замондан орқада қолиш деб ҳисобланади.

Завмаг секин қўл кўтариб, Мамутовдан қондаси билан сўз сўради. Унга сўз берилгач, шошилмай, босиқлик билан аста гапирди:

— Масалан, мен ўртоқ Давлатовдан миннатдорман,— деди у сал қизарган кўзларини ишқалаб қўйиб.— Янги директор мени Тошкентнинг, РСФСРнинг айрим заводларидан эҳтиёт қисмлар ташиш ташвишларидан халос қилди. Жуда мушкул иш эди. Аммо совхознинг патриоти сифатида, ростини айтиш керак, эҳтиёт қисмларга одам бормаса бўлмайди. Ўйлаб кўринглар! Энди кун тартибининг иккинчи масаласи юзасидан икки оғиз сўз. Биринчидан, кун тартиби овозга қўйилмади. Иккинчидан, ўртоқ Давлатов обком секретарига: коллективга ишонч билан ишлайман, деган эди-ку, ахир! Эсингиздами? Бу гапни Нисон Нажимович айтди. Яхши, ўзларингиз ҳал қилинглари, менимча, икки масала юзасидан икки марта сўзлагандан кўра биргаликда қўшиб сўзласак нима қилади?

Таклифни кўпчилик овоз қувватлаб чувиллаганидан Мамутов ўрганиб кетган одати бўйича директорга бир назар солиб, унинг бепарво ўтиргани учун ўзи кўпчилик билан келишди-да, совхознинг бутун экин майдонларини ўлчашнинг аҳамиятини қисқача тушунтирди ва комиссия аъзоларига кимлар таклиф қилинганлиги юзасидан тузилган рўйхатни ўқиди.

Завмаг жим қололмади, қайта сўзга чиқди.

— Демак, ўртоқ Давлатов беқарор. У директор бўлгач, совхознинг экинзорлари ҳажмини тасдиқловчи ойлик ҳисоботларга чеккан имзоларидан энди воз кечишни мақсад этган. Бундай беқарор одам қандай қилиб бошлиқ бўлиши мумкин? Комиссияда Далабой Султонов, Холбой Қўшжонов, Элбой Қўшжоновлар нега йўқ? Улар айбдор сифатида назарда тутилган бўлса, ўртоқ Шержонов нега комиссияда бор? Менимча, ўртоқ Давлатов бу мақсадлардан воз кечиши лозим. Одамларга гумон билан қарамаслик керак. Бошқаларга баҳо берингда ҳар ким ўзидан келиб чиқади. Шу нуқтаи-назардан Давлатовнинг ўзи шубҳали!

Завмаг бутун мажлисларда оғзига талқон солиб ўтирар, мўмин эди. Унинг чечанлиги, далиллари тингловчиларни ҳайрон қолдирди, ҳамма жим бўлиб қолди.

— Яна бир гап,— деди Завмаг.— Бечора Худойберган авариядан ўлди. Давлатов бўлса, бу воқеани яшириб юрипти. Айбдорни нега топтирмайди?

Мамутовга йиғилишни қандай хулосалашнинг оғирлиги тушиб, яғрини терлай бошлади.

Давлатов ҳар бир коммунист кўнглидаги муддаосини тўла айтиб олишини кутиб, гоҳ одамларга, гоҳ олдида ёйилиб ётган оқ қоғозга қараб, ора-сира бир нималарни туртиб ўтирарди.

Далабой Султонов қайтадан сўз сўради.

— Ўртоқлар, Завмагнинг пишиқ фикрлари орасида хоми ҳам йўқ эмас. У комиссия аъзоларидан ўртоқ Шержоновни олиб ташлашни таклиф қилди. Бу нотўғри. Шунча унга ишониб келиб, бугунги кунда ишонмаймизми? Ишонамиз! Айтганча экинзорларни ўлчайдиган комиссия тузишнинг нима кераги бор, деган гап айтиш керак. Биз бир коллектив бўла туриб бир-биримизга ишонмаймизми? Ишонайлик, ўртоқлар! Дарё шу пайтгача қай тарафга оққан бўлса, уни тескарасига

оқизишни таклиф қилиш энг ярашмаган иш! Иккинчи масала кун тартибидан олиб ташлансин!

— Уртоқлар, бу масаланинг киритилиши кўп ўртоқларга шубҳа билан қараганликдан эмас,— деди Давлатов.— Балки бунга мажбур бўлганликдан. Шошилишда чалалик бўлади.

— Райкомдан сўраб кўрилсин! — деди кимдир.

Бу таклифни кўпчилик маъқуллаб гуриллади.

Мамутов кун тартибини олдин қатъийлаштириб олмаганига ичидан қаттиқ хижолат бўлди, бироқ ўкинчини сездирмай, талаб бўйича райком билан маслаҳатлашишни ваъда бериб, ҳозирча бошқаларнинг гапиришини илтимос қилди. Бюро аҳли яна гулув кўтарди, ҳозирок кўз олдларидан қўнғироқ қилишни талаб этишди.

Мамутов телефонга ёпишишга мажбур бўлди.

Нисон Нажимов жойида экан. Гаплашишга халақит қилмаслик учун ҳамма нафасини ичига олди.

Мамутов трубкага комиссия тузишдан кўзда тутилган мақсадларини тушунтира бошлаган эди ҳамки, юзи бўзариб кетди. Узи кўпроқ эшитиб, трубкани аста жойига қўйди-да:

— Яхши, комиссия тузиш масаласи кун тартибидан чиқади,— деди номаъқул иш қилиб, уялиб қолган боладай қизариб.

Мажлис қатнашчиларидан кўпчилиги елкаларидан тоғ қулагандай энгил тортишди.

Ёш механизатор Султон Худойберганов чидаб туролмай, Завмагининг Давлатовга нисбатан айтган илмоқли гапларига зарба бериш мақсадида сўз олиб, отасининг фожиали ўлими масаласи билан Давлатов шуғулланаётганини, бу иш юзасидан район милиция бўлими жиддий иш олиб бораётганини тушунтирди. Тингловчилар ҳам, Давлатов ҳам ўзларини бир қадар энгил ҳис қилишди.

— Энди экин ерларини ўлчаш бўйича комиссия тузишни ким кўзгаган бўлса ҳам жуда тўғри қилган!— деди, у қизишиб.— Бизлар кўп ер ҳайдаймиз; кўп ерга ишлов берамиз, бахтга қарши, миқдори мўлжалимиздан оз ёзилади.

Яна иккита механизатор ўрнидан туриб уни қувватлаган эди, тўр томондан кимдир:

— Унинг ҳиссасини йиғим-теримда олиб юрибсизлар! — деб бақирди.

Завмаг таклифини овозга қўйишни талаб этди. Уни кўпчилик овоз яна қувватлади. Мамутов уларнинг талабларини бажаришга мажбур бўлди. Экин ерларини ўлчаш бўйича комиссия тузишни тўхтатиш тарафдорлари кўп овоз олди.

— Туғишганлар,— деб Шержонов ўрнидан турди. У ҳар бир таклифини ўтказа олишга ишониб, бемалол гапирди.— Ҳаммага равшан бир факт, пайкалларнинг кўпчилигида кўчат бут эмас, ола. Айниқса шопипояларда бу ҳол кўзга яққол ташланади. Ғўзалар ҳам хато ва сийрак. План бўйича белгиланган центнер туплардан унади. Ана шу хатоларнинг ўрнини қоплаш учун ҳар бир ғунча гулга, гул кўсакка айланиши ва у яхши етилиши лозим. Бунинг учун ўғит керак. Акс ҳолда совхоз областимизнинг ғарбий зонасида энг орқадагиси бўлиб қолади. Уртоқ Давлатов, сиз ўз мавқеингизни биринчи йили мустаҳкамлаб олишингиз керак. Кўпчиликнинг ватанпарварлик ташаббусларига тўсиқ солинмасин, бригадирлар ўғит излаб кетсин, Завмаг эҳтиёт қисмлар топишга ёрдамлашсин. Экинларни парвариш қилмасдан ташлаб қўйиш — зараркунандалик. Маълумки, халқни ўйлаган одам бундай қилмайди.

— Директорнинг қўли етмаган ерларга Завмагининг қўли қандай етади? Бригадирларга ким ҳам беради ўғитни? — деди кекса коммунистлардан бири.

— Лекин пул бўлса, чангалда шўрва! -- деб ғудранди кимдир. Кимлигини ҳеч ким билмади, лекин ҳамманинг қулоғи диккайиб, қо-

ронғи ўрмондан йўлга чиқиб олгандек, юзларда ёруғлик пайдо бўлди, кўзлар жовдиради.

— Магазинлардаги молларнинг нархи устига қўйиб, бригадирлар қилинмаган ишларнинг отини атаб, одам топиб ёзиши керакми? — деди Султон Худойберганов.

-- Қисқа қил! Бас! — деди бирнеча овоз биргалашиб.

— Уртоқлар! — деди Давлатов.— Нега унга бирдан эдрайиб қолдинглар. Султон Худойбергановнинг гапида жон бор. Пул, пора касалининг микроби ниҳоятда юқумли бўлади. Коммунистлар бундай иллатларга қарши кураш олиб бориши керак.

Ҳар ер-ҳар ердан таҳдиднамо овозлар чиқди:

— Директорга эмас, прокурорга ўхшайсиз, Давлатов!

— Совхозни қуритишга келгансиз, Давлатов!

Шержонов тубсиз чоҳга йиқилиб тушиб кетаётганида ёрдам сўраб чўзилган қўли бировлар томонидан ушлаб қолингандек, енгил нафас олди, бироқ яғрини терлаб, кўйлагини жиққа ҳўл қилди.

— Мажлис тарқатилсин! — деди аллаким говур-гувур ичидан.

Одамлар ўз-ўзидан қўзғала бошлади.

Мамутов директорнинг терчиган пешонаси ўзига қаратилганини пайқаб, ноилж:

— Бу боши берк кўчадан чиқиб олишнинг йўлини тажрибали Эржон Шержонович топсин! — деди.

Давлатовнинг жони яйраб, креслосига кифтини ташлади.

— Ҳар масалага менинг ечим топаверишим,— деб чайналди у.

Бировларнинг қўзғолганини, иккинчиларнинг томоқларига суяк тикилгандай ҳиқиллашларини кўриб, Давлатов ўрнидан турди:

— Уртоқлар! — унинг товуши титраб чиқди.— Сизлар мени яхши кутиб олдинглар, раҳмат. Мен шу бугунга қадарли ҳаракатларимни ўзимча баҳолаб, бу совхозга директор бўлишга тайёр эмас эканман деган хулосага келдим. Қарши бўлмасанглар, райкомга, обкомга ариза бериб, бўшаш ниятида ўтирибман.

Ҳамма лом-мим деёлмай қолди.

Шержонов ички тантанасини бекитгиси келса ҳам, юзи булут остидан югурган қуёшдай гоҳ ярқ этди, гоҳ ўчди. Унинг бу ҳолатини биронта одам пайқамади. Ҳамма ўз-ўзи билан овора эди.

Давлатов чин кўнглидан айтганлигини уқдириш мақсадида уларга гапи қандай таъсир қилганлигини кузатмаслик учун пастга эгилган бошини кўтармади. Уй ичини қоплаган оғир вазият бир ўзининг бўйнига мингандай, Мамутов оғир хўрсинди, томоғини қириб, бир йўталиб қаддини кўтарди:

— Яхшилик Давлатович, агар сиз, шундай қарорга келган бўлсангиз, номерд коммунистсиз! Ҳаялламай ҳозироқ кетаверсангиз бўлади. Кўчириб келиш учун райкомнинг кўрсатмаси билан мен борган эдим. энди совхоз парткомининг кўрсатмаси билан ўзингиз кўчиб кетаверасиз.

Мамутовдан бундай кескин гап чиқади, деб ҳеч ким ўйламаган эди, унга қараб ҳайрон қолишди. Шержонов айриқча мамнун бўлиб кўзлари кулимсиради, унга миннатдорлик кайфияти билан қаради. Давлатов бошини кўтарди:

— Мен бундай ишда биринчи бор ишляпман.

— Ҳеч ким онасининг қорнидан иш ўрганиб тушган эмас,— деди Мамутов, илгари ўзида ҳеч кўринмаган қаҳр билан.— Ким биринчи эмас? Одам боласи ҳаётида нима қилса, ҳаммасини биринчи бор қилади. Биринчи бор туғилади, биринчи бор оёғини босиб қадам ташлайди, биринчи бор уйланади, биринчи бор ўлади...

Партком секретари бўлгандан буён бундай қаттиқ гапирмаган Мамутовнинг бу ҳаракатларига, ҳатто унинг йўлбошловчилик даражасига етганига кўп коммунистлар ҳам ҳайрон қолишди, ҳам қувонишди.

— Мамутов тўғри айтади! — деб бақирди бир товуш.

— Сиз ўз ўрнингизда ишлайсиз! — деди Султон Худойберганов.

— Айтмоқчи, ўртоқлар, битта масала унутиб қўйилмоқда, дея ўрнидан туриб кетди Давлатов.— Биз яқинда Эржон Шержонович билан Орол бўйларигача айланиб бориб, жуда кўнгилсиз ҳодисанинг шохиди бўлдик. Оролнинг остидан чиқиб келаётган қуюн билан кўтарилган тузли қум яқин атрофга сепилмоқда. Бу офатнинг олдини олишни эслатиб Марказий Комитетга хат ёзишимиз керак.

— Илмий ходимларнинг ўзлари исботлашмайдими?

— Овознинг кўп бўлгани яхши, бунинг устига биринчи галда бизнинг территориямиз зарар кўради.

— Ёзилсин! — деб гулдиради ҳамма.

Мажлис давомида баҳсга аралашмай, бурчакдаги курсида туятювқдай гердаиб, унсиз ўтирган Тўлибой Тўраевич аста қўл кўтарди.

— Мумкинми? — деди у овози хириллаб.

— Бор экансиз-ку! — деди Мамутов.— Гапиринг!

— Кўпчиликка мен ҳам қўшиламан! Хатнинг текстини ўртоқ Давлатов тайёрласин!

Таклиф энди кўп муҳокама қилинмади. Хатни тайёрлаб совхоз партия мажлиси номидан тегишли жойга юборишни Давлатовга топшириш бўйича бир оғиздан қарор қабул қилинди.

Давлатов билан Мамутов жойларидан қўзғалишмади. Бутун воқеа икковининг кўз олдида юз бергани учун бир-бирини юпатадиган, кўнглини кўтарадиган гап топиш ҳам қийин. Бу овоза бўладиган воқеа тўғрисида юқори идораларга маълум қилиш ҳам ноқулай.

— Дўстим,— деди Давлатов, алламаҳалда тилга кириб.— Кўп вагон тиркалган поездни тасаввур қил. Ҳар бир вагонга битта совхознинг номини ёзиб кўз олдинга келтир. Улар тўхтамасдан олға бормоқда. Шулардан «Янгилик» деб аталган вагон составдан узилиб, фақат инерция билан эргашиб бораётганга ўхшайди. Сен билан биз уни фалокатдан сақлаб қолишимиз керак.

Мамутов унинг ўхшатишларига ҳайрон қолди.

— Қандай қилиб қутқариш мумкин?

— Иккаламиз комиссияни тузиб ишга соламиз.

— Ортиқча экилган ерлар топилса нима қиламиз?

— Планга киритамиз.

— Тушундим. Мени биринчи қилиб ёзиб қўйинг.

— Рабочком Тўлибой Тўраевич-чи?

— Кўрдингиз-ку, у ўзидан чиқариб янги фикр айтмайди, лекин кўпчилик қаёқда бўлса, у ҳам шу ёқда.

— Майли, ҳозирча тебранаверсин!

Экилган майдонларни ўлчаш комиссиясини тузиш бугундан кечиктирилса, келгуси ишлар учун тўсиққа айланиши икковига ҳам аён эди. Шунинг учун улар шу ўтиришдан қўзғалмай, ўйлашиб, коммунистларнинг орасидан бу гоёни қувватловчиларни, ўрта мактабнинг айрим муаллимларини, партияга кириш учун ариза бериб юрган ёшлардан танлаб рўйхат тузишди.

Эртасига азонда буйруқ чиқарилиб, бригадаларга тарқатилди ва ишнинг боришини назорат қилиш учун софдил коммунистлардан вакиллар белгиланди.

Тушдан кейин бригадаларда экин майдонларини ўлчаш бошланди.

Ҳамма жойларда ишнинг боришини ўз кўзи билан кўриш учун янги ағдарма машинада айланиб юрган директор баъзи ерларда бригадирларнинг қаршилиқ кўрсатишларига қарамасдан, кўп ишчилар, ўқувчилар далаларда комиссия аъзоларига ёрдам беришаётганини кўриб севинди.

«Халқ аралашдими, бас, ҳақиқат юзага чиқади!...»

Қорақалпоқчадан Ҳайдарали НИЁЗОВ таржимаси.

(Давоми келгуси сонда).

Достон

Рассом Шухрат АБДУРАШИДОВ
хотирасига.

Сешанба куни ойнинг ўн тўққизиди туш қайта, Хожа Сеёрон сариға отланилди...
Беҳзодға келиб... суҳбат анғизи бўлди¹.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир, XVI аср.

Баҳорга кўз тутиб нигорон,
Яшар эди Хуросон эли.
Сафавийлар зулми беомон
Юрт жигарин эзганди. Келиб
Етди матлуб айём ҳам дилбар,
Осмон гулдай очилиб кетди.
Уфқ бошидан гулбарг булутлар
Сочолондай сочилиб кетди.
Шу осмоннинг, Ҳирот узра ҳам
Энди ҳарир, мунис парчаси.
Бир энтикди қадим кент ўктам
Янгиришнинг туйиб нафасин.
Хирируднинг қирғоқларида
Бинафшалар бўйи уринди.
Қизғалдоқнинг ёноқларида
Шудринглардан маржон кўринди.
Ипак янглиғ товланди йўллар,
Еллар ўтди уфқ сари чопиб,
Чах-чахлади гўзал булбуллар
Атиргуллар соясин топиб.
Булоқлар юз очди жимирлаб

¹ 925 ҳижрий, рабиулоҳир ойининг ўн тўққизи — 1519 й., 25 апрель.

Чор атрофга кўз солди мафтун,
Соқов тошлар сўзга очди лаб
Кўкатларнинг қўйнида дуркун.

Фақат Беҳзод хонадонида
Хукм сурар жимлик, маҳзунлик.
Мусаввирнинг қизил қонида
Алам куяр, боис — тутқунлик.
Мустабид шоҳ Исмоил уни
Табриз олиб кетмоқ ўйида,
Ҳол-жонига қўймай тун-куни,
Қисти-басга оларди жуда:
«Саройимга безак бўл, ахир!»
Ваъда қилар қанча сийм-у зар.
«Фурқат йўли дўзахга қия,
Фурқат майи — заҳри қаттолдир!..»
Олиб кетмоқ учун куч билан
Сафавийда йўқ эди журъат —
Эл-юрт уни суярди дилдан,
Беҳад эди у қучган шуҳрат.
Олиб кетмак учун куч билан
Шоҳ-ку топса бўларди тадбир.
Исмоилга лекин чин дилдан
Хизмат этсин учун мусаввир —
Топмоқ зарур эди бошқа йўл,
Ки қолмасин бундан ҳеч кўнгил.
«Донишмандлар» — аёнлар шу тоб
Ажиб чора ўйлаб топдилар.
Ев мазҳаби — шиани қабул
Этмаганин жиноят, дея
Элу юртга сўйлашиб бир йўл
Поклашди-ю виждонин гўё;
Беҳзодни ўз уйига қамаб,
Дарвозани маҳкам ёпдилар.
Икки ёнда икки хос навкар,
Неча кунким йўқ — кириш-чиқиш.
Егуликлар шоҳона, басар...
Беҳзод мисли қафасдаги қуш,
Беэътибор барига шу он,
Яшарди ўз дарди ила банд...
Сафавийлар илҳақлик билан
Кутардилар, қарорин қачон
Ўзгартирар, дея мусаввир.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Беҳаловат кечди яна тун,
Офтоб, унга нуқтадек, ёнди.
Бу тонг улуғ мусаввир учун
Тоғдай оғир, залворли тонгди.
Тугалланиб деворий тасвир,
Меҳроб янглиғ порларди айвон.
Рангларидан уфурган атир
Маст айларди одамни альён.

Мағрур турар Искандар, мана,
Тушмагандир отдан ҳам зинҳор
Юз-кўзида совуқ тантана,
Туришида худписандлик бор.
Атрофида бир талай черик,
Бошдан-оёқ, қурол-яроғли.

Маҳзун турар ўртада бир турк
Қалтакланган — қон ҳамма ёғи.
Уст-бошлари йиртиқ ва қуроқ,
Оёқяланг, бошяланг, фақир.
Қўлларида бир қисим тупроқ,
Нур таралар тупроқдан сархил.
Қизил гуллар барқ уриб ётар.
Пойларида таратиб бўйлар.
Кифтларига тизилиб қатор,
Булбулжонлар қўшиқлар куйлар.
Теграсида итлар — қопоғон,
Хурар қараб мустабидларга.
Мушуклар ҳам — икки кўзи қон,
Турар қараб мустабидларга —
Бамисоли бу кез пайт пойлар
Чанг солмоққа ёғий юзига.
Кўк денгизда бургутлар, сорлар
Давра ясаб сузгани-сузган,
Ғанимларга балки улар ҳам
Ўқдай учиб човут солмоқ-чун
Шиддат билан пайт лойлар бу дам,
Пайт пойлашар қасд олмоқ учун...

Искандарнинг сўғд ўлкасида
Хукмронлик қилган йиллари
Ҳижрий билан чекилган заррин
Ушбу тасвир юқорисида.
Кўп сахналик мазкур тасвирнинг
Қолган бошқа қисмлари ҳам
Халқимизнинг барча таҳқирли
Йилларидан ҳикоя пурғам.
Араб, мўғул, Шайбонийхон-у
Шоҳ Исмоил ғоратлари шу
Таҳлит нақш этилган эди...

Бу чоқ Беҳзод ҳорғин ва жиддий
Ўлтирарди чўкиб курсига,
Ҳозир чиғиб бўлгани тасвир
Шуълалари тушиб юзига,
Рақс этарди кўп мутаассир.
Мутаассир байтлар тизилиб
Мусаввирнинг қалбида шу зум
Тилга кўчар хиргойи бўлиб:

«Бу жаҳон остин-устун, дапқир-дапқир босқин ўлур,
Эл-улус қон-қора қақшар, эрк топталур, тўсқин ўлур.
Келур кетур замона, ким сўлмас руҳ, битмас юртга
муҳаббат,
Ватан, деб қон ютганга бир қисим тупроқ таскин ўлур».

Ва хиргойи тугар-туғамас,
Бамисоли девор ичидан
Чиғиб келар аста шу нафас
Юқорида тасвир этилган
Бешала турк. Яқинлаб келиб,
Тиз чўкарлар рассом қошида.
Чопонининг баридан олиб
Кўзларига суртарлар шу дам.

БИРИНЧИ ҚИШИ

Мавлоно қулларинг эрурмиз балки,
Балки қўлларингнинг киримиз фақат.
Бироқ босиб ўтган йўлларинг ҳам биз,
Бизни танимаслик гуноҳи азим.

ИККИНЧИ ҚИШИ

Рост, бизни талади ким қанча эллар
Чанг солдилар тил-у динимизга ҳам.
Юраklar қон қақшаб, беллар майишди,
Ағёр сиёсатин бошда кўрган чоқ.

УЧИНЧИ ҚИШИ

Бироқ биз, сен бунда нақш этганингдек,
Елғиз сезмаганмиз ўзни ёв аро.
Қўлда тупроқ тутиб, турмаганмиз тек,
Ношуд кимсалардек хор ва беилож.

ТУРТИНЧИ ҚИШИ

Балки, шамшир ушлаб қўлларда мағрур,
Ҳайқириб кирганмиз жанг-жадалларга.
Отлар туёғидан сачраган учқун,
Ғаним кўзларини ўйган куйдириб.

БЕШИНЧИ ҚИШИ

Улуғ мусаввирсан! Бу тасвир, албат,
Кўрур минг йилларнинг ёруғ юзини.
Наҳот биздан рангни аядинг, наққош,
Бунча ғариб чиздинг бизни, мавлоно?!..

БЕШОВ БИР ЙУЛА

Бунча ғариб чиздинг бизни, мавлоно?!.

БЕҲЗОД

Сўроқ беравериб очилди кўзим,
Чеккан тасвирларим қошида ҳар дам,
Ҳар галгидек ноҳақ эрурман, балким,
Ҳар галгидек яна балким сиз ҳақсиз.
Сиз мени онглангиз, жаҳоним қақшар,
Кўринг мамлакатда не кечар бу чоқ.
Сизингдек ботирлар кўзларин очиб,
Ажрата билмаслар дўст-у ғанимни.
Ағёр четда қолиб, мазҳаб талашиб,
Мардум бир-бирининг еяр гўштини.
Энг сўнгги илинжим — сўнгги темурий,
Сарсон-саргардондур, Бобур Мирзо ҳам,
Тентирар билмайин қаён урсин бош.
Раҳбарталаб мардум аҳволи душвор,
Донолар кўзида ҳасрат ордона.
Сизлар — мен эрурман, мен эса — сизман,
Елғизман — қўлимда бир қисим тупроқ.
На ёр, на дўст-ҳамдам, ҳимоясизман,
Тўрт ёним — тўрт девор, хўрлик девори...
Шу айём кўзи-ла кўрдим мен сизни,
Нақш этдим шу айём қилқалами-ла,
Сайқалладим холос дил алами-ла,
Қандай баҳолашар — авлодлар изми!..

Хос навкарлар нима гап дея,
Дарвозани очишиб қия,

Ичкарига мўраладилар,
Қулоғига чалиниб суҳбат.
Бироқ унда рассомдан бўлак
Ҳеч кимсани кўролмадилар

Кўп йил аввал «Нигористон»да
Ёшлар аро тарқалди миш-миш.
Ки Камол бир суврат чизганмиш,
Кўрмаганмиш яқин замонда
Бундай ажиб тасвирни ҳеч ким.
Бир қўзини турфа ҳайвонот
Талар эмиш унда беомон,
Мижозига қонхўрликлар ёт
Ҳайвонлар ҳам бормиш — оғзи қон.
Қўзи тирик эмиш... Қўзи жим —
Туёғи-ла қимчиб гўштларин,
Дастурхонга гўё дўстларин
Таклиф этган каби, ҳаммани —
Чорлар эмиш «Тортинманг, қани!..»
Қонмиш яна ўз тумшуғи ҳам;
Билинармиш гўштларин қўзи
Бошқалар-ла кўрганча баҳам,
Йўқ қилармиш ўзини ўзи.
Ҳар бир чизиқ қон томиридай,
Уйнар эмиш қоғоз юзида.
Ҳар бир чизиқ — санъат сиридай
Ҳар бир нуқта — ҳайрат кўзидай.

Ерда қолмас талант, иқтидор,
Порлар бир кун юлдуздай хуррам.
«Зиёфат» деб аталган ушбу
Суврат ила Беҳзод эътибор
Топди санъат аҳли аро, ҳам
Мусаввир, деб тан олинди у.
Ўз-ўзидан айниб у бироқ,
Бир жарроҳга шогирд сайланиб,
Кўп наздида «боши айланиб»,
Танда қўйди уйига шундоқ.
Унда гиж-гиж ғариб-ғурабо —
Синган, чиққан, палаж, кўр ва кар...
«Дории беҳуш» ҳидлаб ётганлар...
Ҳаммасига дўст-у хайрихоҳ,
Беҳзод тилаб астойдил шифо,
Текширарди ҳар кимни узоқ.
Баъзан тиниб, ўйлаб қоларди
Инсон танин тузилишини,
Хасталарнинг ортганда дарди
Юз-кўзда ранг бузилишини.
Битиклаб бор фикрларин ҳам
Тўлдирди у ёд дафтарин ҳам.

Сўнгра... Шундай суратлар чизди,
Ки жонлига ўхшарди боқсанг.
Воқеа — ранг, буюм-у куй — ранг...
Наққошликда афсун кўргизди.
Жо айлади парча қоғозга
Узун-узун афсоналарни,
Шоирларнинг қўлёмалари
Беҳзод боис қилди овоза.

Навоийнинг «фирдавсмонанд»
Мажлисларин тўрида бўлди.
Ва ўзига сиз-у биз билган
«Беҳзод» сўзин тахаллус қилди.
Кейин, сарой наққошларига
Бошлиқ этиб тайинланди у.
Шамол тегди Беҳзод бағрига,
Наққошликнинг оғир йўлида
Этган бўлса нимани орзу,
Етмоқ учун фурсат ҳам келди.
«Нигористон» унинг қўлида
Бамисли Нуҳ кемаси эди.

Кўтармади кўнглин Беҳзоднинг
Ва лекин бу гапларнинг бари —
Уша пайтда назм сарвари
Мир Алишер Астрободнинг
Тунд боғларин кезарди мунглиғ.
Шуни кутиб тургандай гўё,
Босган эди мўрмалаҳ янглиғ
Шоҳ саройин гафлат ва риё.
Ҳурмат кўриб сохта наққошлар
Мақталди хўп қасидаларда.
Мусаввирлар саройни ташлаб
Кетдилар жим — ғамда, озорда.
Ичда қолиб демакчи сўзи,
Ўз шаҳрида яшади ётдай.
Қайноқ ёшга тўлиб гоҳ кўзи,
Аччиқ-аччиқ ўйларга ботди:
«Бор гапни чекасан, шоҳга ёқмайсан,
Йўқ гапни нақшлайсан, улус ёқтирмас.
Гап бировга ёқиш, ёқмасликдами?!..
Кўнгил, кўнгил сўзин на кераги бор,
Биров ёрилмаса, биров билмаса?..
Шундоқ кечса умр, наҳот, то охир,
Тилимни тугунлаб беркитмоқ, наҳот,
Тишларим деворин орқаларига.
Сўзларим, дардларим — соқов бир хилқат,
Наҳот чиқолмаслар бир умр, энди,
Тишларим деворин қулатиб, йиқиб?!»

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Кун чошгоҳга яқинлашган пайт,
Мусаввирдан изн сўрамасдан,
Кўча эшик очилиб аста,
Чақирувсиз келган меҳмондай,
Кириб келди Беҳзод уйига
Заҳириддин Муҳаммад Бобир.
Кўрса — хаёл сура мусаввир,
Ҳалал бермай, дея ўйига
Бир қанча вақт йўлакда турди
Ва оҳиста томоғин қирди.

БОБИР

Ассалом алайкум, мавлоно Беҳзод!..
Рассом бир кўз қирин ташлади —
Холос, ҳеч не кўрмади гўё.
Безътибор ҳамда бепарво,
Яна хаёл сура бошлади.
Навкарлари мирзонинг кўриб —

Беҳзоднинг бу муомаласин,
Овозларин кўтарган куйи,
Гўнғир-гўнғир қила бошлашди.
Навкарларнинг бу қилиғидан
Бениҳоя ранжиган Бобир,
Ногаҳоний кескинлик билан,
«Чиқингиз!» деб айлади амр.
Холи қолди Бобир ва наққош,
Жим турдилар бир неча фурсат.
Кўк тоқида чарх урган қуёш
Кузатарди иккисин хурсанд.

Мирзо Бобурдурмен, ҳузурингизга
Қирдим бир муддатқа, дийдорлашмакка,
Яна суҳбатлашмак уммедидаман...

БЕҲЗОД

(Кинояли)

Мирзо Бобурмен?.. Ким ўн иккисида
Тахтга миниб, беҳад доврўқ қозонган —
Мовароуннаҳр фаҳри бўлмиш эр,
Умаршайх мирзонинг тўнғичи?..
Сира ўхшамасиз, бўтам, онга сиз!..

БОБИР

Ўхшамасмен?.. Бизлар юзлашгандик-ку!
Таниган эдингиз у пайтда мени!..
«Вақоъи»га сурат чизмакчийдингиз.

БЕҲЗОД

Мирзо, сизда оқмас боболар қони!
Акс ҳолда босқинчи этагин тутиб,
Тиниб юрмасдингиз шаҳри Ҳирида!..
Балким, балким... «ур-қо-ур!» деб шахсувор,
Гувлаб кирардингиз бу ўлкаларга!..

(Тин олиб)

На қинидан чиққан исфиҳон — кескир!
На эғнда ғубор? Ва на томчи қон?!.

БОБИР

(Бетоқатланиб)

Бас, мавлоно, сизни англаб турибмен!
Эшитдим, чеклашиб турмушингизни,
Ҳар тарафдан қисиб қўймишлар ёмон.
Чўккан довот ичра қалам мисоли
Ҳалқумимда эрур менинг жоним ҳам!
Заҳрингиз сочмангиз менга бу янглиғ,
Ҳар сўзингиз ботур жонимга тигдек!

(Тин олиб, ерга кўз тикиб, ўйчан)

Ҳар неки йўл ила бўлсин, шубҳасиз
Рух қуши бор бўлса вужуд дайрида,
Уммедим сақламак керакча сабот —
Темурийлар шаънин қайта тикламак...

1 1505—1506 йиллар, Ҳирот.

Шоҳ Исмоил ила бироқ қай йўсин
 Ва нечун иттифоқ тутганим сизга
 Тушунтирмоққа-да ожизман бу чоқ...
 Бироқ бу ён элтди мени бошқа сўз.
 Билурман сиз чизган тасвирларни мен,
 Яна рангларингиз асирларин мен.

(Деворий сурагга ишора қилиб)

Бот бир синоатнинг гувоҳи бўлдим,
 Кўрдим, кўз сийланди, тўкилди кўнглим...

БЕҲЗОД

Беҳуда ошириб-тоширмак нечун,
 Шаҳри Хири аро санъат хор бу кун!
 Наққошлар сафавий идрокига қул,
 Ёв мазҳаби «илми»н чизиш-ла машғул.
 «Васфи Имом Маҳди», «Майдони Али»...
 Мавзу йўқ аларга бошқа чизгали.
 Мардикортек ёллаб хушнависларни

Сураг солдирарлар истаган таҳлит,
 Сураг битгач эса ҳақ тўларлар оз,
 Ки етмас егулик-таомига ҳам...
 Ёхуд итдек қувар тийин бермасдан.

(Маъюсланиб)

Бедаво, юқумлик дардга чалинган
 Қасни сақлашгандек назардан нари,
 Тутқундирман мен ҳам кўпдан берликка,
 Нариги дунёдек менга — ташқари.
 Фақат Рангдевона отлиғ бир дўст бор,
 Ушанинг ташрифи қутқарур мени
 Ёлғизлик ҳанжарин тиғидан гоҳ-гоҳ.
 Бироқ у ҳам доим аксига олиб,
 Хабар топиб келур телба-тескари,
 Бири тоғдан, бири боғдан — гап-сўзи.
 Мен эсам ютоққан бир касга ўхшаб,
 Шунинг ҳам тингларман иштиёқ ила.
 Унинг кўзи бирла кўриб дунёни,
 Қулоқлари бирла эшитмакдаман.

Уйлар суражакман беҳуда ёниб,
Беҳуда ғам билан қоврилмакдаман...

Яхшиям, сўққабош ўтмакдаман, деб
Шукур ҳам қилурман гоҳи-гоҳида...

БОБИР

Еруғ кун солай, деб бошингизга мен,
Шу боис ҳам келдим ҳузурингизга.
Кун тегсин тагин-да на фақат сизнинг
Бор аҳли санъатнинг кифтига, наққош.
Телбараб бу кўйдан юз ўғиринг-да,
Хайрли юмушқа бош кўшинг холис.

Қарс уради мирзо шоҳ таҳлит,
Таъзим айлаб мулозим кирар.
Қўлларида шоҳона бир жилд,—
Безаклари яшнар, ярқирар.
Темурийлар даври санъатин —
Мусаввирлик жавоҳирлари
Жам этилган бу синоатни —
Махсус жилдни, мулозим нари —
Кўча томон юргач, очиб жим
Кўяр Беҳзод олдиға Бобир.
Ногаҳоний бу ҳолдан ажиб
Ҳайрат ичра қолар мусаввир.
Кўзи тушиб таниш дастхатлар,
Жилоларга, шукрона айтар,
Қўлга олар уларни бир-бир,
Кўзга суртар ва мутаассир.

БЕҲЗОД

(Ҳайрат ила)

Мирзо! Мирзо Бобур, бу не синоат!
Илкингизга қандоқ тушди бу бари?!

(Жилдни варақлашда давом этиб)

Бу ҳаттот Машҳадий дастхати! Ҳа, ҳа!
Бу Ҳожи Муҳаммад яратган лавҳа,
Хўш, бу Чехракушо чизган бир тасвир.
Бу... Менинг «Ажрим»им. Ё тангрим, уни,
Мирзо, сиз қай ердан топдингиз, ахир,
Орадан шунча вақт ўтиб кетган чоқ.

Мана, сарой ичкарисини — тунд,
Ва қоқ икки бўлинган бир тахт.
Ярмисида Музаффариддин,
Ярмисида Бадиуззамон,
Ултиришар сиғишмай, карахт...
Юрагида яримта имон,
Юрт ишига ёрти эҳтиёж...
Атрофида аҳли сарой жам,
Бўлиниб тенг узунасига,
Яримлари бир шоҳга қарам,
Ярми бошқа шоҳга бахшида.
Тахт «тани»дан оққан қон сизиб,
Қизартирмиш сарой палосин.
Қонталашдир одамлар юзи,

Қонталашдир кўнгил воласи...
Ташқаридан бу манзарани
Кузатувчи улус бус-бутун.
Улардаги кўрар кўз бутун,
Бутун улар умрида маъни.

Мазкур «Ажрим» тасвирин қўлга
Олиб Беҳзод хаёлга чўмди.
Бир бурчига гулдек чекилган
Байтни ўқиб, кўзларин юмди:

«Ун дарвиш бир гиламга сиғиб ётур,
Икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайдур!»

(*Хўрсиниб*)

Босқин айёмида ушбу тасвирни,
Оми навкарлари Шайбоқнинг кўриб,
Ғалат муҳокама қилган эдилар.

(*Бобир савол назари билан қарайди*)

Бир навкар деганди иккинчисига:
Тож бутун бўларди, бунда-чи ёрти,
Бой, деб эшитардим теурийларни!
Иккинчиси жавоб қилганди шундоқ:
Бобом сўйлаши-ча, рубъи маскунда
Буларча бадавлат шоҳлар ўтмаган,
Туваги олтиндан бўлганмиш ҳатто
Бешикдаги муштдай чақалоғининг.
Бу кун келиб эса манандақанги
Тасвирларга чаплаб ташланмиш бор ганж!
Ҳайратким, шоҳ учун тож қуйдиргали
Ҳам олтун қолмабди бу салтанатда!

БОБИР

(*Уйга чўмиб*)

Дарвоқеъ, Шайбоқхон... Ундан на қолур,
Самарқандда совуқ бир даҳма қолур!
Бошқаси эл-юртни таламоқ, янчмоқ,
Элатлар кўксига ғам-ғусса санчмоқ!
Таассуф, таассуф! Пешона экан,
Кўкрагимда қолди армон — бир тикан,
Юрагимда қолди ўти қасоснинг!
Кунни қисқа экан ул зоти паснинг.
Янаям Исмоил этди мурувват —
Бош чаноғин коса айлаб бу фурсат.
Мен эрсам итялоқ айлардим балким,
Ундан-да баттароқ айлардим балким!..

БЕҲЗОД

Мирзо, маъзур тутинг! Мирзо, мен сизни
Такаллуфсиз қарши олдим ушбу кун...

БОБИР

Тил топиша олдик — менга толе шу,
Қолгани арзимас сўздир, мавлоно.

БЕҲЗОД

(*Жилдга ишора этиб*)

Хўш, негмак истарсиз буларни энди?
Тезроқ англатингиз мени ўртамай,
Тарс ёрилиб кетар ўхшайман, йўқса.

БОБИР

Гап бундоқ, эл-юртни ёв босиб гўё
(Кўриниб турибди сизнинг бу янглиф
Девона кўйингиз, ҳолатингиздан!)
Сизга туюлгонки, барбод бўлғуси
Мавжуд асрий азал гўзал юмушлар.
Ҳолбуки, сиз қарши бораётирсиз
Манов тасвирингиз маъноларига.

(Деворий тасвирга ишора қилади)

Бизнинг эл — турк эли — пўлатдай метин,
Эгилар, букилар, синмас ва лекин.
Искандар босди бу юртни беомон,
Асрлаб эл-улус қора қон ютди.
Араб босди, босди мўғуллар бир дам.
Ўтди бари, ўтди шармисор бўлиб...
Бироқ йўқотмади ўзлигин сира
Она-эл, улус гар чекди оҳ-нола.
Тиклади қаддин ул эртами ё кеч,
Онгламакдамисиз? Тиклади қаддин!..

(Тин олиб)

Сафавий не бўпти? Беш-тўрт кунлик гап,
Ё раб, шунга шунча қайғу, ситамми?
«Самарқанд ерларин мен шудгор қилиб,
Қовун-гарвуз экиб, ҳосил кўтариб,
Илки мевасин шоҳга инъом этгум», деб
Керилган бетавфиқ Нажми Сонийнинг
Маймун йиғлади-ку аҳволигз. Ул
Қатл этилди-ку Самарқанд етмай,
Қасоскор Гиждувон остонасида!..
Мисли уммон аро тасодиф томчи,
Қолган-қутганлар ҳам йитар бенишон.
Муҳими, бу асов — босқинли кунда
Йитмасин тилимиз безаги — туркий.
Яна йўқолмасин туркона санъат.
Урф-одат, оқибат, анъаналар ҳам...

(Тин олиб)

Шу мақсадда жамлаб ушбу жувздон¹ни,
Олиб кетмакдаман ўзим-ла бирга
Билмам то қаёндир ва то замондир.
Ва яна ишонгум, қўлга киритгум
Муқим тожу тахтни — салтанатни ҳам.
Онда — хоҳ Хуросон, хоҳ Рой, хоҳ Хито,
«Нигористон» очиб оламда якто,
Йиғурман турфа хил мусаввирларни,
Ўргатурман туркий рангнинг сирларин.
...Булардан ҳам нусха кўчиртирурман,
Қарабсизки, илдиз отур унда ҳам
Темурийлар даври мусаввирлиги.
Сўзга сиғмас фахр, ифтихордир бу,
Жаҳонга бергусиз номус-ордир бу!..

БЕҲЗОД

Очун ҳикматларин ўзда жам этган
Озмунча китоблар ёндирилганми

¹ Жувздон — жилд.

Босқинлар айёми ушбу диёрда!
Агар ҳаммасини бир ерга йиғсанг,
Янги бир Асқартоғ бўларди бино!
Лекин ул қандайдир афсонанингмас,
Инсон шуурининг бўларди мулки.
Мирзо, Сиз жамлаган ушбу жувздон
Шод этар арвоқин, куйиб кул бўлган
Уша китобларнинг! Сўнгсиз савоб бу!

БОБИР

Оға, қулоқ беринг яна бир сўзга.
Нақадарлик оғир бўлмасин сизга,
Тўғри келар киндик қони тўкилган
Ерни ташлаб, кетмак энди Табризга!

(Беҳзод ҳайрон бўлиб, сергакланади)

Енингизга олиб шаҳри Хирида
Ҳаёт ва хўрланган аҳли санъатни,
Боринг шоҳ Исмоил ҳузурига сиз
Хизмат этмак учун гўё сидқидил,
Ва давом эттиринг наққошлигингиз.
Шоҳ эмас бу ишдан, балким сиз, санъат,
Элимиз кўрадир ортиқ манфаат.

Исмоилни яхши биласиз, ахир,
Ҳар қалай, «мавлоно» деган номи бор,
Назмда қалами таҳсинга лойиқ.
Қадрингизга етур, имоним комил!

БЕҲЗОД

Мавлоно ва яна мустабид!.. Унча
Қовушмас бу икки хислат наздимда.
Озмунча ғам-ҳасрат чекдими эллар
Амри билан ўша «мавлононгиз»нинг.

БОБИР

Тақозо этарди шуни эътиқод!..
Ҳар ким ҳам шу йўлни тутган бўларди,
Бўлганида унинг ўрнида, албат!
Кўнгибўшлик қилманг, мавлоно, ортиқ.

БЕҲЗОД

(Саркашлик ила)

Мирзо, мени қўйинг! Энди менга бас!
«Нигористон» бормак менга ярашмас.
Ешим ҳам олтмишдан ошди, қаридим,
Бир оёғим ерда, бириси гўрда.
Қилқалами борик,¹ зеҳни қиличли
Ёшлар борсин. Умид ёшлардан азал.

БОБИР

Алар ҳам борурлар, бироқ сизингсиз
Шоҳ Исмоил очмас «Нигористон»ни.

¹ Борик — ингичка, нозик.

(Тин олиб)

Устига устак ҳам қасд қилмишдир ул,
Қай йўл била бўлсин қийнаб йилма-йил
Бошингизга кулфат устига кулфат —
Солиб, тинка-мадор қуришиб сиздан,
Табриз олиб кетур сизни Исмонл.
Сизни аяр ҳатто мендан ҳам ганждек,
Базўр рухсатнома берди сиз билан
Мазкур дийдорлашув муддатига ҳам.

(Тин олиб)

Бироқ мен сўз бергум, сиз унда узоқ
Қолмагайсиз, олиб кетурман қўшиб
Қаторингиздаги шогирдлар билан,
Хоҳи куч билан, хоҳ ганж тўлаб, албат!

БЕҲЗОД

(Жонланиб)

Дош берурмиканман билмам унгача,—
Сиз мени чорлаган ёруғ кунгача...

БОБИР

Мавлоно, ў! Ҳали яшайсиз узоқ,
Биз бирга бўлурмиз, бўлурмиз иноқ,
Яратурсиз яна шоҳ асрларни!

(Тин олиб)

Сиёсатдин сўйлаб узоқ, нуқтасиз,
Сизни толиқтирдим, мавлоно, пича.
Зеро аҳли санъат мулоқотида
Бул каби гап-сўзлар бўлғуси камроқ.
Энди ювсам дердим шу гуноҳимни,
Бесўроқ кўз солдим тасвирингизга,
Қарз бўлиб кетмасам дардим бу ердан;
Рухсатингиз ила ўқиб берсам мен
Янги битирганим шеъримни сизга.

БЕҲЗОД

Айни муддао бу, ўқингиз, мирзо,
Шоир нафасига муштоқман кўпдан...

(Ўқийди)

Жамолинг васфини, эй ой, неча элдин эшитгаймен,
Не кун бўлғай висолингга мени дилхаста етгаймен.
Тараҳҳум юзидин юзунгни кўрмакка буюрғайсен,
Хуш улким оразингни кўргамен, сўзунг эшитгаймен.
Итингдурмен, сочинг занжирини бўйнуғма маҳкам қил,
Ки водийи фироқинг ичра кўрқарменки йитгаймен.
Тараҳҳум қилмасанг, ё боқмай истиғно била ўтсанг,
Тазарруъ қилгамен, ё йиғлагаймен, ўзга нетгаймен.
Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик аёғиға,
Бошимни олиб, эй Бобир, аёқ етганча кетгаймен.

БЕҲЗОД

Устод Мир Алишер вафотидан сўнг
Бу янглиғ назмни эшитмагандим.

БОБИР

Қуллуқ, мавлоно! Лек мазкур баҳонинг
Тенг ярми тегишлик ўзингизга ҳам.

БЕҲЗОД

Бу нечук сўз, мирзо, онглай олмадим?

БОБИР

Ҳазрат Деҳлавийнинг «Хамса»си айнан
«Лайли-Мажнун васли» нақшингиз боис
Яна-да файзиёб, пурмаъни, етук.
Ушшоққа бош қўймак ёр аёғига
Мажнунликдан нари бўлмагай насиб...
Сиз жон бағишлабсиз ушбу нақлга.
Мутаассир бўлиб ундан беомон,
Битдим ўқиганим шеърни, мавлоно...

(Беҳзодни эътироз билдиришга қўймай)

Энди бас, мен борай, мавлоно, хайр!

(Чиқади)

БЕҲЗОД

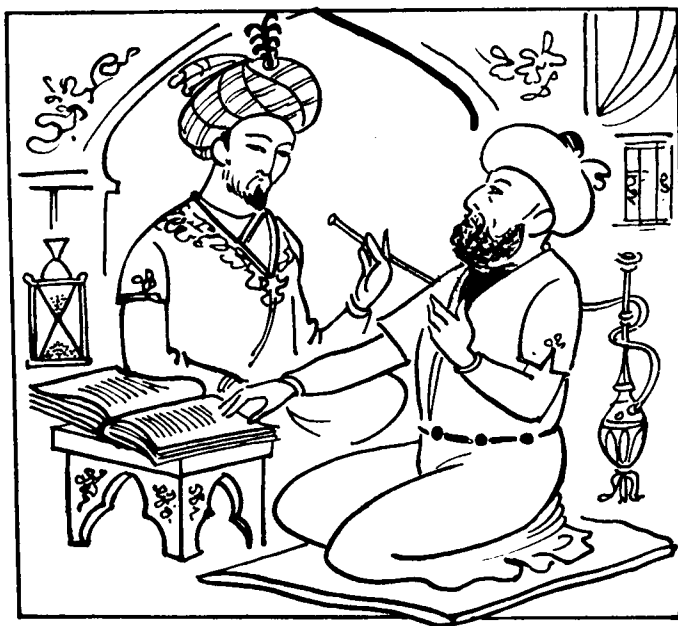
(Паришон ҳолатда)

Босган изларингиз бўлсин бахайр...

Хотирага олинган тасвир
Шаън асари эди Беҳзоднинг,
Улуғ рассом уни мутасил
Завқ-шавқ билан яратган эди.
Ешликнинг, ишқ гирдибодининг
Боқий рамзи сифатида ул,
Гидамларга чекилиб нуқул,
Эл-юртда донг таратган эди.

Одамлардан, дунёдан нари —
Чеккаси ва билгисиз бир дашт —
Муҳаббатнинг олов дафтари.
Унда ҳижрон сатри йўқ бирор,
Йўқдир алам, йўқ ҳасрат, йўқ мунг —
Висол сўзи битилган яккаш.
Тўрда жулдур кийимли Мажнун
Севиклиси — дилором Лайли
Тиззасига қўйиб ётар бош.
Маъшуқа ҳам қад букиб хумор
Мажнун сочин силайди ювош.
Чор атрофда турфа ҳайвонот —
Шеру шоқол, туя, оҳулар
Одамизод севгисидан мот,
Юз-кўзидан меҳр ёғилар.

Тош остидан ариқча сизган —
Муҳаббатнинг йўлидай зилол.
Қирғоқларда гиёҳлар ўсган
Салом бериб сувларга хушҳол.
Ҳар бир нуқта ҳикоя тўкис
Ёнган диллар ҳаловатидан.

Ҳар бир нуқта ҳаяжон ва ҳис,
 Тугал баҳс — ишқ малоҳатидан.
 Ишқ майидан бир хўплаган зот,
 Умр бўйи яшайди сархуш.
 Била-билмас ҳаётми — ҳаёт,
 Ё давомли, фароғатли туш.
 Беҳзодга ҳам насиба бўлди
 Шундай қисмат, шундай саодат.
 Уз-ўзидан йиғлади, кулди,
 Уз-ўзидан куйлади. Фақат —
 Ташқарига чиқармади ҳеч
 Юракдаги ғалаёнини.
 Ранглар ила сирдош эрта-кеч
 Ясатди у ҳар бир онини.
 Шу муҳаббат меваси бўлиб
 Чизилганди тасвир мухтасар...

Муҳаббатдан сўйлармиз ҳали
 Достонимиз сўнгига қадар.
 Бироқ, сен ҳам, азиз ўқувчим,
 Рухсат айла, бу ишқ ҳақида
 Беҳзодимиз тура турсин жим,
 Шунини истар у жуда-жуда.
 Бўлиб ўтган суҳбатдан кейин
 У ўйлаган гаплар кўпдир, о,
 Ҳаммасини битиклаш қийин,
 Баъзиларин этдим бунга жо:

«Мирзоси тушмагур, ўт-олов бори,
 Ҳақиқий теурий! Тенги кам бир дов!
 Донишманд журъати фикру зикрида!..
 Бола бўлиб қолдим қошида ажаб...
 Озми бутун умр саройлар аро
 Ипак қоғозларга «пуф-пуф»лаб ёзиб,
 Бироқ эл-юрт учун бир пулга қиммат
 Девонлар ясатиб ўтган шоирлар!

Озми тожу тахтли, бадавлат шоҳлар —
Эл ҳақида, элнинг равнақи, дарди,
Санъати ҳақида Бобир мирзонинг
Уйлаганин ўндан бирисини ҳам
Фикр этмай ўтиб, беиз йитгувчи!..

Аён! Уммед ерда қолмагай сира,
Насиб бўлур унга тож-тахт муқийм!..»

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Оқшом эди. Осмон юзини
Қора булут қоплаб келарди.
Чанг кўтариб шамол еларди,
Юмган эди гуллар кўзини,
Тинган эди қушлар куйи ҳам.
Ҳузурига Беҳзоднинг шу дам
Олақуроқ, жулдур кийинган
Нимадандир қаттиқ куйинган
Рангдевона кириб келар жим...

РАНГДЕВОНА

(Хиргойи қилиб)

Оташ забон қилқалам,
Ранги сомон қилқалам.
Ваҳки, даврон илкида
Зору нолон қилқалам...

БЕҲЗОД

(Безовталаниб)

Ҳа, девона, не гап? Бундоқ маҳзун-у
Рухсиз бўзармишсан, рангингда қон йўқ.
Кеча туппа-тузук юрган эдинг-ку,
Тоб-побинг қочгани йўқми, ишқилиб!
Важоҳатинг хунук ва яна мунглиғ...
Валлоҳ, бир фожени сезмакда кўнглим.

(Рангдевона жим)

Сўйласанг-чи, ахир, қон қилвординг-ку,
Демакчи сўзинг айт, нечук туриш бу?!.

РАНГДЕВОНА

Қум тўлсин эди, оҳ, кўзларимга гар
Кўрмасам кўйимда сарсон-саргардон,
Бир инжа лутфимга зору интизор —
Сулув кўзларида ёнган ишқ рангин.

Том битсин эди, оҳ, қудоқларим-да,
Эшитмас эрсам гар васф этиб мени
Васлимга интиқиб, куй айтган нолон
Суюклим товшининг ажиб жарангин.

Ириб, оқиб тушсин эди бу бағр,
Хомталаш ем бўлсин эди итларга...
Ки онга муҳаббат парвона янглиғ,
Ўтга урган каби урса-да ўзни,
Урса-ю кул бўлса куйиб жувонмарг,
Ул эса бу ҳолга лоқайд бепарво,
Эътибор этмаса агар заррача...

БЕҲЗОД

Нима демакчисан, девона, сўйла,
Кимнинг кўзларига қум тўлсин, яна
Қулоқлари кимнинг том битсун? Нечун?
Кимнинг бағри ириб оқиб тушмоғи,
Ем бўлмоғи лозим экан итларга?!

РАНГДЕВОНА

Қурбонталаб эрур санъат ҳамиша!..
Бироқ санъат аҳли қўлларини қон —
Кўрмак истамас ул керак, деб қурбон!..

БЕҲЗОД

(Саросимада)

Девона! Девона! Нелар деюрсан?
Қанақа санъат у? Қанақа қурбон?!

РАНГДЕВОНА

(Унга кинояли тиржайиб, тишлари орасидан)

Оташ забон қилқалам,
Ранги сомон қилқалам.
Ваҳки! Даврон илкида
Зору нолон қилқалам...

БЕҲЗОД

(Рангдевонанинг елкаларидан тутиб, силтай бошлаб)

Девона... Жонимда қасдинг борми, ҳай!
Нега бунча азоб ва хўрлик менга!
Менинг ҳам яшашга ҳақим борми, ё...
Тириклайин гўрга тикмоқчимисан?!
Девона...

Беҳзод сўзин бўлиб шаҳд билан,
Рангдевона бостириб келар.
Ва Гулрўйнинг ўлим олдидан
Ёзган хатин қўйнидан олар.

РАНГДЕВОНА

Ма, ўқи! Бу сенга...

БЕҲЗОД

Мактуб?!.

Бу чоқ қуюқ булутлар тунги
Осмон юзин айлашиб қаро,
Юклар эди кўнгилга ғашлик.
Шамолнинг ҳам хуноби ошиб,
Ув соларди еру кўк аро,
Ув соларди икки зот кўнгли.
Беҳзод ўтиб айвонга, шамлар —
Ёруғига солар номани,
Гулрўй унга битган каломлар
Вайрон этар юрак оламин.

МАКТУБ

«Сени дедим, сени деб йўлга кўз тутдим,
Эсди йиллар шамоли, чанг-тўзон ютдим.

Жунун кўйини тутдим, ўзни унутдим,
Васлингга интизор, хор — оламдан ўтдим,
Ва лек ишқим жаҳондин, сендин сир тутдим
Қолган умрим сеники, алвидо, Беҳзод.
Сеники бўлсин иқбол, толе — нурафшон,
Манзиллар чароғон ҳам йўллар — равон,
Боғларинг сўлмасин, бўлмасин ҳазон,
Дахл эта олмасин бахтингга ёмон,
Та абад қўлласин тангрим соғ-омон,
Қолган умрим сеники, алвидо, Беҳзод.
Эшитдим, мен боис маҳзун эмишсан,
Кулбанг ичра қамалиб, мажнун эмишсан.
Ойжамолим, чеҳраи зард, тунд эмишсан,
Олам тўла кундузлик-у сен тун эмишсан,
Заҳар ютдим — озод ўл, тутқун эмишсан,
Қолган умрим... сеники, алвидо...

БЕҲЗОД

(Бўғилиб)

Ҳайҳот!..

Ҳоли-аҳволимни, девона, сўйла,
Кимларки бу тарзда маълум этмишлар
Оҳудай беозор Гулрўйбонуга!..

РАНГДЕВОНА

Одам ҳам шу қадар гўл бўлурми, воҳ!
Сени Табриз олиб кетолмай, ҳануз
Аҳволи танг юрган сафавийларнинг
Яна бир озорлик қабиҳлиги бу!..

Уйга чўмар Беҳзод тўлганиб,
Миясини увада қилар.
Хаёлига Бобир мирзонинг
Айтган аччиқ гаплари келар:

«Қай йўл била бўлсин, қийнаб йилма-йил,
Бошингизга кулфат устига кулфат —
Солиб, тинка-мадор қуришиб сиздан,
Табриз олиб кетур сизни Исмоил».

Масаланинг туб моҳиятин
Англаб етган Беҳзод гувраниб
Севиқлиси Гулрўйнинг хатин
Юзларига босганча маҳкам,
Бамисоли довулда қолган
Бошпанасиз, нажотсиз, якка —
Дарахт янглиғ чайқала бошлар.

У-ў!.. Даҳо санъат! Муҳаққақ ранглар!..

Ногаҳон ем бўлар шамолга
Айвондаги шамлар ёруғи,
Чақмоқ чақиб, момақалди роқ —
Гулдирайди оғир ва бўғиқ,
Ёмғир ёға бошлайди шу чоқ.

Шу кўргулик етмай турганми эди
Садоқатли қулинг — мен бечоранга!
Гулрўйда нима айб? Қандоқ даҳли бор
Фаришта сиёқли бир зотнинг маним
Телбараб дардимга, саркашлигимга!..

Энди чақмоқ устма-уст чақиб,
Гулдирарди момақалди роқ —
Қаттиқроқ ва басма-басига,
Ёмғир қуйиб, шамол кучайиб,
Ваҳм билан тўлар ҳамма ёқ.
Беҳзод қия курсини олиб;
Отар даҳлиз деразасига —
Шиддат ила. Қўнгил мисоли
Чил-чил синар ойна тортиб «оҳ,
Бу мисоли момақалди роқ
Акс-садоси бўлиб янграйди.
Жазавага тушган мусаввир
Чор — атрофга тинч аланглайди.
Рангдонларни олиб, бирма-бир
Бизлар билган деворий тасвир
Сари отар жинни куч ила.
Бутун ҳовли ва олатасир
Бўлиб кетар... ўтар имиллаб
Қанчадир вақт — барига лоқайд,
Ёмғир тинар, шамол ҳам тинар.
Булутларнинг ортидан шу пайт
Сарғайганча ой ҳам кўринар...

Ҳамма нарса сочиқ, бетартиб
Бир аҳволда юз очар ҳовли.
Рангдевона туради қотиб
Бир чеккада таёқ мисоли.
Бўлиб ўтган бу гаплар гўё
Алоқаси йўқ унга мутлоқ.
Рангдонларнинг синиғи аро
Ултиради Беҳзод ҳам. Шу чоқ
Кайфияти бўрондан сўнгги
Сукунатни эслатар эди.
Сизловуқдай сизлатар эди
Кўзларига тошмаган мунги.
Девордаги тасвир ҳам энди
Таниб бўлмас бир ҳолда эди.

БЕҲЗОД

(Мунгли, соқит)

Девона... Бир умр ўртадинг мени
Гулрўй-у Гулрўйнинг ишқи ҳақинда
Сўйлаб... заҳар-заққум юттирдинг менга!..
Сангдил, деб қаҳринга олдинг неча бор,
Илондек, заҳрингни солдинг неча бор.
Неча бор бўғзимга келди-ю жоним,
Бироқ сўз демадим, сабр айладим жим.

(Тин олиб)

Боиски, ҳақ эдинг, девона, сен ҳақ!
Боиски, билардим ўзим ҳам аён:
Гулрўй азоб чекар мени деб ёмон!..

(Тин олиб)

Билардим, фақат сен билмасдинг мени!..
На фақат сен, балким, бор ёруғ жаҳон
Ғарибам — Гулрўйга тушган ишқимнинг,

Билмасди, нечоғлик бепоёнлигин,
Бепоён-у дилда бебаёнлигин...

(Рангдевона кинояли жилмаяди)

Ун тўртида суйиб қолганман ортиқ,
Соатлаб тамошо қилганман ошкор
Қиличтех қайрилма қоши ёйини...
Жон садқа этмакка тайёр юрганмен
Оҳудек мулойим қарашларига,
Мисли тонгдек тўлиб яйрашларига!
Ҳар сўзи... Сўзининг ҳар битта товши,
Қадам босишлари, ўлтиришлари,
Ҳаттоки одатий олгани нафас,
Кўзларида чақмоқ олган нигоҳи
Муҳрланиб қолган хотиротимда
Манглайдаги тақдир ёзиғи янглиғ.

(Тин олиб)

Шу кўйи умр ўтди... бироқ онглардим —
Ғоят оғир эди мен сайлаган йўл!..
Муттасил мушкулот, машаққат нуқул.
Бу йўлга бошламоқ бамисоли гул —
Гулрўйни гуноҳи азим билдим, оҳ!..

РАНГДЕВОНА

Ҳар бир тасвиримда илҳомчим бўлди
Дея балким оқлаш истарсан ўзни!
Кўп кўрганман бундай покдомонларни,
Алмисоқдан қолган кўҳна гапдир бу.
Сўйлама, мавлоно, жиним суймайди,
Инонмайман уни суйганлигингга!
Уни сен заҳарлаб ўлдирдинг, наққош,
Фақат сафавийлар қўллари ила!..
Менинг севгилимни ўлдирдинг, наққош,
Бу кун сафавийлар қўллари ила!..

(Ашуласини айтиб, чиқади)

Оташ забон қилқалам,
Ранги сомон қилқалам.
Ваҳки! Даврон илкида
Зору нолон қилқалам!..

Қўлларидан Гулрўй мактуби
Қушдай туйқус учиб шу заҳот,
Йиқилади ерга юз тубан
Кўкрагини чангаллаб Беҳзод...

Туроб Тўла,

Ўзбекистон халқ ёзувчиси

1949 йил, июнь

Псков, Михайловск, Святогорск, Пушкин!
Башорат қилгандай ўзинг бир замон:
Қабринг зиёратгоҳ, йўлларинг бетин,
Сен ўтган сўқмоқни ўт босмас ҳамон.

Псков, Михайловск, Святогорск, Пушкин!
Тумонат — бошингда, туғилган кунинг.
Гуриллаб ёнмоқда бамисоли тушган —
Қалблардан қалбларга шеъринг учқунинг.

Вақт сени ғурбатда якка қўймаган
Сўлим дарахларинг кўркин олибди.
Сени бениҳоя суюб тўймаган
Йўллар, сўқмоқлардан ғубор қолибди.

Уруш ғулувларин ҳамон изи бор,
Битмас яра мисол, битмас дард мисол.
Тўнғиз ўтган ерда минг йиллик моғор,
Минг йиллик касофат, минг йиллик малол.

Бошингда — тумонат. Монастир уйғоқ.
Қабринг тошларида замонлар изи.
Замонлар қолдирган ажин ва чанқоқ
Халқлар муҳаббатини теран илдизи.

Қувғинга солмишлар ҳатто қабрингни ҳам,
Қувғинга қўймамиш тупроғинг аммо.
Сени ғарот қилиб ерга қўйган дам
Қалби меҳробидан бермишлар панох.

Мана, сени менинг ардоғим деган,
Жон озуғи деган ҳар бир сатрингни, —
Элатлар, тегрангда тутмишлар ватан,
Қалблари тўрида асраб қадрингни.

Николай Тихонов қовоғи уюқ,
Қовоғи уюлган Пабло Неруда.
Зулфия кўнглида муҳаббат туюб,
Ғафур Ғулом турар кўнгли ғулузда.

Сенга таъзимдадир шеърят мулки,
Россиянинг ақли, заковатига,
Россиянинг даҳо, бетакрор кўрки
Ва шеърятининг маҳобатига.

Илоҳий сўз, эркин дил билан
Ёлқин шеърятининг бўлдинг фидоси.
Бўлиб қолдинг мангу ва баланд
Рус халқининг акс-садоси.

Сени ўқиб, ўқиб ҳар сафар,
Судбатлашиб яккама-якка,
Овозингдан олгандай хабар
Угириламам яккаш фалакка...

Юлдузларда кўраман сени,
Ироқ — ироқ ёнган юлдузларда.
Тилсимингга оласан мени,
Топинтириб сеҳрий кўзларга.

Отганларда сени ёмонлар,
Мук тушганда қалбингни ушлаб,
Ерга айтган ўша замонлар
Нолаларинг қалбимни муштлар.

Муштлар, қийнар қалбимни ҳамон,
Сени ҳамон ўқиганимда.
Ёларингга бермайман омон,
Учим қолган ўша ганимда.

Сени севиб, уни ғаддор дейман,
Сени севиб қиламан таъзим.
Сени севиб такрор ўқийман,
Эй, шеърят, дарёи азим!

Сенинг қаламингга урганимда қалам,
Сен гапирганингда менинг тилимда,
Сени ўқиб онам дуо қилган дам,
Билганида шундай етти иқлимда

Ҳазрати Навоий бўйи баста-ла
Бордир яна Пушкин отлиқ бир даҳо,
Навоий дасти-ла, Пушкин дасти-ла
Яралмиш хазина зиё бебаҳо.

Фаҳринг, ғурурингдан — қалби дарёсан —
Чексиз толеингдан, саодатингдан.
Шунча фаҳринг билан бир қалбга жосан, —
Фазо каби чексиз саҳоватингдан.

Ҳар сафар қайталаб ўқиганим дам,
Қайта буюк бўлиб ўтасан ўзинг.
Бу балки теранлаб кетган мушоҳадам,
Ё сенинг узоқлаб кетган юлдузинг.

Зотан, дейдиларки, фидойи ватан
Бамисоли дарё, мангу оқиндир.
Таомилда борким, юлдузлар зотан
Қанча ироқ кетса шунча яқиндир!

А. С. Пушкин

Оздирмагил ақлдан асло.
Ундан авло тұрваю асо;
Ундан заҳмат, ранж авло.
Ақллиман деганиммас бу,
Юрагимда порлагән сас бу,
Бир саски, мисли наво:

Ўз эркимга қўйсалар, ул кун
Яйраб-яйраб, мисли шўх қулун,
Чопардим ўрмон томон!
Мен энтикиб куйлардим қўшиқ,
Унутардим ўзимни жўшиб,
Сирли ўйлардан комрон.

Тинглар эдим мавжларни бедор,
Боқар эдим мамнун, бахтиёр
Бўм-бўш осмонга узоқ;

Сезар эдим чўнг қудрат туққан,
Ерни титиб, эманинн йиққан
Қуюндек ўзни у чоқ.

Лекин чатоқ: озсанг ақлдан,
Қўрқинчлисан ўлатдек ул дам,
Сени бандда тутарлар,
Сўнг занжирбанд қиларлар бир кун
Ва панжара ортидан маймун
Каби майна этарлар.

Тунда эса, мен — шўрлик жинни
На булбуллар таратган унни,
На сойларни тинглайман:
Уртоқларим чинқирар фақат,
Назоратчи қичқирар фақат,
Шалдирар фақат кишан.

1833.

Танишдир менга жанг, тиглар куйи ҳам;
Жанговар шуҳратни ёшлиқдан сўйдим,
Қонли эрмакларга мен кўнгил қўйдим,
Хуш ёқади ўлим ҳақдаги ўй ҳам.

Эй, эркининг жувонмард жангчиси, бир дам
Кимда-ким ўлимга қамти келмагай,
Демак, у қувончининг тотин билмагай,
Нолойиқ гўзаллар бўсасига ҳам.

1820.

Не ҳам берар номим сен учун!—
Улар — олис қирғоқдан кўчган
Қора тўлқин оҳидек, бир кун,
Ва бир сасдек ўрмондан кўчган.

Унда не бор! Унутдир бари
Янги ҳислар ғулуви ичра;
У қалбингга бахш этмас сарин,
Шаффоф, дилкаш ўйларни сира.

У хотира варағи аро
Қолдиради фақат сўник из —
Қабртошга ёзилган ҳиссиз
Ёт тилдаги битикдек гўё.

Қайғули кун соғинсанг, бироқ,
Такрор тилга ол уни жимиб;
Ёд этмоққа ваъда бер у чоқ
Дунёда мен яшар қалб бор, деб.

1830.

Абдулла ШЕР таржимаси.

ТУРМУШ

Эру хотин-қўш ҳўкиз эмиш...
Мен шаҳзода, сен — маликасан.

Шавкат РАҲМОН

Малика энди қайтмайди, қайтиб келмайди энди у!..

Қарийб ўн йил турмуш қилиб, Тилак хотинини ҳали бирон марта чертмаган ҳам эди — бу гал урди, бир тарсаки урди. Жаҳли чиққанда бақириб-чақирар, қаттиқ-қуруқ гапирар, аммо унга ҳеч қачон қўл кўтармас эди. Улфатлари даврасида шу мавзуда гап кетса, «Аёл кишига қўл кўтариш бемаънилик-да. Ёқмадим — тинчгина жавобини беру-юбор!», деб қўярди. Айниқса, қайнона-қайнотаси олдида шу ҳақда гап очишни яхши кўрарди: ичкиликка ружу қўйган божаси бир-икки дафъа хотинини калтаклаганини эшитган эди. Гоҳида Маликага: «Эй, жонимни чиқарма лекин — ураман!», дея пўписа қилганида, хотини бепарво елка қисиб қўйган: «Уринг. Қўл теккизинг-чи, кейин мени бу уйда кўрармикансиз!..» «Урардим-у, ўлдириб қўяманми, деб қўрқаман — биласан, муштим қаттиқ». Дарҳақиқат, ўзи озгин, нимжонроқ кўрингани билан унинг қўли тошдек эди: оғайниларидан биронтасининг кифтига ҳазиллашиб қоқиб қўйса ҳам, у неча кун кифти зирқираб эслаб юради.

Урса — ўлдириб қўйишини ўйлармиди ёки Маликанинг аллақандай қатъият билан айтадиган гапи — бутунлай кетиб қолишидан чўчирмиди, хуллас, Тилак унга қўл теккизмас эди. Бу гал урди, бир тарсаки урди. Неча йиллардан буён бир кимсага қўл кўтармаган одам, хотинига қандай тарсаки тортиб юборганини ўзи билмай қолди. Малика ҳам ниманидир сезган, шунга тайёр турган эканми, йиқилмади, зарбдан илкис бир чайқалдию диванга ўтириб қолди, баравар юмиб олган киприклари пирпираб, икки томчи ёш сизди. Тилак бирдан бўшашиб кетди, шарт бурилди-да, хонасига кириб, пастак ёғоч каравотга чўзилди. Ғабданми, ўкинчданми титрарди. «Энди нима бўлади?»

Бир маҳал пол ғижирлаб, эшик очилди — Малика чиқди шекилли; бир маҳал даҳлизда болаларнинг тапир-тупури эшитилди — ҳовлида ўйнаб юришган эди, олиб келди шекилли; бир маҳал остонада яна тапир-тупур бўлди — кетишяптими, қаёққа? — бир маҳал эшик қарс этиб ёпилди: «Хайр, эржон, хайр, адажон, бизларни қайтиб кўрмайсиз!» Лоақал қизи, суюкли қизи бир оғиз «Хайр», демади-я, ота бошқа, она бошқа экан-да!

Бир маҳал қараса — тўрт хонали ҳайҳотдек уйда Тилак ёлғиз ўзи қолибди! У жойидан қимирламади, ичи таталаб кетаётган бўлса-да, тушлик ҳам қилмади — яккаш ич-этини еб ётаверди: «Нимадан бошланди ўзи?..»

«Мени қайтиб кўрмайсиз» эмиш! Кетингдаги икки эргашма билан қаёққа борардинг?! Ҳа, отангнинг уйда бир кун турарсан, икки кун турарсан, ахийри, пешонангга битган жой шу, адажонинг ўзи қўйдек етаклаб келади!

Аммо у Маликанинг феълени яхши билар, билгани учун ҳам эзилар эди. «Ҳозир борсам-ку, қайтариб олиб келаман-а, отаси тушунадиган одам, койиб-койиб олдимга солиб беради,— дея ўйларди.— Ҳа, ўз ҳолича қайтмайди бу, бориш керак. Лекин, борганим — бош урганим, бош уриб кечирим сўраганим!..»

Тилак, хом сут эмган банда, ҳамма қатори у ҳам ҳаётда кўп хатолар қилган, гоҳ бемаврид, гоҳо ноўрин кўп чакки гаплар оғзидан чиқиб кетар, шу туфайли кўп балоларга гирифтор ҳам бўлган, аммо, минг чандон ноҳақ эканини билатуриб ҳам, қизиққон тоғ боласи эмасми, бирор марта, бирор кимсадан узр сўрамаган — сўраёлмас эди.

Бултур ишхонасидаги бир мажлисда мунозара пайти қизишиб кетганидан директорнинг муовинига типпа-тик қараб: «Мунофиқлик қилманг!», деб юборди. Муовин жиззакироқ одам эди, сапчиб жойидан турди: «Мени ҳақорат қилдингиз, ҳозироқ кечирим сўранг!» «Балки унақа эмасдирсиз,— деди Тилак совуққонлик билан,— лекин мен сиз ҳақингизда нимани ўйлаган бўлсам, очиқ айтдим, қайтиб оладиган сўзим йўқ!» «Қайтиб оласиз!» «Қайтиб ол-май-ман!» «Суннат Маҳмудович! — деди муовин титраганча, кўмак сўрагандек қўлларини директор томон чўзиб.— Ёшимни ҳурмат қилмай... Мен, мен... қайтиб олмаса... ишдан кетаман!» Мажлис бораётган хона сув қуйгандек жимиб, ҳамма Тилакка қаради: «Уэр, де-қўй, сендан нима кетди!» Тўрда ўтирган Суннат Маҳмудович бояги гапдан кейин пешонасини муштлири устига қўйиб олган, ичида куляптими, жаҳли чиққанми — билиб бўлмас эди. «Тилаквой, ёшсиз, яхши эмас,— деди у ниҳоят муштлири орасидан минғирлаб.— Бу кишининг ёшларини ҳурмат қилинг, бўлмаса, ишдан кетаман, деяптилар...» «Ёшларини ҳурмат қиламан, аммо бояги гапим — гап! — деди Тилак пинак бузмай.— Бу киши ҳеч қаёққа кетмайдилар, Суннат Маҳмудович! Кетсалар, мен ҳам кетишим керак бўлади. Мен эса кетмоқчи эмасман!» Бу гапдан ҳамма баравар кулиб юборди. Директор ҳам бошини кўтарди, кулгига бажонидил қўшилди — ичида кулиб ўтирган экан...

Тилак ишдан кетмади, албатта. Муовин, нуфузли бир институт директорининг нуфузли муовини ўз-ўзича ишдан бўшармиди? Лекин, ҳар иккалови ҳам лақаб орттириб қолишди: Тилак — «Қайтмасвой» деган, муовин — «Мунофиқ» деган. Уларга тақилган лақаблар бежиз эмас эди: униси ҳам, буниси ҳам...

Уша одам энди келиб-келиб ўз хотинидан кечирим сўрайдими? Икки дунёда ҳам! «Ўз оёғи билан кетган ўз оёғи билан қайтиб келади — бориш йўқ! — дея ичида қасд қилди Тилак.— Шунча йил яшаб, бир чертмаган мен аҳмоқ! Хотин деганни мана шундай адабини бериб турмасанг, бошингга чиқиб олади. Ана, учинчи қаватдаги Зикир чакак ҳар ҳафта бошлаб бир дўппослайди, хотини додлай-додлай онасиникига жўнайди-ю, икки кун ўтмасдан, ҳеч нима кўрмагандек, тўрт боласини қаторлаштириб яна қайтиб келади. Ўзиям ўлгудек безбет, шаллақи-да. Лекин Малика... Йўқ, келмайди у. Нимадан бошланди ўзи жанжал? Ҳар шанбадагидек шу каравотда чўзилиб ётган эдим — бекор, бекайфият. Кейин... Хўш, кейин нима бўлди?.. Эҳ, иккаласини ҳам олиб кетди-я!..»

Тилак болаларини бир кун кўрмаса туролмасди. Дарвоқе, энди уларнинг мактаби нима бўлади, боқчаси нима бўлади? Мактаб бу ерда, боқча бу ерда — қизи ўқишга бориши зарур, ўгли боқчага. Қайно-тасининг уйи шаҳарнинг бир четида. Улар — эр-хотин кундузи ишда бўлишади, уйда ҳеч ким қолмайди. Болаларни эрталаб олиб келиб, кечқурун олиб кетиш керак. Йўл эса узоқ, худо кўрсатмасин, бир кор-ҳол юз бериб... Тилакнинг юраги увишиб кетди. У ичида эзилди, пушаймон бўлди. Лекин қароридан қайтмади. Бош уриб борсанг, шунга ўрганиб қолади — кейин хотин бўладими у?!

Кечга яқин эшик қўнғироғи жиринглади. Тилак ҳовлиқиб ўрнидан турди: «Отаси! «Куёвбола-а, ўзлариям божаларига ўхшаб қолибдиларми, муборак бўлсин!», деса керак...»

Чикса — нариги подъездда турадиган қўшниси Андрейнинг паст-баланд икки қизчаси экан.

— Мухаёшка дома?..

«Энди сўрайвериб безор қилнади», деди Тилак ичида гижиниб, эшикни қайта ёпаркан.

Ҳеч ким безор қилмади. Тўрт хонали ҳайхотдек уйда эрталабгача тиқ этган товуш эшитилмади. Аммо бир кишигагина бу уй торлик қилар, унга ҳаво етишмаётгандек эди.

Тилак бир ўзи ётди, бир ўзи турди. Биринчи кеча!

У эрталаб соқол қираётганида кимдир эшикнинг тутқичини пастга-юқорига тортиб шиқирлатаётганини пайқаб қолди. Иягининг бир томони қирилган, бир томони кўпик, эшикка югурди; ўғлининг қўнғироқ тугмачасига қўли етмас, келганини доим шундай қилиб билди-рар эди...

— Э, келсинлар, Мирзо Улуғбек!..

Рўпарадаги қўшнисининг боқчага қатнамайдиган ўғилчаси шилқ этказиб бурнини тортди:

— Явшан...

— Явшан кетган,— деди Тилак маъюс кулимсираб.— Бошқа уйга. Энди келмайди...— Бу гапни айтишга айтди-ю, хўрлиги жўшди. Ўғли Равшаннинг кечқурунлари мана шу Улуғбекка ўхшаган қўшни болаларни бошлаб келишлари, «Ойи, ада, ўртоқларим келди!», деб қичқиришлари, сўнг: «Юринглар, ўртоқлар», дея уларни шовқин-сурон билан айвончага —ўйинчоқлар бозорига олиб ўтишлари эсига тушди...

Тилак ўша кун ишдан қайтаётиб, метрода беихтиёр қизларга эътибор билан разм солди. Епирай, чиройлиси мунча кўп-эй! Бири биридан кўҳлик, бири биридан дилбар-а! Шу чоққача қаерда эдинг, Тилаквой, кўзинг қаёқда эди? Эрталаб шоша-пиша ишга борардинг, кечқурун бир дунё ташвиш билан яна уйга ошиқардинг — вассалом. «Хотиним бор!», деб қизларга қиё боқиш ҳам хаёлингга келмасди, бунга вақтинг ҳам йўқ эди. Мана, энди у кетиб қолди, бир тарсакингни кўтаролмай кетди-қолди. Суйган, суянган хотининг! Энди қайтиб келмайди: «Кўл теккизинг-чи, мени бошқа кўрармикансиз!»

Чатоқ бўлди, оғайни, чатоқ бўлди! Мана, ҳозир борасан: чироқ йўқ, файз йўқ, уй ҳувиллаган, кўнглинг ҳувиллаган, эзгин, аламли жимлик, бир ўзинг совуқ кўрпага бурканиб, деразадан осмондаги совуқ юлдузларга термилиб тонг оттирасан. Чатоқ бўлди! Хотин ҳайдаб кўрмаган одам бунга қандай чидайди?!

Аслида, Маликани бошдан калтакка ўргатиш керакмиди? Ахир, уришга арзигулик гап қилмасди-да, қандоқ урсин? Мана энди, бир тарсакига шунча ғалва-ғавро! Тилакнинг икки-уч ойдан бери иш столига яқинлашолмай дилтанг, эзилиб-сиқилиб юрганини биларди ахир, тилини тийса, ўша гапни айтмаса, ҳеч бокиси йўқ эди: «Сиз билан яшаб бўлмайди, худо ҳаққи!» Тилакка, унинг бусиз ҳам таранг тортилиб турган асабига, қ а т т и қ муштига шу гапнинг ўзи кифоя қилди: «Бўлмаса, ким билан яшамоқчисан, энағар!»

Энди нима бўлади? Малика қайтиб келмаса, Тилакнинг ҳоли не кечади?

Нима бўларди — бошқасига уйланади-қўяди-да! Хотин қўйиб, хотин олаётган камми? Унинг-ку боласи иккитагина, баъзилар тўрт-беш бола билан хотинини ҳайдаб, бошқасига уйланыпти! Уйланаман десанг — кўча тўла хотин! Мана, атрофга қара, қандай нозанинлар юрибди — бири биридан кўҳлик, бири биридан дилбар! Шулардан биттасини севгину уйлан-қўй-да, Тилаквой, шунга ҳам ташвишми?!

Севгин, уйлан... Қандай севади, қандай уйланади? Севган, уйланган-ку бир марта? Яна ўшандоқ изтиробларда ўртанадими, яна ўшандоқ рашк ўтида қовриладими? Жон чекмасанг, жонона қайда! Қолаверса, бошқа нағмаларга ўрганган бу замонавий барнолар Тилакнинг шикаста, бир оз «эскича» дилини тушунадими, унга тегмоққа рози бў-

ладими? Хўп, тушунди, рози ҳам бўлди, дейлик. Аммо, ўн йил турмуш кўрган, икки гўдакнинг отаси, ўттиздан ошиб қолган одам, хотин-боласи у ёқда — кўзидан, назаридан нари, бегона бошпанада, бегона қўлларга мўлтираб юрса, у бу ёқда... қандай, қандай яшайди?!

Қалласи ғовлаб кетган Тилак бу бобда хийла тажрибакор оғайниси Маратнинг ўғитларини эслади: «Кўз очиб кўрган хотинингдан ажралишга шовилмаслик керак. Биринчи хотин — нодир имконият! Негаки, сўнг истаган пайтингда, айниқса, катта муҳаббатга учраганингда бемалол унинг жавобини бериб юборишинг мумкин. Бу борага масала. Агар, шунчаки майл йўлига бирини қўйиб, бирига уйланишни ўйласанг, э-эй, кейин умр умр бўлмайди, тўзиб кетади одам: иккинчиси, учинчиси... Аслида эса ҳаммаси бир гўр... Эркакка биринчи хотин — кони имконият! Ана шу имкониятни қўлдан бермаслик керак, дўсти азиз! Любой ценой!»

Майли, Тилак биронтасини топсин ҳам, уйлансин ҳам, лекин у, кўнглидагидек хотин чиқади, деб ким кафолат беролади? Худонинг бир куни у ҳам қилиқ чиқарар, у ҳам жонига тегар. Мана шу Маликани илгари қандоқ яхши кўрарди! Энди эса, баъзи пайтлар уни кўргани кўзи йўқ, бошқаларнинг хотинига ҳавас қилади. Бир вақт қарасангиз, яна меҳри товланиб, «Ўзимнинг хотинимдан зўри йўқ, бунақа ювоши оламда битта!», дея ичида шукрона айтиб, ғурурланиб кетади.

Бу борада ҳам Маратнинг «фалсафа»сига суянса бўлар экан. «Оилавий турмуш, эр-хотиннинг муносабатлари — бамисоли йилнинг тўрт фасли, — дейди у, — гуллаган баҳори ҳам бор бунинг, қизириқ ёзи ҳам, соқин, осойишта кузию совуқ, изғиринли қиши ҳам бор. Шуларга бардошли бўлмасанг, яшаб кетишинг гумон, бўталоқ. Ахир, илмда ҳам ишботланган: оилавий турмушнинг энг қалтис даври — дастлабки ойлар, кейин учинчи йил, еттинчи ва тўққизинчи йиллар; хотинга талоқ айтиш кўпинча ана шу кезларга тўғри келар экан. Буям бояги гапнинг ўзи. Шулардан эсон-омон ўтиб олдингми, қўша қаридим, деявер! Истиснолар ўз йўлига...»

«Бизники ўн йилдан ошяпти-ку?! — деди Тилак ичида хўрсиниб. — Истиснога кирарканмиз-да? Еки ҳозир ўша Марат айтган «совуқ, изғиринли қиши» келдимикан? Баҳори қачон келади, баҳори?!»

Ҳарнечук, бу — «бошидан ўтказган табиб»нинг гаплари, ҳақ гаплар, ишонмоқ даркор. Маратнинг ўзи икки марта уйланган, икковидан ҳам биттадан боласи бор — ўғилчалари. Кейинги хотини билан уч ойми, тўрт ой турди-ю, айниди, уйдан чиқиб кетди. Ҳозир устахонасида ётиб юради, ўзи айтмоқчи, «ҳам макони, ҳам кони шу — кундузи «йигирманчи аср шедеврлари»ни яратиш билан банд, кечаси — умри ғафлат билан». Бир қарасанг — қўлида тўрхалта, ғамхўр эр, ғамхўр отага айланиб, биринчи хотинининг олдига ошиқаётган бўлади, бир қарасанг — «тарки дунё айлаб», кечаю кундуз устахонасига қамалиб олади — соқоллари ўсган, кўзлари киртайган, дарвешнамо, сени кўриб: «Тугён, дўсти азиз, ҳамон ўша тугён!», дея хитоб қилади.

Маратнинг ҳар бир янги асари санъат оламида қарама-қарши фикрларга, шов-шувларга сабаб бўларди. Бироқ, кейинги уч-тўрт йилдан бери у гўё узлатда, ҳеч нарсасини кўргазмага қўймас, ўзининг айтишича, «Асрим тугёни» деган катта бир туркум устида ишламоқда эди: «Шуни битказсам, кейин кўрасан — «Марат Қурбонов! Марат Қурбонов!» «Очдан ўлмаслик учун» асосий иши орасида у баъзан майдачуйда буюртмаларни ҳам бажариб турар, ҳақини олган куни Ҳотами Той тўнини кияр, танишу нотаниш — барчани устахонаси тагидаги ертўлага — хосхонасига тўплаб, базми жамшид уюштирар, грузин дўсти совға қилган шохсимон қадахни давра айлантириб, турли-туман қўлбола курсичаларда тизилишиб ўтирган меҳмону мухлисларини тонггача мусаллас билан сийлар эди. Тонггача ичилади, ертўлани тутунга кўмиб чекилади, тонггача япон магнитофонидан нодир куй-қўшиқлар янграб туради, тонггача ўзаро мадҳ-сано ўқилади, бақириб-чақириб баҳшлашилади, гоҳо жанжаллашилади. Тонгда эса, «ерости мулкининг

султони» бошини қаттиқ бир силкиб оладию дафъатан хушёр тортган-дек, марҳаматига якун ясайди: «Жаноблар, Марат ибн Қурбонни улуғ ишлар кутмоқда! Янаги базмгача!» Сўнг ҳамма билан бир-бир ўпишиб хайрлашади-да, тутун босган, хаёлий шаҳарчага ўхшаш хосхонасида, «севимли инсонлари» — ҳайкалчалари орасида ёлғиз қолади. Яна — тугён, тугён!..

Тилак у билан тасодифан — Самарқанддан, илмий сессиядан қайтаётиб автобусда танишган эди. Аввалига, қорачадан келган, уккикўз, серҳаракат, серҳаяжон бу йигит ҳадеб тикилавериб уни безор қилди, кейин — танишишгач, нотабий қилиқлари биланми, осмонни — чексиз коинотдаги атмосфера қатламларидан иборат қопқа, юлдузни — ўзидан нур чиқарувчи жўнгина сайёра, юракни эса — қон ҳайдовчи оддий аъзо деб тушунадиган аниқ фан вакилига хийла эриш туюладиган баландпарвоз гап-сўзлари, аҳмоқона саволлари биланми, ғашига тегди. У Тилакнинг чуқур ботган кўзларию чўзинчоқ энгагига, бўртиб чиққан ёноғию хуснбузар из қолдирган чўтирнамо юзига диққат билан тикиларкан, дам-бадам: «О-о, гениально! Рембрандт кўрсайди сизни!», деб хитоб қиларди. Узини хунук, кўримсиз дея ўкиниб юрадиган одамдан оламжаҳон малоҳат топиб, уни бирпасда жуда кўркам, ҳатто жозибалига чиқарди-қўйди. Хайрлашаётиб: «Албатта кўришайлик, келинг», дея қаттиқ тайинлади, адрес алмашди. Бир оқшом ўша тарафга йўли тушган Тилак шунчаки қизиқсиниб уникига кирди. Қирди, биринки соат суҳбатлашиб ўтирдую дарвешсифат бу йигитни яхши кўриб қолди. Кейин, қўли бўшади дегунча, у ерга ошиқадиган, Маратнинг узундан-узоқ ваъзларини жимгина тинглаб, тилсиз, лекин жонлидек кўринадиган ҳайкалчаларни соатлаб томоша қилиб ўтирадиган бўлди. Ҳайкалчалар ижодкори Тилакнинг инсоний фазилатларини ҳам кашф этиб, уни «Менинг буюк индамасим» деб атай бошлади; «Сиз билан суҳбатлашишни яхши кўраман, дўсти азиз, одамни тинглай биласиз, бу — ноёб фазилат! Бизлар сиздан кўп нарса ўрганишимиз керак!» Тилак ўзининг камгап, тортинчоқлигини биларди, аммо бунинг фазилат эканини Маратдан эшитди.

Энди ҳайкалтарош ошнаси ҳар замонда — кўпинча базм берадиган кунлари қўнғироқ қилиб қолади: «Ўша буюк нутқларини би-ир эшитиш орзумиз бор эди...»

Тилак уйи олдига етиб, илинж билан деразаларига кўз тикди: йўқ, келмабди! Келмайди. «Маратнинг олдига борсам бўларкан,— деб ўйлади.— Бундай пайтда одамга ягона юпанч — ўшанақа гўшаю Марат-дек дилкушо ҳамдард».

Қорни оч эди, холодильникдан тузукроқ нарса тополмади. Айвончада турган кастрюлда қовурилган гўшт борлиги эсига тушиб, суюниб кетди. Наридан-бери қорин тўйдиргач, телевизор кўргиси ҳам келмай, дилғаш бўлиб, аввали оқшомданоқ тўшакка кирди.

Шу тариқа, Тилакнинг сўққабош кунлари бошланди. Тун бўйи тўшакда тўлғаниб чиқади, тонгга яқин ухлаб қолади, кейин шоша-пиша туриб, оч-наҳор ишга жўнайди, кечқурун қайтиб, айвончадаги кастрюлга қараб чопади. Қовурдоқнинг ҳам таги кўриниб қоляпти...

Тилак ҳар кеча саҳарроқ уйғониб, айвонча деразасидан қарашни дилига туғиб ётар, аммо ҳар эрта ғафлатда қолар эди. У болаларини соғинган, дераза орқали бўлса ҳам уларни ва албатта хотинини ҳам бир кўриб олмоқчи эди. Узича тасаввур қиларди: сумкасини кифтига осиб олган Малика ҳар эрта шу ердан икки боласини етаклаб ўтади, бирини мактабга, бирини боқчага кузатаркан, сездирмайгина деразага ҳам қараб олади, ичида оҳ тортса, ўкинса ҳам керак, болалари-ку қўлчаларини чўзиб, «Ана, уйимиз! Ана, уйимиз!», дея чуғурлашиши турган гап. Одатдагидек, хизматдан кечроқ қайтадиган Тилак болаларини яна кўролмайд доғда қолади, келиб қоронғи деразаларга боқаркан, ўртаниб кетади.

У, айниқса, ҳордиқ кунларини азоб билан ўтказарди. Телевизор томоша қилиб зерикади, китоб ўқиб сиқилади. Иш столига яқин бо-риш-ку — армон, кўҳна армони. Диванда чўзилиб ётаверади. Тиқ эт-са, эшикка қарайди: зора, қайнотасининг мардлиги қўзиб, қизини етак-лаб келиб қолса! Қайнотасини билади, турмушнинг паст-баландидан хабардор, яхши одам, қизини унатишга урингани аниқ, лекин Малика кўнмаган, Малика! Тилакнинг бош уриб боришидан умидвор у, шуну кутяпти! Бориб бўпти! Тўғри, бир-икки марта чоғланди ҳам, аммо ке-йин ўзича мулоҳаза қилди: борса, ўша кунлар, иссиғида бориши ло-зим эди, энди эса, орадан шунча кун ўтгач — ноқулай, гуноҳи янада ошади, баттар бўлади.

Унда ўртага кимни вакил қилсин? Унинг номидан борадиган дил-сўз дўсти борми? Нима деб ўтинади ундан? Кўнадимми у? Сирини элга ёймаймими? Ким у, ким?.. Шундай пайтда бирор кимса йўқлаб келса кошки эди. Ҳатто, илгари қўнғироқни жиринглатавериб безор қилади-ган қўшни болалар ҳам ниманидир сезгандек йўламай қўйишди...

Кун ўтган сайин Тилак ёлғизликка кўника бошлади. Аммо шуну англаб етдики, у ёлғиз яшаёлмас экан, яшаса — хор бўлади, хароб бў-лади. Энди уйга шарпадек кириб, шарпадек чиқар, ҳеч нимага парво қилмас, ҳеч нимага қарамас эди. Фақат бир нарсани пайқаб қолди: у йўғида кимдир уйга кириб-чиқяпти. Қимлигини ўтган куни, ишга жў-наш олдидан ошхонага ўтганида фаҳмлади. Сиқилганиданми, кейинги кунларда кўпроқ чекиб, эргалаблари бўғзи ачишиб уйғонар, шунинг учун кетаётиб чўнтагига бир-икки дона обаки конфет солиб олар эди. Қараса — холодильникнинг устида турган мевадон қуп-қуруқ. Қизи! У дарсдан сўнг қўшимча машғулотга ҳам қолиб, уйга ёлғиз келар, шу сабабли Малика битта калитни унга бериб қўйган, бўйнига тумордек осиб юрар эди. Демак... Бирдан кўнгли ёришиб, ўзича қулимсираб қўй-ди Тилак. Ўша куни ишдан қайтишида гастронимга кириб, бирваракай уч кило обаки харид қилди-да, уйга олиб келиб мевадонни тўлдириб қўйди: оёғини узмасин!

Кеча кечқурун келса — эшик очиқ! «Ҳай, шайтон, киришга кириб-сан-у, эшикни қулфлаб кетишни унутибсан-да!», деди ичида қизини койиб. Остонага қадам қўйгач эса, баттар ҳайрати ошди: пойгакдаги, ҳар пойига тахминан иккитадан оёқ сиғадиган бесўнақай ботинкаларга кўзи тушди. «Қайнотам бунақасини киймасди-ку!», дея иккиланиб тур-ганида ён эшик очилиб, пойабзалнинг эгаси ҳам кўринди. Новча, хуш-бичим, жингалакоч йигитча — жияни, Хуррам.

— Ҳа? — деди Тилак шошиб. — Эшикни қандай очдинг?

— Муҳайёнгиз чиқиб кетаётган экан... — деди Хуррам хижолато-муз илжайиб. — Мен боя келиб эдим...

«Ҳмм», деганча илжайишга тиришди Тилак ҳам, сўнг бирдан қо-воғи уюлди, ташвишга тушди: «Ҳозир сўрайди... Нима дейман?»

Хуррам индамади, яна илжайибгина қўйди.

У катта хонада телевизор томоша қилиб ўтирган экан. Тилак унинг ёнига — диванга чўқаркан, сўради:

— Бирор нарса еб олдингми?

— Қорним тўқ,— деб жавоб берди Хуррам, кейин одатича тарад-дудланди: — Сизники-чи?

— Очроқ эди, нима қиламиз?

— Бирор нарса пишириб берайми?

— Ёмон бўлмасди,— деди Тилак жиянига меҳри товланиб. Сўнг унинг кетидан ошхона томон юраркан, ажабланди: «Нега сўрамаяпти бу? Муҳайёдан ҳаммасини билиб олганмикан ё? Бари бир, кўнглимга бориб бир оғиз сўраши лозим эди. Жияним, жигарим, бунга айтмасам, кимга айтардим дардимни? Мабодо, сўраганида нима деб жавоб қи-лардим, нима деб?! Нимадан бошланган эди ўзи?..»

Тилак кўрсатма бериб турди, Хуррам қовурдоқнинг қолганини қо-зонга босиб, кўз очиб юмгунча қулинг ўргилсин бир таом тайёрлади. Кеч бўлгани учун дўконга чиқиб ўтирмай, устини сал моғор босган гижда нонни бир зумгина газга тутдию тандирдан янги узилгандек қи-

либ дастурхонга қўйди. Тилак жиянининг ҳаракатларини ҳавас билан кузатаркан, унинг ҳафсаласига, фаросатию кордонлигига қойил қолди, ичида ўзини койиди: «Нега шунча кундан бери бирон марта қозон қайнатмадим? Қўлимдан келмасмиди шу ишлар? Маликага роса ўлигимни ташлаб олган эканман-да...»

Ўзига ўхшаган камгап, лекин ўта сипо, мўминтой бу жиянини Тилак яхши кўрарди. Хуррам ҳар ҳафта-ўн кунда хабар олиб турар, у келганда эр-хотин баравар-бирдай қувонишар эди. Ўз уйидек бўлиб қолган бу хонадонга у ҳар гал ҳам негадир алланечук тортиниб-қимтиниб қадам қўяр, эшикни очган Маликага шоша-пиша, гуноҳкорона оҳангда: «Акам билан гурунглашгани келдим», дер эди. Аммо, келган заҳоти ўзини майда-чуйда рўзгор юмушларига урар ёки янгаси овқат тайёрлагунча жиянчаларини ҳовлида ўйнатиб юрар эди. Болаларнинг ҳам жони-дили, уни кўрса, иккаласи баравар қийқиришади: «Хуррам акам, Хуррам акам!» Хуррам дарров чўнтак кавлаб, уларга бир дондан сақич-конфет улашади. Уй эгаси эринган ишларни — хоҳ эшикнинг қулфини созлаш бўлсин, хоҳ дазмол тузатиш бўлсин, у шундай дид, шундай устакорлик билан бенуқсон бажарадики, тепасида турган Тилак беихтиёр тан бериб: «Кўнглимсан-да, жиян!», деб юборади. Кейин, чурқ этмай, гум-гурс ўтириб бирпас телевизор томоша қилади-да, иши кўплигини айтиб, жўнаб қолади. Ўзидек индамас акаси билан қилган «гурунги» шу.

Маликанинг айтишича, Хуррам отасиз ўксик ўсгани учун ана шундай жонсарак, оёқ-қўлли. Она ишда, оиланинг тўнғичи сифатида укаларига ўзи қараб ўрганган. Тақдирнинг тақозоси билан Тилакнинг тоғаси тўрт болали хотинини қўйиб, бошқа оила қуриб кетган эди. Ўзига бардам, болаларига мунтазам бўлишиб туради-ку, лекин пул — пул, ота — ота!

Хуррам кечкида ўқийди, кундузи заводда ишлайди. У мана шу ерда, Тилакнинг уйида туриб ўқишга жойлашган. Биринчи йили конкурсдан ўтолмади. Иккинчи йили эса изидан отаси етиб келди. «Жиян, — деди у айвончада Тилакка илтижо билан термилиб, — биласан, тўнғичим, ўқимаса бўлмайди. Кетидан укаларини эргаштириши керак-да. Бир иложини қил, қанча керак бўлса — бор!» Тилак тоғасининг соддалигидан қулиб қўйди, лекин индамади. Ичкарида имтиҳонга тайёрланиб ўтирган Хуррам бу гапни эшитиб қолган экан, кечқурун дабдурустдан уйга кетишга отланди. Ҳай-ҳайлаб зўрга олиб қолишди. «Бўлмаса, отамга айтинг, — деди у Тилакка даҳлизда, — менинг ўқишимга аралашмасинлар!» Эртаси кун отаси жўнаганда у тузукроқ хайрлашмади ҳам.

Шу-шу, Тилак бу — кўнгли ярим, аммо кўкси баланд болани яхши кўриб қолди.

Овқатдан сўнг тоғаваччалар одатдагидек «гурунги» қилиб бир муддат телевизор кўришди-да, ётиш ҳозирлигига тушишди.

«Тавба, нимага бу бир оғиз сўз сўрамайди-я?!» деди ичида Тилак, тоқати тоқ бўлиб. Негадир бирдан шу болага, уни худодек бенуқсон деб биладиган мана шу йигитчага, ҳали бир кимсага сездирмаган дардларини айтиб, ҳасрат қилгиси келиб кетди. Гўё оламда унинг дардини тушунадиган, унинг дардига малҳам бўладиган ягона зот шу эди.

Бироқ, Хуррам девор томонга ўтирилдию пишиллаганча ухлади-қолди.

Тилак эрталаб уйғониб, боши устида ётган бир варақ қоғозга кўзи тушди.

«Ака, мен кетдим. Чойингиз — ошхонада. Бугун келолмасам керак, ишларим бор. Эртага хабар оларман».

«Эртага хабар олармиш!.. — деди ўз-ўзидан аччиқланиб Тилак. — Ақалли кўнгли учун бир оғиз «Нима бўлди?» деб сўрамайди-я, хумпар!» Эртага Маликанинг кетиб қолганига уч ҳафта бўлади — йигирма бир кун!..

Тилак ишдан кейин уйга қайтгиси келмай бир нафас боши қотиб

Ўтирди-да, Маратнинг устахонасига қўнғироқ қилди. Унинг овозини эшитган ҳайкалтарош оғайниси шодон ҳайқириб юборди:

— Э, бўталоқ, бормисан оламда? Ке, келавер. Нутқингни соғинганман!

Тилак, ҳаммаёғи лой-гил, ивирсиқ устахона ўртасида, баланд тўгарак столда қоя янглиғ қўққайган, устига чодир тортиб қўйилган ҳали чала ҳайкални айланиб ўтди-да, бурчакдаги ертўлага олиб тушувчи зинапоя тепасида чўнқайди, унинг деворга суяб қўйилган тунукабанд эшигини бармоғи билан оҳиста чертди. Марат ўша заҳоти овоз берди:

— Марҳамат, марҳамат! — Кейин кимгадир уқтирди: — Ана, кўрдингизми, оғиз очгани ҳам эринади, дедим-ку! Икковингларни битта жойга ўтқазиб томоша қиладиган! — Тик зинадан авайлабгина тушаётган Тилакка қараб хитоб этди: — Физикларга саломлар!..

У яланг, чипор «телняшка» устидан чарм нимча кийиб олган, соқоллари ҳар доимгидек ўсиқ, пойгакдаги қоп-қора чойдишдан чойнакка обжўш қуймоқда эди. Тўрда, «ерости мулки султони»нинг ўзи ёхуд унинг энг азиз меҳмонигина ўтирадиган айланма, кенг-мўл хос креслода эса, ертўлани ўн тўрт кулик ой мисол ёритиб, чақмоқ телпак кийган, ўзи ҳам чақмоқдек бир парипайкар ўтирарди.

Марат қўлларини ёнига арта-арта келиб Тилак билан қучоқлашаркан, елкаси оша қизга уни «Тугён»имнинг қаҳрамонларидан!» дея, одати бўйича, нақ Ньютонга тенглаштириб таърифлади, сўнг унга ўгирилиб қизни таништирди:

— Ира, Иродахон! Дарвешкалардан! Рассом! Расмлари ҳам ўзидек гўзал!..

Қиз навозиш билан жойидан туриб, Тилакка қўл берди ва сезилар-сезилмас жилмайганча бош силкиб қўйди:

— Ирода.

Тилак пальтоси қўйнидан олган шишани ўртадаги пастак столчада қалашиб турган «биродарлари» сафига қўшди-да, бир вақтлар ўзи ҳам ўтириш шарафига муяссар бўлган хос креслога рўбарў қўлбола курсига чўкди. Маратга юзланиб ҳол-аҳвол сўраган бўлди.

— Ҳамон «Тугён», дўсти азиз, ҳамон ўша «Тугён»! — деди Марат тик турганча столга энгашиб шишалардан бирини қўлига оларкан. Сўнг дастурхондаги бор неъмат — ярим буханка қора нон, тўрт-беш паррак пишлоқ, бўлакланган тахта шоколад ва сочилиб ётган қурутларга ишора қилди: — Қани, олға!

Биринчи қадаҳ олдидан у одатдагидек узундан-узоқ алёр айтди.

Тилак қўлидаги чўзинчоқ қадаҳни столга қўйиб, афтини буриш-тирганча қурут шимаркан, рўпарасидаги нозанинга қарашдан, тўғрироғи, қараса — кўзи қамашидан қўрққандек, беихтиёр бу антиқа ертўлага разм солди.

Хосхона ҳамон ўша-ўша: деворларига турли-туман сурату ҳайкалчалар осиб ташланган, тўрдаги чимилдиққа монанд парда ярим очиқ, орқасида энли каравотнинг бош томони кўринади, юқорида китоб қалаштирилган мўъжазгина жавон, бериоқда радиола, устида магнитофон... Ертўланинг шифтига тухумдан бўшаган бўртма картонлар ажиб бир дид билан қоқилган бўлиб, санъат кошоналарини эсга соларди. Биринчи марта келганида буни кўриб Тилак чинакамига ҳайратга тушган, Маратнинг устакорлигига ичида таҳсин айтган эди.

Мезбон иккинчи қадаҳ сўзини қизга берди. Қиз «Сиз учун, сиз учун», дея йигитларга тезгина бир-бир қараб олди-да, қўлидагини маҳтал қилмай ичиб юборди. Бу — унинг шу ўтиришда Тилак эшитган ягона гапи, ягона калимаси бўлди. У хосхонада сероб ҳайкаллар билан баҳс бойлашгандек қимир этмай қотиб ўтирар, Маратдан нигоҳ узмас, «А-ҳа», «И-ҳм» дебгина унинг гапларини маъқуллаган каби билинар-билинемас бош ирғаб қўяр, ўқтин-ўқтин негадир Тилакнинг ортидаги деворга қараб, сўнг унга бир кўз ташлаб олар эди.

Марат навбатдаги қадаҳни қўлига оларкан, Тилакка юзланиб:

— Сенга сўз йўқ, бўталоғим, хафа бўлмайсан, сенинг нутқинг менга маълум! — деди-да, унинг ўрнига ҳам ўзи алёр айта кетди. Аммо

бу — алёр эмас, «Тугён»ию кўли бодга чалиниб, иши юришмаётганидан шикоят, ҳасрат эди. У бир вақт Тилакнинг ҳар тарафга аланглаб ўтирганини пайқаб, гапдан тўхтади, қўлларини кўксига хижолатомуз қовуштириб ўтинди: — Қаёққа қарасанг — ихтиёринг, фақат орқанга қарама, илтимос!

Тилак орқасига қаради, қарадио ҳаммасига тушунди: тоқчадаги тик, шиддатвор боқиб турган азамат ҳайкалнинг бир қўли йўқ эди. Бу — унинг ҳайкали эди! Марат уни дастлаб танишган кезлари ганчдан йўнган бўлиб, бир нусхасини ўзига совға қилган.

«Қўлим синибди... — деди Тилак борлиғи зирқираб, — синган... Нимадан бошланган эди ўзи?..»

— Кеча «гений» курғур кайф қилиб қолди, ўтаётиб туртиб кетибди, — деди Марат ҳамон кафтларини кўксидан олмай. — Қайғурма, оғайни, эртагаёқ қўлингни соғайтириб қўямиз!

«Гений» дегани илк асарлари биланоқ тилга тушган ёш рассом эканини Тилак биларди. Бир галги базмада Марат уни даврадагиларга пича кўпиртириб мақтаганида, маст бўлиб қолган ёш истейдод бунга чиппа-чин ишонибми, бошини деворга урганча: «Генийман-да, генийман, нима қилай?», дея «қисматидан зорланиб» роса ўкирган эди.

Марат Тилакни чалғитиб, кайфиятини кўтармоқчи бўлдими, «Эшитинглар, менинг янги тугёним, менинг янги фиғоним!», дея узалган кўйи магнитофон тугмачасини босди. Ҳазин бир наво, унинг кетидан мунгли бир нидо таралди. Сўнг бу навою нидо ертўлага сиғмай, зиналардан ҳатлай-ҳатлай фарёд чекканча рўйи заминга талпинди... Қўшиқ баробари Марат жувонмарг кетган афғон хонандасининг фожиона қисматидан ўйчан овозда сўзлай бошлади. Лекин, оч қоринга хийла ичиб қўйган Тилак ҳозир бундай хаёлий ҳам ҳавойидек туюладиган ажиб даврада эканидан фавқулодда шод эди, беармон эди; ўзини оппоқ булутлар оғушида тебранаётгандек ҳис этарди. Енида — қадрдон, дардкаш дўсти, рўпарасида — тангри ўзигами деб яратган бир фаришта, оҳанглар қанотида парвоз қилмоқда... Қўшиқ тугагач, айтилаётган ҳар бир сўзни ютиб юборгудек бўлиб сеҳрланиб ўтирган қизга, сўнг тинмай вайсаётган Маратнинг ўзига қаради, бирдан феъли бузилди.

Тайёру интизор бир қулоқ ёнингда экан, Тилакни қақириб нима қилардинг, подон! Қара, манов санам бор вужуди билан сенга талпиниб ўтирибди, бор вужуди сеники! Вайсашни қўйиб, уни бағрингга олсанг, тўйиб-тўйиб қучсанг, ўпсанг-чи! Дунё икки кунлик, галварс, ик-ки кунлик! Сену мен учун эса, бир куни ўтди, ўтди...

Марат бояги қўшиқни қайтадан қўйди. Қайтадан...

Сармаст Тилак беихтиёр кўзларини юмиб олди... Оппоқ гуллаган олчазор... Гуллар қорга айланиб ёғмоқда, қорлар гулга айланиб... Олчазор оралаб қочиб бораётган қиз сенинг бахтинг, сенинг тақдиринг! Сен уни энтикиб-энтикиб қувлайсан, у оҳудек ҳуркиб-ҳуркиб қочади, етай-етай деганингда гуллар ичра кўринмай, гулларга айланиб кетади, кейин қаердандир яна қиқирлаб кулгани эшитилади, кулгисидан дув этиб оппоқ қор, йўқ-йўқ, оппоқ гуллар тўкилади, оппоқ гуллар — дувв... Уми деб гулларни қучоқлайсан, гулларми деб уни... Бир куни у жонингга тегади, ундан безасан, унга бақирасан, уни урасан!.. Шунда у шартта бўйнингга осилиб олса, шунда сен шартта унинг қаршисига тиз чўкиб, этагини, қўлларини тавоф қилсанг, тавоф қилсангу йиғлаб юборсанг, у ҳам сенга қўшилиб йиғласа, йиғласа-ю, нимага йиғлаётганини билмаса — у ҳам, сен ҳам...

— Эй, хайрлашмайсанми, маликамиз бизни тарк этипти!..

— Малика?! — Тилак чўчиб кўзини очдио рўпарасида сумкачасини елкасига ташлаб, хиёл жилмайганча қўл чўзиб турган Малика... йўқ, бояги паривашни кўрди. Ирғиб жойидан турди...

Қиз кетгач, ертўла яна... ертўлага айланиб қолди.

Марат уни кузатиб қайтганда Тилак пальтосини кийиб, бўйнига шарфини ўрамоқда эди.

— Шу қиз сени яхши кўради, жўра, — деди у ҳаяжон билан. — Уйлан шунга!

— Уйланардим-у, бари бир ажрашишга тўғри келади-да, огай - ни! — деди Марат хўрсиниб. — Билсанг, менинг биринчи ва сўнги муҳаббатим — ўша, биринчим хотиним...

Тилак ўзи ҳам кутмаганда алам билан пичирлади:

— Мен эса ажрашяпман...

— Ие, ростданми? Табриклаймиз! — дея ҳазилга олди Марат. — Бўлмаса, нега жўнаяпсан? Қолақол шу ерда, бўйдоқлик гаштини бир-га сурамиз!

— Йўқ, бормасам бўлмайди.

— Унақада боя анов жонон билан кетсанг бўларкан. Кузатиб қўярдинг, балки опкетармидинг...

Унинг гапи оғзида қолди, қаттиқ зарбдан гандираклаб кетди.

— Мараз!..

Марат: «Эй, эсинг жойидами, бу нима қилганинг?», деганча иягини чангаллаб қолди, Тилак тик зинадан бир ҳатлаб, ўзини оппоқ чаманда кўрди: ташқарида гупиллатиб қор урарди. У пальтоси ёқаларини кўтариб, жадал юрганча катта кўчага етганда «қорбобо»га айланиб улгурган эди. Йўлнинг ўртасига чиқиб, икки тарафидан ўтаётган машиналарга барабар қўл силкий бошлади.

Унинг шашти баланд, ҳозироқ бориб уйдаги ҳайкални деразадан улоқтирмоқчи!

...Уйга келгунча ўзини анча босиб олган Тилак эшигига калит солмоққа чоғланган эдики, эшик ўз-ўзидан очилиб кетди. «Ҳаҳ, касофат, очиқ қолдирибди-да!»

У очликдан кўнгли озиб бораётганини сезди, кийимини ҳам ечмай ошхонага қараб юрди.

Ошхонани кимдир супуриб-сидириб, ҳаммаёғини саранжомлаган эди. Ойнадек ялтираб турган столдаги алланиманинг устига озода қилиб сочиқча ҳам ташлаб қўйилган. Ақли шошган Тилак сочиқни аста кўтарди. Тўрт дона печенье, икки дона обаки, бир бурда қотган нон — кечаги, чойнак-пиёла. Ҳаммаси боқчадагидек бир тартибда жойлаштирилган. Чойнакка қўл тегизган эди, бармоқлари куяй деди. Саросимада орқасига қайтиб, хоналарга бир-бир бош суқа бошлади: «Хурраммикан? Бугун келмайман, деган эди-ку?!»

Узининг бўлмасида чироқ кўринди. Эшикни очдию остонада қоғоз қолди: ўрнида муштдеккина бўлиб қизчаси ухлаб ётарди...

Тилак шу алфоз қанча турганини билмайди. Бир маҳал аста бориб каравотнинг бошига тиз чўкди, кифтига секингина туртиб қизчасини уйғотмоқчи бўлди. Қизчаси бир ингранди-да, у ёнига ўгирилиб олди.

...Эртага чошгоҳ пайти эшик жиринглайди. Тилак чиқиб, остонада хижолатомуз илжайиб турган Хуррамни кўради. Ёнида ўғилчаси Равшан, у кимнингдир қўлидан ушлаб бу ёққа тортқиламоқда. «Ака-а...», дея айбдор каби бошини эгиб олади Хуррам. У ортиқ гап айтмайди, айтолмайди, фақат: «Ака-а...» У камгап, Тилакнинг ўзидек камгап, Тилакнинг ўзидек мағрур, бош эгишни билмайди — жияни-да! Аммо у бугун деярли бир соатнинг ичида, мана, иккинчи кишига бош эгиши, иккинчи кишига ялиниши...

Тилак, ҳар қанча уринмасин, хотини билан бўлган можаро нимадан чиққанини эслолмагани каби, ҳозирча буларни ҳам билмайди — у ҳозир қизчасини уйғотолмай овора...

Қизчасини уйғотиб, нимани сўрайди?

Қизчаси уйғониб, дадасига нима дейди?

Буни ҳозирча биз ҳам билмаймиз.

ЮТУҚ

Уйланганидан бери ўзига қараш у ёқда турсин, ҳатто тўй-маъракага ҳам тузукроқ кийниб бормайдиган Қаримжон эрта-лабданоқ роса ярим соат ойна олдида ивирсиди. Олдин соқолини машинкада қиртишлади, кейин гупиртириб ҳаммаёғига атир урди. Атирни жини суймагани учун эркакларники қанақа-ю, аёлларники қанақалигининг унчалик фарқига бормасди. Шунинг учун номига ҳам қараб ўтирмади. Хотини ошхонадалиқ пайтини пойлаб кўзини шамғалат қилди-да, сочини пўримча тараб, соч лакидан ҳам пуркаб олди.

Умрида эрининг усти-бошига дазмол уриб кўрмаган хотини кеча жавраб-жавраб бўлса ҳам, бор мэхоратини ишга солиб, дастрўмолчасидан тортиб кўйлагигача дазмоллаб берганди.

Ғижимланиб қолмасин учун Қаримжон эҳтиёткорлик билан қийинди. «Чўпга либос» деганлари тўғри экан, элликка кирган эркаклардай шалвираб юрадиган Қаримжон бирпасда ўзгарди қўйди. Тамба, олдин қаёқда юрган экан? Туппа-тузук афти-ангори бор экан-ку. Яна хотинининг «пешонам шўр бўлмаса, сизга тегаманми», деган гапларига индамай юрибди. Яхшиямки, унинг ўзи бахти очилиб, Қаримжонга тегиб қолган экан. Бўлмаса шу вақтгача қари қиз бўлиб ўтирармиди. Рост-да, жа мақтанадиган нимаси бор. Латофат-патофат деган нарсани билмайдиган таёққа ўхшаш битта хотин-да.

Шу гапларни хаёлидан ўтказиб виқор билан эшикка чиққан Қаримжон чўнтагида бир тийин йўқлигини эслаб, бирдан тўхтаб қолди. Лекин орқага қайтиш ёмон аломатлигини Қаримжон жуда яхши биларди. Чунки иримга ишонарди. Бироқ қайтмасдан ҳам илож йўқ эди. У эшикни очди-ю, ичкарига кирмасдан хотинининг чақирди.

— Ойиси! Ҳов, ойиси!

Болаларни кийинтираётган Хайрихон «Ойиси» деган сўзнинг оҳангиданоқ эрининг фойдасига ҳал бўладиган ниманингдир исини сезиб, чимирилиб чиқди.

— Нима бало, ҳалиям кетмадингизми?

Қаримжон хотинининг кайфиятини учириб юбормаслик учун бармоқларини бир-бирига ишқаб мажбуран жилмайди:

— Пул... пул эсдан чиқибди-ю! Унталикдан битта узатиб юбор.

«Унталик» сўзини эшитганданоқ ранги ўчган Хайрихон муносиб жавоб ахтариб, бир лаҳза каловланди. Хотинининг сукутга чўмиши ҳамма вақт рад жавоби билан тугашини сезган Қаримжон эса бошқача йўл тутди.

— Келинг, энди, баҳона ахтармай узатиб юборақолинг, хотин ака!

«Унталик» чиқишини ўйлаб пешонаси тиришаётган Хайрихонга эрининг ҳазили ҳам кор қилмади. Қайтага энсаси қотиб, чумчуқникига ўхшаш кичкина, юмалоқ кўзлари чақчайди:

— «Не кўрпа-ю, не ёстиқ, ичига макиён босдик» деган экан биттаси. Бор буди-шудимни шилиб олиб яна пулми? Бошда айтувдим-ку, мен сизга: шу машинанинг кераги йўқ, деб.

Хайрихоннинг овози подьезд бўйлаб жаранглаб кетди. Қўшнилар эшитиб қолишидан қўрққан Қаримжон иримни ҳам унутиб дарров ичкарига кирди-да, эшикни ёпиб, пўлиса қилишга ўтди.

— Эй, тушунмаган осий банда, мен сенга неча марта айтаяпман, ношукрчилик қилма, деб. Машинани миниш етти ухлаб тушингга кирганмиди, ҳеч. Худонинг ўзи етказди-ку бизга! Ҳар одамлар борки, қоп-қоп пулини қучоқлаб машина ололмай юришибди.

— Ҳалиям ношукрчилик қилаётганим йўқ, худога шукр! Лекин бу машина жонивор ҳам нарёғида беш олти мингги борники эканда, ахир! Сиз эса бир ойликка қараб ўтирган одам бўлсангиз. Мен бечора кўйлақ тикиб, иштон тикиб орттирган пулим нима бўларди? Ана, Ҳакимжоннинг тўйига деб, мушук боласини асрагандек, авайлаб юрган минг сўм пулим унга, бунга деб кетди; гараж деб кетди, тўғрими? Правами, сиравами деб олган пулларингизни-ку айтмаёқ кўя қолай!

Хотинининг бир жағи очилса, ёпилиши қийинлигини Қаримжон яхши биларди. Лотереяга машина чиқибдики, ҳар куни шу аҳвол. Хотини «лотереяни сотиб уйларни тузатсак, яхшими-ёмонми биттагина гарнитур олиб, қолган-қутган билан ўғлимизнинг тўйини ўтказсак», деб орзу қилади. Қаримжон эса «ўладиган дунёда бир марта бўлса ҳам машина миниб ўлай», деб хотинига бўй бергиси келмайди. Ростда, машина олиш ҳақида ўйлаш у ёқда турсин, етти ухлаб тушига ҳам кирган эмас. Хотини болаларининг пулига учта лотереяни қўшиб олиб келганида, ҳатто тўнғилловди ҳам. Уч ой ўтмай, ҳе йўқ, бе йўқ машина чиқиб ўтирибди. Яна қанақаси денг; «Жигули»! Лекин бунинг маъносини хотини тушунмайди. Унга «Жигули»ям, «Волга»ям, «Самосвал» ҳам бир. Ютуқ чиққан кунининг эртасиёқ қўшнилардан дарров харидор топиб ўтирибди. «Фойдаси билан оларкан, шунча пул етти пуштимизгаям етади», деб оғзи қулоғида. Қонунни бузиб лотерея сотганга мунча йил беради деб, бир дўқ урган эди, сотиш ҳақида иккинчи оғиз очмай кўя қолди. Лекин ҳанузгача, ҳали ундан, ҳали бундан қийиқ топиб, мингиллагани-мингиллаган. Қаримжон бир сўккиси келадую, сип-силлиқ битаётган ишнинг тескариси бўлиб кетишини ўйлаб индамайди. Ҳозир ҳам юпқа лаблари пир-пираб, қорачадан келган кулча юзлари дам қизариб, дам кўкараётган хотинини ловиллатгиси келмади.

— Туя ҳам қирқига чидаб, қирқ бирига оқсаган экан, шунга ўхшаб, сен ҳам энди ўн сўмга қолганда хасислик қилма, хотинжон. Иннайкейин, ўзинг биласан бугун ишхонага биринчи мартаба ҳайдаб боришим, машина олганимни биров билса, биров билмайди. Овқатга пул тўлаётганимда қип-қизил ўнталикни «права» жониворнинг ичидан олиб шундоқ узатсам, кўпчиликнинг кўзи менда бўлади, тушундингми, энди?!

— Савил-эй, «калнинг нимаси бор, темир тароғи бор», деган экан,— хотини ниҳоят жаҳлидан тушди шекилли, яна боягидек чимирилганича ичкарига кириб кетди.

Ўнталик чўнтагига тушган Қаримжон хотинига хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, худди «минг қўйлик бой»дай виқор билан машинага ўтирди ва моторини қизита бошлади. Хаёлида ҳамма қўшнилари балконларидан бош чиқариб, унинг машинасига ҳайрат билан термилиб турганга ўхшади, секин атрофга разм солди. Қўшнилар Қаримжоннинг кузатаётганини сезиб ўзларини ичкарига олишдими, ишқилиб, ҳеч кимнинг боши кўринмади. Фақат ҳовли атрофини супурадиган семиз кампиргина пишиллаб, у ёқ-бу ёқни йиғиштириб юрибди. У ҳам гаранг шекилли, Қаримжон икки-уч марта сигнал берсаям бош кўтариб қарамади. У машинага газ берди. Муздай эпкин юзларини силаб вужудда оромга ўхшаш илиқ бир туйғу уйғотди.

Ҳар куни ур-йиқит билан бир амаллаб чиқиб оладиган таниш бекатига яқинлашганда Қаримжон тезликни пасайтирди. Таниш-билишлар бўлса олиб кетгиси келди. Лекин тўп-тўп бўлиб туришган одамлар ичида бирорта ҳам таниш башара кўзига ташланмади. Чунки бундай пайтда, ҳожати чиққан йўловчининг қандай ҳолга тушишини Қаримжон яхши билади. Эсида бор, бир куни жуда қизиқ бўлган. Кун совуқдан чирсилларди. Автобус кутиб дийдираб ўтирган Қаримжон узоқдан келаётган «Жигули»ни таниб қувониб кетди ва совуқдан увишиб қол-

ган қўлларига «куҳ-куҳ»лаб машинага пешвоз чиқди. Бир вақт... Шундоққина ён қўшниси Эшмамат чопиб чиққан Каримжонни кўрди-ю, кўрмаганга олганича ёнидан ғизиллаб ўтди-кетди. Совуқдан бутун аъзойи-бадани тарашадек қотиб бораётган Каримжон худди оташ ичида қолгандек сезди ўзини. Ҳатто кафтларидан, пешонасидан тер чиқиб кетди. Аччиқ устида тушликка аталган пулдан ҳам кечиб, шартта такси тўхтатди-да, ўтириб орқасидан жўнади. Шундан кейин Эшмамат билан бир йилгача салом-алик қилмади...

Қўнғироғини жиринглатиб трамвай ўта бошлади. Хаёли бўлинган Каримжон, ўзининг қадрдон уловига ҳам меҳр, ҳам виқор билан қаради. Ҳайдовчи амаки уни таниб, кўксига қўлини қўйганича «Муборак бўлсин», ишорасини қилди. «Қуллуқ-қуллуқ» имо билан жавоб берди Каримжон.

«Айтдим, нега кўринмай қолдингиз деб, машиналик бўлибсиз-да», ҳавас билан чақнади амакининг кўзлари. «Ҳа, энди, шунақа бўлиб қолди», мамнун жилмайди Каримжоннинг лаблари. «Ювсак бўлармиди, валлоҳи аълам» бўғзини чертиб ҳавода силкинди амакининг бармоқлари. «Қачон десангиз, биз шаймиз, қочмаймиз!» кўксига эгилди Каримжоннинг қўллари.

Амаки навбатдаги бекатга етди шекилли, «Раҳмат, омон бўлинг», ишораси билан орқада қола бошлади. Каримжоннинг юраги ўз-ўзидан қувончга тўлди. Хаёлида ёнма-ён кетаётган машина ҳайдовчилари, қўнғироқларини жиринглатиб, у ёқдан-бу ёққа ўтаётган трамвайлар, бекатларда бетоқатлик билан улов кутиб турган йўловчилар, ҳамма-ҳаммаси унга ҳавас билан термилиб қолаётганга ўхшадди.

Шу пайт ён томондан «чурр» этган ҳўстак овози эшитилди ва Каримжоннинг хаёли бўлиниб ўша томонга ўгирилди. «Четга ўтиб тўхтатинг», дегандай ишора қилди қўлидаги таёқчаси билан баланд бўйли, мўйловдор инспектор. Каримжон ҳайрон бўлиб қолди. «Балки янглишаётгандирман», деган ўй билан, инспекторга қараганича «менми» деб ишора қилди. Инспектор бепиёсанд бир нигоҳ билан индамаганича четга чиқа бошлади. Каримжон орқасига қараса, уникадан бошқа машина йўқ. Ноилож ўша томонга ҳайдади. «Тавба, ҳеч қанақа қондани бузганим йўқ-у.— йўл-йўлакай ўйлай бошлади у,— нега энди тўхтатди. Тезлигим ҳам қирқдан ошгани йўқ».

— Хўш, ўртоқ ҳайдовчи,— ўзини таништиргач, сўз бошлади инспектор,— ҳужжатларингизни кўрсак бўладими?

Каримжон бирдан капалаги учиб кетди ва инспектор ҳозироқ талонини тешиб берадигандай, шошиб ялина бошлади:

— Жон ака, энди узр, ўзи бугун биринчи бор ҳайдашим иннайкейин, йўл қондангизниям бузганим йўғ-у...

— Йўл қондаси бизники эмас, сизники, ўртоқ ҳайдовчи, бу — бир. — Инспекторнинг бароқ қошлари жиддийлашиб тепага кўтарилди ва ўнг мўйлови уча бошлади, — қондани бузмасангиз тўхтатмаймиз бу — икки. Таранг қилмай ҳужжатларингизни олинг, бу — уч!

Каримжоннинг юзлари қизариб, пешонасини совуқ тер босди.

— Жон ака, ўзингиздан қолар гап йўқ...

— Қанақа шилқим одамсиз ўзи,— инспекторнинг катта-катта чағир кўзлари олайди,— олинг ҳужжатингизни!

Ҳеч иложи қолмаганини сезган Каримжон шоша-пиша ён чўнтагини титкилаб, ҳужжатларини чиқарди. Бароқ қошли, мўйловдор инспектор гавдасига ярашмайдиган ғалати бир чаққонлик билан ҳужжатларни олди-да, энг аввал машинанинг техпаспортини кўздан кечирди. Кейин... Каримжоннинг юраги бирдан шувиллаб кетди. Назоратчининг узун-узун панжалари шоферлик гувоҳномасини варақлай туриб ўн сўмликка келганда таққа тўхтади. «Пора деб ўйлади.» Қўрқиб кетган Каримжон гувоҳномага ўн сўмликни нима учун қўйганини айтиб бермоқчи бўлиб шошиб оғиз жуфтлади.

— Худо ҳаққи, сиз менга ишонинг...

— Ишонаман,— гапни чўрт кесди инспектор,— лекин ҳамма ишқални сизга ўхшаган энди ўрганганлар қилишади, билдингизми?

Инспекторнинг бароқ қошлари пастга тушиб, ўртасидаги қаҳрли тугунча ёзила бошлади. Гувоҳнома тутган қўллари эса негадир титраб елкасига осилган сумкачани очди ва... Қаримжоннинг кўз ўнгиди бели букилмаган ўн сўмлиги сирғалиб, сумканинг ичига тушди. Қаримжоннинг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилди. Наҳотки! У «пулим сумкангизга тушиб қолди», демоқчи бўлди. Лекин қуруқшаб қолган лаблари қимирламади. Мўйловдор, бароқ қошли инспектор эса ҳеч нарса сезмагандай ҳужжатларни Қаримжонга қайтарди.

— Майли, биринчи сафар кечираман, ука, лекин бошқа қайтарилмасин!

У инспектор нима деётганини аниқ идрок этолмаган бўлса ҳам, «хўп» ишорасини қилиб машинага ўтирди.

Йўлда кетиб бораркан негадир, ўзини беҳол сезар, хаёлида атроф файзсиз бўлиб қолганга ўхшар, дераза ойнасидан урилаётган эпкин эса худди машина тутунининг исидай ғашини келтириб, нафасини бўғар. Эди. У ноҳақ тўхтатганига ҳам, пул кетганига ҳам унчалик ачинмас, фақат тушликда кимгадир музтар бўлишини ўйлаб хижолат тортарди. Олдинлари бошқа гап эди, жўраларининг бирортасидан пул сўраса айб эмас эди. Энди эса бетига бўлмасаям, ичида: «Шунақа қилиб машина минганингдан кўра, ўлганинг яхши», деб айтишади.

Ярим йўлга етганида калласига бир фикр келди. Лекин айни пайтда, бу фикрдан ҳам қувониб, ҳам уялиб кетди. Кейин эса: «Нима бўпти, буни ҳамма қилади-ю, деб ўзига таскин берган бўлди. Навбатдаги бекатлардан бирига яқинлашганда газни пасайтирди, машинасини кўриб, икки киши қўл кўтарди, бири мўйсафид чол, иккинчиси ёшгина жувон, ёнида уч-тўрт ёшлардаги ўғилчиси ҳам бор. У чолни кўрмагандай ўтди-да, жувонга тўрт-беш қадамлар қолганда тормозни босди.

— Болалар поликлиникасига ташлаб ўтинг, илтимос,— эшикни очиб энгашган куйи сўради жувон. Қаримжон «поликлиника қайси томонда», деб сўраб ҳам ўтирмади. «Майли» ишорасини қилди-да, газни босди.

Поликлиниканинг йўлиям анчагина экан. Жувон машинадан тушаётиб, беш сўмлик узатди-да: «Уч сўмни олинг», деди. Хижолатдан Қаримжоннинг юзларига гуп этиб қон урилди. У жувонга қарамасдан «майдам йўқ», деб жавоб қилди-да, худди машинанинг у ер-бу ерини кўздан кечираётгандай энгашганича тимирскилана бошлади. Жувон ҳам ғалати аҳволда қолди. Беш сўмнинг ҳаммасини берай деса бошқа пули йўқ эди. Бермай деса...

— Аксига олганини қаранг,— аёл қўлидаги пулни Қаримжонга узатганича шошиб гапирди,— сизни ҳам йўлдан қолдирдим. Ола қолинг, мен розиман.

Аёлниинг маъсум кўзлари, юзидаги ўнғайсизлик Қаримжонга ғалати таъсир қилди.

— Э, ҳалиям шу ердамисиз,— Қаримжон ёлғон гапирди-ю, лекин ёлғон гапирганидан хижолат тортмади,— мен пул учун турганим йўқ. Машинамга бир чиқсангиз чиқибсизда, шунгаям шунча ташвишми?

Лекин аёл чаққонлик билан пулни деразадан ўриндиққа ташлади-да, ўғлини етаклаганича кета бошлади. Қаримжон пулни олиб, шошиб машинадан тушди.

— Ҳой, синглим, тўхтаг.— У аёлга етиб олиб пулни узатди,— олинг, уят бўлади.

Аёл хижолат чеккан ва айни пайтда, миннатдор бир қиёфада пулга қўл узатди.

Қаримжон машинага ўтираркан, ўзини бирдан еңгил хис этди. Атроф кўзига яна гўзал, йўллар яна равон, текис кўринди. У дераза ойнасидан урилаётган муздай, хушбўй эпкиндан нафас оларкан, мўйловдор, чағир кўзли инспекторни ҳам, қизил ўнталикни ҳам, кўнглини хижил қилаётган тушликни ҳам — ҳамма ҳаммасини унутди. Беихтиёр хиргойи қила бошлади...

Шафақлар

* * *

Яшариб кетаман ёшларни кўрсам,
Бир дамга ўтганим қайта бошланар.
Ешлик ўз меҳрига қонгани қўймас,
Қўёшга боққандек, кўзим ёшланар.

* * *

Бугундан эртани аниқ кўрамиз,
Чунки яратувчи уни ўзимиз.
Ўзимиз гишт қўйган муҳташам бино
Мангу яшашига етар кўзимиз.

* * *

Яхшилиқ беназир, яхшилиқ ҳаққи,
Гулларга ўралур мангу ҳаётинг.
Ёмонлик касб этсанг, тиригингдаёқ —
Улгандек қорада ёзилар отинг.

* * *

Кенгликда дарё бўл, дейдилар кўп вақт,
Дарё хосияти ҳаёт бермоқдир.
Минг дарё бирикса, бир ҳотам йигит —
Белига учма-уч келар белбоғдир.

* * *

Ўйлайсан ўйингинг поёни бўлмас,
Бирор кун ўйламай бўларми киши.
Бу ўйни қайга ҳам сиғдириб кетар
Охири манзилга борар кун киши.

* * *

Аёлинг оқила бўлса роҳатда —
Яшайсан, умрингнинг тенги бўлмайди.
Ёмони ёндирар, ёнган шўрликнинг
Либосин ёқаю энги бўлмайди.

* * *

Яхшига борингни бағишласанг, кам,
Ёмонга ёрилиб бирор сўз дема.
Кимни ҳам соҳилга омон етказган
Шунчаки пўстлоқдан ясалган кема!..

* * *

Бир дамлар гердайиб ундов бўлсам мен,
Бошқалар кўзимга сўроқ туюлди.
Қозикдек бўғзимдан ерга ботганда,
Эгилган сўроқлар зўрроқ туюлди.

* * *

Дарё бўлмай, жилга бўлайин,
Ҳа, жилдираб оқиб турсам, бас.
Бугун дарё бўлиб, эртага —
Урнимни қум босгани абас.

* * *

Бола ниҳол, қайта эгсанг қайрилади,
Яхши боғбон ниҳол учун қайғуради.
Парво қилмай ташлаб қўйсанг ўз бошига
Эгри ўсиб, ғарқ этар у кўз ёшига.

* * *

Кечани минг бўлиб ўтказай, майли,
Кундузлар меҳнат-ла елиб ҳорайин.
Умрлик оромим бериб ҳам бўлса,
Манзилга ёруғ юз билан борайин.

* * *

Кўнглинг равшан бўлгач, шам нима керак,
Шодлик турган ерда, ғам нима керак!
Кўнглинг ёришмагач, ёруғ дунёда —
Бундай тириклик хайф, дам нима керак.

* * *

Мен бир ўтда ёнаман кўпдан,
Мени бир ўт ўртайди мудом.
Шу ўт билан қайга жон топар
Бир кун кулга айланган мурдам.

* * *

Ерга қарамайсан, осмонда кўзинг,
Ўзингча, осмондан тушгансан ўзинг.
Ерда юрсанг ҳамки, хаёлинг осмон —
Осмондан келади ҳатто ҳар сўзинг.

* * *

Она фарзанд учун бир соябондир,
Ҳаммамиз фарзандимиз, бу сир аёндир.
Она меҳри гўё бир баҳри уммон,
Қирғоғи кўринмас — кўп бепоёндир.

* * *

Бирор амал тегса, босар-тусарни
Билмайин, кибрдан ҳаволанамиз.
Билмайман, табибсиз суяк сургувчи
Бу дарддан биз қачон даволанамиз!

* * *

Бир эркалаб кўяй, кел кўнглим,
Кел, кўнглингда боридан гапир.
Бу орзулик дунё боғларин
Қўл етмаган норидан гапир.

* * *

Хомтама бўлмайлик, умр ўткинчи,
Биз уни назарга илмай борамиз.
Бугунча шундайку, ёшмиз, эртага —
Ҳеч гапдай қарилиқ билан орамыз.

* * *

Очлигу, тўқлигинг ўзинга боғлиқ,
Ўзинг терувчисан ризқу рўзингни.
Осмондан ташлар деб қараб ўлтирсанг,
Қарғалар ўйишиб кетар кўзингни. . .

* * *

Ўзим ҳали ҳаёт бўлсам-да,
Неча-неча «ўлиб» кўрганман.
Шоир қалбим — дўстлар мозори,
Унга кўплаб «ўлик кўмганман».

* * *

Оёқ қимирласа, киши одимлар,
Оғиз қимирлатиб жилиб бўлмайди.
Оғзига ишонган, эл-юрт олдида
Оёқдан қолганини ўзи билмайди.

* * *

Кекса дерлар, ғашим келади,
Ошиқмасак дейман бунчалик.
Кеча бола эдик, сизнинг ҳам
Ёшлигингиз, ҳа, бугунчалик.

* * *

Ҳаёт мактаб экан, турмуш бир китоб,
Айирмоқ-чун фақат баланддан пастни.
Биз унда толиби илм эканмиз,
Токи чиқаргунча сўнги нафасни.

* * *

Суханингни сочма бекорга,
Ёшлигингга борма, ғўрасан.
Гап уқмаган калла — тошлоқ ер,
Тошга нима сочиб, ўрасан!

* * *

Тақдирнинг ишига чора йўқ, дерлар,
Ҳаётда бирон-бир тасодиф бўлса.
Бундайин тақдирга лаънатлар бўлсин,
Гўдак туғилсаю, онаси ўлса.

* * *

Баъзан қувончингдан кўз-ёш тўкасан,
Баъзан азобдан ҳам куласан киши.
Шундай олиб кўяр ихтиёрингни,
Ўзинг билмайсанки, бу кимнинг иши.

* * *

Ёшликни беармон яшадим, майли,
Навбатим етибди бугун кексаман.

Нима ҳам қилардим, айни ёшлиқда,
Бемаҳал, кексалик дарди тегса ман!

* * *

Меҳнатсиз тириклик, бу бўлмаган гап,
Сен учун бўлса ҳам, ўзгага йўқ наф.
Умринг нотовонлик билан ўтмасдан,
Меҳнатда ўзингни кўрдингни синаб!

* * *

Сен бугун ўз нафсингни кўзлаб,
Унутувчи бўлсанг бошқани,
Ҳеч шубҳасиз, эрта бир кун,
Еб туриб ҳам дейсан: — ош қани!

* * *

На давлатим бору на савлатим бор,
Бисотим парча эт-юрақдан бошқа.
Камликда ердурман, ахир, дўстларим,
Ердан юксалди-ку инсон қўбшага.

* * *

Қалбимни сўрадинг, бердим, начора,
Бунча кўз олдимда уни ўйнайсан!
Эрмакка қалбини сотганлар каби,
Шўсиз ҳам яшар у, дебми ўйлайсан!

* * *

Борни болдирдан билсанг бўлади,
Йўқни қўлоғидан илсанг бўлади. . .
Бир борни кўрдингу, бир йўқни кўрдинг,
Шўнга қараб фикр қилсанг бўлади.

* * *

Камситмакка гавҳарни доим
Балчиқ кўздан яширар экан.
Бу билан у асли, гавҳарнинг
Қадрин такрор оширар экан.

* * *

Қарилиқ — бедорлик, ёшлик бу ғафлат,
Ғафлат уйқусидан тура олсанг, хўп.
Умрида бедорлик нима билмайин —
Ғафлат уйқусида кетганлар ҳам кўп.

* * *

Ақлни нодондан ўрганмоқлик рост,
Шундай, боболардан бу нақл мерос.
Донолар кўнглида олам ташвиши,
Бедардлик балоси нодонларга хос.

* * *

Кимлар ишни, кимлар гапни боплайди,
Кимлар дону кимлар сомон қоплайди.
Ҳаммаси ёзиқли, ҳаммаси равшан
Ким қандай тешасин пешлаб, соплайди. . .

* * *

Сени «ман-ман»лигинг димоғингдадир.
Яхши-ёмон неки демоғингдадир.
Юриш-туришингда, феъли бадингда,
Ҳаттоки ризқи рўз, емоғингдадир.

* * *

Гўзаллик қошу кўз ҳуснда эмас,
Ҳуснингга ҳеч ким нон ботириб эмас.
Гўзаллик қалбингда бўлгани хушдир,
Бу ёшлик — сен англаб етмаган тушдир...

* * *

Қарилик етишгач, руҳинг тушгану,
Хаёлдан бўшамай қолар экансан.
Ўзинг — ўзингсану, баъзи-баъзида
Ўзингга ўхшамай қолар экансан.

* * *

Ўткинчи дунё деб дам урамизу,
Бирор дам ҳажрида куйиб-пишмаймиз.
Шунчаки оғизда оҳу-надомат,
Аслида ўшамиз, отдан тушмаймиз.

* * *

Ҳали айтилмаган гаплар нечадир,
Бизга қоронғидир, тунд бир кечадир.
Бу кеча сиридан огоҳ бўлганлар,
Ҳар неки жумбоқни осон ечадир.

Дилором Тожиева

Муҳаббат

Гар йўлда қоқилсанг, дармон-муҳаббат,
Гоҳ даъват, гоҳ дилга фармон — муҳаббат.
Пинҳона севсаю, севилса пинҳон,
Юракда бир умр армон — муҳаббат.

Кўз ёшлари

Аччиқ кўз ёши бор, севинч ёши бор,
Ким айтар: бу ёшлар тўкилар бекор!
Мен бойлик бозорин шоҳи бўлсам гар,
Шу ёшларга бўлар эдим харидор.

Сен хаёлсан

Сен хаёлсан, уйқусан, куйсан,
Сен эзгу ҳис, энг ширин ўйсан.
Ўзинг айтгин, не бўлар ҳолим,
Ногоҳ, сени йўқотиб кўйсам!..

Шеър дарди

Йиқилган курашга тўймайди, бехос
Йиқилган англайди йўл юриш қадрин.
Аммо қай курашга этайин таққос,
Қизгин баҳс гаштию шеър ёзиш дардин!

Баҳор Холбекова

Олам тиниқ

* * *

Сен ҳақдаги фикрларим соф,
Шулар борки, ҳаётман мен ҳам.
Кўзларимда чарақлар офтоб,
Дунё гўзал, сени ўйласам.

Гапирмагин сен ўзинг ҳақда,
Мен билмоққа интилаймангу.
Қалба ишонч макон кўрмоқда,
Сўнг бемаҳал нурамасин у.

Уринса ҳам минг бора йўлдан —
Тойдирмоққа бузғунчи хаёл,
Ишонч қаттиқ тутади қўлдан,
Наздимда сен яна безавол.

Кутсанг агар қулай бир фурсат,
Ҳақиқатни айтмоқ бўлган он,
Сен ишончга раҳм қил фақат
Менинг фикримдаги соф инсон!

* * *

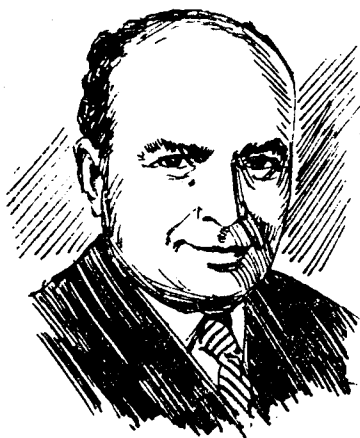
Осмон кечагидек, мен бошқа бугун,
Олам ўзгармаган, мен ўзга фақат.
Кеча англамовдим ойсизмиди тун,
Кеча фарқсиз эди газаб, муҳаббат.

Сен анча яшадинг дерлар, бу йўқ гап,
Эслатмоқ бўларлар кўп баҳорларим.
Балки улар менга бергандирлар чап,
Мен эслай олмадим бироқ уларни.

Ой менинг кўнглимга ботаётир бугун,
Бугун ҳам шивирга қулоқ тутаман.
Биров бахтли бўлса, шодлик менда бутун,
Қон ютганни кўриб, қонлар ютаман.

Кўксимдаги дардини қоғозга тўкиб,
Кўчира олаяпман кўзимни ёшлаб.
Одамлар, дардингиз қилолдимми ҳис,
Демак, яшаяпман бугундан бошлаб.

Павел Вежинов

Нинага бағишланади

A large, stylized, handwritten signature in black ink, which appears to read 'Павел Вежинов'. The letters are thick and expressive, with some overlapping and flourishes.

Русчадан Зоҳир АЪЛАМ таржимаси.

Илгари мен учун мутлақо ёт ва тушуниксиз бўлган ёлғизлик ҳисси кечалари жисму жонимни тез-тез азоблайдиган бўлиб қолди. Одатда у вақт ярим кечага яқинлашиб, жамики тириклик тинганда, йўлақларнинг ғажир-ғужуридан бўлак барча овозлар ўчганда, худди совуётган мурданинг суякларидаги қисирлашдек пайдо бўлади. Бундай дақиқаларда ўзимни ваҳший ҳайвоннинг катта очилган оғзига тушгандек ҳис қиламан, кимнингдир билинар-билинмас, лекин жуда яқиндан чиқаётган нафасини туяман ва бирдан ўрнимдан туриб кетаман. Менга ижодхона хизматини ўтайдиган даҳлизга чиқаман, ундан кейинги кенг хонага ўтиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлайман. Бироқ унинг тазйиқидан қутулолмайман: Ёлғизлик бамисоли ўткир тигли ханжар, уни тасаввур қилиб, дағ-дағ титрайман. У менга тўсатдан ташланади-ю, хизматкорим уй бурчагига суриб қўйган амфора ёки фикуснинг ёнида деворга тирамоқчи бўлади. Бутун куч-қувватимни йиғиб, унинг исканжасидан базўр қутуламан-да, чироқни ҳам ўчирмай, эшикка отиламан. Шошиб лифтга кираман, қўрққанимдан дамим ичимда, ўн бешинчи квартирадан настга тушаман. Биламан, агар бу ғажир-ғужур каталак ишламай қолса, биров ёрдамга етиб келгунча ўлиб қолиши ҳеч гапмас. Машинамга ўтирган заҳоти моторни ўт олдираман. Унинг оҳиста гуриллаши — шоирлар қўйлаган тоғ сойларининг шилдирашларидан кўра минг марта афзалроқ — мени дарров тинчлантиради. Аҳмоқлигимдан ўзимча кулиб, аста жиламан. Бироқ, бари бир жисимдаги қалтироқни енголмайман, бамисоли ҳозиргина музхонадан чиққан одамдай титрайман. Машинагача таъқиб қилиб келган ваҳшийнинг сас-сиқ нафасини чиқариб юбориш учун жунжикканча ойнани очаман. Нега шу аҳволга тушганимга ҳеч ақлим етмайди. Афтидан, хотинимдан ажрალიшганимдан сўнг асабларим чатоқлашган.

Ғилдираклар худди ёмғир довушига ўхшаб бир маромда шитирлайди. Тормозларнинг таънали, шунинг билан бирга, сергаклантирувчи

товушини эшитиб ҳушёр тортиш мақсадида, одатда биз кўча деб атай-диган хиёбонга кескин буриламан. Машина чироқлари уйларнинг қоронғу юзларини, гўёки мен бармоқларим билан силагандек, бир-бир ёритиб ўтади. Олисдаги қандил ярқиллаб кўзимни олади. Оппоқ тўрли дарпарда лип этиб ўтади. Аммо энди ёлғиз эмасман, энди менинг ҳамроҳим — мотор бор. Бу камсуқум ва бардошли нарсани ис чиқаради деб бекорга сўкишади. Тўғри, ис чиқаради, аммо пардозлаб чиқаради. Худога шукрки, нордон вино ва саримсоққа тўйган одамларга ўхшаб қайд қилмайди.

Шу пайтда фақат «София» меҳмонхонасининг тунги ресторани очиб бўлиши мумкин. Машинамни одатдагидек майдонда қолдириб, ботинқирамай автоматли лифтга кирдим. Ўзимни деярли босиб олганим учун ресторанга кириш ниятидан ҳам анчагина қайтиб қолгандим. Ўзи ичкиликка хушим йўқроқ. Тўполон жойларни, маст вайсақиларни, лаганбардорларни ёмон кўраман. Лекин бари бир, мана шу нарсалар менинг муҳитимни ташкил этади деса бўлади. Урганиб қолганим учунми бу жой оҳанрабодай ўзига тортаверади. Табиатан мен ичимдагини топ қабилидаги, ҳатто ҳамиша тунд кишиман. Сабабини билмасам ҳам бошқаларга ёқишимни сезаман. Афтидан, кўп гапирмай, аччиқ ва кутилмаган ибораларни баъзан-баъзан писиллатиб чиқариб қўядиган кишилар, ҳазилкашлиги маълум кимсалардан кўра, одамларни кўпроқ қизиқтиради шекилли. Хотинимнинг атрофида эса нуқул ҳазилкашлиги отнинг қашқасидай маълум кимсалар гирдикапалак бўлишарди.

Мен атрофга қарамасликка ҳаракат қилиб, зални босиб ўтдим-да, энг ичкаридаги столга бориб ўтирдим. Аммо бутунлай хотиржам бўлиш ўрнига ўзимни ғаройиб бир бўшлиқ ичида ўтиргандек ҳис қилдим.

Ширинтаъм, ёқимсиз, аслида ичишгаям ярамайдиган италян оқ вермутидан буюрдим. Ярим кечаси бошқа нима ҳам ичиб бўларди дейсиз. Шундан кейингина атрофга назар солдим. Бугун ресторан анчайин бўш, унда негадир сукунат ҳукмрон эди. Сукунат қизил духоба пардаларга ҳам сингиб, едирилиб кетганга ўхшарди. Унинг кўзга кўринмас чилвирларида официантлар ўргимчаклардек сассиз ва чаққон сирғалишиб, мижозларга елиб-югуриб хизмат қилишарди. Мана шу сукунат ресторанининг асосий яхши томони бўлса керак. Менга келтирилган бузоқ гўшти анча қаттиқ экан. Яна бир қадаҳ вермут, сўнгра вискига жиндек муз қўшиб ичдим. Баданимга ёқимли бир илиқлик югурди.

Одатда бунақа пайтларда хаёлот жонланиб, ниначиникидек ингичка кўк қанотларини ёзади-да, парвозга шайланади. Бу сафар ҳам у энди қимирлай бошлаганди, официантлардан бири келиб, назокат билан:

— Ўртоқ Манев, сизни узун столга таклиф қилишяпти,— деди.

Залдан ўтаётиб ҳеч қанақа узун столни кўрмагандим.

Павел Вежинов Болгариядаги машҳур ёзувчилардан ҳисобланади. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, хизмат кўрсатган маданият арбоби, Дмитров мукофотининг лауреати бўлган бу адибнинг роман, қисса ва ҳикоялари дунёдаги жуда кўп тилларга таржима қилинган. Асарлари асосида йигирмадан ортиқ фильмлар яратилган.

Рус тилида Вежиновнинг «Дара», «Соҳилдан узоқ», «Иккинчи рота», «Излар ўчмайди», «Ҳарбий повестлар» қиссалари, «Субҳидам» ҳикоялар тўплами, шунингдек, «Тепамизда юлдузлар» романини, «Кўк капалаклар» қиссасини ва қатор ҳикояларини жамлаган «Сайланган асарлар»ни босилиб чиққан.

«Тўсиқ» («Барьерата») София, «Български писателъ» нашриёти 1977 й.) Павел Вежиновнинг янги қиссаси бўлиб, у «Иностранная литература» журналининг 1978 йил 1-сонидан олиб таржима қилинди. Маълумки, «Иностранная литература» журнали ҳар йили ўз саҳифаларида босилган асарларнинг қай бири ўқувчиларга манзур бўлганлигини аниқлаш мақсадида анкета тарқатади. 1978 йилда ана шу анкеталардан ҳисобланишча, «Тўсиқ» қиссаси биринчи ўринни олган. Яқинда ВГИК — Бутуниттифоқ Давлат Кинематография институти дипломантлари бу қисса асосида фильм ҳам яратишди.

«Тўсиқ» қиссаси қисқа вақт ичида жуда кўп тилларга таржима қилинди. Бундай омад тасвирланган воқеа-ҳодисалар орқали ифодаланган гоа инсонлар қалбидаги нозик торларга теккан, ундаги мудраб ётган туйғуларни уйғотиб юборган асарларгагина насиб этади.

- Қим таклиф қилаяпти?
- Катта Жан.
- Мастми?
- Ҳечам мастмас.

Мен афсус ва надомат билан хўрсиндим. Катта Жан — менинг кийим тикадиган устам. Агар яхши кийинишни истасанг, устангни хафа қилмайсан киши. Жан Софиянинг қўли гул бичиқчи-усталаридан ҳисобланади. Унга яхши матолар келиб туради, у уларни яшириб, ўзига ёққан ёки назарида энг машҳур деб ҳисобланган миждозларигагина беради. Мен ҳам шу тоифага кираман, демак, унинг сўзини рад қилмаслигимни билади.

— Ҳозир келади, деб айтинг,— жавоб қилдим мен.

Шошилмай яхна гўшти едим-да, тунд бир қиёфада мени таклиф қилишган столга йўналдим. Ҳа, Жан ҳақиқатан ҳам дили суйганларидан ва миждозларидан ўнча одамни тўплаган экан. Мени кўриб ўрнидан турди. Унинг антиқа настарин рангидаги костюми жуда бошлаб дазмолланган эди. Бошқаларни зукко дид билан кийинтирадиган бу инсон ўзига қолганда мана шу ишни ҳеч қойил қилолмасди.

— Меҳмонни таништириб ўтириш ортиқча деб ўйлайман. Уни ҳамангиз танийсиз,— деди уста.

Жаннинг ёнига, тўрга ўтирарканман, жуда унчалик эмасдиров, деган гап ҳаёлимдан ўтди. Эстрада композитори эмасманки, менга модери кафелардаги қизлар суқланиб қарашса. Яхшиямки, бу ерда мультфильмлар студиясидаги режиссёрга, кундузги кафедра буфетчилик қиладиган хотинга ўхшаш бир-иккита таниш башаралар бор экан. Кейинги вақтларда шундай бўлиб қолган ўзи, бунақа улфатчиликларда аёллар кўпчиликни ташкил этади. Бу ерда ҳам шу аҳвол. Аёллар ҳамма нарсани унутиб кайф қилишар, май таъсиридан чинқироқлашган овозларини баралла қўйиб бақиршиб ўтиришарди. Хуллас, айб ўзимда эди. Ёлғизликнинг ўткир тиги ҳам, аслида, ширакайф, сершовқин ва зерикарли улфатчиликда даҳшатли эмасди.

Лекин шуниси ҳам шукр. Ахир бутунлай маст аҳволда, машина ёки футбол ҳақида гап талашаётган улфатларга дуч келишим мумкин эди-ку! Ҳарҳолда булар, майли, болгарча бўлса ҳам фильмлар ҳақида баҳслашишарди. Мен саволларга жавоб бермасликка, бирон кимса ёки бирон нарсага қизиқмасликка, фақат қадаҳимга тикилиб ўтиришга ҳаракат қилардим. Хуллас, ўлгудек зерикаётгандим.

Ўзи менинг ҳаётим мана шунақа бесамар кечаларга, баъзан йиллаб оғир юк сифатида қийнайдиган кераксиз танишишларга тўла эди. Эҳтимол, бу фаройиб тасодиф бўлмаганда, бугунги кеча ҳам ўшалар қаторига изсиз кириб кетган бўларди. Лекин тасодиф кейинроқ юз берди. Ўша пайтда эса, сиқилганимдан дод деб юборгудек бўлиб, менинг бу

Қисса бир қараганда жуда кўп нарсаларни қамраган. Уни севги ҳақида, тарбиянинг бузилиши оқибатида ёш қизнинг фожеаси ҳақида, телепатия ва инсоннинг руҳий қудрати ҳақида ёки оддийгина қилиб Антоний ва Доротея ҳақидаги қисса деса ҳам бўлади. Ҳар бир китобхон уни ўқигач, ўзининг муҳофазасига мувофиқ равишда ҳукм чиқаради ва ҳар қандай ҳолда ҳам янглишмайди. «Тўсиқ» ана шуниси билан, яъни китобхон хаёли ва фаразлари учун жой қолдиргани билан қизиқдир.

Павел Вежинов нима сабабдан қиссага «Тўсиқ» деб ном берган! Нима сабабдан доктор Юркова Маневга, сиз бари бир тўсиқни енгиб ўтолмайсиз, шекилли, деб шамма қилади! Асарнинг охирида эса, Манев ўзи тан олади: «Юлдузлар ҳеч қачон менга насиб қилмайди. Тўсиқни ҳатлаб ўтолмайдиган одам эканлигимни доктор Юркова ўшандаёқ, бир қарашда иллаган экан». Чехов таъбири билан айтганда, уч жойда битта «милтиқ» кўрдик: асарнинг номида, Юркованинг тилида ва Маневнинг дилида. Бу «милтиқ» қаердадир ёғилиши керакмасми! Балки уни биз — ўқувчилар «отишимиз», яъни ечишимиз керакдир! Ҳа, «Тўсиқ» Маневнинг қалбида.

Дарҳақиқат, у ўзи яшаган муҳитдаги расм-русм, анъаналар, кундалик юмуш ва ташвишлар билан, таълим-тарбияси, олган билимлари билан маълум маънавий қиёфага эга; одоб-ахлоқ ҳақида тушунчалари шаклланган. Ҳар бир шакл эса чегарага — тўсиққа эга. Ундан ташқарига чиқиш эса, бу тўсиқни босиб ўтишдир.

ТАРЖИМОН.

улфатчиликдаги кайфиятим билан мутлақо иши йўқ ҳолда тикиллаётган соатимга қараб-қараб, рўй беражак воқеадан беҳабар ўтирардим. Ниҳоят, соатим тарбия кўрган одам учун етарли муддат ўтириб берганимни кўрсатгандан кейин ўрнимдан турдим. Маъзур тутишларини сўраб, чиқиб кетдим. Жаннинг сал норози бўлганини ҳам сездим. Лекин на илож! Ҳа, бирор кун опера театридаги премьералардан бирортасига таклифнома юборарман. Жан премьераларни яхши кўради-ку.

Ташқарида анчагина совуқ тушиб қолганди. Шамол сариқ булутларни шаҳар устидан пастлатиб ҳайдарди. Черков қуюқ ўрик шарбати га фарқ бўлгандек туюлар, осмон тўшида гумбазлари хира ярқирарди. Тақдирларига чекилган мангулик сари кетаётган ҳайкалларни ҳисобга олмаганда майдонда ҳеч ким йўқ эди. Эгнимда костюмнинг ўзи бўлгани учун тезроқ машинага ўтира қолдим. Жўнадим. Аммо бир неча метр юришим биланоқ орқамда кимнингдир қимирлаётганини сездим. Шунчалик қўрқиб кетдимки, машинани шартта тўхтатдим. Ҳозир бошимга қаттиқ зарба тушишига ишонган ҳолда кескин ўгирилдим. Негадир латтага ўралган труба билан уришади деб ўйладим. Турган гап, унақа бўлмади. Нотаниш бир жувоннинг катта-катта очилган кўзларини кўрдим. Унинг чўзинчоқ юзи оқариб, ўзи ҳам жуда қўрқиб кетган эди. Кўзларимга ишонмасдим.

— Нима қиялпсиз бу ерда?— жаҳл билан сўрадим.

Тўғриси айтганда, аёлдан унчалик жаҳлим чиққани йўқ. Қўрқанимдан уялиб кетдим. Умуман олганда, нега энди жаҳлим чиқмаслиги керак экан? Нега у сўрамасдан машинага чиқиб олади?

— Ҳеч нарса қилаётганим йўқ.— қўрқиб жавоб берди у.— Узингиз бирданига юриб кетдингиз...

— Бу ёққа нимага чиқиб олдингиз?

— Сиз мени танимаяпсизми?— сўради ҳайрон бўлиб у.

— Сизни нега танишим керак экан?— қўрслик билан жавоб қилдим.

Албатта, ёшгина қизлар билан бу оҳангда гаплашиш яхшимас. Ҳақиқатан ҳам у, нари барса, йигирмаларда эди. Уша пайтда кўзимга у унчалик озода эмас, шалоғи чиққандек кўринди.

— Ахир сиз билан ресторанда бир столда ўтирдик-ку... Яна сиз менга қизиксиниб қараб ҳам қўйдингиз.

Қизиксиниб дегани нимаси? Қараган бўлсам қарагандирман, лекин хаёлим бошқа ёқда бўлган. Ўзи ресторан-ресторан юрадиган, ароқни ҳаммоллардан ҳам ўтказиб сипқорадиган қизларни жиним суймайди. Бу зулукхонимларнинг афтига қарагим келмайди. Аслида, уларни қуршаган тамаки тутунидан башарасига қарашга ҳам имкон бўлмасди.

— Хўп, қарадим ҳам дейлик! Лекин бу бировнинг машинасига чиқиб олишга сабаб бўлолмайди.— Бу пайтда мен жаҳлимдан тушгандим. Лекин ҳамон ансам қотарди.

— Тўғри, лекин мен сизни пойладим-да,— тушунтирди у.— Сиз кетаман деддингиз... Кўча совуқ...

— Қаердан билдингиз менинг машинам шу эканлигини?

— Бошқа «печо» йўқ. Кейин эшиги ҳам қулфланмаган экан.

— Хўп, яхши. Мени нима учун кутдингиз? Агар, албатта, бунни билишм мумкин бўлса.

Мен сизга айтсам, бунақа киноя шу нусхадаги зулукхонимларга таъсир қилмайди. Қиз бир киприк қоқиб, оддийгина жавоб қилди:

— Уйимга олиб бориб қўйишингизни илтимос қилмоқчи эдим... Кеч бўлиб кетди, трамвайлар тўхтаган.

Оббо, оббо! Гапи унчалик аҳмоқона эмас. Бунақа қармоққа одатда ёшлар ёки мендан анча улуғроқлар илинади.

— Қаерда турасиз?

— Марказий қамоқхонанинг олдида, — деб жиддий жавоб берди у.

Нақ тупканинг таги! Ундан қутилиш учун бунни баҳона қилиб бўлмас экан! Ҳақиқатан ҳам узоқ жой, яёв бориш қийин.

— Гап бундоқ, яхши қиз,— дедим мен бутунлай бошқа оҳангда,— анча-мунча қадаҳни бўшатиб қўйганимни ўзингиз кўрдингиз... Шунча жойга, бутун шаҳарни босиб, қандай қилиб бораман шу аҳволда? ГАИ тўхтатиб қолишини ўйланг!

— Сиз бари бир машинада кетмоқчийдингиз-ку!— ҳайрон бўлди у.

— Ҳа, тўғри. Лекин мен ён кўчалардан, қоронғи жойлардан юрмоқчи эдим.

— Унақа бўлса майли. Иложим қанча!— деди қиз итоаткорона оҳангда ва машина тутқичига қўл чўзди.

Анча кунлар ўтгач — бу кўримсиз, хатти-ҳаракатлари беўхшов қиз ҳаётимнинг бир парчасига айлангандан кейин — унинг ана шу мунис итоаткорлиги юрак-бағримни кўп тилка-пора қилганди.

— Тўхтанг,— дедим мен.— Қаёққа кетмоқчисиз?

— Иложи йўқ бўлса, нима қилай?

— Такси тўхтайдиган жойгача олиб бориб қўяй, ҳеч бўлмаса?

— Раҳмат, кераги йўқ!

У машинадан тушди. Унинг мунғайиб кетишини, қандайдир ўхшовсиз юришини кўриб, бенхтиёр машинадан отилиб чиқдим. Унга етиб олганимда, у йиғлаётганди. Тўғри, йиғиси унсиз эди, аммо кўз ёшлари шашқатор бўлиб юзларидан оқиб тушарди. Тамом ўзимни йўқотиб қўйдим. Ўзи анча совуққон одамман. Қаҳрим ҳам қаттиқроқ. Аммо аёлларнинг кўз ёшларига чидолмайман, кўрдим дегунча ларзага тушаман. Афтидан, бу қиз мен ўйлаган қизлардан эмасди.

— Агар таксига пулингиз бўлмаса, мен бажонидил қарз бераман,— дедим.— Ахир ярим кечаси яёв кетолмайсиз-ку!

— Йўқ! Йўқ! Керак эмас!— хитоб қилди у.

Мағрурлигини қаранг! Агар йиғламаётган бўлганда, мағрур қиз бировнинг машинасига кириб олмайди, деб яна тергаган бўлардим.

— Бўпти, юринг, обориб қўяман! Кўз ёшларингизнинг тагида чўкиб кетмасингиздан аввалроқ!— дедим мен ва жаҳл билан машинага қараб юрдим. Лекин қадам товушларини эшитмаганим учун унга ўгирилдим. Қиз менга орқа қилганча, худди учиб кетмоқчи бўлгандек, осмонга қараб турарди. Шу сонияда кўзимга у шундай енгил ва жисму тандан холи кўриндики, ҳозир уни худди шамол кўтариб кетадигандек эди.

— Хўш?!— дедим мен тоқатсизланиб.

Қиз мен томонга итоаткорона бир-икки одим босди-да, яна иккиланганча тўхтади.

— Уйга боролмайман,— деди у.— Қўрқаман...

— Кимдан?

— Онамдан... Бунақа кеч борсам, уйга киритмайдилар. Киритганларида ҳам бормайман. Унинг қанақалигини сиз тасаввур ҳам қилмайсиз!— қизнинг овозида чин нафрат янграб кетди.

— Бўлмаса, нимага менинг олдимда масхарабозлик қиласиз?

— Мен... Мени таклиф қиласиз деб ўйловдим,— жавоб берди у содда ва лўнда қилиб, хижолатомуз киприк қоқаркан.

Ўша сонияда қайси ҳиссиётларга чулганганимни ҳозир аниқ эслашим қийин. Лекин ҳаяжонланмадим ҳам, фиғоним ҳам чиқмади, нафратланмадим ҳам, ҳайрон ҳам бўлмадим. Яна шуни айтиш керакки, уни ёқтириб қолганим ҳам йўқ. Юпун кийинган, қушдек енгил бу но-зикниҳолга, юбқасининг шамолда кўзғалиб, бўқсасига ўралашига қараб турарканман, аини пайтда у ҳақда ўйлардим. Гапларида уятчанлик ҳам, тортинчоқлик ҳам, шунинг билан бирга, бузуқилик ҳам йўқ, худди мен билан эмас, ўзининг холаси билан гаплашаётгандек эди. Шунда қалбимда ачинишими ёки шунга ўхшаган ноаниқ, лекин табиий бир нарса уйғонди. Бир хўрсиндим-да, елкамни учуриб:

— Кетдик бўлмаса! Кўчага ташлаб кетолмайман-ку сизни,— дея гўлдирадим.

Қизнинг юзи дарров ёришди. Шамол унинг кўз ёшларини худди қўл билан сидиргандек олиб кетди. Буларнинг ҳаммаси покизаликка, оддийликка ўхшаса-да, мен ўйлагандан кўра анча мураккаб эди. Ўша пайтда мен бу мураккаблик хусусида бош қотиришга ҳаракат қилма-

дим. Ҳозирги замоннинг қизларини тушуниб бўларканми, ўзларини ўзлари тушунмай турганда!

— Отингиз нима?!— сўрадим мен.

— Доротея...

— Хўш, Доротея, майли, мени сал-пал билиб олибсиз. Отимни, машинанинг марказини ҳам. Лекин ҳозир уйга кириб борганимизда, хотиним сизни олдига солиб қувмаслигини қаердан билдингиз?

— Сиз хотинингиздан ажралишгансиз. Бир ўзингиз турасиз,— деди у.

— Хўп, буни қаердан биласиз?

— Столимизга келишингиздан олдин Жан сиз ҳақингизда гапирганди. Қизиққон бўлсангиз-да, жуда кўнгли юмшоқ одамлигингизни ҳам қистириб ўтганди.

Тушунарли. Шунини ҳам фаҳламабман-а! Бу қиз ишига шунчалик пухта эканми, демак, бир кўришдагидек унчалик содда эмас. Узоқни кўзлаб режа тузган чиқиши мумкин. Аммо ҳар нечук ўша дақиқа унинг қиёфасида айёрлик ҳам, пухта режаси ҳам йўқлиги ишончим комил эди. Нафсиламрини айтганда, бу авлод риёкорлик, мулозамат, алдашга ҳеч муҳтож эмасди, чунки у нозиктаъбликдан бутунлай холи эди.

Биз машинага чиқдик. Қиз билан орамиздаги масофани яқинлаштиришга заррача истагим бўлмагани учун уни яна орқа ўриндиққа ўтиришга таклиф қилдим. Агар қиз бордию савқи табиий равишда бир айёрликни қилаётган тақдирда ҳам бирон натижа чиқаролмасди. У бурчакка шунчалик биқиниб олдики, олдинги ойначадан қараганимда ҳам кўринмай қолди. Соат учга яқинлашяпти; эҳтимол, мудраётгандир. Ҳар қалай, менга ўхшаган битта аҳмоқни илтиргунча озмунча риёзат чекмагандир. Ана шу фикрларимга қарамай, кайфиятим ёмон эмасди. Масту майпарастларни, қоғозларни у ёқдан-бу ёққа ҳайдаб учувчи шамолгина ҳукмрон бўлган бўм-бўш кўча ва хиёбонларда юришни яхши кўраман. Мотордан қизиб чиққан ҳавонинг вужудимга урилиши, уни кислород ёстиғидаги ҳавони симиргандек симириш менга жудаям ёқади.

Қизни, турган гап, кираверишдаги катта хонага ётқизаман. Мабодо фикри бузилса, нари борса, укам Африкадан совға қилиб келтирган, обкус ёғочидан ишланган яланғоч ҳайкалчалардан биронтасини ўғирлаб кетар. Ҳозир, энг муҳими, ҳеч кимга кўринмай лифтгача етиб олиш керак. Гап қўшниларимнинг фикрларини унчалик қадрлашимда эмас, гап бу ёш хонимчанинг ҳақиқатан ҳам менга мос эмаслигида эди. Ишқилиб, айниқса анави бадҳазм вермутдан кейин ўн бешинчи қаватга зинада кўтарилишга тўғри келмасин-да.

Мен ўн бешинчи қаватда яшардим, тепамда фақат осмон, булутлар ва эринчоқ, олифта илҳом париларигина макон қурганди. Худого шукр, лифт ишлаётган экан. Қизни квартирамга олиб кирганимдан кейин анча енгил тортдим.

— Чироқ ёниқ-ку,— деди у ҳайрон бўлиб,— ё хотинингиз келганмикин?

— Хавотир олманг,— ҳазиллашдим мен.— Нима бўлганда ҳам таёқ менинг бошимда синади.

Қиз олдимга тушди. Энди унга яхшилаб разм солиш мумкин. Унинг юриши қизиқ эди. Қадам олиши бир вақтнинг ўзида ҳам енгил, ҳам қандайдир тушовлангандек кўринар, худди қумлоқ соҳилда эҳтиёт бўлиб юрган каптар ё чағалайни эслатар эди. Қизнинг арзон шойи юбкаси, қора, енги калта блузкаси анча-мунча эзилганди. Баҳор анча совуқ келганига қарамай, у пайпоқ киймаганди. Ўйлаб қарасам, унинг чўнтаги ҳам, сумкаси ҳам, калити ҳам, ҳатто дастрўмолчаси ҳам йўқ эди. Дарҳақиқат, у дарахт шохларида тунаб юрадиган худонинг бир парандасига ўхшарди.

Доротея хонани хавотирланиб кузатиб чиқди. Кейин ўгирилиб, менга тиниқ кўзларини тикаркан, ҳавас билан:

— Уйингиз бирам яхши!— деди.

— Унчалик эмас...

Дарҳақиқат, унчалик эмасди. Жиҳозларга аслида ҳушим йўқ, энг яхшиларини эса хотиним олиб кетганди. Олиб кетишга ҳаққи ҳам бор, чунки уларни ўзи харид қилганди. Рояль, деворларга осилган бир неча расм, ерга тўшалган, нозик, апельсин рангидаги палос қолганди, холос. Палосни ҳам ажралишганимиздан сўнг, бунинг устига валютага хотиним сотиб олганди. Хотиним ўз жинсига мансуб мантиқдан келиб чиқиб, палос девор рангига жуда мос тушади, деб таъкидларди. Хотинларнинг бу мантиғи эса, мабодо кўк сумкача сотиб олишса, уларни кўк костюм тиктиришга мажбур қилади. Авваллари палос роса жиғимга тегарди. Назаримда у кўпроқ қоп-қора рояльга мос тушарди. Рояль жуда кўҳна ва чиройли бўлиб, нозик, апельсин рангли палос устида тургани учун ярқ этиб кўзга ташланарди. Доротея тўппа-тўғри рояльнинг олдига борди-да, қопқоғини очиб, унинг едирилиб, сарғайиб кетган клавишларига синчковлик билан қарай бошлади.

— Бу сизникими?— сўради у.— Сиз шунда ижод қиласизми де-моқчидим.

— Ҳа, шунда...

— Анча эски эмасми?— сўради у ҳафсаласи пир бўлиб.

— Йўқ, унчалик эмас. Ярайди.

У менга яна ўзининг шаффоф кўзларини тикди. Энди унинг тортин-чоқлиги бутунлай йўқолган, ўзини эркин, худди ўз уйидагидек тутарди.

— Бирон нарса чалиб беринг,— илтимос қилди у.— Озгина... Албатта, ўзингизникидан.

— Нима кераги бор буни сизга?

— Сизнинг қанақа одамлигингизни билмоқчиман. Музикани яхши тушунайман... Лекин бунинг аҳамияти йўқ.

Қизик, бу зулукхоним, қанчалик ғаройиб ва ёқимтой кўринмасин, қисқагина наводан нимани тушуниб оларкин? Аммо дунёда анчагина яшаб ортирган тажрибамдан шуни аниқ биламанки, хотинлардан ҳар нарса кутиш мумкин. Масалан, менинг хотиним. У ҳеч қандай асоссиз, тўсатдан ташлаб кетди мени. Ҳарҳолда, шунақа бўлди. Ҳеч қанақа сабаб ҳам, асос ҳам йўқ эди. Бунақа пайтда жонни суғуриб оладиган бачкана жанжаллару йиғи-сиғилар ҳам бўлмади. Шундоққина ташлади-кетди. Умрида бирон марта бўлса ҳам тузатиб бўлмайдиган, ақлсиз иш қилмайдиган хотиннинг ўзи бу дунёда йўқ. Судга нима баҳона қиламиз деб роса бош қотиргандик. Эҳтимол, хотиним ҳозир афсусланар, лекин у ярим йўлдан қайтадиганлардан эмас. Судда хотиним бир нарса ичиб қўйиб заҳарлангандек кўкариб ўтирди. Залдан чиққаннимиздан кейингина йиғлади. Лекин мен ўзимни ўйлаб, албатта, кўриб кўрмасликка олдим. Тўғри, уни ёқтирардим, шунга қарамай, бўлган воқеага унчалик ачинмадим. Хотиним кучли, ҳукмдорликка мойил кимсалардан бўлиб, нуқул менга гапини ўтказишга ҳаракат қиларди. У борида атрофимни қуршаган маънавий тазийқ ва тартибсизликка зўрға чидардим. Ундан қутулиб, бир ўзим қолгандан сўнг, илгаригига нисбатан анча кўтаринки руҳ билан ижод қилдим. Шунда баъзи бир танқидчилар истеъдодимнинг, ижодимнинг энг гуллаган даври бошланганини таъкидлашганди. Доротея қаршимда турганча куй чалишимни кутарди.

— Кеч бўлиб қолди,— дедим мен иккиланиб, — қўшниларни бевозта қиламиз.

— Сиз секин чалинг, — яна илтимос қилди у, — ҳеч ким эшитмайди.

Мен ўйланиб қолдим. Икки кун аввал бир нарсани тугатгандим. Лекин қанақа чиққанини ҳали ўзим ҳам билмасдим. Атайлаб ташлаб қўйиб, кейинроқ, фикрим тиниққанда бир кўриб чиқмоқчи эдим. Уни ёзаётган пайтимда руҳимда ажиб бир шодмонлик жаранглаб турганди. Бу менинг учун муҳим эди. Зотан, ўз ижодимга анчайин совуққонлик билан баҳо бераман. Илҳом тўлқинига эмас, кўпроқ мусиқа маданиятига ишонаман. Назаримда, салоҳиятнинг ўзигагина ишониш — шамолнинг юк машинасини юргизишига ишонгандек гап.

— Утиринг,— дедим Доротеяга.

— Қаерга ўтирай?

— Хоҳлаган жойингизга...

У шу яқин орада турган курсига ўтирди. Утирди дейиш нотўғри, курсининг бир чеккасига худди совуқ қотган чумчуқдек енгилгина қўнди. Клавишларга қўлим тегиши биланоқ унинг бор-йўқлигини унутдим. Одатда кундузи ёзган нарсаларимни кечаси бир чалиб кўраман. Кундузи ёруғликда унчалик ишлай олмайман. Умуман, қуёш чарақлаб турган кунни ёқтирмайман. Яратган мусиқамни фақат кечаси ёки булутли ва ёмғирли кунларда, яъни офтобнинг нурлари ва табиатнинг ёрқин жилолари кўзни қамаштирмайдиган пайтларда яхши ҳис қиламан.

Ҳозир ҳам куйимни ижро этар эканман, қалбимда севинч тўлқинларининг оҳиста қўзғалганини туйдим. Куйга берилб кетиб, охиригача чалиб қўйибман. Афтидан, кейинги пайтда ўз шеърдан ўзи маст бўлиб тўхтовсиз ўқийверадиган аҳмоқ шоирларга ўхшаб кетаяпман. Узимнинг ёлғиз эмаслигимни куйни тугатгач тўсатдан сезиб қолдим. Бошимни кўтариб Доротеяга қарадим. Унинг юзидаги ифода менга тасанно айтарди гўё.

— Ёқдимми?— сўрадим ҳазил оҳангида.

— Жуда ёқди!— хитоб қилди у.

— Номи нима эканлигини биласизми?

— Биламан, деди у оддийгина қилиб.— «Кастилия тунлари».

Агар у келиб мени тишлаб олганда ҳам бунчалик ҳайрон бўлмасдим. Гап шундаки, пьесамнинг оти ҳақиқатан ҳам «Кастилия тунлари» деб аталарди. Аммо буни ўзимдан бошқа биронта жонзот билмасди. Сарлавҳаси ёзилмаганди ҳам. Доротеяга, олдимда инсон эмас, арвоҳ тургандек назар солдим.

— Буни қаердан билдингиз?— сўрадим мен базўр.

— Биладан-да...

Кейин у менинг талмовсираб турганимга зиғирчалик аҳамият бермай, қўшиб қўйди:

— Мен ҳаммага ўхшамайман... Мен жинниман...

2

Мен унчалик ёш ҳам, лекин унчалик қари ҳам эмасман. Бизнинг замонамиз етуклик даври бошланади деб ҳисобланадиган мудҳиш қирқ ёшга шу ўтган кузда тўлдим.

Қуюқ сочларимдаги оқнинг кўплиги ва сал ичига тортилган юзларимдаги иккита чуқур ажин туфайли ёшимга нисбатан каттароқ кўринаман. Нафсиламрини айтганда, мен жуда ҳам одамови эмасман. Мулозамат билан кулиб туриб гаплашаман. Ҳазил-мутойиба туйғуси ҳам менга бегона эмас. Бу туйғу юзимдаги жиддийлик билан номутаносиб бўлганлиги учун яна ҳам ғаройиб кўринади. Кино учун мусиқа ёзадиганларнинг энг яхшиси ҳисобланаман. Бу мақтов унча юксак бўлмасда, моддий жиҳатдан туғиладиган ҳар қанақа қийинчиликларни даф қилади. Бир неча жиддий асарларим ҳам бор. Улардан бир-иккитаси машҳур бўлиб кетган.

Табиатан тўппа-тўғри фикр юритадиган одамман. Мусиқадан ташқари космогония, астрофизика билан, шунингдек, барча жиддий фанларнинг асоси деб ҳисоблаганим учун математика билан ҳам қизиқаман. Табиатнинг, шу жумладан, санъатнинг асосида мутаносиблик ётади деб ҳисоблайман. Бу нарсага табиатнинг энг оддий қонунларини ўрганиш жараёнида амин бўлганман. Борди-ю, бирор нарсада мутаносиблик, уйғунлик етишмас экан, у нотабий, номукамал ёки менинг ақлим етмайдиган нарса бўларди.

Бу гапларни қанчалик қийин аҳволга тушиб қолганимни тушунтириш учун айтаяпман. Ҳар қалай, ёш бола эмасман, дарров ўзимни қўлга олиб, хонада хотиржам у ёқдан-бу ёққа юрдим.

— Сизни ҳаммага ўхшамайди, деб ким айтган?— саволни бундан ҳам юмшоқроқ қилиб сўрашнинг иложини тополмадим.

— Аниқланган, маълум нарса.

Қаранг-а, аниқланган экан. Эҳтимол, мен ростдан ҳам кўрсроқ одамдирман. Лекин муомалани биладан. Шунинг учун чуқурроқ сурштиришни эп кўрмадим. У буни тушунди шекилли, истамайгина қўшиб қўйди:

— Турадиган жойим йўқ, жиннихонада яшайман... Шунинг учун ҳали борадиган жойим йўқ дедим.

— Мабодо, қочмаганмисиз ўша ердан?

— Йўқ-йўқ,— эътироз билдирди у хафа бўлиброқ.— Мен у ерга фақат тунагани бораман, кундузи эса ишлайман. Дўхтирларнинг айтишича, мен стационар беморман.

Қаранг-а, шу пайтгача жинниларнинг стационар деган тури бўлишини билмас эканман. Афтидан, у чала жинни бўлса керак? Бунақалар ҳамма жойда, ҳатто бизнинг Композиторлар союзида ҳам бор. Чунки унинг хатти-ҳаракатларида ўхшовсизлик кўринмас, қайтанга, менинг қилиқларимдан ўхшовсизлик топса бўлар эди.

— Сизни ким даволайди?

— Менинг дўхтирим Юрокова,— деди у бундан жонланиб.

— Бунақа ҳодиса тез-тез бўлиб турадими? Яъни... жойингизга қайтиб бормаслигингиз?

— Унчалик тез-тез эмас... Бормай қолганимда дўхтирим уришмай-дилар. Бошқа дўхтирлар, албатта, уришади. Айниқса, Стрезов дегани бор, нуқул: «Бу ер пансион эмас, касалхона!» дейди.

Мен жилмайдим шекилли, у шошиб илова қилди:

— Тушунаман, тартиб бўлиши керак. Лекин қочмасдан туrolмайман, Юрукова ҳам бунинг менга фойдаси бор деб ўйласа керак. Ҳамма қатори бўлишини ким ҳам истамайди, дейсиз?

— Сиз ҳамма қатори эмасмисиз?

— Тўлиқ маънода ҳамма қатори эмасман. Ахир хуружларим бўлган-ку! Шахснинг иккига бўлинишини эшитгансиз, албатта? Аммо, мен, ўша аҳволга тушганимда ҳам, бари бир қайси рости қайсиниси хаёл эканини билиб тураман.

Ўтмишини эслаш қийин шекилли, чеҳраси тундлашди. Ёқимсиз мавзудан чалгитишим лозимлигини сездим...

— У ерга сизни ким таклиф қилганди? Мен ресторанны назарда тутяпман.

— Ҳеч ким.

— Қанақасига ҳеч ким?

— Шунақа... ҳеч ким! Чиройли жойда, ясанган одамлар орасида ўтиргим келиб қолади баъзан. Шунда ўзимни чиройли ва рисоладаги одам деб ҳисоблайман. Тўғри, рисоладаги одамлар бунақа истакларини тизгинлай олишларини биламан. Аммо мен буни удда қилолмайман, шунинг учун мукамал одам ҳисобланмайман. Хуллас, ресторанга кирдим-да, биринчи кўринган столга бориб ўтирдим. Оппа-осонгина. Ўтирганларнинг ҳар бири, буни шерикларимиздан биронтаси таклиф қилган шекилли, деб ўйлади.

— Оппа-осон эмас,— илова қилдим мен.

— Сизга ўхшаган маданий одамлар учун осонмас. Биз эса оддий одамлармиз. Машинангизга ҳам шунинг учун чиқиб олдим. Бошқа иложим йўқ эди.

— Тўғри,— дедим мен бу сафар ҳам жуда юмшоқ қилиб.— Хўш, тўғрисини айтинг-чи, «Кастилия тунлари»ни қандай қилиб топдингиз,— сўрадим яна бир оз жимликдан сўнг.

— Билмайман!— деди у истар-истамай.— Ўзим ҳам тушунмайман қанақа бўлишини... Тушунишни нима кераги бор ўзи?

Ундан бошқа гап чиқмаслигини сездим. Шунинг учун мулозаматни йиғиштириб қўйдим-да:

— Шу ерда — холлда ухлайсан. Чойшаблар мана бу шкафда. Жой солишни ўзинг эпларсан, деб ўйлайман...— дедим.

— Албатта,— жавоб берди у хижолат бўлиб.

Аммо юзига қараб, анча енгил тортганини фаҳмладим. Қизнинг юзи жуда очиқ, маъноли бўлиб, ичидан ўтганини шундайгина уқиб олиш мумкин эди. Унинг нимага енгил тортганини ҳам тушунгандим: бугун тунаш учун ҳақ тўлашдан у озод эди.

Мен оромхонага чиқдим, лекин анча вақтгача ухлолмадим. Унинг ақл бовар қилмайдиган даражадаги ички сезиб олиш қобилиятининг сабабини топмоқчи бўлардим. Тўғри, чалган куйим испанчага ўхшарди. Лекин бу ўхшашлик билинар-билимас даражада бўлиб, уни оҳангларнинг айрим парчаларидан ва фақатгина мутахассис одамгина аниқлаши мумкин эди. Кастилия тунлари ҳақида эса гап бўлиши мумкин эмасди, чунки Кастилия тунларининг ўзи қанақа бўлишини билмасдим. Мадриддаги тунларни барча сайёҳлар каби қовоқхонама-қовоқхона юриб ўтказгандим. Юлдузларни кўраман деб осмонга бирон марта ҳам қарамагандим. Кўрганимда нима? Мадрид осмонининг София ва Париж осмонидан ёки бошқа шаҳарларнинг осмонидан ҳеч қанақа фарқи йўқ. Тунлар-чи? Тунлар ҳам шу. Бу бир қолипдаги қовоқхоналар, бир қолипдаги ичимликлардан иборат бир қолипдаги дунёда тунлар ҳам бир хил. Турли мамлакатлардаги ичимликларнинг ранги, мазаси турлича бўлгани билан, улардан пайдо бўладиган коктейл бари бир бир

лил. Виа Венетадаманми ёки Елисей майдонларидами мен учун фарқи қолмаганди. Шунинг учун жаҳонгашталикка бўлган илгариги қизиқишим ҳам йўқолганди.

Йўқ, тўхтанг, бир марта Кастилия туини кўрганман, шекилли. Ҳа, рост. Қаранг-а, эсимдан чиқиб кетай депти. Куйимдаги асосий оҳанг ёки унинг номи ўшанда туғилганмикин? Буни аниқ эслолмайман, аммо ўша тун хотирамга жуда яхши ўрнашиб қолган. Биз савдо-сотик ваколатхонасининг машинасида экскурсиядан қайтардик. Қош қорайиб, осмоннинг ҳам ранги ўча бошлаган пайт эди. Деразалардан шуъла соча бошлаган илк чироқлар шоссе бўйлаб орқада қолаётган уйларнинг пешрўйларини элас-элас кўзга чалинтирарди. Хароброқ ва ифлос бир ресторанга кирдик. Унинг деворлари яланғоч, оёқ остида чайналган балиқ бошлари, суяклари, қисқичбақаларнинг пуштиранг тангачалари, думлари эзгиланиб ётарди. Турган гап, бу ерда биронта ҳам турист йўқ эди. Фақат бир неча валакисаланг йўл ишчилари барнинг пештахтаси олдида туришарди. Жомакор ва сариқ каска кийган бу йигитлар ичиб олишганига қарамай, ўзларининг испанча мижозларига, қизиқ-қонликларига қиёсан анча босиқ эдилар. Афтидан, сариқ соч, кенг юзли, немисифат беканинг шу ердалиги уларни тушовлаб турарди. Бека анча ёшга борган аёл эди. Қоламизми-кетамизми деб энди тарадудга тушган пайтимизда унинг жарангдор овози эшитилди:

— Марҳамат, жаноблар, марҳамат! Буюринглар!

Бирданига тўртта муҳожир! Бундай имкониятни қўлдан бермаслик керак-да. У бизга пешвоз чиқиб, иккиланишларимизга чек қўйди. Бека жиндек ғилайроқ бўлиб, бу уни ёқимтой қилиб кўрсатарди.

— Ҳовлида ўтирсак бўладими?— сўради йўлбошловчимиз.

— Хоҳишларингиз, жаноблар,— жавоб берди бека табассум билан,— бу ерда колбаса иси, ташқарида эса бензин анқиб ётибди.

— Майли, бир кўрайликчи.

Кенг ёғоч стол атрофига ўтирдик. Унинг усти хазон ва қуш ахлатларига тўла эди. Донья Пелаяй буларнинг ҳаммасини унчалик тоза бўлмаган латта билан сидириб ташлади-да, қоғоздан қилинган чиройли дастурхон ёзди. Биз ўткир, хушбўй, ранги коньяк рангини эслатадиган херес виноси буюрдик. Бека гўзал бир шишани азиз қилиб кўтариб келди-да, авайлаб столимизга қўйди.

— Бисотимдагининг энг яхшиси!— деди у ғурур билан.— Ичаверинглар, азизларим, ош бўлсин!

Асл испан хереси — жуда ажойиб вино. Биз иккинчи шишани ҳам бўшатдик. Ҳатто, қондан қилинган колбасадан ҳам тотиндик. У ичи мум ва тилла қўнғиз қуртлари билан тўлдирилганга ўхшарди. Мазасини кўриш учунгина оғзимга текказдим. Биз томонларда Исо таваллудига атаб қилинадиган қон колбасага жиллақурсаям ўхшамасди. Биз жимгина ўтирардик. Қош қорайган, кеча ойсиз эди. Бошимиз узра чарақлаб турган катта-катта Кастилия юлдузларини ўшанда кўргандим. Ҳа, ўшанда. Аммо, анча кейин калламга келган оҳанг бу юлдузлар эмас, балки тилларанг қадис виноси шарофати билан пайдо бўлганди.

Хўш, бу қизнинг миясига куйнинг Испанияга тааллуқлиги ҳақидаги фикрлар қаердан келганикин? Балки ростдан ҳам қаердан келганини ўзи билмас? Ғалвир каби тешик-тешик бўлган бу каллага нималар кирмайди дейсиз? Ниҳоят, мен ухлаб қолдим. Эрталаб уйғонганимда эса, қиздан ном-нишон қолмаганди. Агар у шошилинича одеялни диванга тескари тўшаб кетмаганида, буларнинг барини туш деб ўйлаш мумкин эди. Хат-пат қолдирмаганмикин, деб у ёқ-бу ёқни қарадим. Йўқ. Ундан нима ҳам кутиш мумкин? Лекин мен, бари бир, қалбимда қандайдир бўшлиқ сездим. Мана шунақа гўлнинг аҳволига тушиб қолаверганим сабаблиям инсонларга одамгарчилик қилишни ёқтирмайман. Одамгарчилик кишиларнинг қанчалик қимматли фазилатлари бўлиб кўринмасин, менимча, унда қандайдир аламли, изтироббахш бир нима бор эди.

Шундай қилиб уч кун ўтди. Аниқроғи, уч ғалати кун. Жинни қиз ҳақидаги хотираларни қанчалик қувишга тиришмай, унинг нимасидир менга ёқиб тушганди. Турли бемаъниликлар қилаётганим устида ўзимни тўхтатиб қолардим. Неча марта машинанинг тезлигини алмаштиришда адашиб кетдим. Росмана галварсга ўхшаб концертга галстуксиз кириб борибман. Бир марта эса, уйга келяпман деб ўйлаб, аввалги хотиним турадиган уйга борибман. Ҳар қандай касал, ҳаттоки бод ҳам юқумли дейишарди. Ростмикан, деб ўйлаб қўйдим. Ишқилиб, бошимдаги баъзи бир нарсаларнинг тартиби бузилганлиги аниқ эди.

Шанба куни кечқурун, гарчи бу сафар ёлғизлик юрагимни сиқмаган бўлса ҳам оёғим яна тунги ресторан томон тортаверди. Худди ўша столга бориб ўтирдим. Аммо бу гал ресторан гавжум бўлиб, тап-сўзларнинг меъдага тегувчи оҳанглари тобора кўпроқ таъқиб қиларди. Бу ерга келишимнинг сабабини ўзимча тан олишни истамасдим. Нега дўстларимдан биронтасини бирга олиб келмадим. Дўстларим йўқлиги учунми? Ёки қандайдир сирли илинжим бормиди? Буни ўйламасликка тиришдим. Аммо у ҳозир келиб қолса нима қилардим, деган хаёл бари бир фикримдан лип этиб ўтди. Ҳа, у ҳозир, ўша ойнаванд эшик ортидан, ўша кунги аҳволда — туфлисини қўлантаёқ кийган, юбкаси ғижим бир алфозда кириб келса-я! Афтидан, айни шу асно орқа эшикдан секингина қочиб қолардим. Менга ўхшаган уятчан одамдан бу ишни кутса бўлади.

Уйга мутлақо ҳушёр, кайфсиз қайтдим. «Кастилия тунлари»ни яна секингина чалиб кўрдим. Машқим паст бўлгани учун куй менга ҳеч ёқмади. Гўзал, силлиқ, лекин юксиз бир лавҳалар. Ўзимга ўзим адолатсиз баҳо бердим-ов, чунки ҳақиқий гўзаллик бемаъни бўлиши мумкин эмас.

Душанба куни институтга, доктор Юруковага сим қоқдим. Мен бу аёлнинг исми шарифидан бўлак ҳеч нарса билмасдим. Ҳаттоки, унинг мавжудлигига ўзи гумоним бор эди. Вазмин, юракдан чиқувчи, текис овозни эшитганимда, уялганимдан трубкани қўйиб қўйга ҳам дедим. Жамики айтишим мумкин бўлган изоҳларим ҳозир ўзимга сохта ва аҳмоқона туюларди. Жилла бўлмаса номимни ҳурмат қилар, деган биттаю-битта умид қолганди.

— Ҳа, сиз ҳақингизда эшитганман,— деди у зигирча ҳайрон бўлмай,— Доротея гапириб берди.. Нега энди, марҳамат, келинг Сизда гапим ҳам бор.

Деразаларига панжаралар қоқилган бу эски ва қайғули бинони, эҳтимол, кўпчилигингиз кўргансиз. Ажойиб дарахтлар, соя-салқин хиёбонлар оралаб сайр қилиб юрган, дунёда олис юлдузлар каби четлаштирилган ожиз бандалар ёдимда сақланиб қолган. Улар ўз фикру хаёлларидаги оламнинг ниҳоятда муҳимлигига ишонган, лекин гўдаклардек соддадил росмана жиннилар эди. Бу ерга бир келганимда улар менга шунчалик унутиб бўлмайдиган таъсир кўрсатгандиларки, эшакемининг давоси борлигига қарамай, иккинчи бор йўлашга юрагим бетламаганди. Ҳозир ҳам касалхонага яқинлашарканман, жисму жоним қандайдир ҳурмат ва ҳаяжонга тўла эди.

Аммо кўрган нарсаларимдан ҳафласам пир бўлди. Бекат жуда гавжум бўлиб, машиналар бетиним келиб-кетиб турар, шаҳар ақлдан озганлар ва асабий касал кишиларга тўлиб ётганга ўхшарди. Худога шукрки, кираверишда эшикбон йўқ экан. Янги иморат кўзимга жуда бесаранжом, хунук ва харобага ўхшаб кўринди. Барча замонавий бинолар каби буниси ҳам қурилиб битмасидан аввал эскириб бўлганди. Аксига олиб Юрукованинг кабинети қаердалигини ҳеч ким билмасди. Қаватма-қават гангиб юрар эканман, кўз олдимда, худди от ўйиндагидек, одамларнинг оқими айланарди. Айниқса, йўл-йўл пахмоқ матодан кийим кийган касаллар менга қаттиқ таъсир этди. Башаралари жиддий бўлгани учун улар одамдан кўра кўпроқ жунини қирқиб, кейин жой-жойига тарқатиб юбориш учун тўпланган қўйларни эслатар-

ди. Уларнинг орасида қўлида ручка ушлаган, юзлари ташвишли врачлар у ёқдан-буёққа юришар, бир-бировлари билан саломлашишмас ҳам эди.

Ё мен ҳаддан ташқари таъсирчан бўлиб қолганман, ё роялимни завқ билан тинғиллатиб юрган давримда дунё жуда ўзгариб кетган. Ниҳоят, паканагина бир ҳамшира сонсиз-саноқсиз, на рақами, на ёзуви бўлган эшиклардан бирини, мана шу Юрукованики, дея кўрсатиб қўйди. Тақиллатиб ичкари кирдим. Сирасини айтганда, кирадиган жойнинг ўзи йўқ эди. Товуқхонадай бир каталак; битта суйанчиқли узун курси, иккита стул, ёзув столи хизматини ўтайдиган юмалоқ бир радибало турарди. Стол қачондир мой бўёқда бўялган, ҳозирда кўп жойи кўчган бўлиб, ушланаверганидан яғири, олапеси чиққан ошхона столини эслатарди.

Қасалхона халатини кийган, ўрта ёшлардаги аёл шу столнинг ортида ўтирарди. Аёлнинг орқасида эса, соқчига ўхшаб, суюқ кислороднинг каттакон баллони қўққайганди. Ийманиш ва тажангликдан аввалига уни яхшилаб кўра олмадим ҳам. Ғўлдираб исми шарифимни айтгандим, аёл бош ирғаб, ўтиришимни сўради. Хонанинг торлиги туйфайли иккала стул ҳам тескари қилиб тираб қўйилганди, шунинг учун курсига ўтиришга тўғри келди. Унга яхшироқ разм солдим. Ёши элликларга борган аёл; юзи асаларининг муми рангида эди, аммо унда мутлақо асал асорати кўринмасди. Аёлнинг юзи шу даражада силлиқ, қонсиз ва ажиндан ҳоли эди, бамисоли паноптикум¹даги мум ҳайкалларнинг ифодасиз афтига ўхшарди. Қизларникидай дуркун кўкрагининг диккайиб кўзга ташланиши, шам ёғидан ишлангандек думалоқланиб қотиб турганлиги эса бу таассуротни янада кучайтирарди.

Аёл стулга ястанди-да, кутилмаганда кулиб юборди. Негалигини билмайман-у, аммо ўша сонияда аёлнинг кулгиси менга қандайдир мудҳиш ва захарханда туюлганди. Бу кулгининг қувноқ ва беғараз бўлганлигини кейин сезганман. Асабларим таранг тортилгани учун Доротея иккови маккорона усталик билан тузган тузоққа тушиб қолмадиммикан, деган шубҳага бордим.

— Хавотир олманг, ўртоқ Манев,— деди у,— ҳеч қанақа даҳшатли гап эшитмайсиз.

— Хавотир олаяпти деб ким айтди сизга?— сўрадим мен босиқлик билан.

— Авзойингиздан сездим. Менимча, сизда асабийликнинг аниқ белгилари бор.

— Маъзур тутадилар, мен бу ерга даволангани келганим йўқ!— дедим адоватли оҳангда.

— Биламан,— жавоб берди у.— Хўш, ҳарҳолда айтингчи, нимага келдингиз?

Унинг саволи мени гангитиб қўйди. Суҳбат анчагина қўнгилли бўлади деб ўйлагандим. Унинг бунақа кескин бошланганига ўзим айбдор эканлигимни сезмасдим ҳам. Бунинг устига, биз гаплашаётганимизда эшикдан бир неча бош суқилиб-чиқиб турди, касалхонанинг оқ халатини кийган қандайдир нусхалар кимларнидир сўрашди. Назаримда, бу каттакон бионинг ичида биронта одам ҳам ўз жойида ҳеч қачон ўтирмайдиганга ўхшарди.

— Мен Доротея, унинг саломатлиги ҳақида гаплашмоқчи эдим,— дедим.— Албатта, агар бу даволаш тажрибасига номувофиқ келмаса.

— Бу хусусда ҳеч қандай сир йўқ,— деди Юркова.— Аммо Доротея сизни анча ҳаяжонга солганга ўхшайди.

— Агар мени қўрққан деб ҳисобласангиз...

— Хўш, машинада-чи?

— Ҳаммасини сизга айтиб берибди-да.

— Шартимиз шунақа бўлган,— деди Юркова.— Сиз ўша куни жуда адолатли иш тутгансиз. Одамгарчилик қилгансиз. Шунинг учун

¹ Паноптикум — музей; мумдан ишланган қиёфалар кўргазмаси (тарж.).

сиздан ҳеч нарсани яширмайман... Хулласи калом, у ҳозир соппа-соғ. Мен уни беш-олти йилдан бери кузатаман. Аҳён-аҳёнда шизофрения¹нинг энгил хуружлари бўлиб туради, албатта. Сизга тушунарлироқ бўлсин учун мен хуружларни хаёлнинг опқочиши, хаёлга берилиш, деган бўлардим. У ўзини ўқийдиган китобларидаги қаҳрамонлардан бири деб ўйлайди. Масалан, «Тамаки»даги Ирина ёки «Хўрланганлар»даги Козетта... Сўнгги марта у Таис қиёфасига кирди. Афсуски, мана шуниси анча узоқ чўзилди. Аммо, олти ойдирки, ҳеч қанақа четга чиқиш, қайталаш йўқ.

— Ҳеч ҳам-а?

— Шундай деса бўлади.

— Сизнингча, касалликнинг сабаби нима?

Юрукова менга нигоҳини худди найзадек қадаб, тезгина бир қараб олди. Бу қараши кўпроқ олмоснинг шишага бир тегиб кетганига ўхшарди.

— Буни ҳам сизга айтаман,— деди у вазмин оҳангда.— Ҳа, билиб олганингиз яхшироқ деб ўйлайман. Ёшлигида унинг қалби икки марта жуда қаттиқ зарбага учраган. Ун бир ёшлигида кўзи олдида отасини энгил машина босиб кетган. Отаси шу заҳоти жон берган. Онаси эрга теккан. Янги оиладаги ҳаёт ҳам чидаб бўлмас даражага етган... У амакиси билан тура бошлаган. Ун уч ёшлигида, яъни балогат ёшига кира бошлаган пайтда, амакиси уни зўрламоқчи бўлган.

Юрукова бир дақиқача тўхтади. Унинг юзи тундлашганди. «Даҳшат, даҳшат,— дедим ичимда гангиб қолиб.— Сўрамасам бўларкан».

— Бари бир,— деб гапида давом этди Юрукова,— менимча, унинг касалига сабаб бу эмас. Тўғри, ҳаммасининг алоқаси бор. Ўзингиз ҳам тушунсангиз керак... Баъзи бир ирсий асоратлар ҳам таъсир қилади... Аммо ҳозир Доротеянинг аҳволи жуда яхши, туф-туф, кўз тегмасин! Ишқилиб, бошқа биронта сабаб билан яна бир кори ҳол туғилмаса бас.

Юрукова менга қарамай жим бўлиб қолди. Мен унинг гапидаги огоҳлантирувчи оҳангни сездим.

— Нега уни чиқариб юбормайсиз?— сўрадим мен.

— Ҳўш, қаерга боради у? Амакисиникигами? Ёки ўгайдан баттар онасиникигами?.. Уни бу ерда ушлаб туриш учун ҳар хил баҳоналарни рўкач қилдим. Илмий-текшириш ишларимга керак, дедим... Аммо, ҳаммиша бунақа бўлиши мумкин эмас. Бу ердаги шарт-шароит унинг учун хавфли бўлиб бормоқда. Қизнинг келажагини ўйлашнинг ўзи қўрқинчли.

Мен ҳам сал қўрқдим. Яхши билмаган йўлга юриб энгилтаклик қилмадимикан? Бу ёқларга нимага келдим ўзи — дарду ҳасрат ортириш учунми? Қандай қилиб қутулиб кетишнинг йўлини энди излашга тушгандим, Юрукова тўсатдан савол бериб қолди:

— Сиз ҳам бирон нарса демоқчи эдингиз шекилли?

— Ҳа-я...

Мен Доротеянинг «Кастилия тунлари» номини билиб олганлигини ўзимни ёлғондан серҳаяжонликка солиб сўзлай бошладим. Лекин ақлим бовар қилмаса-да, юрагим билан аниқ сездимки, ахборотим Юруковани унчалик ажаблантирмади. Ҳозир эсласам, ўшанда жуда палапартиш гапирган эканман.

— Ҳайрон қоладиган жойи йўқ,— деди Юрукова осойишта.— У сизнинг хаёлингиздан ўтган фикрни уқиб олган. Аввалига унинг бу хусусияти мени ҳам лол этганди, лекин кейин кўникиб кетдим.

— Ҳайрон қоладиган жойи йўқ деяпсизми?— сўрадим унга ажабланиб қараб.

— Телепатия — бекорчиликдан чиқарилган нарса эмас... Доротеяда баъзан-баъзан, аммо фикр ўқишнинг ўта зўр ҳоллари бўлиб туради. Қим биледи дейсиз, телепатия бир неча асрлардан кейин одам-

¹ Шизофрения (лотинча)— шизо-парчаланиш, френ-ақл. Рухий касалликнинг бир тури (тарж).

лар ўртасидаги оддий муомала воситаси бўлиб қолиши ҳам мумкин.

— Бир неча асрлардан кейин бўлиши мумкин,— дея гудрандим.— Лекин биз ҳозир йигирманчи асрда яшаймиз... Ўзи Доротея Кастилиянинг қаердалигини билмаса ҳам керак.

— Бунақа беписандлик билан қараманг унга. У жуда кўп ўқийди. Тўғри, ҳозирча Доротеяга роман ўқишни ман қилганман, айниқса, яхши романларни. Бошқа нарсалардан у қўлига тушганини, ҳатто менинг тиббиётга оид китобларимни ҳам ўқийди. Ҳофизаси жуда кучлилигидан баъзи масалаларни менинг ҳамкасбларимдан ҳам яхшироқ билади.

— Афтидан, бу унга унчалик қийин бўлмаса керак?— жилмайдим мен.

Аммо Юрукова менинг шамамни тушунмагандек давом этди:

— Шунинг ҳам айтиш керакки, унинг хотираси оддий ёд олишгагина кучли эмас. Билими ёки мантиқий фикрлаш қуввати ожизлик қилиб қолганда савқи табиийси ҳам унга катта ёрдам беради. Умуман, Доротея жуда ажойиб қиз. Ўзига хос феъли, ўжарлиги бор...

Доротеянинг бундай хусусияту фазилатлари борлигини ҳеч кутмагандим, шунинг учун:

— Менга у жуда мўмин бўлиб туюлганди,— дея илова қилдим.

— Ундай эмас. Лекин уни сурбет дейиш ҳам нотўғри бўларди. Уни нимжон деган ҳаёлга борган бўлсангиз ҳам янглишасиз. Доротея жисмонан ҳам пишиқ. Пресс ишларини осонгина бажаришини кўриб, ишидагилар ҳам ҳайрон қолишади.

— Айтмоқчи, қаерда ишлайди у?

— Устахонада. Деталларни штамп қилади. Ишқилиб, шунга ўхшаган бир нарса билан машғул. Росмана ишдака иш. Лекин, менимча, унга унчалик тўғри келмайди. Ҳамиша бир хил ҳаракатлар талаб этилади, тасаввурот, мия ишлатилмайди. Унинг шуури эса жуда жонли, ҳамиша янгилик истайди. Уни нима биландир тўлдирди керак. Шунинг учун сиздан илтимос қилмоқчи эдим... Таниш-билишингиз сероб одамсиз, унга биронта мос келадиган иш топиб беролмайсизми?

— Масалан, қанақа?

— Масалан, қўғирчоқ ясаш ёки ваза, талинка, финжонларга безак солишми. Доротея — қўли гул қиз.

— Майли, ҳаракат қиламан,— дедим.— Фақат унга ҳозирча айтмай туринг. Мабодо бундай иш топилмаса, хафа бўлиб қолади.

— Хафа бўлмайди. Қаерда ишлаши, қанча маош олиши унга бари бир. Пул — унинг учун оддий қоғоз. Тирикчилик масалаларида жуда ноқобил, уқувсиз.

— Унчалик эмас! Ўша тунда у вазиятни жуда аниқ англаган.

— Унда савқи табиийси кўпроқ иш берган. Ақлнинг кучи етмаган жойда табиат яширин ва сирли кучларни ишга солади. Мен ўзимнинг беморларимда бу ҳолни жуда кўп кузатаман ва афсуски, врач сифатида уни тушунтириб беришга қурбим етмайди.

Қасалхонадан бутунлай эсанкираган аҳволда чиқдим. Юрукованинг сўнгги гаплари кетимдан худди сурбет тиланчидек эргашиб келишарди. Улардан машинага ўтирганда қутуларман деб ўйловдим — бўлмади. Орқа ўриндиққа жойлашиб олишиб, ўзларининг бемаъни савол ва гумонлари билан менга азоб беришни давом эттираверардилар. Радиони баралла қўйганимда ҳам натижа ўша-ўша бўлди. Агар, доктор Юрукова айтгандек, табиат ҳақиқатан шунақа тадбиркор экан, ўзимга қолгандаги бўлаётган ишларига ақлим етмасдан хуноб эдим.

4

Яна бир ҳафта ўтди. Бунинг ичида мен эришган бирдан-бир муваффақият шу бўлдики, уйимдаги ёлғизлик бирданга ва батамом қувиб чиқарилди. Бир ўзим яшамасдим энди. Хаёлимдами, ён-веримдами, ишқилиб, кўзга кўринмаган ҳолда Доротея мен билан бирга эди. У билан боғлиқ хотиралар ёқимсиз бўлгани учун мен уларни ҳайдашга ҳаракат қилардим. Шунда уларнинг ўрнида қандайдир чўкинди қоларди. Ру-

ҳимдаги бу туйғу оғир ва нотиниқ бир чўкинди бўлса ҳам, бари бир қандайдир тирик ҳиссиёт эди. Бу қанақа туйғу? Аччиқ гинахонликми ёки ўзимнинг одатий лоқайдлигимдан уялишми, аниқ айтиб беролмайман. Кўпинча хаёлан суҳбат қураётганимни илғаб қолардим. Йўқ у билан эмас, ўзим билан. Нима бало бўлганини аниқлаб олишга кўп тиришдим. Ёлғиз эмаслигимни ҳисобга олмаганда бошқа ҳеч нарса ўзгармапти. Доротея ёлғизлигимни қувиб юборипти. Бу яхши. Лекин ёлғизликнинг ўрнини ўзи эгаллаб олганди. Аввал мени қийнайдиган ёлғизлик ўрнини энди гарангсиз банд қилганди.

Бир куни кечаси уйқим келмай, у ёқдан бу ёққа ағдарилиб ётарканман, унинг юзини эслашга ҳаракат қилдим. Тавба! Қиёфасидаги биронта белгини аниқ эслолмасдим. Агар уни кўчада бошқа кийимда кўрганимда, танимаслигим ҳам мумкин эди.

Йўқ, унинг юзи ўзига хосликдан холи деб айтиш мутлақо нотўғри. Бурни узунроқ, лаблари юпқароқ ва қонсиз, сочлари Мона Лизаникидек тўппа-тўғри... Лекин бари бир, бу эслаганларим аниқ унинг қиёфасига тааллуқлидек эмасди. Унинг юзи худди дарёнинг сатҳига ўхшарди. Дарёнинг сатҳида эса гоҳ қуёш нурларининг жилвалари, гоҳ эса кўкдаги булутлар кўринади. Доротеянинг чеҳраси ана шунча, ташқи дунёни акс эттирарди-ю, аммо ўзининг ботинидаги ҳеч нарсани намоен қилмасди. Шу ўзгарувчанликда унинг тушуниксиз мафтункорлиги мужассамлашганди.

Доротея билан биринчи марта учрашганимдан бери бир йил ўтди. Ҳозир у ўлган. Энг даҳшатлиси ва мен минг афсус-надоматлар билан тан оладиган ҳақиқат шуки, иккаламиз шунча ғаройиб, ақл бовар қилмайдиган саргузаштларни бошдан кечирган бўлсак ҳам, унинг юзини аниқ эслолмайман. Хотирамда юз қиёфаси сақланмаганидек, ундан эсдалик бўлиб ҳам ҳеч нарса қолмаганди. Ҳатто бир куни кўрганим — гилос сувидек оч қизил, суюқроқ қонидан бир томчиси ҳам. Гарчи аввал бу дунёдаги бетимсол бир қиз бўлган бўлса-да, энди у йўқ, гўё дунёга келмагандек. Гўёки бир тушдай, иситмада алаҳлашдан пайдо бўлган тасаввурдек. Энди, орадан шунча вақт ўтгандан кейин, ҳамма нарсадан шубҳаланиш, ҳеч нарсага ишонмаслик ҳам мумкин. Фақат Доротеянинг ростдан ҳам бир пайтлари мавжуд бўлганлиги бундан мустасно, албатта.

Хуллас, тақдир тақозоси билан деганларидек, Юрукова мендан илтимос қилган ишни тўсатдан, тез ва осон топдим. Шу заҳотиёқ унга сим қоқдим. Юрукова севиниб кетиб, ҳозирнинг ўзидаёқ Доротеяни юборишга ваъда қилди. Аммо Доротея бир неча кунгача кўринмади. Ўша кунлари мен орзиқиб кутиш билан яшадимми ёки кўрқув биланми — аниқ билмайман. Аммо ҳеч қачон ўшандагидек эсанкирамаганман. Ақлим: шошма, бу дунёда шошадиган жой йўқ, одамнинг ҳамма нарсаси ўлчаб берилган, дерди. Шунинг учун бесабрлигимга ҳай бериб. Юруковага иккинчи марта сизм қоқмадим. Барисини тақдирнинг ўзи ҳал қилсин, демакки, уни ниқташнинг нима ҳожати бор.

Ниҳоят, кунлардан бир кун Доротея пайдо бўлди. Кутганимдек, сим қоқди.

— Ўртоқ Манев, сизмисиз?

Унинг овозини дарров танидим.

— Нега шунча кундан бери кўринмадинг?

Афғидан, қатъий оҳангда гапирганим уни довдиратиб қўйди.

— Йўқ, унақа деманг, мен бир неча марта телефон қилдим.

Ўшанда у мени алдаяпти деб ўйлагандим. Кейин эса бир нарсага амин бўлганманки, инсоннинг камчиликларидан бири бўлган алдаш хусусияти Доротеяга энг номутаносиби экан.

— Қачон?

— Тушлик пайтларида.

Албатта, бу пайтда мен ҳам овқатланардим.

— Ҳа, яхши,— дедим мен.— Ҳозироқ олдимга етиб кел, сенга битта хушxabарим бор.

— Ҳозир боролмайман-да,— деди у ийманиб.— Ишдаман, автотелефон қилаяпман.

— Ҳаммасини ташла-да, бу ёққа кел,— буйруқ бердим мен.— Сенга бошқа иш топиб қўйибман.

У бир оз иккилангач, рози бўлди. Эслашимча, ўша куни ҳаво совуқ эди. Доротея, ўша эски либосда, кўкариб кириб келди. Назаримда, бу кўкариш совуқ оқибати эди, у истироҳат боғидаги ўриндиқлардан бирида тунаганга ўхшарди. Шунинг учун бўлса керак, менга унинг бўйи янада узунроқ туюлди. Дум-думалоқ кўзлари, бурнининг узунлиги билан у ҳамиша ҳайрон, андитабиат одамга ўхшарди. Доротеяни гўзал дейиш қийин эди. Аммо кўримсиз, оддий дейиш ҳам инсофдан бўлмасди. Кейинроқ ресторанларга бирга кириб юрганимизда, уни биринчи марта кўраётган дўстларим ва танишларимнинг қарашларида қизиқиш, хайрихоҳлик борлигини сезгандим.

— Қанақа иш?— деб сўради у остонадалигидаёқ.

— Нота кўчириш... Илгари бунақа иш билан ҳеч шуғулланганми-сан?

— Йўқ. Лекин шу ҳам иш ҳисобланадими?— ҳайрон қолганча чўзиб сўради у.

— Ҳисобланади. Ҳамма ишдака иш. Қўрқма, ўрганиб кетасан... Қобилиятинг зўр-ку.

— Қизиқ,— деди у ўйчанлик билан,— нота. Яхши. Қаерда?

Музыка нашриётида дўстларим ишларди, Доротеяни у ерга жойлаш мен учун қийин эмасди. Ундан ташқари, қайси замонавий қиз қандайдир нуқтаю диезларни деб кўзларини ишдан чиқаришга рози бўларди? Нота кўчириш— сердиққат, серсинчков, қимирламай ўтиришни талаб қиладиган иш. Нима учундир, Доротея бу ишни уддасидан чиқади, деб ўйлардим.

— Майли, мен ҳозироқ киришаман!— деди у кўтаринки кайфиятда.

— Бўпти, бугуноқ сени нашриётга олиб бораман. Ҳеч бўлмаганда директор билан таништираман!

Лекин унинг уст-бошига бир қарашдаёқ, шошилганимни пайқадим. Гижим юбкачаси, кўкариб кетган юзлари — туриш-турмуши инкилобдан аввал кўчада гул сотадиган қизларни эслатарди.

— Бошқа нарса кийиб олсанг бўлар, а?— сўрадим мен.

— Йўқ. Ҳамма нарсаларим дугонамникида.

— Бор, бўлмаса, олиб кел.

— Йўқ, олиб келолмайман!— унинг юзи тундлашди.

— Пулинг борми?

— Бор, бир неча кундан кейин ойлик беришади.

— Бўлмайди. Ҳаммасини бугун сотиб олишимиз керак. Мен сенга қарз бериб тураман, кейин қайтарарсан.

— Албатта, қайтараман,— деди у дарров.

Аввалига бир ўзини жўнатмоқчи бўлдим-у, кейин фикримдан қайтдим. Нашриётга ишга кираётган қизларнинг қиёфаси қандай бўлиши кераклигини ундан кўра мен яхшироқ билардим. Бундан ташқари, бу ишнинг ҳаммасини ўз қўлим билан қиламан, деган қандайдир ҳаяжонли истакка чулгангандим. Қизиқ, илгари бунақа истак менда ҳеч қачон уйғонмаганди-ку? Уни «Валентина» магазинига олиб бордим. Олиб берган кўйлагим иссиқ, деярли қишлик кўйлак эди. Лекин мен бугун уни иситиб кўйишни жуда хоҳлардим. Кийиб кўриладиган хонадан чиққанда юзи ўйчан бўлиб қолганди.

— Чиройликми?— сўради у ийманиброқ.

Яхши матодан тикилган бўлса ҳам одми, тайёр кўйлақлардан бири эди. Шунга қарамай, унинг манекенларникидек сарвқоматига жуда ярашиб тушганди. Кўйлақдан ташқари туфли, яна бир-иккита майда-чуйда нарса олди. Бу орада бир неча магазинни айланди. Қизиғи шунда эдики, у буларнинг ҳаммасини оддийгина, худди шундай бўлиши керакдек қабул этарди. Бу менга сал алам қилди ҳам.

Ешлигимда қийналиброқ яшаганим учун неъматларни осмондан тушгандек, худди шундай бўлиши керакдек қабул қилувчи одамларни ёқтирмайман. Балки Доротея, ростдан ҳам, Юрукова айтгандек, пулнинг, нарсаларнинг қадрини тушунмас? Бирон марта ҳам бирор нарса ни неча пул туради деб сўрамади, чекларга ҳам қарамади. Пиво заводининг атрофига сочилган тариқни каптарлар, бу кимники, дея сурштирмай еяверганидек, у ҳам буларнинг барчасига табиий ҳолдек қаради.

Эрталаб нонушта қилишга улгурмаганим учун очиқиб қолгандим. Иккаламиз «Болгария» меҳмонхонасининг пивохонасида овқатландик, сўнг уйга қайтдик. Унга нота кўчиришни ҳафсала билан ўргатишга тушдим. Ҳатто «Кастилия тунлари»дан бир-икки сатр кўчириб кўрсатдим. Доротея диққат билан кузатиб турди-да, кейин ўзи кўчириб кўрди. Унинг ёзуви ўзимникига нақадар ўхшашлигидан лол қолдим. Хуллас, шу алфозда вақтнинг ўтганини ҳам сезмай, икки соатча шуғулландик. Соатимга қараганимда, олти бўлиб қолган экан.

— Менга қара, Доротея, мен мажлисга боришим керак. Соат тўққизларда қайтаман. Унгача сен кўчириш билан овуи, мени кутиб тур... Келганимдан сўнг бирон жойга овқатлангани борамиз.

— Бўпти. — деди у.

Ўйга соат тўққизда эмас, ўнда қайтдим. Мажлис жуда жўшқин ўтди. Гарчи бунчалик жўшқинликка арзимаса-да, муҳим масалалар кўрилди. Аммо кечикканимдан Доротея шунчалик даҳшатга тушгандики, ўзини йўқотаёзган эди. Нима учун мажлисдан чиқиб кетиш мумкин эмаслигини сира тушунмасди.

— Сени ўлдириб кетишдими деб ўйлабман, деди у ҳамон қўрқуви босилмай. — Кўчалар ишунақанги зимистонки!

— Ким ўлдирадди мени?

— Ким бўларди? Қарбонарийлар, — деди у комил ишонч билан.

Кўринишдан шуюм соппа-соғ одам! Доктор Юруковани бу муваффақият билан табриклайман! Яна у ўзининг ташвишларини менга ағдариш ниятида бўлса-я! Жуда зўр ғоя! Замоनावий, бой-бадавлат одам битта бахтсиз бечорага ғамхўрлик қилса қилибди-да! Лекин афтидан, Доротеянинг ўзи хатосини тушуниб қолди шекилли, хижолатга тушиб, қўшиб қўйди:

— Гапларим аҳмоқона... Қўрққанимдан шундай дедим.

— Қарбонарийлар ҳақида сенга кимдир роса валақлаган, — дедим норози оҳангда. — Улар умуман бунақамас.

— Биламан! — қўшилди у гапимга. — Битта бўлмағур китобдан кириб қолган-да, миямга.

Кейин Доротея менга синчковлик билан бир қараб:

— Доктор Юрукова сенга ҳаммасини айтиб бердимиз? — дея сўради.

— Ҳаммасиними, ҳаммасини эмасми, қаердан билай?

— Ҳеч бўлмаса, энг асосийларини айтдимиз?

— Менимча, айтди.

— Ҳа майли, айтса айтар, қўрқадиган жойим йўқ, — деди Доротея ачиққланиб. — Ҳеч нарса бўлмагандан кўра, ўзингни кимдир деб тасаввур қилиб юрганнинг афзал.

— Бу гапларни эсингдан чиқар. Яхшиси, қилган ишларингни кўрсат.

Унинг юзи ёришиб кетди ва менга бир даста нота қоғозларини олиб келди. Қоғозларни кўздан кечирарканман, назаримда, Доротея уларни қўлда кўчирган эмас, фотонусхасини олгандек туюлди. Унинг кўчирган саҳифалари мен ёзган асл нусханинг айнан ўзи эди. Аслида, ўзим ҳам чиройли ёзаман. Аммо унинг қобилиятига қойил қолдим. Бунақа иш қўлидан келган одам кўп нарсаларнинг уддасидан чиқади. Доротея ҳақидаги бу фикрим шунчалик тарқоқ бўлса-да, унинг ҳақиқатга қанчалик мослигини ўша пайтда ўзим ҳам билмасдим.

— Яхши, — дедим вазмин оҳангда. — Буни анча тез ўзлаштирибсан.

Доротеяни кўп мақтамаслик кераклигини, ҳар қалай, тушунардим.

— Албатта, китоб кўчириш бундан тузукроқ, — деди у. — Чунки буни ёзаётиб одам маъносини англамайди. Аммо, мен ҳалитдан сатрларни тўла-тўкис ёдлаб олаёпман.

Бу сафар унинг рост гапираётганига шубҳам йўқ эди. Ҳақиқатан ҳам, ёдламасдан туриб шунча нарсани бир-икки соат ичида кўчириб улгуриш мумкин эмасди.

— Менга буларни ўқишни ўргатасан, а? Илтимос!

— Бу осон ишмас.

— Ҳечқиси йўқ. Нима ёзилганини ўлгидай билгим келяпти. Балки жуда яхши нарсадир.

— Менинг ёзганларим ҳаммаси яхши, — дедим қулиб. — Овқатландингми?

— Йўқ, — жавоб берди у ҳайрон бўлиб.

— Хоҳлайсанми, бирон жойга борамиз.

— Ҳозирми? Йўқ, хоҳламайман. Уйингда ҳеч нарса топилмайдими?

Икки кишилашиб егани у-бу топдик: сарёғ, джем, иккитадан чала пишган тухум; фақат ноннинг суви қочган экан.

— Тишни синдиргудек, а! — дедим мен нонни кўрсатиб.

— Тишни синдирадими?— сўради у бирдан хафа бўлиб.

— Ҳазиллашяпман-ку!

— Ҳазилни ёқтирмайман,— деди Доротея.— Қайси ҳазил, қайси чинлигини ажратолмайман. Шунинг учун кулгили киноларга бормайман. Ҳамма кулган пайтда менинг йиғлагим келади. Онамнинг айтишича, мен болалигимда «Янги замонлар» фильмини кўрганамда йиғлаган эканман. Чарли Чаплинни ростдан ҳам машина тортиб кетди, деб ўйлаганман шекилли.

— Ким билади, балки сен ҳақдирсан.

— Албатта, ҳақман!— хитоб қилди Доротея.— Бир одамни туртишади, дўппослашади, балкондан итариб юборишади-ю, бунинг нимаси кулгили бўлади...

Умуман мантиқли фикр. Бировларнинг мусибатларидан очиқдан-очиқ ҳаҳолаб кулиш олқишга сазовор хусусият эмас.

Доротея, бошқа одамларга ўхшамаса ҳам, нақадар фақирона дастурхондаги кечки овқатимизни пок-покиза туширарди. Столга тухумларни қўярканман, Доротея уларга меҳр билан қараб:

— Биласанми, мен жуда кўп вақтдан бери чала пишган тухум емаганман!..— У вақтда отам тирик эди. У ҳам чала пишган тухумни жуда яхши кўрарди,— деди.

Доротеянинг бирдан ғужанак бўлиб, кўзлари хомуш тортаётганини сездим. Бугунги ажойиб ва муваффақиятли кундан кейин бу аҳволга йўл қўйиб бўлмасди. Мен холодильникдан бир оз ичилган «Каберне» шишасини олдим, столга қадаҳларни қўйдим.

— Менга қўйма,— деди у.

— Нега?— сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Доктор Юрукова рухсат этмайди.

На илож. Бир ўзимга қўйдим. Аммо Доротея шишадан кўз узмасди. Афтидан, у қаттиқ иккиланарди.

— Менга ҳам ярим қадаҳ қўй!— деди у ниҳоят.— Ахир ҳар кунини янги ишга ўтмайди киши. Қолаверса, вино заҳармас.

Унинг қадаҳига яримдан ошириброқ қўйдим. Албатта, одамгарчилик юзасидан шундай қилдим. Ҳар қалай, уни маст қилиш ниятида эмас. Лекин у винодан бир неча хўплам ичиб, кайфи ошиб қолди. Юзи қизариб, нигоҳида жиндек бўшашиш пайдо бўлди. Хотиним менинг кўзларимда бўладиган ана шу бўшашишга қараб, бир қадаҳми ёки уч қадаҳми ичганимни дарров билиб оларди. Доротея яна ҳам озгинлашиб, ингичкалашиб, ўтирган жойида чўзилгандек бўлди: у гўё новдали гулга айланганга ўхшарди.

— Бирам бошим айланиб кетдики! Майлими бориб ётсам?— деди у.

— Албатта... биз ахир эрталаб барвақт туришимиз керак.

Ҳар эҳтимолга қарши мен уни кираверишдаги хонага кузатиб бордим. Йўқ, юриши бинойидек равон эди. Фақат, орқасидан қараб, қулоқларининг олчадек қизариб кетганига назарим тушди.

— Ҳечқиси йўқ, ётиб ухла!.. Эртага ўзингни жуда бардам сезасан.

Аммо Доротея хиралашган нигоҳини мендан узмас, шу пайтдаги кўриниши жуда кулгили эди.

— Хоҳласанг, мен билан бирга қолишинг мумкин,— деди у бирдан.

— Хавотир олма, бу ерда ўйлаган нарсанг сенга таҳдид солмайди.

— Мен хавотир оляпман-да! Қарздор бўлиб қолишни истамайман!..— деди у деярли қўрс оҳангда.

Кейинчалик менга бунақа оҳангда гапирганини ҳеч эслолмайман. Сирасини айтганда, ўша кунини ичган бир-икки ютум вино унинг учун охиргиси бўлган экан.

— Мен бунақа арзон тўловга кўникмаганман. Хайрли тун!— жавоб бердим анчагина кескин қилиб.

У индамади. Аччиқланганимча оромхонага чиқдим. Аччиқланганимга кўпроқ эмас, ўзимнинг гапларим сабабчи эди. Ҳарҳолда, назокатлироқ жавоб қилсам бўларди. Аммо муҳими бу эмасди. Умуман,

менинг шу гапим тўғрими? Ростини айтганда, тўғри эди. Бунинг устига, ҳаяжоним ҳам кучли эди. Лекин жисман ундан нафратланмасдим. Ёқимтой, беозор туюларди. Лекин орамизда шундай бир тўсиқ бор эдики, бу тўсиқнинг мавжудлиги ўша пайтда хаёлимга ҳам келмасди. Балки бу юқумлимаслигини билиб туриб ҳам кишида касалликка нисбатан бўладиган табиий жирканишдир? Эҳтимол...

5

Биз келишган бўлмасак-да, худди ўз-ўзича балконимга макон қурган каптардек, Доротея ҳам меникида яшай бошлади. У азонлаб уйғонар, каттакон хонада унсиз юрар ва жимгина чиқиб кетарди. Ҳатто ухламаётган пайтларимда ҳам унинг на қадам товушларини, на эшикни қулфлаётганини эшитардим. Ваннадаги водопровод трубаларининг гувиллашигина уни уйғонганлигидан, ювинаётганлигидан дарак берарди. Кейин унинг илгакка осилган нам сочиғини кўрардим. Кўзгу олдидаги тоқчада кичкинагина тиш чўтка пайдо бўлган. Тез орада мен унинг эрталаб ҳам, кечқурун ҳам ақл бовар қилмайдиган даражада сидқидиллик билан ювинишини сезиб қолдим. Касалхонанинг оғир хидларини, шу дамгача кечган ҳаётининг сўнги доғларига-ча ювиб ташламоқчидек туюларди менга. Ювинган сари тобора покизароқ, тобора тиниқроқ, бамисоли бир фариштадай тобора самовийроқ бўлиб борарди. Покизалик унинг вужуд-вужудидан — ёқасидан тортиб туфлиларига-ча ёғилиб турганга ўхшарди. Шунинг билан бирга анча хотиржамлашганди. Юриши ҳам ўзгарганди. Энди у илгаридека — денгиз соҳилидаги чағалайга ўхшаб эмас, равон қадам ташлар, қуйилганлиги бутун вужудидан сезиларди. Лаблари ҳам шира тортганга ўхшарди, ҳатто менга хор-зорлик рамзидай туюладиган бурни ҳам росмана бурунга айланганди.

Доротея ишга соат еттига етиб бориш учун уйдан чиқар ва ҳаминиша тўртда қайтиб келарди. Унинг қаерда овқатланишидан беҳабар эдим. Сўраш эса ноқулай кўринарди. Тўғриси айтганда, авваллари у кўп гапирмасди. Кечмишию келажаги ҳақида оғиз очмасди, гапирганда ҳам кундалик юмушлар ҳақида, шунда ҳам узуқ-юлуқ, баъзан тушуниксиз гапирар эди. Аввалига мен бунини эси пастликдан деб ўйлаб юриб, кейинчалик фикримнинг жуда нотўғри эканлигини тушундим. У ичида — қалбида ардоқлаб юрган, қалбан биргаллашиб кетган кишилар билангина гаплашаркан. Уларнинг айтмоқчи бўлганларини бир оғиз сўзидан, ҳатто хаёлларидан ўтганини ҳам англаб оларкан-у, улардан ҳам шуни талаб қиларкан. Секин-секин у гапга чечан, ҳаттоки гапдон бўла бошлади. Гуллар, дарахтлар, кўчадаги витриналар, саёҳат бюролари, шаҳар устидан гувиллаб ўтувчи самолётлар ҳақида кўп гапирарди. Лекин одамлар ҳақида, ҳатто ўзининг беозор ҳамкасблари ҳақида эса оғиз очмасди.

У ҳеч қаёққа бормасди, уйдан ташқарида нималар бўлаётгани билан қизиқмасди. Телевизорни ҳам кўргиси келмасди, унинг тасвирларини худди мушукка ўхшаб идрок қилолмасди. Мен ўқиш билан машғул бўлганимда, у қимир этмай ўй ўйлаб ўтирар, аммо шунда ҳам унинг зерикмаётганини сезардим. Назаримда, у ўзига керакли ҳамма нарсани, ҳатто гулу майсаларни ичига жойлаб олганди. Ташқаридаги биронта янги нарсани қалбига жойлагудек бўлса, гўё у нарса ичида қайта яралиб, кўз олдида минг жилога кираётгандек, уни соатлаб томоша қилиши мумкин эди. Аҳён-аҳёнда унинг лабларида нимтатир жилмайиш кўриб қолардим, афтидан, шу пайтларда қалбининг энг тўрида асраб юрган азиз ва қимматли хотиралар мавж урарди.

Бўш вақтларда унга нота ўқишни ўргатардим. Баъзи кунларни ярим тунгача роял чалиб тушунтирар, уни ҳам такрорлашга мажбур этардим. Мен қалбимда ўқитиш иштиёқи яшириниб ётганини сезмагандим. Умуман дунёда шогирд ва устоз деган нарсалар борлигини консерваторияни тугатганимдан бери унутиб юборган эканман. Биз-

нинг мураккаб соҳани Доротея кунма-кун эмас, соатма-соат эгаллаб борар ва бундан гўёки муваффақиятлар уники эмас, ўзимникидек фахру гурурим ошарди. Умримда бировга, ҳаттоки ўз ўғлимга ҳам дарс ўргатмаган, бу ишнинг кишига завқ бериши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмагандим. Наҳотки, кечикиб бўлса-да, менда ҳам оталик меҳри уйғонган бўлса? Бекор гап! Доротея гўдак ҳам эмас, қиз ҳам эмасди. У ҳамма аёлларга ўхшаган аёл эди.

Ўғлимнинг туғилганлиги ҳақида телефонда бир жувоннинг завқ-шавқ билан хабар берган кунни эсимда. Бир дақиқача хафа ҳам бўлгандим. Чунки ўғил эмас, қиз кутиб юрардим. Кутиб юрардим эмас, ишончим комил эди. «Қизим» кўп ойлardan бери хаёлимда яшарди. Назаримда, бу ўзгаришга охиригача ҳам кўниколмадим. Ўғлим онасига тортиб, тетик, жўшқин ва бақироқ чиқди. Шўх болаларни ҳечам жиним суймайди. Умуман, болаларни ёқтирмайман шекилли. Айниқса, бир тўда бўлиб олиб шовқин-сурон солаётган болаларни. Мактаб ҳовлилари олдидан юрмасликка ҳаракат қиламан. Бир-бирларининг қирилган бошига жилдлари билан туширишайтган болаларни кўрган-нимда нафратланиб кетаман. Шовқин-суронли ўйинларнинг безарар ва табиийлигини тушуниб туриб ҳам беихтиёр ижирғанаман. Менинг фикримча, инсон боласи ўзининг табиий савқларини гўдаклик ва нора-сидалик даврида ҳайвон боласига қараганда кўпроқ намоён қилади.

Хуллас, Доротея хонадонимда паноҳ топгандан бери дунёда бошқа одамлар борлигини унутиб қўйгандим. Шу жумладан — ўзи умуман ғамхўрлик кўрсатмай юрганим — ўғлимни ҳам. Илгари эски уйимга ойида бир-икки кирардим. Ўғлимнинг бошини ҳафсаласизлик билан силаб, чўнтагимда баъзан бир неча кунлаб олиб юрганимдан юмшаб қолган шоколадни қўлига тутқазардим. Ўғлим менинг келганимдан унчалик суюнмас, қизиғи шундаки, нуқул ёғоч милтиғи билан мени нишонга оларди:

Ниҳоят, кунлардан бирида хотиним сим қоқиб, одатдагидан кўра анча кучли истехзо билан гапирди. Мени «жаноб» деб атади. «Жанобларининг ўз ўғиллари қай аҳволда турмуш кечириётганини кўришга ҳафсалалари йўқми? Агар бунақа ният кўнгилларига келмаса, ҳеч бўлмаса, телефон орқали қизиқишлари мумкин эмасми?» Ҳа, жанобларида бундай ният бор, аммо шу кунлари улар ўзларининг буюк бир янги асарларини тугатиш билан жуда банд бўлдилар, дедим мен жавобан.

— Янги асарларинг қанақалигини биламан!— деб бўкирди у.— Уят деган нарса йўқ сенда!

— Пул масаласида кўнглингни тўқ қил,— деб унинг гапини бўлдим.— Эртагаёқ кириб, сенга ташлаб чиқаман.

Ниҳоят, кунлар исиди. Витош тоғининг оқ ўрқачлари тобора ола чалпоқ бўлиб, кирлаша бошлади. Ёнбағирларда оч яшиллик бодраб чиқиб, қуюқлаша-қуюқлаша этакларга тушиб келарди. Менинг майдончага чиқишим ҳам кўпайди (осмонўпар иморатимизнинг томини биз майдонча дердик). Зотан, бу майдончадан мен, шунингдек, каптарларни таъқиб қилувчи мушуклар фойдаланишарди. Майдонча пастак тўсиқ билан ўралганди. Тўсиққа яқинлашишни ёқтирмасдим, брезент шезлангда чўзилиб, тоза ҳавода нафас олардим. Турган жойим ва тоғ орасида фақат дала кўринарди. Даланинг ўртасидан худди қора чизикқа ўхшаб йўл кесиб ўтган. У йўлмас, дарё ҳам бўлиши мумкин. Чунки унинг икки четида толларнинг қорамтир қатори кўзга ташланарди. У ер-бу ерда қишлоқ уйлари, қаровсиз хумдонлар кўзга чалинар, уларнинг баъзиларидан тутун ҳам чиқарди. Худди ер ўзининг ёриқлари орқали заҳарли буғларини пуфлаб чиқариб ташлаётганга ўхшарди. Манзара жуда қойилмақом бўлмаса-да, менга манзур эди. Ҳарҳолда, томлар устидаги антенналарнинг ғаройиб қабристонига қарашдан кўра унга назар ташлаш ёқимлироқ эди.

Энди (орадан бир йил ўтди) мен майдончага қадам босмайман. У мени даҳшатга солади...

Эртасига мен Надяникига бордим. Қўнғироқни босдим. У эшик очишга шошилмасди. Анчадан кейин, шиппакларнинг секин шипиллаган овози эшитилиб, эшик ланг очилди. Хотиним менга еб қўйгудек бир қараб, четланганча йўл берди. Неча марталаб мени бўсағада кутиб олган бу қарашни жуда яхши билардим. Ичкаридан севикли мушугим отилиб чиқиб, эркаланганча шимларимга суйкалди. Унинг сапсарик думи сулҳнинг кўзга кўринмас байроғи қадалган холадак типпатик эди. Мушукнинг оти Коца эди.

— Коца қалай?— сўрадим мен.

— Бир нави. Қабзиятга учраган ҳозир... Кир! Нима қилиб турибсан эшикнинг олдида қаққайиб.

Тўғриси айтганда, киргим келмаётгани учун иккиланиб тургандим. Остона ҳатлар эканман, қулоқсиз болани ургандек қилиб, кураklarим орасига тушириб қолмасмикин, деб хавотир олиб қўйдим. Уғлим кўринмасди. Меҳмонхона ҳам йиғиштирилмаганди. Шунча вақтдан бери бу тартибсизликка қандай чидаб келганимни билмайман.

— Мен ҳозир, эғнимга нарса ташлаб чиқай.

Хотинимнинг ғалати одати бор эди. Янги кийимлари гардеробда чанг босиб ётгани ҳолда, эскиларини адо бўлгунча кийиб юрарди. Ҳозир ҳам эғнига арзон, анча уринган водолазка кийганди, сийнабанд тақмагани учун учлари йирик, япасқи эмчаklarининг осилиб ётгани юпқа матодан кўриниб турарди. Лекин умуан олганда, қотмалигига қарамай, чиройли аёл эди. Оёқлари арабий огларникидек узунузун, текис ва диркиллаган. Бироқ унинг очикдан-очик нафратланувчи, ёндириб юборишга тайёр нигоҳига чидай оладиган одам бу дунёда кам топилса керак. Мен чидашга ҳаракат ҳам қилиб кўрмасдим ва шу нарса уни жиғибийрон қиларди.

— Қалайсан?— сўради у стулга оёқларини бир оз кериб ўтираркан. Шу одати билан ҳам бутун дунёни, шу жумладан, мени ҳам бир тийинга олмаслигини атайлаб таъкидларди.

— Бир нави!

— Қандайдир хонимча билан илакишиб қолганмишсан,— деди у тўнг оҳангда.

— Қандайдир хонимча эмас у!— деярли бақириб юбордим мен жаҳлдан бурун катаklarимнинг кенгайиб-тораяётганини сезиб.

— Бўлмаса ким?

— Узоқ қариндошим... Студент, ижарага уй қидириб юрипти.

Надя менга ҳазарланиб қаради:

— Алдашни ҳам ўрганибсан!

— Доим алдаб келганман!— дедим баттар жаҳлим чиқиб.— Сенга бир нарсани очик гапириш учун одам аввал зирхга ўралиб олиши керак!

— Шизалиги ростми?

— Сенинг нима ишинг бор?

— Менга барн бир, аммо сенинг ўғлинг бор.

— Уни бунақа нарсалар қизиқтирмайди,— дедим совуққина қилиб.

— Ҳозир қизиқтирмайди. Лекин эрта-индин қизиқтириб қолиши мумкин; укачаларим, сингилчаларим қанақа, деб сўра?!

— Менга қара... Мана бу пулни ушла... Уғлимни бошқа сафар келганда кўрарман.

— Ақалли уни қаерда деб сўрамадинг-а! Юзсиз! Шарманда!

Уғлимнинг қаердалигини суриштириб ўтирмай, ғазаб билан эшикка отилдим. Тўғриси айтганда, хотинимнинг заҳарли тилига кўни-киб қолганим учун унчалик ғазабим кўзимаганди. Яна жанжаллашиш учун ажрашмагандим ахир хотинимдан! Чиқиб кета туриб эшик қулфига мўлтираб қараб ўтирган мушукни тепиб юборай дедим. Афтидан, унинг ҳам жонига текканди бу тутқунлик; мушукни шарт қўлтиғимга тикдим-да, эшикни қарсиллатиб ёпдим.

Ресторанда овқатланиб, уйга қайтдим. Кинофильмга куй ёзмақчи эдим. Уни топшириш лозим бўлган муддат жуда яқин қолганди. Аммо

ҳеч ёзолмасдим. Ёзганим ҳам нуқул асабий ва гинали оҳангга тўла эди. Кинодаги воқеа намунали фермада кечар, сут соғувчилар иноқ яшашар, аммо қандайдир нусха аралашиб, уларни уриштириб қўяр эди. Охирида, турган гап, коллектив ўша бадахлоқ, онгсиз шахс устидан ғалаба қозонарди. Мен мана шу воқеаларни музикада акс эттиришим керак эди, аммо, буни қандай уддалашни билмасдим.

Доротея, одати бўйича, соат тўртда қайтиб келди. Унинг кайфи чоғ, жуда-жуда жўшқин кўринарди. Ўзига хос жиндай ирғишловчи мақомда хонанинг у бошидан-бу бошига бир неча марта бориб келиб, қаршимда тўхтади.

— Ҳа, мен эшитаяпман!— деди у.

— Нимани?

— Сен ёзаётган куйни! — жиддий жавоб берди у.

Ўшанда мен нафақат унинг гаплари маъносига, балки бу сўзларнинг етарлича тарбия кўрмаган, фикру зиёдан узоқ бир қизнинг оғзидан чиқаётганига ҳам жиддий аҳамият бергандим. Айни кунлари у, ҳақиқатан ҳам, нашриётга топширган асарларимдан бирини кўчираётган эди. Нашриётда эса, бу пайтга келиб, унга табиатнинг нодир мўъжизаси деб қараша бошлашганди.

— Еқаяптими?— сўрадим ҳазиллашиб.

— Ҳа! Албатта!— деди у бўлиб-бўлиб.

Аслини олганда, Доротеяникидек камёб ва тушунтириб бўлмайдиган иқтидори бор одамнинг нотани кўчира туриб уни эшитиши мумкинлигига ҳайрон қоладиган жойи йўқ эди. Ахир мен унга нота ўқишни соатлаб ўргатардим. Лекин шу пайтда кўнглимга мусиқа сиғмасди. Надя билан бўлиб ўтган нохуш гаплар миямдан чиқмасди. Ҳаммасидан ҳам мени кўпроқ, у Доротея ҳақида қаердан эшитган, деган савол безовта қиларди. Доротея иккаламиз етаклашиб бир ёққа бормасдик. Хусусан, танишларим бўладиган жойларга. Тўғри, менинг-ку, танишларим бўлмаслиги мумкин, лекин Доротеяники-чи? Хўш, бордию бу қиз эркаклар оламида мен ўйлагандан кўра кўпроқ машҳур бўлса-чи? Шунакага ўхшайди. Бу фикр менга шунчалик ёқимсиз туюлдими, афт-башарам беихтиёр тундлашди. Наҳотки, эркаклар ичида мазахга қоладиган бўлсам? Машҳур композитор, ёқимтой, мавқеи баланд одам ресторанларда сандироқлаб юрадиган оддий бир қиз билан илакишиб қопти-да! Бунинг устига, хотиним анча юмшатиб айтганидек, шиза билан.

Кичкина диванчада дилим хуфтон бўлиб шуларни ўйлаб ётарканман, Доротея менга тикилиб қараётганини сезиб, бошимни кўтардим. У мендан кўз узмай, гўё бошқалар эшитолмайдиган нарсаларни эшитмоқчидек қараб турарди.

— Бугун хотинингни олдига бордингми?— сўради у тўсатдан.

— Қаердан билдинг?

— Шунчаки сўраяпман.

— Бордим,— дедим мен.

У бир оз жим турди-да.

— Мен ҳақимда ўйлаётганларинг ҳаммаси нотўғри,— деди кескин ва қаттиқ қилиб.

Шу пайтгача у менга нисбатан овозини ҳеч баландлатмаган ва мен буни унинг энг қимматли фазилати деб ҳисоблардим.

— Сен ҳақингда нималар ўйлаётганимни қаердан биласан?

Мен диванчадан туриб, ҳаяжонланганча хонада юриб, қайта ўтирдим. Доротея менга қарамай жим турарди. Унга жуда кўп гапларни айтмоқчи эдим-у, лекин нимадан бошлашни билмасдим.

— Сен хаёлимдан ўтганини уқиб оласанми?

— Билмасам! Баъзан уқаман,— деди у уялиб.

— Баъзан деганинг нимаси?

— Аҳён-аҳёнда.

— Қандай қилиб уқасан?— сўрадим аччиғимни базўр босиб.

— Узим ҳам билмайман,— жавоб берди у хижолат бўлиб.— Та- саввур ўзидан-ўзи миямда пайдо бўлади.

— Доктор Юрукова сенга телепатия ҳақида гапирганмиди?

— Ҳа. Биз тажрибалар ҳам ўтказгандик.

— Яхши чиққанмиди?

— Билмасам. Афтидан унчалик эмас... Бировнинг буйруғи билан буни қилолмайман. Ўзидан ўзи бўлади.

— Майли, Доротея. Бугунги аҳмоқона гапларни унутгин.

У менга қаради-да, дили ғаш бўлса ҳам жилмайди.

Шу суҳбатдан кейин, орадан кўп ўтмай, меникига уй бошқарувчи- сий кирди. У турмушда кўп жабр кўрган, собиқ полковник эди. Пиороя касали борлиги туфайли тишлари бир аксирса сочилиб кетадигандек лиқиллаб турарди. Шунинг учун бўлса керак, у эҳтиёт бўлиб, вазмин гапирарди:

— Бир дақиқага кирсак бўладими?

Мен уни катта хонага бошлаб ўтдим. Вақт ҳали эрта эди. Доротея ҳам ишдан қайтмаганди. Бошқарувчи тўхтаб, худди жанг майдони- нини чамалагандек, хонани кўздан кечирди.

— Утиринг, полковник.

Бу замоннинг паст креслолари унинг ёғочдай қотиб қолган умурт- қалари учун турган-битгани азоб эди. Утирганда қоқ суяк тиззалари қалдирғоч инига ўхшаш, гўштдор қулоқларига тегай-тегай деб қолар- ди. Шу ҳолда ўтиришдан ташқари яна нимадир уни хижолатга сола- ётгани ҳам менга аён эди.

— Мени афв этасиз, ўртоқ Манев. Биз, мен ва ўғилларим, сизни қанчалик ҳурмат қилишимизни биласиз... Гапни нимадан бошлашни ҳам билмаяпман.

— Дадилроқ, полковник!— дедим.— Худди ҳужумга ўтгандагидай тутинг ўзингизни!

У анча дадиллашди. Мен унинг нима дейишини сеза бошладим.

— Биласизми, ҳар хил гаплар юрипти... Мен ўзим кўрганим йўқ, лекин айтишяптики, сизникида ёш бир хоним истиқомат қилаётганмиш.

— Ёш дейсизми?— истеҳзо билан сўрадим.

— Ҳа, ёш!.. Ахир сиз сўққабошсиз... Ўзингиздан қолар гап йўқ, бу яхши эмас!

— Менга қаранг, полковник, у қиз менинг қариндошим... Унинг кўчада юришига йўл қўёлмайман-ку, тўғрими?

— Албатта, кўчада қолиб нима қилади.— Унинг шишган бурни кўз олдимда катталашиб борарди.— Лекин сиз билан бизнинг қонун- ларимиз бор!

— Сизнингча, мен қайси қонунни буздим?

— Ахир у қиз рўйхатдан ўтмай яшаяпти.

— Ҳўп! Эртагаёқ уни рўйхатга киритаман,— дедим.

Шу билан орамиздаги расмий суҳбат тугади. Полковник жуда енгил тортиб, шодланиб кетди. Кўзларида мўйсафидларга хос меҳрибон- лик барқ урди. Мен унга бир қадаҳ яхши навли коньякдан тутдим. У қадаҳга синчков назар солди-да:

— Майли, таваккал!.. Хотиним курортга кетган...— деди.

Гапини тугатмаёқ шошилмай, ҳузур қилиб коньякни симирди. Чол чиқиб кетаётганда қадам олишлари олдингидан анча бўшашганди. Қар- ри одамнинг боши айланиб, шу кўйга тушувига кўп нарса керак эканми?

Ёлғиз қолгач, чолга берган ваъдамни бажариш унчалик осон бўл- маслигини тушундим. Доротея меникига қуп-қуруқ келганди, ҳатто дастрўмолчаси ҳам йўқ эди. Умуман бирорта ҳам ҳужжати бўлмаса-я, деган фикрдан хавотирланиб қолдим. Ишдан келгани заҳоти, паспор- тинг борми, бўлса қаерда, деб уни сўроққа тутдим.

— Билмайман,— деди у ўзини йўқотиб қўйиб.— Бўлиши керак. Ҳа, бор. Аммо Юруковада қолган.

— Ҳозироқ бориб олиб кел.

— Йўқ, йўқ, боролмайман,— хитоб қилди у.— Уяламан.

Дарҳақиқат, у уялиши керак эди. Чунки меникида яшай бошлагандан бери иккимиз ҳам Юруковани мутлақо унутиб юборгандик. Ҳатто бир марта ҳам қўнғироқ қилиб қўймагандик. Хўш, мен унинг олдига ким бўлиб бораман? Ҳомий сифатидами?! Ё йўлдан урувчи сифатидами? Буни фақат ўзим ҳал қилишим керак эди.

Илож йўқ, эртасига машинага ўтириб касалхонага бордим. Улкан иморат дарахтлар соясида совуққина қад кўтариб турар, ўтган вақт ичида унинг атрофидаги тўс-тўполон зиғирчалик камаймаганди. Мен бу от ўйинга усталлик билан жойлашиб олдим ва у мени керакли эшик олдига тезда олиб чиқиб қўйди. Худога шукр, Юрукова ўз хонасида, ўша япаски столининг ортида ўтирган экан. Кўзойнаги офтобда ярақларди; кирган заҳотим кўзойнагини олди. Мени таниб, билинар-билинамас жилмайди. Йўқ бўлиб кетганимиз учун узр сўраб, келишдан мақсадимни айтдим. Худди менинг уйим жиннихонанинг филиалидек, у ҳеч нарсага ҳайрон бўлмади.

— Аҳволи қалай?— сўради у.

— Менимча, жуда яхши. Шу пайтгача телефон қилмагани учун узр сўраб юборди.

— Қўяверинг,— деди Юрукова қўл силкиб.— Уни тушунаман. Бутунлай соғайиб кетиши учун у ўтмишини эсламаслиги керак. Бизларни қанчалик тез унутса, шунча яхши.

Мен Доротеянинг янги иши, унинг бирдан мусиқага қизиқиб кетганлигини сўзлаб бердим. Юрукова гапларимга унчалик эътибор бермай, гўё бошқа нарсани ўйлаётгандек эшитди. Аммо у бошқа нарсани ўйламаётган, гапларимнинг маъзани чақаётган экан.

— Ишлаётгани, нотага қизиққани яхши,— деди у мен жим қолгач.— Аммо ҳар қанақа ишқибозликдай бунинг ҳам хавфли томони бор. Доротеянинг ҳаддан зиёд ҳаяжонланиши мумкин эмас. Мусиқа эса кўп ҳис-туйғуларни жўштириб юборади.

— Жуда сиз ўйлаганчалик эмас,— дедим мен.

Юрукова фикран худди бир ёқларга кетиб қолгандек бўлди-да, кейин яна суҳбатимизга қайтди.

— Мен сизнинг бир концертингизга тушгандим. Мусиқангизнинг қайси хусусияти менга энг қаттиқ таъсир кўрсатганини биласизми? Ўзим айта қолай: кучли ва нафис мантиқийлик хусусияти.

Унга ҳайрон бўлиб боқдим. Қандай қилиб буни фаҳмлаб олган экан! Ҳатто танқидчиларнинг ҳам кўпчилиги буни илғамаган эди.

— Мусиқадаги мантиқ деб сиз нимани тушунасиз?

— Мен мутахассис эмасман, изоҳлаб беришим қийин. Лекин сизникидака мусиқа Доротея учун фойдали. Ҳозирги кунда замонавий ва модадаги деб аташаётгани эса мутлақо зарар.

Унинг бу гапида иззат-нафсимга тегадиган маъно бормиди, йўқмиди, бунга эътибор бериб ўтирмадим.

— Хавотир олманг,— дедим.— Доротея кўчираётган куйлар, аваламбор, зерикарли. Шунинг учун хавфли эмас.

— Ҳа, ҳатто мусиқа ҳам зерикарли бўлиши мумкин,— деди Юрукова.— Бунинг замирида қандайдир ғайритабiiийлик бордир ахир. Мисол учун, сизнинг мусиқангизда ҳамма нарса аниқ ҳисоб-китоб қилинганга ўхшайди. Хабари йўқ одам уни бир хил оҳанглардан иборат деб тушуниши мумкин...

— Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз,— дедим розилик билдириб.— Мусиқа — маълум маънода риёзиёт ҳам.

Бу гапим уни ҳайрон қилди шекилли, менга ажабланиб қаради.

— Бир вақтлар ҳайри мен адабиётни ҳамма нарсадан кўра кўпроқ севадим. Тўғри, у мусиқадек аниқ ҳисобларга асосланган, мукамал бўлмайди. Сабабларидан бири — сўзларнинг ўта қўполлиги, сийқаси чиққанлиги, бачканалаштириб юборилганидир. Бунақа чиқинди хом ашё асосида мукамал санъат асари яратиш мумкин эмас.

— Айтингчи, филологияни тугатганингиз ростми?

— Ким айтди сизга буни?
— Доротея.
— Ҳа, тугатганман. Аввал филологияни, кейин медицинани.
— Кечирасиз-у, лекин уларнинг орасида умумийлик борлигига шубҳа қиламан.

— Шундай ўйласангиз қаттиқ янглишасиз!— жавоб берди у аччиқланиб.— Икковининг ҳам ўрганадиган, талқин қиладиган манбаи битта — одам. Одам қалби ҳам албатта... Афсуски, мени қизиқтирган муҳим саволларнинг баъзиларига адабиёт жавоб беролмади. Шундан кейин медицинага мурожаат қилдим.

— Жавобларингизни топдингизми?

Мен бу саволни чин дилдан қизиққанлигим учун бергандим. Юрукова сермаъно қилиб жилмайиб қўйди.

— Ҳамма саволларга бирдан жавоб топиб бўлмайди. Аммо энг асосийларига Доротеядан жавоб топгандайман.

— Чинданми? Қайси бирига?

— Энди буни ўзингиз тушуниб олишингиз керак!— Юрукова кулиб юборди.— Доротея бу жавобни доим ўзи билан бирга олиб юради. Сиз эса зиёли одамсиз, уни бемалол англаб оласиз, деб ўйлайман.

— Раҳмат,— дедим мен.

— У сизникида анча яшамоқчимиз?

Бу саволни кутмагандим.

— Ҳали ўйлаб кўрмадим бу ҳақда,— дея тан олдим мен хижолат бўлиб.

— Уйлаш керак,— деди Юрукова қатъий қилиб.— Доротея сизга ҳаддан зиёд боғланиб қолмаслиги керак. Кейин сиздан ажралиш унинг учун қийин ва хавфли бўлади.

— Сиз билан ажралишини назарга олганда, бу гапга ишониш мумкин.

Бу гапим унга сал текканини сездим. Юрукова елкаларини худди қунишгандек қилиб учирди-ю, аммо хотиржам жавоб қилди:

— Қайтага яхши... Демак, у росмана одамлар сафига қайтаяпти. Ҳарҳолда унга меҳрибон бўлинг. Агар биронта шубҳа туғилса, маслаҳатлашгани келинг.

— Шубҳа деганингиз нимаси?— сўрадим эҳтиёт шарт.— У деярли ҳар куни нимаси биландир мени лол қолдиради.

— Масалан?

— Энди, тўғри, арзимас нарса, сизга айтгандим-ку, телепатик қобилиятларини.

— Бу нарса сизни чўчитмаслиги керак!— кулиб юборди у.— Телепатия— ажойиб гул, у ҳар бир инсоннинг қалбида гунча бўлиб ётибди. Бир куни у очилади.

— Доротеянинг қалбидаги гунча очилган деб ҳисоблайсизми?

— Охиригача эмас. Аммо январь кунларида ҳам бодом гуллаганини кўрганман. Айтгайдек, у сизни учишга таклиф қилмадимиз?

— Йўқ!— ҳайрон бўлдим мен.— Учишга деганингиз нимаси?

— Қушларга ўхшаб учиш-да... Бу унга ёпишган энг қатъий хаёлларидан бири... Ёки унинг энг яхши хусусиятини кўрсатувчи орзуси. Сиз тушингизда ҳеч учиб юрганмисиз?

— Йўқ.

— Мен тушимда учганман. Урмонлар, қўллар узра бамисоли қушдек эркин, қийналмай учганман. Буни тасодиф деб ўйлайсизми?

— Йўқ, мен буни тасодиф деб ўйламасдим. Фаҳмимча, даволаётган беморлари унга таъсир кўрсатибди. Юрукова меъеридан ошириб юборганини сезди-да, стулга ястанди, шунда халати остидан қизларни кидек кўкраги аниқ-равшан кўринди.

— Доротеянинг дарди гоҳ-гоҳ қайталаб туради, бу зиёнсиз, сиз бундан қўрқманг,— гапида давом этди у.— Уни ҳам қўрқитманг. Мен уни кучли дорилар билан даволаганман. Ҳали ҳам карахт юради.

— Шунақа, шекилли,— дедим мен истамайгина.

— Бунинг унчалик чўчийдиган жойи йўқ. Сиз ахир қачондир унинг қалбига ошна бўла оладиган одамсиз. Ана ўшанда кўрасиз унинг қалби қанчалик тоза эканлигини. Инсон қалби ҳатто Достоевскийдек ёзувчи тасаввур қилганидан ҳам ғалатироқ ва тушуниксизроқдир. Биз унинг ҳақиқий қудратидан ҳам, даҳшатли даражада ожизлигидан ҳам ғофилмиз. Албатта, ёзувчи ва психиаторлар бундан мустасно. Уларда, тирқиш орқали бўлса ҳам, баъзан инсон қалбига мўралаш имконияти бўлади.

Биз жим қолдик. Икковимизни ҳам ўз хаёлимиз, хавотирларимиз банд этганди.

— Менга далда берармикансиз деган умидда эдим. Сиз бўлсангиз, аксинча, юрагимга ғулғула солдингиз,— дедим ниҳоят.

— Балки агайлаб шундай қилгандирман,— ҳазиллашди у.— Умуман олганда эса, сиз ҳеч қачон тўсиқдан ҳатлаб ўтолмаслигингизга имоним комил.

— Қанақа тўсиқ?— дедим яна хавотир олиб.

Юрукова бир оз тарадудланди-да, кейин йўл-йўлакай айтгандек, изох берди:

— Ҳа майли, қўяверинг, шунчаки гап келиб қолгани учун айтдим... Яна таъкидлайман, унинг ички мувозанатини ҳеч нарса кескин равишда бузмаслиги керак.

— Тушунаман,— дедим.

Лекин кейинчалик ўшанда ҳеч нарса тушунмаганимга амин бўлдим. Мен фақат бу суҳбатни бошқа давом эттирмаслигимиз кераклигини, акс ҳолда, бир-биримизни баттар қўрқитишимиз мумкинлигини сездим. Қасалхонанинг хаста ҳавоси шилимшиққа ўхшаб аста-секин сизиб кираётган бу хонадан, яхшиси, чиқиб кетиш керак эди. Мен хайрлаша бошладим.

— Раҳмат, доктор Юрукова. Сизни ҳамма гапдан хабардор қилиб тураман.

— Шошманг, сиз ахир бу ерга нимага келганингизни унутиб қўйдингиз-ку.

У кабинетдан чиқиб кетиб, сал ўтгач, ҳарир нейлон халтача олиб чиқди.

— Унинг нарсалари...— деди у.— Текшириб, қўл қўйинг.

Ноилож халтачадаги нарсаларни стол устига тўкдим.

Паспортдан ташқари унинг ичида олтин узук, тилла тангача, яшмага ўхшаган кичкина яшил тош бор эди. Бисотнинг ичидан яна осмондаги ойдек тип-тиниқ, бир тутам малла соч ҳам чиқди.

— Бори шу... Лекин унга ҳеч нарса бермайсиз. Айниқса, паспортини. Сизга кулгили туюлиши мумкин-у, аммо сиз ҳозир унга ҳомий, паноҳкор бир одамсиз.

— Бунинг ҳеч куладиган жойи йўқ,— дедим мен.

— Хоҳласангиз, унинг яшаган жойини кўрсатаман.

— Кераги йўқ,— дедим салкам ваҳимага тушиб.

— Жуда яхши хона эди-да,— деди Юрукова хафа бўлиб.— Кейинги ойларда у бир ўзи яшаганди.

Иложим қанча, шу йўлга қадам босган эканман, бу аччиқ паймонани охиригача симиришга, хуллас, унинг қандай яшаганини кўришимга тўғри келади, шекилли. Шундай қарор қилиб, қанчалик катта хатога йўл қўйганимни, бунга қанчалик тайёр бўлмаганлигимни кейин тушундим. Аммо бу хатонинг юз беришида ўзини инсоний тақдирларни ҳал қилувчи худо ёки шайтондек тутувчи Юрукованинг ҳам ҳиссаси катта эди, албатта.

Аввалига айтарлик ҳеч нарса бўлмади. Узун озода йўлак. Қасалхонанинг, оппоқ, дастасиз эшиклари... Ҳамма эшикларга ўхшаган бир эшик олдида тўхтадик. Юрукова чўнтагидан калит олди. Назаримда калит анча сийқаланган эди. Юрукова одатланган бир ҳаракат билан уни қулфга солди ва эшикни очди.

Оғир бир ҳиссиёт оғушида ичкари кирдим. Хонанинг кўриниши қандай эканлигини ҳозир ҳеч айтиб беролмайман. Афтидан, иккита батартиб каравотли, панжарали деразаси бўлган ҳамма палаталарга ўхшаган бир хона бўлса керак-да. Аммо, ўшанда ҳеч нарсани кўрмадим. Қиришимиз билан сочи қирилган, шалпангқулоқ бир қиз менинг олдимдан ўтди. У даҳанигача кўтарилган кафтида ташқаридаги одамга кўринмайдиган бир нарсани ўзича олиб кетмоқда эди.

— Сенга нима бўлди, Бетти!— деди меҳрибонлик билан Юрукова.— Ахир унинг ифлослигини кўрмайсанми?

Қиз қўлидан кўринмас нарсани истамайгина тўқди-да, маънидан холи бўлган кўзлари билан Юруковага бир қараб, товуш чиқармай йироқлашди. Унинг кўзлари қандайдир бир муддат менга жуда тиниқ кўриниб кетди.

— Кетайлик бу ердан!— деб бақириб юбордим мен.

Доктор Юрукова хатога йўл қўйганлигини тушунди. У эшикни қулфлаб бўлгач, кимсасиз йўлакдан жимгина кетдик. Машинага ўтирарканман, кўнглим айниб, бўғзимга бир нарса гупуриб келаётганини сездим. Одам гавжум жойда бўлиб қолишни, ичишни, хаёлларимни тўзатишни истардим. Ихтиёрсиз равишда машинани клуб ёнида тўхтатдим. Аста-секин кўнглим жойига тушиб борар, аммо ҳали ҳам беҳузур эди.

Ўзимни мажбур қилиб, у-бу нарса едим. Ичган винойим эса мени мувозанатга қайтарди. Дил дардларига бир-икки қадаҳ зўр майдан ҳам кўра яхши даво бўлмаса керак. Кейин дўстларимникига қарта ўйнагани жўнадим. Ўзимни худди бир зўр балодан қутулгандек ҳис қилардим, шунинг учун нималаргадир чалғим келарди. Соат ўн бирларда бирдан ўзимга келдим. Шошиб-пишиб ютқизиқларни тўладим-да, ошналаримнинг норозилигига қарамай, уйга жўнадим. Уйга кириб борганимда Доротея даҳлизда эди ва менга худди арвоҳга қарагандек қараб турар эди.

— Нимага даҳлизда турибсан?— сўрадим.

— Лифт овозини эшитдим,— жавоб берди у хижолатли оҳангда.— Биринчи қаватдан қўзғалгандаёқ эшитдим.

Энди шу кам эди: ранги бўзарганча, юзига кутишнинг асабий нуқси уриб, даҳлизда типпа-тик турарди. Хотиним ҳам то мени ўзгартириб бўлмаслигини тушунмагунча худди шунақа эди.

— Соат неча бўлганини биласанми?— сўрадим мен жаҳл билан.

— Ўн бир ярим.

— Хўш? Сен эса ўн бирда ётиб ухлашинг керак.

— Жуда қўрқдим...

— Буни менга қизиғи йўқ. Сени деб ўзимни, юриш-туришимни ўзгартирайми? Хотиним учун ҳам қилмаганман буни!

— Йўғ-э, нималар деяпсан?— хитоб қилди у.— Мен, албатта, кўникиб кетаман, мана кўрасан!

— Бўпти, бор, ёт!— буюрдим мен.

Умуман олганда, мен доктор Юрукованинг кўрсатмаларига аниқ рноя қилиб гапирардим. Ҳозир бошқача иложим ҳам йўқ. Чунки касалхонага борганим, устига қартада ютқизганимдан таъбим жуда тирриқ эди. Холодильникни тимирскилаб, топган нарсам билан тамадди қилиб олдим. Ўлимтик ейдиган ғажирга ўхшаб кейинги пайтда иссиқ овқат емасликка ўрганиб қолгандим. Икки қадаҳ оқ вино ичганимдан кейин ўзимга келдим. Катта хонадан ўта туриб Доротеяга қарадим. У айтганимни қилиб ўрнида ётар, одеялни бурнига тортиб олган, кўзлари қандайдир ички бир нурдан порларди.

— Антоний,— деб чақирди у.

Мен тўхтадим.

— Антоний, мен мусиқа эшитяпман!

— Буни айтгандинг!— дедим зарда қилиб.

— Йўқ, бу унақа эмас... Илгари мен уни ўқирдим... Энди эса ичимда эшитяпман... Ростакмига... Худди оркестр чалаётгандек.

— Балки сен бошқа нарса эшитаётгандирсан?— дедим ўзимни босиб.

— Йўқ, худди ўзим кўчираётган нарсани. Гўёки бошимнинг ичида кичкина транзистор бордек.

У тиниқ кўзларидаги порлоқ қувонч билан менга боқарди.

— Нотага қарамаган пайтингда мусиқа тўхтайдими?

— Ҳа, албатта. Дарров тўхтайди.

— Қизиқ!— дедим тишимнинг орасидан.

Ичимда эса: «Жин ургур, наҳотки сен бошқа ҳамма қизларга ўхшаган бир қиз бўлолмайсан?» деган хаёл ўтди.

— Рост гапиряпман!— хитоб қилди у.— Бунинг қандай ажойиблигини сен тасаввур ҳам қилолмайсан. Ишқилиб, эртага ҳам шунақа бўлсин-да!

— Шунақа бўлмасин-да, дегин!— дедим охирида жаҳлим чиқиб.— Яхсиси мен сенга биттамас, иккита транзистор олиб берай! Бошинг жарангламаса бўлгани.

Шундай қилиб, унинг кўзларида порлоқ севинчининг дарров сўнишини кўрмаслик учун, тезгина чиқиб кетдим.

6

У ўн кун худди туш кўраётгандек яшади. Менинг ўзим севган ва қадрлаган ҳамма буюк композиторларнинг асарлари жамланган каттагина кутубхонам бор эди. Доротея ҳар доимгидек ишдан тўғри уйга қайтар, шу заҳотиёқ биринчи кўринган нотани қўлига оларди-да, ётиб юрадиган диванига оёқларини тагига букканича ўтириб, ўрнашиб оларди. Шунда тиззаларининг кўзлари яшил одаял устида худди оқшомдаги ойдек иккита бўлиб ярақларди. Юзи эса, ўқиётган асарига дирижёрлик қилаётгандек тинимсиз ўзгарар, унга қараб туриб концертнинг қайси қисмини, қайси пассажи эшитаётганини аниқлаб олардим. Чехрасига қараб ўтириш жуда завқли эди. Аммо бунинг нақадар жиддийлигини билганим учун сира кулмасдим. Доротеянинг нотадан ўқиётган нарсасини эшитаётганига энди ҳеч шубҳаланмасдим. Асарларнинг кўпни билардим, баъзи бирларига эса қачонлардир дирижёрлик қилганман, уни соатлаб кузатарканман, хато қилмаётганимга амин бўлардим: ҳар бир асар худди мўлжалланган вақтичалик жарангларди.

Доротеянинг бу ғаройиб иқтидори мени жуда ҳам ҳайратга, ларзага солди, деб айтиб бўлмасди, албатта. Ундан ҳамма нарсани кўтиш мумкин эди. Мана шу мени кўпроқ хавотирлантирарди. Доктор Юркованинг, ҳар қандай қизиқиш, ҳар қандай меъёрдан ортиқ ҳаяжон унинг руҳий мувозанатини бузиб юбориши мумкин, деган огоҳлантиришлари ёдимда турарди. Асосий масала бошқа ёқда эди. Инсонга табиатан хос бўлган, мантиқан анча теран, анча кучли бошқа бир сабаб бор эди. Афтидан, мен ҳамма ақли расо кишиларга ўхшаб, савқи табиий равишда, ўзим уддасидан чиқолмайдиган нарсаларни табиий деб қабул қилардим. Бу хусусият нодонлик ва соддаликнинг айнан ўзи эканлигини ҳозир жуда яхши тушунаман. Аммо одамзоднинг лойи шунақа қорилган бўлса, илож қанча! Товуқнинг ҳам лойи шунақа қорилганки, у қирғоқда туриб, сувда маза қилиб оқиб кетаётган ўрдакчани чўкиб кетиш хавфидан огоҳ қилмоқчи бўлади.

Мен хавотирланибгина қолмай, бунинг устига, қўрқиб ҳам кетгандим. Унинг қўлларидан бу лаънати ноталарни юлиб олиб, деразадан улоқтиришга ҳам тайёр эдим. Лекин бундай қилолмасдим, чунки оёқ учидан туриб, бўйинг етмайдиган жойдаги нарсани топташининг имкони йўқ. Мен алам чекканча адоватли сукут сақладим. Баъзан ҳар хил мавзуларда суҳбат очиб, уни чалғитишга ҳаракат қилардим. Лекин бир ўзи қолди дегунча, Доротея кўзини яна нотага тикиб оларди.

— Шу кунгача танишган нарсаларингдан сенга энг ёққани қайси бири бўлди?— сўрадим мен бир куни.

— «Оққуш кўли»,— деди у иккиланмай.

Мен ҳайрон бўлиш ўрнига севиниб кетдим. Чунки бу жуда яхши баҳона эди.

— Жуда яхши!— дедим.— Хоҳласанг, сен билан театрга борамиз. Менимча, бу ҳафтада спектакль бўлади.

— Спектакль?

— Ҳа, ахир «Оққуш кўли»— балет-ку! Кўрасан — кейин тушунасан.

— Бўпти,— деди у.

Аммо унинг овозида қандайдир ишончсизлик, ҳаттоки афсусланиш сезилди. Уни хавотирга солаётган сабабни билардим. Узи ниятим ҳам шу эди. Ложага иккита энг қиммат билетдан олдим-да, қойилмақом иш қилаётганимга ишонганимдан мароқланиб уни театрга бошладим. У тўсиққа тирсак тираганча ўтираверди, залга қарамади ҳам. Сирасини айтганда, залдагиларнинг ҳам Доротея билан иши йўқ эди. У ҳаяжонланаётганди. Унинг ниманидир эслашга тиришаётганини, ўз дунёсига кўмилиб олганини ҳис қилардим.

— Ма, программа билан танишиб чиқ!

— Кейин,— деди у қўл силкиб.

Менимча, бу унинг биринчи марта гапимни қайтариши эди. Шу пайтгача талабларимни миқ этмай бажарарди. Оҳанглар жарангланган илк дақиқалардаёқ юзларининг таранг тортилганини, жим бўлиб қолиб, креслога маҳкамроқ ёпишганини илғадим. Аммо секин-аста юзидаги таранглик бўшашиб, ўрнида билинар-билинемас табассум жилваланди. Менинг тажрибам синовдан ўтмагани аниқ эди. Уни антрактда буфет томон кузатарканман, сохта бепарволик билан сўрадим:

— Хўш, фарқи бор эканми?

— Йўқ,— деди у,— деярли ҳеч фарқи йўқ...

— Қай бири яхшироқ!

— Албатта, театрдагиси яхшироқ. Аммо бари бир бошқачароқ-да.

Бир ўзим эшитганим — ичимда рўй беради, худди ўзим чалаётгандек бўламан.

Ҳа, таърифга сиғмайдиган бу ички тантана, гарчи уни жуда тез-тез туймасам ҳам, менга жуда яхши таниш эди. Доротеянинг қалби эса бундай тантанага тўлиб-тошиб ётган бўлса керак. Уни театрга олиб келаётганимда оркестрнинг жаранглатиб куй чалишини, мусиқанинг ҳақиқий гўзаллигини кўрсатиш ва шу билан ичида туғилган хирра нусхадан ҳафсаласини пир қилишни мўлжаллаган эдим.

Антрактда, уни ёқимсиз ва илиқ лимонад билан сийлаётган пайтимда, қип-қизил тентак ошналаримдан бири лип этиб олдимизга келиб қолди.

— Уйландингми-йўқми?— сўради у томдан тараша тушгандек.

— Йўқ,— деб жавоб бердим унга.

Доротея мени ҳайратга солиб, ошнамга шунақанги нафратли назар ташладики, ошнам шоша-пиша тисарилиб нарироқда қанақа янгилик эшитар эканман, дея торс ёрилай деб турган хотини ёнига бориб қолди.

Спектаклдан кейин овқатлангани ресторанга кирдик. Шундагина Доротея бепсанд оҳангда спектаклга баҳо берди:

— Сал соддароқ демаса, эртас ёмон эмас экан.

Ундан бунақа мулоҳаза эшитаман деб сира кутмагандим.

— Нимаси соддароқ?

— Оққушдан одамга айланиб қолишнинг яхшими ёки ёмонлигини билмайман. Боз устига, малика бўлиб, юракни сиқадиган саройда ў-ўтириш.

У бу гапларни чин дилдан айтар, овозидаги ўта табиий оҳангдан самимийлиги англашилиб турарди.

— Либослар-чи?— ҳазиллашдим мен.— Шаҳзода-чи?

— Тўғри, лекин оққушлар парвоз қилади-да!— соддадиллик билан жавоб берди у.

Мен сергакландим. Доктор Юрукова билинар-билнимас қайтала-нишларга аҳамият бермасликни маслаҳат қилганди. Доротеяни бу фикрга йўналтирмаслик керак. Назарда тутамиз. Мен ўзимни эшитмаганга олдим. Биз мазза қилиб овқатландик, аммо уйга гаплашмасдан, бегоналашиб қайтдик.

Ёз шунчалик тез ва иссиқ келдики, кўчалардаги асфальт эриб кета бошлади. Энди майдончага фақат кечқурун, кун ботиб, Владий дарасидан салқин шабада ура бошлагандан кейин чиқиш мумкин эди. Мен шабаданинг ҳалқа йўлдан елиб учиб келишини, Бояннинг атрофларида шаҳар пастлигига қараб бурилишини аниқ кўриб турардим. У бизнинг олдимизга ҳали навқирон, ўзига ишонган аҳволда етиб келар, иморатларнинг ўткир раҳларига урилиб-урилиб олға шошиларди. Аммо кўп ўтмай сўнар, шаҳарнинг бензинли рутубатига қоришиб кетарди.

Ёз пайти эканлигига, жазирама қуёшга қарамай, Доротеяга ранг кирмасди. Шунинг учун уни Искар сув омборига олиб бордим. Мақсадим сайр эмас, уни бир оз офтобда юрсин, қорайсин дегандим. Балиқ ови баҳона эди. Тўғриси, мен балиқчи ҳам эмасман, овга рухсатим ҳам йўқ. Аммо генерал Кристевнинг чорбоғи қўриқхона зонасида бўлиб, балиқ ови назоратчилари бу ёққа йўламасдилар. Ўзимизга керакли барча нарсани олиб олгандик. Мен узун, бамбукдан ясалган қармоқ сопини бир-бирига тиқиб йиғиб бўлгач, қўлтиққа қараб йўл олдик. Ажойиб ёз тонги эди. Кўз ўнгимиздаги кўл кумуш рангда жилоланарди. Офтоб ҳали ердан кўтарилаётган буғларнинг ҳарир пардасини ёриб чиқолмагани учун биз тизза бўйи ўтларни кечиб, қандайдир гумонли, ажойиб эртақлар дунёсида борардик. Кўп ўтмай, жилгани кечиб ўтганга ўхшаб, оёқларимиз жиққа ҳўл бўлди. Аммо Доротея буни сезмас, атрофга сеҳрланиб боқарди.

— Вой худойим, қандай яхши! — деди у ниҳоят.

Унинг овозида айта олмагани ҳадсиз бир ҳайрат бор эди. Умида биринчи марта табиатга ошна бўлаётганлиги эҳтимолдан холи эмасди. Эҳтимол, шудрингни ҳам биринчи бор босиб юриши эди. Аммо мен буни аниқ билмасдим, кейин ҳам билолмадим.

Атроф-теварак ҳақиқатан ҳам беқиёс гўзал эди. Балиқчилар бу ерни «Олтин мугуз» деб аташарди. Бунинг боиси фақат балиқнинг кўплиги эмасди. Бу жойда кўл қарағай ниҳоллари ўрмонига ингичка бўлиб кесиб кирарди. Нариги соҳил кўринмас, баҳорги жалалардан кейин сув анча кўтарилиб, ўтлоқни ҳам, қарағай ниҳолларини ҳам анчагина кўмиб юборганди. Унинг текис сатҳида навқирон қарағайларнинг ингичка учлари, соҳил бўйидаги толларнинг яшил қалпоқлари кўриниб турар, борлиқ сариқ, кўк рангларда жилваланарди. Эҳтимол, Доротея бу хилдаги турфа рангларни умрида кўрмаганди. Мен қармоқсопга икки метрли ипни улаб қармоқни қададим. Илнинг бу фаслида кўлнинг пуштиранг юзгичли оқ балиғи ҳар қандай хўракка ҳам илинавэрарди.

— Нима қилмоқчисан? — сўради Доротея ҳайрон бўлиб.

— Бир балиқ тутай.

— Керак эмас. Мен балиқ емайман; умуман, ҳеч қачон еб кўрмаганман ҳам.

— Мен эса ейман!.. Жуда ширин бўлади...

— Хўш, мен нима иш қилай?

— Билганингни қил. Машинадан одеялни олиб, ҳув анави ерга, ўрмон четига солгин-да, дам ол, ўқи, офтобда тоблан.

Бирданига шунча ва яна ҳаммаси ёқимли имконият! У хотиржамланиб менга орқа ўгирди-да, машина томон кетди. Балиқлар худдини бузилгандек қармоққа кетма-кет илинарди. Бу жойда уларни ҳеч нарса зада қилмаган ва афтидан, улар хавф-хатардан беҳабар эдилар. Ўлжамни бир жойга йиғишга ҳам вақтим бўлмагани учун елкамдан ошириб, шундоқ итқитавэрардим. Балиқларнинг соҳилга тўп этиб туришиб, ўт ичида типирчилаётганларини эшитиб турардим. Баъзилари

сувга етиб келишга муяссар бўлишар, шунда мен уларнинг жонланиб, сув остига тезлик билан шўнғиб кетаётганларини кўрардим. Майли, яшайверишсин, ахир мен уларга кушанда эмасман, шунчаки эрмак. Кетиб қолишлари халақит бермайди.

— Антоний,— Доротеянинг овози эшитилди.

Мен: «Қаёққа йўқолди экан?» деб кўнглимдан эндигина ўтказган эдим. Овози аниқ, аммо узоқдан келаётгандек туюларди. Орқамга ўгирилдим. Соҳилда ҳеч ким йўқ эди.

— Антоний!— у яна чақирди.

Мен хавотирланиб сувга боқдим. Туман тарқалган, кўм-кўк, тептекис кўл кўз олдимда ярқирарди. Тикилиб қараганимдан кейингина унинг малла бошини сувда — нариги қирғоққа яқин жойда кўриб қолдим.

— Эсингни едингми?— бақирдим мен жаҳл билан.

Бундан ҳам кўполроқ гап топишим амри маҳол эди. Аммо у бунга заррача ҳам хафа бўлмади. Кулиб туриб оппоқ юзини менга ўгирди.

— Орқангга қайт,— дедим мен анча юмшаб.

Агар шивирлаб гапирганимда ҳам сўзимни эшитган бўлишини билардим. У кулганча итоаткорлик билан орқага қайта бошлади. Менинг қўрқиб кетганимга куларди шекилли. Бу нарса яна аччиғимни чиқарди. Генерал келиб қолганда нима бўларди? Қўриқхона мавзеида чўмилиш қатъиян ман этилган. Лекин у буни қаердан ҳам билсин! Албатта, мен айбдорман. Чунки уни огоҳлантирмагандим. Доротея қирғоққа яқинлашаркан, аччиғим чиққанини сездим шекилли, оғзини йиғиштирди. У думи юлинган итбалиққа ўхшаб беўхшовроқ суза ҳам, қийналмай ҳаракат қиларди. Соҳилга яқинлашгач, Доротея бор бўйича тик турди. У қип-яланғоч эди, лекин ўзи буни сезмаётганга ўхшарди. Ҳа, у ҳақиқатан ҳам буни сезмасди. Нигоҳи хотиржам ва покиза эди. Унда на уялиш, на хотинча қичиқ бор эди. Чамаси, у худди гўдаклардек ёки антик давр париларидек уялиш ҳиссини туймасди. Елкаларидаги тиниқ сув томчиларини сидираркан, мен томон кела бошлади. Худди ўйлаганимдек, кўкиш-оқ бўксаси тор, кўкраклари япасқи эди.

— Бу ерда чўмилиш мумкин эмаслигини билмапман,— деди у узрли оҳангда.— Қаердан ҳам билай, биринчи келишим.

— Ҳечқиси йўқ... Сузишни биласан деб хаёлимга ҳам келтирмагандим.

— Сузишни дейсанми?.. Сувга тушдим-у, сузиб кетавердим. Умримда биринчи марта. Ростдан, Антоний.

Ҳеч қачон алдамаслигини билсам-да, унга ишонқирамай қарадим. Ҳар эҳтимолга қарши:

— Ҳеч қачон сузишни машқ қилиб кўрмаганмисан?— деб сўрадим.

— Ҳеч қачон!— жавоб берди у бир неча қадам нарида тўхтаб.— Ўзи табиий бор нарсани нима қилади машқ қилиб?

— Балки сен ҳақдирсан,— дедим.— Сен худди... қурбақанинг боласига ўхшаб ҳеч қийналмай суздинг. Одам сувда ҳам, қуруқликда ҳам яшайдиганлардан келиб чиққан деб тўғри айтишади. Жумладан, қурбақалар ҳам шунинг ичида.

— Одам қушлардан келиб чиққан!— эътироз билдирди у.

— Унақада, сен нега қурбақанинг боласига ўхшаб суздинг? Қим ўргатди сенга? Бу ҳар биримизда яшириниб ётган савқи табиийдир, эҳтимол?

— Билмадим... Балки, Антоний, чиндам ҳам сен қурбақадан келиб чиққандирсан. Лекин мен қушлардан. Имоним комил бунга.

— Ҳа, яхши,— дедим мен.— Бор, кийиниб ол. Наҳотки мендан уялмаётган бўлсанг?

— Сенданми, йўқ,— деди у ҳўл сочларини йиғаркан.

Эрмак кишидан уялишмаса, бу ўша эрмакни унчалик писанд қилинмаганидир.

— Нима сабабдан?— сўрадим.

— Сен — Антонийсан.

— Антоний,— дедим аччиқ кулиб.— Антоний амаки.

Яна бир қовун туширдим. Унинг кечмишидаги бу (амакига оид) воқеани эсдан чиқарибман.

У эса гўёки мен ҳеч нарса гапирмагандек сўзларимга яна аҳамият бермади.

— Сен Антоний Ғалати,— деди у.— Балиқ қовуришни биласанми?

— Ҳа, сен-чи, билмайсанми?

— Биладиман, лекин қовурмайман, жўжаларни ҳам қовурмайман, патини ҳам юлмайман.

— Қушларни гапиравериб жуда жонимга тегдинг-да,— дедим тажанг бўлиб.— Ҳа, майли, бор, кийиниб ол!

У ўгирилиб кета бошлади. Нозик товонларига ўтлар ботаётгани учун у оёқларини авайлаб, ўнғайсизланиб босарди... Мен тутган балиқларимнинг жон аломати борларини тўпладим-да, ҳаммасини кўлга ташладим. Уларнинг баъзилари шу заҳотиёқ сув тубига шўнғиб кетишди, баъзилари эса юзада чалқанчасига сузишар эди. Буларнинг аксарияти тирилиб кетиб, яна кўп вақтлар сузиб юришини аввалги тажрибаларимдан билардим. Тўхтаб, уларнинг бирин-кетин: баъзиларининг чалқанчасига, баъзиларининг эса оғизларини очиб ёнламасига сузганча сув остига кириб кетишларини томоша қилдим. Қачонлардир, бари бир, бу қилмишим учун жазоланаман, деган оғир туйғу мени азоблай бошлади. Ўт устиде фақат битта балиқ қолди. Мен анча кутдим. Бир пайт у ҳам сариқ думини бир ликиллатгандай бўлди-ю, аммо шу бўйи жимиб қолди.

Доротея дарахтларнинг сийрак соясига иккита одеял тўшаган, биттасига чалқанча чўзилиб, тим кўк осмонда чарх уриб учиб юрган ўзининг қушларини кузатарди. Қоп-қора қанотлари учли, бўйинлари хийла узун бу қушлар қалдирғочлар бўлиб, афтидан, ҳашарот тутишмас, тиниқ ҳавода шунчаки ўйнашарди. Мен ҳам чўзилдим. Одеял, ёрқин олов рангида бўлгани учун, ҳозир ғашимга тегарди. Доротея оғзига солиб олган ўтни чайнарган, юзи тобора ўйчан тортиб борарди.

— Сенга бир нарсани гапириб берайми?— деди у.

— Нимани, Доротея?

— Отамнинг қандай ўлганини.

— Ҳозир эмас.— Кўнглим ғаш тортди.— Кейин.

— Кейин юрагим бетламаслиги мумкин,— деди у.

У ичидаги дардини тўкиб, қутулиб олиши кераклигини, бунга ҳаляқит бермаслик лозимлигини билардим.

— Майли, айтиб берақол. Фақат ҳаяжонланма!

— Буни шу пайтгача ҳеч кимга гапирмаганман,— давом этди Доротея.— Ҳатто Юруковага ҳам. Лекин у ўзи билади.

Ётган жойимиздан менга оч яшил рангдаги сулизор, олис-олисида эса қаттиқ шишага ўхшаб кўм-кўк кўлнинг бир парчаси кўринарди.

— Бўпти, қулоғим сенда,— дедим мен.

Биласанми, Антоний, менинг отам чиновник эди. Ўзи айтарди чиновникман деб. Ҳозир бирор кимса бу сўзни ишлатмайди, ҳамма «хизматчи» дейди. Нега энди хизматчи? Менинг фикримча, бу аҳмоқона ва камситадиган сўз, одамга нисбатан тўғри келмайди. Бизнинг Барон деган кучугимиз бўларди. «Ҳай, Барон, хизмат қил!» деб бақирсак, олдинги оёқларини кўксига қўйиб, орқа оёқларида турарди. Шунда оппоқ қорни, пуштиранг эмчагининг учлари кўринарди. Кўзларида шундай мунг бўларди-ки, ҳозир йиғлаб юборадиганга ўхшарди. Унга қараб роса кулардим. Итлар хизмат қилишни яхши кўрмайди. Одамлар ҳам, итлар ҳам яхши кўрмайди. Қушларни-ку, гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ҳайвонот боғида ҳеч бўлганмисан? Бургутнинг катакда ўтиришини кўрганмисан? Ана шу катакка қамалган бургутдан ҳам ха-

фа ва ғамгин мавжудот йўқ оламда. Шу бургут «хизматчи» бўлиши мумкинми? Ҳеч ҳам-да!

Отам қоқсуяк, полиз қўриқчисига ўхшаган одам эди. У аввал бунақа ориқ эмасди, аммо йилдан-йилга озиб бориб, охирида терисню суяги қолди. Сабабини биласанми? Сабаби шуки, кечалари ухлаб ётганда онам унинг қонини сўрарди. Шундоқ бўйнининг тагига найча тиқиб, ўша жойидан сўриб оларди. Қўрқма, Антоний, мен жинни бўлганим учун бунақа деяётганим йўқ. Кичкиналигимдан тасаввурим шунақа эди. Доктор Юрукова менинг тасаввур қобилиятимнинг жуда ривожланганини, шунинг учун ўнг билан хаёлни қориштириб юборишимни айтган. Бошимга тушган балоларнинг ҳаммаси шундан. Ҳақиқатда ҳам кўп нарсани тасаввур қила олардим. Аммо доктор Юрукова дори бера бошлагандан кейин ўтмаслашиб қолдим. Ҳозир ҳам туш кўраётгандек, туш ичидагидек яшайман. Отам ҳам шунақа яшарди. У ҳеч қачон кулмас, нуқул секин гапирар, бурни Бароннинг бурнига ўхшаб ҳамиша ҳўл бўларди. Баронга ўхшаб, ким нима буюришидан қатъий назар, бажараверарди. Жуда ҳам бечора одам эди, Антоний. Кўзларида ҳамиша ўта тобелик аломати бўларди. Ҳаттоки, энг иссиқ жазирама кунлари ҳам бурнини шилқиллатиб, ғижимланавериб ийиғи чиқиб кетган дастрўмолга қоқиб юрарди. Гарчи у ғамгин ва индамас бўлса ҳам, бургутга ўхшамасди. Қишда тумшуғини қаноти остига тиқиб ўтирадиган озғин қарғага кўпроқ ўхшарди. Унинг йиғлаганларини ҳам кўрганман. У пайтда мен онамнинг қандайдир ўт ўчирувчини ўйнаш тутгани билмасдим. Отам ўлгандан кейин ўшанга текканди. Ўт ўчирувчи шунақанги бақувват эдики, бир кун қишда ечиниб, майкачан қолганида, ундан худди отга ўхшаб буғ чиққанди. У бизникига меҳмонга келиб турар, честь беришни, то мойининг ҳиди чиққунчалик этинини бир-бирига ишқашни яхши кўрарди. Лекин отам билан онамнинг уни деб жанжаллашганини ҳеч эшитмаганман. Ўт ўчирувчи ўлгудай мечкай одам эди. Бир кун ошхонада ёлғиз қолганимизда, у жострюлларнинг қопқоғини бирма-бир очиб, ҳаммасидан тотина бошлади. Кейин кулиб юборди-да, ану жойимдан чимчилаб олди. Шунақа уялиб кетдимки, кечгача йиғладим. Аммо ойимга айтиб беришдан ҳайиқдим. Отамнинг ўлими арафаларида унинг бизникига келиши анча кўпайди. У келганда, отам уйдан чиқиб кегиб, кимсасиз кўчаларда йиғлаб юрарди. Доктор Юрукованинг айтишича, наслим ёмонлиги отамданмиш, шунинг учун ҳам ориқ ва таъсирчан эмишман.

Ўша кун эрталаб, отам иккаламиз менга пальто олгани кетаётганимизда ҳам отам жуда хафа эди. Ўзимни кўрмасликка олсам ҳам вақти-вақти билан отамнинг қўлини кўтариб, кўз ёшларини сидириб ташлаётганини сезардим. Отамнинг пальтоси йўқ эди. Қишда эчки тери астарли ёмғирпўш кийиб юрарди. Умримда бунақа яғири чиқиб кетган ёмғирпўшни кўрмадим, Антоний. У офтобда шунақанги куйиб кетгандики, сотувчининг халатига ўхшарди. Аммо ўша кун ҳаво унчалик совуқ эмас, фақат ерсирпанчиқ эди. Декабрь ойи, янги йилга икки кун қолганди. Ёмғир ёққан, лекин тўсатдан совуқ шамол тургандан кейин тўхтаганди. Ёрга тушган томчилар кўпирганча, одамнинг кўзларига ўхшаб, музлаб қоларди. Биз уларни боссак, одамнинг кўзларига ўхшаб ёриларди. Кўзлар устидан юриш қўрқинчли бўлса ҳам юравердик. Отам баъзан қўлимни шундай қаттиқ қисардики, оғриқдан чинқириб юборардим. Шундай аҳволда марказга етиб келдик. Худода шукр, у ердаги одам кўзларини ўткинчилар босиб бўлишгани учун хотиржам юриш мумкин эди.

Отам менга ёқаси оқ сунъий теридан тикилган кўм-кўк пальточа олиб берди. Бунақа чиройли пальтони ҳеч киймагандим. Сотувчи аёл уни ўраб бермоқчи эди, аммо мен дарров кийиб олдим. Кейин улар эски пальтомни ўрашди. Пальтоимнинг ярашганини кўриб, отамнинг ҳам хафалиги бир оз ёзилди. Биз магазиндан чиқиб, шошилганча уйга равона бўлдик. Отам яна қўлимдан ушлаб олди, қўғирчоқдек ясанган қизи билан кетаётганидан фахрланиб, бурни ҳам кўтарилиб кетди.

Менинг бурним эса отамникига ўхшашлигини сезган бўлсанг керак, Антоний. Шу бурним туфайли мени мактабда Диди, малая айиғи дейишарди. Бундан жаҳлим чиқмасди. Расмларда малая айиқчасини кўрганмисан-йўқми, билмайман, жуда ёқимтой ҳайвон. Бурунчалари кичкина хартумчага ўхшайди. Қоп-қора, ялтираб туради.

Шундай қилиб, отам қўлимдан ушлаб олганди, биз йўлакдан кетиб борардик. Кўчада одам кўп эди. Ҳамманинг қўлида нарса: биров арча, биров ўйинчоқ кўтариб кетарди. Биз эса, ҳеч қачон арча харид қилмасдик. Мени отамнинг ишхонасидаги арчага олиб боришарди. Томоша қилиб тўймасингдан аввалроқ ясама бурунли маст қорбобо келиб, ёғоч от совға қилиб кетадиган арча ҳам арчами! Ундан кейин, ёғоч отнинг нима кераги бор менга! Уни дарров китобга алмаштириб олардим. Ёғоч отга эса, китобини ҳамма алмаштирарди. Аммо ўша кунни арча ҳақида ўйламасдим. Ҳатто, жуда сўрагим қистаб турган бўлса-да, китоб олиб беринг деб отамдан сўрамасдим. Бошимга ҳамма балоларнинг тушишига сабаб бўлган ўша лаънати пальтонинг ўзига хурсанд эдим.

Йўлда кетаётганимизда отамнинг яна тундланиб, ҳақирланиб қолгани ёмон бўлди. Аввал қўли бўшашиб терлаб кетганини сездим. Кейин эса у қўлимни бутунлай қўйиб юборди ва шу нарса унинг бошига етди. Мен унинг кўзларини кўрмасам ҳам ҳеч нарсага қарамай кетаётганини сезардим. Илгари ҳам кўчаларда шунақа — ҳеч ёққа қарамай, худди кўрга ўхшаб, ҳеч нарсани кўрмай тентирашини билардим. Биз шаҳар боғини кесиб ўтиб, Иван Вазов кўчасидан кета бошладик. Раговский кўчасининг бурчагида чорраҳани кесиб ўтмоқчи бўлдик, аммо отам қор уюми олдида тўхтаб қолди. У бир оз иккиланиб турди-да, уюмнинг устидан сакраб ўтди; у менинг борлигимни ҳам унутганди. Отам машина йўлига бор йўғи бир қадам қўйди холос, кейин бирон нарсани унутдиммикан, деб орқасига қаради. Мен эски пальтом ўралган бўғчани ушлаб йўлакда турардим.

Худди шу пайтда учиб келаётган машина уни уриб юборди. Агар, Антоний, яна юз марта яшасам ҳам, буни унутолмайман. Худди кечанига бўлиб ўтгандек кўз олдимда тураверади. У хотирамга муҳрланиб қолган. Учириб ташлаб бўлмайди. Касал пайтларимда бу даҳшат мени қаттиқ таъқиб қилади. Соғайганимдан кейин ҳам тинч қўймайди. Мен ҳам ундан қутулолмайман, ҳеч қутулолмайман! Бўлмаса, буни айтиб бериб, сенинг ҳам дилингни хуфтон қилмасдим. Ям-яшил, шинам, фаралари ярқираган машинани ҳозир ҳам аниқ кўриб тураман. У худди қутургандек учиб келарди. Машина отамни бир кўтариб ташлади. Отам қўлларини ёзганча капотнинг устига ётиб қолди. Машина яна бир неча метр физиллаб бориб, таққа тўхтади. Отам эса инерция таъсирида учиб кетди. Назаримда, отам мангу бир давр учгандек бўлди. Вақт тўхтаб қолгандек эди. Отамнинг оёқ-қўллари тўрт томонга тарвақайлаган, боши олдинга энгашган, тепакали кўриниб турарди. Кейин у йўлкага зарб билан урилди, боши худди тухумга ўхшаб чақилиб кетди. Мен ҳушимни йўқотмадим. Кўзларимни олиб қочмадим. Даҳшат ичида қотганча қараб туравердим, қараб туравердим.

Ҳар томондан одамлар югуриб келишди. Қотил машинадан тушди. У жуда ёш йигитча бўлишига қарамасдан, юзини кампирларникига ўхшаб ажин босганди. Қимдир отамни кўтариб олишга ҳаракат қиларди. Лекин кўпчилик йигитчани ўраб олганди. Биров унинг ёқасидан олди, бирови гарданига мушт солди. Одамлар ваҳшийлашиб кетгандек эди. Йигитча худди латта қўғирчоқдек у ёқдан-бу ёққа силкинарди. Кейин у ўзини ерга ташлаб, сочларини юлиб, уввос сола бошлади. Аммо буни ёлғондан қилаётганини сезиб турардим. Йиғилганлар, ҳазар қилгандек, ўзларини ундан четга олишарди. Кўпчилик тундлашганча индамай ўтиб кетарди. Мен бўлсам, ҳамон қимир этмасдим.

Отамни ўткинчи бир машинага солишди. Унинг чақилган бошини кўриб туриб, ўлганлигини билардим. Менга ҳеч ким эътибор қилмас, отам билан бирга бўлганимни ҳам ҳеч ким сезмасди. Милиционер ке-

либ йигитчани олиб кетди, оломон тарқалди. Фақат отам йиқилган жойида қон доғи қолди, холос. Ниҳоят мен жилдим. Ўша даҳшатли кўчадан худди тушда юргандек ўтдим-да, судралиб уйга жўнадим. Лекин қанчалик ларзага тушган, бу балодан қанчалик ўлар даражага етган бўлсам ҳам, эгнимда янги пальто борлигини унутмасдим. Янги пальто кийган ўликка ўхшаб оёқларимни зўрға кўтариб, бир-бир босиб кетардим.

Уйга қандай борганим, онамга нималар деганим эсимда йўқ. Фақат онамнинг юзи докадек оқариб кетгани, кўзларида эса ҳеч қанақа маъно бўлмагани эсимда. Ҳа, уларда дард ҳам, севинч ҳам йўқ, фақат бўшлиқ бор эди. Кейин мен ошхонага отилиб чиқдим, ювинадиган жойга етолмай йиқилдим-да, сўнг қуса бошладим. Ичимдан ям-яшил, аччиқ нарса тушарди. Сафро чиқарди. Онамнинг ичида йиғилиб қолган бутун ифлосликларни чиқариб ташлаш учун унинг юмшоқ қорнини ёриб ташлагим келарди. Бундай қилишни шу даражада истардимки, бу истак азобидан лабларим ёрилиб кетди, мана шунақа, Антоний. Одам дегани мана шунақа бўлади. Уни бундан кўра яхшироқ деб ўйлама.

Доротея ҳикоясини тугатаркан, охириги сўзлари лабларига ёпишиб, қотиб қолгандек бўлди. У қийналиб кетган, кўзлари сўниқ эди.

— Мен пича ухлаб олай, Антоний,— деди у.— Ўлгудай чарчадим.

Мен соҳил бўйлаб айлангани кетдим. Узоқ, бир соатми, ундан ортиқроқ вақтми, сайр қилдим. Қимир этмай турган сувда парча-парча булутли осмоннинг акси жуда аниқ акс этаётгани учун худди осмонни босиб юргандек бўлардим. Одамовилигим учунми, кўпинча, атрофга, бўлаётган воқеаларга эътибор қилмайман. Улар мени қизиқтирмайди, қалбимда акс-садо ҳам топмайди. Бошқаларни мароқлантирадиган ҳодисаларга мен бефарқман. Хеопс эҳроми олдида ҳам, Ниагара шаршараси олдида ҳам лоқайд турганман. Аммо бугун мени ҳамма нарса ҳаяжонлантирар, ҳамма нарса қалбимга таъсир этарди. Эҳтимол, бу табиий муҳофаза ҳиссидир? Билмадим. Аммо ҳар қалай, тезда ўзимни ўнглаб олдим. «Доротея ҳақ,— деган гап хаёлимдан ўтди.— Балчиқдан, кўл сувидан, булутлардан бунёд бўлган одам. Ана шунақа. Нисбат қандай бўлишидан қатъий назар, бу қоришмани ташкил этган моддалар бари бир ўзгармай тураверади».

Ўзим сезмаган ҳолда ўрмон ёқасига бориб қолдим. Ўрмондаги қалин навниҳол дарахтларнинг шохлари бир-бирига чайир қўллардек чатишиб кетган, уларнинг ости эса шип-шийдам яйдоқ эди. Ўт ҳам, чечак ҳам, ҳаттоки қирққулоқ ҳам йўқ, фақат у ер-бу ерда менга нотаниш, тухум сингари оппоқ ва силлиқ қўзиқоринлар кўринарди. Шундай бўлса ҳам нимадир мени оҳанрабодай ичкарига тортарди. Эҳтимол, бу — шу оламнинг ўзидек кўҳна бўлган номаълумликларни, мажҳул бир сирни туйиш ҳиссидир... Ўрмонни бир оз айланиб, аста-секин орқага қайтдим.

Доротея уйғонган, олисларга ўйчан боқиб ўтирарди. У менинг келётганимни эшитмади, аммо мени кўргач, жилмайди. Жилмайиши ҳамон ғамгин эди.

— Мен кўп ухладимми?

— Унчалик эмас,— дедим.

У ҳеч қачон соат тақмас, вақт билан қизиқмасди.

— Қорнинг очдимми?

— Сал-пал.

— Хоҳласанг, эт-бетга борамиз. Шу яқинда битта яхши ресторанча бор.

— Майли,— деди у ҳар доимги итоаткорлик билан.

Шунча ғуссали гаплардан кейин бир-биримизга қараб ўтириб, колбаса билан тухумни иштаҳа билан туширишимизни тасаввур қилолмасдим. Нарсаларни индамасдан йиғиштирдик.. Шууримиздаги сезилар-сезилмас таранглик, аниқроғи, ҳалиги гапдан кейин тугилган ўнғайсизлик орамиздан ҳали кўтарилмаганди. Чунки ҳар қандай иқрори

дил ва ихфори дил иккала томонда ҳам ўнғайсизлик, уялиш ҳисларини пайдо қилади. Машинага ўтирдик. Моторни ўт олдирдим. Жилганимиздан кейингина ҳамма нарса жой-жойига тушганини, худди ҳаётнинг оддий ва табиийлигидек, муносабатларимиз оддийлашганини, содалашганини сездим. Енгил тортдим. Эҳтимол, Доротея ҳам шуни туйган бўлса керак, унинг жилмайганини пайқадим. Аммо мен бунга кўп эътибор беролмасдим, чунки ўрмонзорга киргандик. Йўл тор, дарахт қуюқ ўсган жойлар ҳали ботқоқ эди. Машина бир неча марта ботиб қолай деди, мен уни қуруқроқ жойга зўр-базўр олиб чиқдим. Катта йўлга чиққунимизча жиққа ҳўл бўлдим.

— Мен сенга ёрдам бердим,— деди Доротея кулиб, машина ғилдираклари асфальт йўлда шипиллаб кета бошлагандан кейин.

— Сен? Қанақасига?

— Хаёлан.

— Менга бардамлик тилабми?

— Йўқ, машинани итариб.

Мен ҳам кулиб юбордим. Одатда болалар шундай гаплашишади. Гаплашишадигина эмас, шунга ишонишади. Ёшлигимда кўрганим, лойга ботиб қолган арава ёдимга тушди. Аравакаш калтак билан отларнинг паства осилган бошига қараб аямасдан урарди. Ниҳоят, арава жойидан қўзғалган пайтда кўнглимда, уни ўзим хаёлан юргиздим, деган комил ишонч пайдо бўлганди.

— Бу бошқа гап!— жавоб берди Доротея.— Лекин мен ростдан баъзи нарсаларни бошқара оламан.

Уша кунни мен бу сўзларга аҳамият бермадим. Ёки кўп нарса эшитганим учун эътиборсиз қолдиргандим. Кейинчалик бу сўзлар хотирам юзасига чиқиб мени роса бетўхтов таъқиб қилган эди.

Пасарель сув омбори ёнидаги ресторанчага тезда етиб келдик. Албатта, бу, ресторан дейилгани билан, оддий ошхона эди. Аммо унда каботни бошлаб тайёрлашарди. Тўғриси айтганда, менинг учун ҳозир нима ёйишимнинг фарқи йўқ. Ошхона биқинида ўсган бир нечта қари дарахт тагига столлар қўйилган ва турган гап, уларнинг устига ҳеч нарса солинмаганди. Аммо қари официант бизнинг столимизга дарров дастурхон ёзиб берди-да, аскардек тик қотиб гўдаиб туриб қолди. Оддий одамларнинг менга жуда ҳурмат билан қарашларини илгаридан сезганман. Афтидан, мени кийимини ўзгартириб олган генерал деб ўйлашади ёки бўлмаса, машинанинг улуғвор гўзаллиги ҳурмат туғдиради уларда. Мен кабот билан ўзимга ментовка буюрдим. Ментовкани официант бир зумда олиб келди, кабот эса ҳали тайёр эмас экан.

Ментовканинг қуввати унча зўр эмас, шунинг учун шофёрлар қўрқмай ичаверишади. Афсуски, бу нотўғри, чунки у ҳам баъзан зўр иш кўрсатади. Ҳарҳолда, менинг бирдан кайфим ошди. Билмадим, балки бунга йўлдан чарчаганим ва кечирган ҳаяжонларим ҳам сабаб бўлгандир. Кайф таъсирида мен тўсатдан ўзимга хос бўлмаган енгилтаклик ва мулозаматсизликка йўл қўйдим.

— Ҳўш, кейин нима бўлди?

— Нима бўлиши мумкин эди?— деди у бир сесканиб.

— Буни ўзинг яхшироқ билишинг керак.

Доротея, гўё сўзимни эшитмагандек, индамасди.

— Қўрқма, Доротея!— далда бердим унга.— Сенга осонмас, тушунаман. Аммо оғриқ тишни шартта суғуриб ташлаган яхши. Бирданнига қутулиш керак.

Худди шу пайт официант кабот олиб келди. Кабот қўл урилмаганча қолди.

«Отам ўлгандан кейин кўп ўтмай улар эр-хотин бўлиб олишди. Албатта, мендан пинҳон тутиб. Яхшиямки, улар бизникида яшамай, кўчиб кетдилар. Кўчишларига виждонли эканликлари эмас, бахилликлари сабаб бўлди. Биз ижарада турардик ва гарчи унчалик қиммат бўлмаса-да, бари бир пул тўлаш керак эди. Шунинг учун Цтаннинг уйига

кўчиб ўтишди. Унинг оти асли Цветан эди, лекин у ўзининг отидан бир бўғинни тушириб, Цтан дерди. Онам уни Цецо деб чақирарди. Цецо ўлгудай хасис эди. Лев у ёқда турсин, ҳар бир стотин устида ўлиб-тириларди. Зиқна одамларни ўша пайтда ёмон кўриб қолганман. Ўзларини ҳам, пулларини ҳам кўришга кўзим йўқ. Токи, дунёда пул мавжуд экан, Антоний, одамлар қанчалик яширишмасин, бари бир пастликларича, бечораликларича қолаверадилар. Пулнинг юзи бўлмайти. Кимнинг қўлига тушишига қараб қиёфасини ўзгартиради. Антоний, биласанми, ифлос пул бор, ночор пул бор, ачинарли пул бор. Аммо яна шундай пул борки, у — зиқналарнинг пули. Унинг заррача қиммати бўлмайди. Унга ҳеч нарса харид қилолмайсан.

Цецоникига кўчадиган кунимиз эсимда. Юк машинаси келди. Албатта, ҳаммоллар йўқ эди. Ҳамма нарсани ўзимиз ташидик. Онам шунақанги бақувват эдики, бияни ҳам кўтара оларди. Цецони-ку, гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Иккови худди ғаниматга учрагандек мебелга ташланишди. Мебелимиз бувимдан қолган бўлиб, жуда чиройли эди. Улар қўлларига тушган нарсани бирма-бир олиб, зинадан пастга кўтариб туша бошлашди. Кўтаролмаганларини пишиллаб, жиққа терга ботиб, кучанганларидан бўйинлари қип-қизариб судраб туширишарди. Улар фақат буфет масаласида анча қийналишди. Бу узун, оғир буфет бўлиб, отамнинг айтганига қараганда, бўктирилган эмандан ишланганди. Икковларининг оёқлари керилган, кўзлари косасидан чиқиб кетаёзган ҳолда кучанаётганликларини ҳозир ҳам кўриб тургандайман. Буфет қимир этмасди. Улар оёқлари букилиб, лаблари худди балиқникига ўхшаб оқариб кетиб, ниҳоят, буфетни сал ердан уздилар. Шу пайтда биринчи марта жанжаллашиб қолдилар. Оғизларидан тупук сачратиб, бир-бирларига пойинтар-сойинтар гаплар, ҳақоратли сўзлар айтишарди. Оғизларидан худди кофтанинг тугмачасидек ям-яшил қурбақачалар сакраб чиқаётганга ўхшарди. Мен яна ўзимни ёмон ҳис қилиб, ҳожатхонага беркиниб олдим-да, кўнглим айнийдиган даражага келгунча йиғладим. У ердан мени судраб олиб чиқишганда ҳамма буюмлар юкланиб бўлинганди. Ҳаттоки буфет ҳам, Антоний. Ақлга сиғмаса-да, юклаб бўлишганди. Шаронт ҳамма нарсага ўргатаркан. Шунақа кучга тўлиб кетаркансанки, қаердан бунақа куч келганига кейин ўзинг ҳам ҳайрон бўларкансан.

Цецонинг Ючбунардаги уйига етдик. Антоний, тавба қилдим! Уша кунгача бунақа харобани кўрмаганман. Кичкина, бир ёққа оғган, иккитагина деразали, болалар чизган расмдагидек бир девори қийшиқ уй эди. Улар ҳамон ўша ерда яшашади. Уй уйга эмас, кўпроқ ярми ердан чиқиб турган шолғомга ўхшарди. Цецо ҳовлисига шунақа шолғом экканди; кузда уни теришга мени мажбур қилишарди. Мен шолғомни ҳар гал зўр бериб кучаниб тортардим, назаримда улар шолғом эмас, қозиққа ўхшар эди.

Уйча жуда эски бўлиб, лой билан сувалган, устидан кўкка бўялганди. Кўп жойнинг бўёғи кўчган ва ёмғир ёққандан кейин кир коптокка ўхшаб шишиб қолганди. Ичкарига кириш учун икки поғона зинадан пастга тушиларди. Билмадим, уй қурилгандан сўнг ҳовлига тупроқ ташланганми ёки унинг ўзи ерга ботганми, ишқилиб шунақа эди. Кўчада бундан бошқа бунақа уй йўқ эди. Онам билан Цецо яна мебелга ташланишди. Буфет, албатта, эшикка сиғмади. Уни бостирма тагида қолдиришди. У етти йил ёмғирда ивиб, қишда қор босиб, ёзда офтобда қовжираб ётди. Лекин ҳеч нарса қилмагандек турибди. Сал қийшайганини айтмаса, ҳали ҳам буфетмисан буфет. Мен унга қарашга уялман. У ҳам бизга қарамайди. Безбет ва беқибатлигимиз билан шунчалик меъдасига урганмиз. Улар буфетни сотиб юборишлари ҳам мумкин эди, лекин лотереяга уй ютишга умид боғлашар, ана ўшанда буфетга жой топилади, дея хомтама бўлишарди. Ажаб бўлди, шу пайтгача уй ютишмади! Лекин буфетга ачинаман. Шунақа аҳволда, Антоний, ўша уйда етти йил яшадим. Унинг қандай қилиб қулаб тушмаганига ҳали ҳам ҳайронман.

Уй битта катта хона-ю торгина ошхонадан иборат эди. Бир кампир билан ошхонада яшардик. Кампир Цецонинг онаси эмас, бувисими ёки катта бувисими бўларди. Ёши юзларда эди шекилли. Ўзи ҳам нечага кирганини билмасди. Оғзида битта ҳам тиши, кичкинагина қушникига ўхшаш бошида битта ҳам сочи йўқ эди. Семиз бўлганлиги учун ухлаганда кундузи ҳам, кечаси ҳам хуррак тортарди. Қиладиган иши ухлашу бирон нарсани кавшаб ўтиришдан иборат эди. Унинг хуррагини сенга таърифлаб беролмайман. Кечалари билан ухлолмай чиқардим. Аммо чидардим. Уни ёмон кўриб ҳам қолмагандим. Чидаш, чидаш ва яна чидашдан бўлак не иложим бор эди? Ҳа, айтгандай, битта овунчоқ топгандим. Сиқилиб кетганимдан учишни ўрганиб олгандим. Алам ўтиб кетгандан кейин ҳар балони қиларкансан. Афсуски, фақат кечаси ва аҳён-аҳёнда учишим мумкин эди. Куппа-кундуз куни, томларнинг устида бир жинни қиз учиб юрса, одамлар нималар демайди. Баъзан-баъзан мени доктор Юрукованинг касалхонасига, худди санаторийга олиб боргандек, олиб боришарди.

Ҳаммасидан ҳам Цецо билан онамнинг бахиллигидан безор эдим. Чунки онам ҳам тез кунда ҳар томонлама Цецога ўхшаб кета бошлади. Улар уй сотиб олиш учун пул тўплайпмиз дейишар, лекин мен бунги ишонмасдим. Пулларини шунақанги қизганишардики, уйлари ҳақиқатан ҳам қулаб тушмаса, бир тийинини ҳам сарф қилишолмаса керак. Цецо барча озиқ-овқатларни қулфлаб юрар, ҳеч кимни, ҳатто онамни ҳам яқинлаштирмасди. Ҳафтасига бир марта гўшт сотиб олганда эса баб-баравар қилиб, грамм-граммигача тенг ўн бўлакка тақсимларди. Гўштни одатда картошкага қўшиб, тоғорага ўхшаган мис идишда димлашарди. Овқатга ўтирганимизда эса, Цецо тўрт бўлак гўштни ўзига олар, иккитасини онамга, кампир билан менга ҳамда эгизакларга эса биттадан берарди. Уззу-кун иш қилмай бекор ўтирадиган одамга бунчалик овқат тиқиштиришнинг нима зарурати борлигига ҳайронман. Умри бино бўлиб биронта ёнғинни ўчирмаган, жуда нари борса, ишхонасидаги чиқиндиларни оёғи билан эзган бўлиши мумкин. Цецо унчалик семиз бўлмаса-да, жуда кучли эди. Онам эса анча ориқлаб қолганди. У поликлиникада фаррошлик қилар, корбол ҳиди ва яна аллақандай қўланса ҳид вужудига сингиб кетган эди. Қизиги, мўйлови ўсиб чиқа бошлаган, қўлларига сўгаллар тошганди. Тақдирми ё бошқа шунга ўхшаш нарсани, отам учун ундан қасос олиши, уни бошлаб жазолаши кераклигини кўп ўйлагандим. Аммо уларга шу пайтгача жин ҳам ургани йўқ. Цецо билан иккови менга бахтли яшаётгандек кўринишадди. Мана шундай ночорона бахтнинг, ҳаттоки, разил бахтнинг бўлиши мумкинлигига ҳайронман. Бўлар экан-да! Мен эсам, учиш — одамнинг ягона бахти, деб ўйларканман!

Улар менга кийим олиб беришмасди. Китоб-дафтар ҳам. Тўғриси-ни айтганда, китоб-дафтарнинг кераги йўқ эди. Хотирам жуда зўр. Ҳеч нарсани ҳеч қачон унутмайман. Менимча, росмана хотира ўзи шунақа бўлиши, бошқачаси эса, росманаликдан оғиш деб ҳисобланиши керак, Антоний. Гимнастикадан бўлак ҳамма фанлардан баҳойим нуқул олти эди. Агар ишонсанг, Антоний, минни юбкани ҳам дунёда биринчи бўлиб мен чиқарганман. Бир йил ичида бўйим шунчалик чўзилдики, кўйлагим мана шу еримгача келадиган бўлди. Шунақа қилиб, мана ҳозир қўлимнинг йўғонлигидай келадиган оёқларимни яланғоч қилиб юравердим. Пайпоғим ҳам бўлмасди. Бир йилда битта пайпоқ олиб беришар, унинг ҳамма ёғи чатилиб, ямоққа тўлиб кетарди. Антоний, агар билсанг, ямоқ солиш — мен дунёда энг нафратланадиган сўз. Онам нуқул бир офицернинг камбағал қизга уйланганини ҳикоя қиларди. Эмишки, у қизнинг ямоққа усталигини кўриб қолиб, бундан яхшироқ хотин топилмайди менга, деганмиш. Кейин улар оила қурганмиш. Авваллари ёмон кийиниб юришим ўзимга жуда алам қиларди. Жулдурлигимдан жуда уялардим. Ҳозир эса, чин сўзим, улардан миннатдорман. Шу туфайли мен ҳаётда Таис ҳам, Зоя Космодемьянская

ҳам, хаттоки Соля Мармеладова ҳам булганман. Улар эса ҳеч қимли-
гича қолиб кетишди.

Турмуш қуришганининг биринчи йилиёқ улар эгизак кўришди. Чақалоқлар жингалак, малла соч ва худди чўчқалардек семиз-семиз эди. Чўчқачаларга ўхшаб уззу-кун очликдан чийиллашарди. Кичкина-ликларида уларни жуда яхши кўрардим. Овқатлантирардим, чўмилти-рардим, пуштиранг кетчаларини ювиб қўярдим. Аммо, олти ёшга тўл-ганларида уларни номаъқул иш устида кўриб қолдим: эҳтимол, жид-дий эмас, болаларча ўйин қилишаётган бўлишлари мумкин эди. Лекин мен ҳеч қачон ўшандагидек жаҳлим чиқмаганди. Ҳозир нега ундай бўлганини тушунмайман ҳам. Кўкартириб дўппосладим уларни. Цео мени ҳайдаб юборди. Мен доктор Юрукованинг олдига кетдим. Кейин сен билан учрашдик, Антоний. Бор йўғи шу».

ТУСИК

П. ВЕЖИНОВ

Доротей гапини тугатиб, чанқоқлик билан лимонад ича бошлади. У биринчи ҳикоясини айтган пайтдагидек қийналган ва азобланган кў-ринмасди. Тиниқ кўзларида ҳатто шўх учқунлар ўйнардди. Мен эса, ҳа-мон ментовка таъсирида, яна бир андишасизликка йўл қўйдим.

— Жуда яхши биласанки, бор-йўғи шугина эмас!

— Яна нима қолди, Антоний?— безовта бўлди у.

— Амакинг ҳақида ҳам гапириб бер.

— Йўқ,— бақириб юборди у стулдан кўтарилиб.

Уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмагандим. Йўқ, у қўрқмаганди. Ву-жудини асабий бир таранглик эгаллаб, лаблари қаттиқ қимтинган, юзи ўликдек оқариб кетган эди.

— Йўқ,— деди у яна қайтариб,— илтимос, Антоний, керак эмас!..

— Хўп, хўп, хўп!— мен ундан баттар ҳаяжонга тушдим.— Иста-масанг, майли!

Биз бир оз ўтириб, кейин йўлга тушдик. Аммо кайфиятимиз тағин бузилганди.

Шу кундан бошлаб орамизда нимадир ўзгарди. Муносабатлари-миз, ҳаётимиз оддийлашди ва табиийлашди. Доротей ишдан бўғриқиб, қизариб қайтарди-ю, дарров уй йиғиштиришга тушарди. Унинг қўли теккан нарсалар вазнсизлик касб этиб, ўздан-ўзи жой-жойига туриб қоладигандек туюларди менга. Баъзан у кутубхонамдан қўлига туш-ган нарсани олиб ўқирди. Лекин улар роман бўлмасди. Баъзан эса но-тага қўл урарди. Бир нарсани сезардимки, энди унинг ногага қизиқи-ши илгаригидан кўра анча камайганди. Магнитофонга тобора ҳаваси ортиб борарди. Баъзан эса, соатлаб композиторлар тўғрисида, айниқса, Чайковский ҳақида қизиқиб сўраб-суриштирарди.

Мен нимани гапириш керагу нимани ташлаб ўтиш кераклиги ху-сусида, айниқса, Чайковскийнинг уйланиши масаласига қолганда бо-шимни кўп қотирардим. У диққат билан тинглар, тушириб қолдирган жойларимни ўзи фаҳмлаб тўлдириб оларди. Ёки менга шундай туюлар-миди, билмадим.

Доротейга жуда ўрганиб қолиб, йўғида зерикардим. Қўлига тегиб кетганимда асабий ҳолда сесканмасдим. Соатлаб жим хаёл сургани-да ёки қушларнинг парвозини кузатиб ўтирганида қўрқмасдим. Май-дончага ҳар куни чиқиб, юлдузлар чақнагунча ўтирардик. Оламда қуш-ларнинг кўплигини энди сеза бошлагандим. Қарғалар эса ҳаддан зиёд экан. Шитоб учишларидан фақат қалдирғочларнигина ажратиб олар-дим. Доротей эса ажойиб паррандашунос бўлиб, ҳатто қушлар ҳақида-ги билими катта илмий ходимларниқидан ҳам ортиқроқдай туюларди менга. Қушларнинг фақат жисмий тузилишларини эмас, феъл-атвори-ни ҳам яхши биларди. Улар ҳақида худди одамларга ўхшатиб, тур-мушлари, тақдирлари, ҳатто орзуларини қўшиб гапирарди. Мен ҳайрон бўлмасдим. Баъзан кечасилари, эҳтимол, менинг ҳам ақлим жойида эмас, деган хаёлга борардим ва бундан қўрқмасдим. Ҳаётим ўзимга ёқар, бошқа ҳеч нарса тиламас эдим.

Кечки овқат қилгани биз бирон ерга борардик. Кўпинча тунги ресторан майдончасига. Доротея ўша жойни ёқтирар, лекин мен бошқа ресторанга таклиф қиладиган бўлсам ҳам йўқ демасди. Афтидан шинам, ҳашаматли залда ўтириш унинг яккаю ягона орзу-ҳаваси эди. Қасалхонадаги яшаш шароитини кўрганим учун, унинг бу ҳавасини жуда яхши тушунардим. Энди у анча эркин ўтирар, ҳазил-мутойиба-ларимдан завқланар, иштаҳаси ҳам жойида эди. Фақат дўстларим ёки танишларимдан биронтаси столимизга ўтириб қолсагина тундлашар, улар билан адоватли, деярли қўпол муолама қиларди. Шунинг ҳисобга олмаси, у тобора хушмуомала бўлиб, феъли тобора мўътадиллашиб, энг асосийси эса, оддийлашиб борарди. Юзлари сал-пал тўлишганди. Ўзгаришларни кўриб, унинг аста-секин ҳақиқий руҳий мувозанат касб этаётганлигига ишонар ва бундан қувонардим. Ниҳоят унинг ўз уйи ҳам бор эди. Ва мен бунинг ҳозирча етарли бир ҳол деб ҳисоблардим. Бу воқеаларнинг охири нима билан тугаши ҳақида ўйлашни истамасдим, ҳамма гап унинг соғайиб кетишида эди.

Хотинимга пул олиб борадиган одатдаги кун яна етиб келди. Аммо бу сафар унга сим қоқиб, аввалдан сал ҳовридан тушириб, инсофга чақирмоқчи бўлдим. Чунки жанжалу ҳақоратларга ҳеч тобу тоқатим қолмаганди.

— Менга қара, Надя,— дедим дўстона оҳангда.— Илтмос, борганимда яна аҳмоқона шамалар қилмасанг?

— Бўладиган гапни айтайми,— деди у қуруққина қилиб.— Хоҳласанг — кел, хоҳламасанг — катта кўча. Шарт-партларинг кетмайди!

Пулни почтадан юбориб қўя қолганим яхшимасмикин, деб узоқ ўйладим. Лекин охири ўзим бордим. Зиммадаги мажбуриятлардан, ҳар қанақа ёқимсиз бўлганда ҳам бўйин товлайдиган одам эмасман. Эшик қўнғироғини базўр босдим. Надянинг айтишича, қўнғироқ овозини эшитиб, мушук даҳлизга ўқдек отилиб чиқибди. Унинг эшик ортида бўғиқ миёвлаганини ўзим ҳам эшитдим. Меҳмонхонага кирганимда эса мушук менга таънали боққанича нарироқда ўтирди. Ўзини олиб қочишидан аён бўлдики, кейинги ҳаётим боис унинг олдидаги обрўйимга анча путур етибди.

Надя ҳам менинг қаршимга ўтирди. Бу сафар эгнига яхшилаб дамолланган, озода кофта кийганини бир оздан кейин сездим. Оёғида ҳам одатдаги тўзиган шиппак кўринмасди. Яна одатига хилоф равишда индамай, тўғрига боқиб, ўйчан ўтирарди. Ўзининг кундалик, ёқимсиз хаёлларига ботганча мени унутганга ўхшар, аммо жаҳл отидан тушганлиги ҳам аниқ эди. Ниҳоят, у менга ўгирилиб деди:

— Мен сенинг телбангни кўрдим.

Афтидан, мен индамасдан, пулни ҳам бермай чиқиб кетсам яхши бўларди. Аммо инсоннинг таъби-да, қизиқиш аламдан устун келди.

— Қаерда?— зарда аралаш сўрадим.

— Нашриёт олдида, пойлаб туриб кўрдим.

Сут билан кирган жон билан чиқар экан-да!

— У ерда энг камида ўнта қиз ишлайди,— дедим.

— Аммо уларнинг ичиди телбаси битта. Топиш ҳам унчалик қийин эмас. У ҳеч нарсани сезмай трамвайга чиқди. Мен ҳам кетидан чиқдим — яхшилаб кўриб олмоқчи эдим. Ёмонмас, яхши қиз. Аммо сенинг кўзинг билан кўра туриб айтганда, оёқлари анча ингичка ва узун. Антоний, сен учун хотинлар фақат оёқдан иборат. Оёқдан бошқа нарсани кўрмайсан. Ҳатто калласи борми-йўқлигига ҳам аҳамият бермайсан.

— Сенда эса ўша айтганинг умуман йўқ!— дедим тунд оҳангда.

— Аҳмоқона гап!— деди Надя кутилмаган осойишталик билан.— Ҳа, сенинг миянғчалик бўлмаси ҳам, миям ҳарҳолда ёмон ишламайди. Ўша қизинг анча сезгир бўлса-да, мени пайқамасди, аҳамият ҳам бермади. Жуда шошилаётган экан уйга, бекатинглардан у ёғига ҳатто югуриб кетди. Мен ҳам, турган гап, ўларимга қарамай орқасидан чопдим. Хўп, у-ку — тентак, менга нима зарил эди-а? Ўзи-чи, Антоний,

аёл зотининг ҳаммаси бир оз тентак бўлади. Сиз, эркаклар, унақа эмассиз. Хуллас, етиб юраман деб югурарканман, уни бир оз яхши кўриб қолдим. Узига бино қўйган, мияси бўм-бўш енгилтак қиз бунақа югурмайди.

Шу пайтгача Надянинг бошқа аёл ҳақида тузук гап айтганини эшитмагандим. Балки у Доротейни росмана аёл деб ҳисобламасди шеклли. Умуман, бу ҳисобида хотиним ҳақ эди.

— Ҳақиқатан ҳам бечоранинг аҳволи ачинарли!— давом этди Надя хайрихоҳ оҳангда.— Сендан нима ҳам оларди у? Сендака худбин, эҳтиёткор одамни умримда кўрмаганман. Иккинчи томондан, қонун ҳам сенинг тарафингда.

Мен унга ҳайрон бўлиб қарадим. Бу унинг жаҳлини чиқариб юборди:

— Нимага худди гапимни тушунмагандек менга бақраясан? Қонун бўйича, жиннига уйланишинг мумкин эмас! Шунинг учун ҳам сен ҳеч нарса йўқотаётганинг йўқ. Бирмунча вақт мазза қилиб олганинг эса ёнинга қолади.

— Валдирама!— дедим ғазабим қайнаб.— У нарса хаёлимда ҳам йўқ!

— Бўлмаса, нега у билан пачакилашаяпсан?

— Бачканалик қилма. Мен унга ёрдам бермоқчиман!

— Мана бу инсонпарварни қаранглар-а,— у менга еб қўйгудек бўлиб тикилди.— Сен пишиқ ўлгурнинг ичингда бир гап бор! Майли, аччиғинг чиқмасин, бу гап — ўзинг ҳам билмаган ҳолдаги манфаат-парастлик туйғуси бўлақолсин! Истасанг, сенга фикримни айтай: зудлик билан алоқангни уз ундан. Сен унинг қанақалигини яхши тасаввур этмайсан шеклли. Бекатдан уйинггача қанча йўллигини биласан. У ана шу — деярли ярим километр масофани оёғи куйган товукдек югуриб ўтди. Мен ярим йўлда қолиб, бир қарғандим-да, орқамга қайтдим. Уялдим, ўзимдан ўзим уялдим. Менинг ўрнимда ҳамма ҳам уялган бўларди.

— Шунинг учун ҳам бугун ясаниб олибсан-да?— сўрадим мен.

Бир лаҳза унинг кўзларида нафрат оловланди.

— Ҳа,— деди у қатъий қилиб.— Одам ўзини ўзи ҳурмат қилиши керак. Ақалли инсонлигини қадрлаши лозим.

Шу билан гапимиз тугади. Бир-биримизга яна нима ҳам дердик. Орамизни боғлайдиган нарса қолганмиди ўзи? Мен чўнтагимдан пулни олиб столга қўйдим-да, ўнғайсизланиб ўрнимдан турдим.

— Нега ўғлинг ҳақида ҳеч нарса сўрамайсан,— деди у менга қараб.

— Дарвоқе, қалай у?

— Қалай, дейсан-а? Уйга келгиси келмади. Бувимникида қоламан, бувимникида қоламан, деб бақирди, холос. Бувисиникида яшашни хоҳлаб қолибди! Мен-ку, биламан-а, кимга тортганини! Сиз, эркаклар, ҳаммангиз ёки аксариятингиз ҳақиқий аёллардан қўрқасизлар, Антоний. Улар сизларга тушуниксиз ва ўнғайсиз кўринадилар. Бувилар эса бошқа гап. Менинг меҳрибон онагинам уни шундай эркалатадики, охири тамом талтайтириб юборади.

— Бўлмаса менинг онамга бериб юбора қоламиз!— таклиф қилдим.— У болалигимда мени тузуккина калтаклаб турарди.

— Калтакнинг ҳар доим фойдаси бўлавермайди,— эътироз билдирди Надя.— Бўпти, борақол. Қоққан қозиқдай қаққайиб туришинг жонимга тегди.

Мен эшикка қараб юрдим. Мушук мени кузатгандай орқамдан қўзғолди. Афтидан, у менинг қилаётган ишларимга тушунмай жаҳли чиқар, бу ерда нима етишмаяптийкин бунга, дерди. Иссиққина ётадиган жой бор, хотиним ҳар куни янги бузоқ гўшти олиб келади. Тўғри, қиймага пиёз билан мурч сал кўпроқ солинади, баъзан ҳидлагинг ҳам келмайди. Лекин бу уйи йўқ тентак мушукларга ўхшаб томда ётиб юришга сабаб бўлолмайди-ку?! Мен энгашиб мушугимни сила-

дим-да, йиғиштирилмаган даҳлиздан отилиб чиқдим. Бу уйга яна қайтиб киришимгача кўпгина қайғули ойлар ўтишини унда билмас эдим.

Кунлар тобора қизиб борар, ҳаво эрталабданоқ дим бўлар эди. Доротея ишдан сувга тушган мушукдек жиққа ҳўл аҳволда қайтса ҳам бундан қийналмасди. У ўзи умуман майда-чуйда қийинчиликларга аҳамият бермасди. Мен эса бутунлай ишламай қўйгандим. Қизиб кетган клавишларга қўлимни ҳам теккизмасдим. Аммо шунга қарамай, руҳим жуда осойишта эди. Нота варақларини вергул ва нуқталар билан тўлдириб боришга ҳамиша ундовчи истак ҳам мени қийнамасди. Пайти келса тўлдирилар. Одам ўзи билан ўзи қолишга ҳам ҳаққи борку. Шу ой ичи кўпинча азонлаб, ҳали тонг ёришмасданоқ сув омборига қараб йўл олардик. Тезликни тўла ошириб, машина кесиб бораётган ҳаво оқимига чулганиш жуда гаштли эди. Тонг шафағи ёритаётган чўққилар бирин-кетин қоронғиликдан чиқиб келар, йўлда учраган кўллардан оч ҳарир туман кўтарилар эди. Тонг ҳавоси анча илиқ, кўллардаги сув эса ундан ҳам илиқроқ эди. Кўлларнинг тубида яширинган балиқлар энди хаёлимни бўлмас, ҳатто қармоқ ташлашни ҳам ўйламасдим. Менсиз ҳам балиқ тутадиганлар кўп эди.

Генерал Кристев отпускасини олиб, хотини Зорка хола билан бирга чорбоғида яшай бошлаганди. Генерал ҳар куни кечқурун каттакон илгакларга уклай ва яна шунга ўхшаган майда балиқларни илиб, тагин қўш қармоқларини кўлга ирғитар, эрталаб эса уларни тортиб оларди. Шунақа кўп ва йирик балиқлар илинардики, генералнинг ўзи

уларни худди ғаройиб денгиз маҳлуқлари каби мароқланиб томоша қиларди. Зорка хола балиқларни ёгда димлар, кейин ўзи тайёрлаган ажойиб майонезнинг совуғидан устига қуйиб, дастурхонга тортарди. Биз иштаҳа билан ердик. Илгари қўл теккизмайдиган Доротея ҳам балиқ ейишга ўрганди. Генерал билан иккимиз баъзан муздек оқ винодан бир стакандан ичардик. Доротея икковимиз танишганимиздан бери у биринчи марта бахтиёр бўлгандек туюларди менга. Генерал билан Зорка хола, ўзлари фарзанд кўрмаганлари учунми, қизга жуда ҳам ўрганиб қолишганди. Аммо уларнинг меҳри таважжуҳларини фақат бепарзандликларига йўйиш тўғри бўлмасди. Афтидан, генерал Кристев (унинг иши шунақа, ҳамма нарсани билиб қўйиши керак эди) Доротея ҳақида сўраб-суриштирган шекилли, ким у, сенга ким бўлади, деб саволлар бермасди. Эҳтимол, Зорка хола ҳам ўз фаҳмича қизнинг менга маъшуқа эмаслигини сезганди. Хуллас, иккови ҳам Доротеянинг кетидан лайчадек эргашиб, унинг кўнглини овлаш иштиёқда эдилар. Энг қизиғи, Доротея бу иззат-икромдан оғринмас, худди азалдан шундай бўлиши керакдек ўзини жуда эркин тутарди. Менимча, Доротея ҳам уларни ошириброқ иззат-икром қилар ва бу билан олмоқнинг бермоғини тўла қайтараяпман, дея ўйлаб, чол-кампираб каби бахтиёр эди.

Ана шундай кунлардан бири; биз чўмилиш либосларида кўл бўйида ётардик. Рухимда ажиб осойишталик, ажиб тиниқлик ҳукмрон. Умримда бундай ҳоллар жуда кам бўлган. Бирдан орқамдан қандайдир шитирлашга ўхшаган овозни эшитдим. Доротея тик турганча бир меъёрдаги ҳаракатлар билан баданига қорайтирадиган ёғ суркаётган экан. Шу кейинги ой ичида у анча тобланган, кўзлари қорача юзидан, худди оҳанрабодек, йилтираб ажралиб турадиган бўлганди.

— Кел, мен суртиб қўяман!— дедим

Бу гап оғзимдан беихтиёр чиқиб кетди. Доротея кулди-да, флаконни узатди. Мен ёгдан кафтимга озгина қуйиб, унинг озгингина, қорайган куракларини ишқалаб-уқалай бошладим. Албатта, ўйлаганимдек, ток ургандек сесканмадим. Қуюқ ёғни унинг орқасига хотиржам, ичдан келадиган титроқсиз, уялишсиз суриб чиқдим.

— Бирам яхшисанки, Антоний!— деди у.

— Зорка холангчалик бўлмасам керак!— ҳазиллашдим мен.

— Улар иккови ҳам жуда меҳрибон одамлар!— деди Доротея жиддийлашиб.— Сабаби, бу бечоралар жуда бахтсиз-да!

— Нега бунақа деб ўйлайсан?

— Ахир уларнинг болалари йўқ-да.

Биз чорбоғда қоронғи тушгунча қолиб кетардик. Кечки овқатни ҳам шу ерда ердик. Бир-икки шиша муздек пиво ҳам ичардик-да, кейин уйга қайтардик. Шаҳарга кечаси кириб келишимизга қарамай, у чидаб бўлмас даражада дим, ҳавоси оғир бўларди; асфальт ва чанг ҳиди келиб турарди. Кўпинча, уйга киришга ошиқмай, майдончага чиқардик. У ерда аллақачоноқ кучсиз шамол томдан томга ялангоёқ изғиб юрган, антенналарни оҳиста чайқатаётган бўларди. Шунчаки чўзилиб, тоза ҳаводан нафас олишнинг ўзи ёқимли эди. Биз бундай пайтларда, менимча, фақат кавш қайтарувчи беозор ҳайвонларда бўладиган ички осойишталик ва қаноат туйғусига чулганардик. Кўпинча гаплашмасдик ҳам. Шунинг учунми, ўшанда Доротеянинг тўсатдан:

— Антоний, хоҳласанг амаким ҳақида гапириб бераман,— дегани жуда ҳайрон қолдирди.

— Ҳа, албатта, хоҳлайман,— дедим мен.

— Қўрқаман-да, Антоний.

— Нимадан?

— Бу оғир нарсанинг сенга ҳам ўтишидан... Уни юракда олиб юриш жуда қийин.

— Эркаклар учун бунинг аҳамияти йўқ, Доротея.

— Бор, Антоний,— деди у ҳасратли овозда.

У ҳикоясини бошлашдан аввал узоқ жим қолди.

«...Мен сенга кампир ҳақида гапириб бергандим-а, Антоний? У оёқларини зўрға судрарди, жуда қари эди. Аҳён-аҳёнда, у ҳам бўлса баҳорда, уйдан ташқарига чиқарди-да, соатлаб остонада ўтирарди. Гапирганида биронта сўзини тушунмасдим. Номига ҳам тиши қолмагани учун бўлса керак, оғзига бўтқа тўлдириб олган кишига ўхшаб сўзларди. Кампир мутлақо ҳаммомга бормасди. Шу аҳволда қанақа қилиб борсин? Тўғри, агарда Цецо хоҳласа, уни кўтариб, ҳаммом тугул дунёнинг нариги чеккасига ҳам олиб бора олиши мумкин эди. Лекин Цецо бу ишни ортиқча даҳмаза деб ҳисобларди, шекилли. Цецонинг ўзи ҳам йилига икки марта ҳаммомга тушарди, холос. Онам уни нуқул, ҳаммомга боргин, деб уйдан ҳайдаганда, у: «Тозаман-ку, ишим ҳам тоза!» деб баҳона қиларди.

Баъзан онам кампирнинг бошини ювиб қўярди. Кўпинча ёзда ҳовлига олиб чиқиб, бир тоғора иссиқ сув, кирсовун билан ювинтирарди. Шунда кампирнинг боши яна ҳам кичрайиб кетар, бурнидан сувлар оқиб тушарди. Кампир индамай чидаб ўтирар, онда-сонда худди қўтосга ўхшаб пишқириб қўйганда ҳамма ёққа сув сачрарди. Онамнинг жаҳли чиқиб, уни куракда турмайдиган сўзлар билан қарғарди. Бир куни эгизакларни бинойидек чўмилтираётганимни кўриб, онам кампирни бошини ҳам сен ювавер энди, деди. Қўлимга бир бўлак совун тутқазди.

Бу иш шу қадар қўрқинчли бўлади деб ҳеч қачон ўйламагандим. Бир амаллаб кампирнинг бошини совунлаб чиқдим. Аммо ишқалай бошлаганимда. Антоний, жуда қаттиқ жиркандим. Нимага бунчалик жирканганимни ҳозир тушунмайман. Совунни отиб юбориб, орқамга қарамай қочдим. Назаримда, жиққа ҳўл, бадбашара кампир орқамдан қувлаб келаётгандек, ҳозир сочларимдан ушлаб оладигандек туюларди. Қаёққа қараб, қанча югурганим эсимда йўқ. Бир пайт тўхтаб, ўзимга келдим. Хаёлимга: кампир мағзава тиқилибми ёки яна бирон нарса бўлиб ўлиб қолса-я, деган фикр келди. Яна жон-жаҳдим билан уйга югурдим. Кампирга ҳеч нарса бўлмаган экан, ҳўлличича, ихраб-сиҳраб, ошхонага бир амаллаб бориб, йиғлаб ўтирган экан. Цецо қайтиб келгандан кейин роса калтак едим, онам эса мени амакимникига жўнатди.

Амаким мени хушмуомалалик билан кутиб олди. Кампирнинг бошини қандай ювганимни гапириб берганимда менга ачинди, хайрихоҳлик билдирди. Энг даҳшатлиси шу эдики, Антоний, амаким билан отам икки томчи сувдек ўхшаш эканлар. Фақат амаким қариброқ ва сочи деярли тўкилиб битган эди. У отамга ўхшаган қоқ суяк эмасди. Лекин даҳани шу даражада ингичка, учли бўлиб, умуман йўққа ўхшар эди. У менга қариб-чириган, яшагиси ҳам келмай қолган денгиз каламушини эслатарди. Менимча, у яна опоссумга ҳам ўхшарди. Гарчи, тирик опоссумни кўрмаган бўлсам ҳам, назаримда, агар бу ҳайвон тик турадиган бўлса, қорни икки орқа оёғининг ўртасига худди халтага ўхшаб осилиб тушиши керак эди. Амакимнинг кўриниши ҳам ана шунақа эди. Унинг олдинги икки тиши пастки лабининг устига чиқиб турарди. Баъзан амаким одамларнинг калласини еб овқатланади, деган хаёлга борардим. Ҳа, калланинг энг тепасини тешади-да, кейин мағзи олинган норжил ёнғоққа ўхшатиб деразадан ташлаб юборади, дердим. Бундан бошқа ҳам мудҳиш манзаралар келарди хаёлимга. Гўё амаким суяги ҳам, қадди-қомати ҳам йўқ, бешакл бир нарса бўлиб туюларди. Баъзан у худди чувалчангга ўхшаб чўзилаётганга, баъзан эса шишиб, худди қуюқ бир бўтқадек хонани у бошидан бу бошигача тўлдираётганга ўхшарди. Ростдан ҳам шунақа бўлишидан даҳшатга тушиб, ўлиб қолай дердим. Аммо қочиб кетадиган жойим йўқ. Уйга эса, кампир туфайли, боргани кўрқардим.

Умуман олганда-ку, амаким ёмон одам эмасди, Антоний. Худо-жўй, мулоим эди. Қиш кунлари дастурхондаги нон увоқларини йиғиб, чумчуқларга, каптарларга ташларди. Айниқса, каптарларни яхши кўрарди. Уларни ўта меҳрибонлик билан силар, лекин силаётган пайтларида кўзлари ғалати йилтираб кетарди. Хуллас, ёмон томони қайси

дейсанми? Кўзларининг отамнигига ўхшаб ёшланишида эди. Балки уни ҳам хотини ташлаб кетгани учун шундай бўлгандир. Биз ҳайҳотдек бир уйда, йўқ, уйда эмас, бинонинг бутун бир қаватида ёлғиз яшардик. Бу кам эмас-ку, ахир тўғрими? Жуда ёмон аҳволга тушардим баъзан. Кўпинча унга ачинардим. У шу даражада ирkit ва бечора эдики, ҳатто йўталганида ёки бурун қоққанида ҳам унга ачинаверардим. Бундай пайтларда у кўкариб, кўзлари косасидан чиқиб кетай дерди. Бугун ё эрта ўлиб қолади, деб ўйлардим. Аммо у ҳозир ҳам тирик, балки зиғирчалик қаримагандир ҳам. Яна шуниям айтиб қўяй, отам уни яхши кўрмас, мени уникига ҳеч қачон олиб бормаган эди. Амаким қўрқоқ одам эди: отлардан, итлардан, чақмоқдан, ҳатто, автобуслардан ҳам қўрқарди. Автобуслар ҳам ундан қочарди. Балки автобуслар ундан ҳазар қилишармиди? Бир марта битта автобус уни кўриб, шу даражада кескин бурилгандики, магазиннинг витринасига кириб кетганди. Одамлар, ер сирпанчиқ, автобуснинг тормози ишламай қолди, дейишганди. Аммо бу ёлғон гап эди. Аслида, автобуснинг амаким билан тўқнашгиси келмаганди.

Буни шунинг учун гапираяпманки, Антоний, амакимдан мен ҳам қўрқардим. Сочларимни силаган пайтларида, худди қуённинг боласига ўхшаб, ғужанак бўлиб олардим. Баъзан тиззаларимни силар, шунда кўзлари лўқ бўлиб қотиб қолар ва гўё шишадан қилингандек терлаб кетарди. Мен илгари холам яшаган хонага жойлашгандим. Хонада сичқонлар макон қилган пружинали тўшакдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Кейинчалик амаким менга одеял, чойшаб, стол ва керакли у-бу нарса олиб берди, меҳрибонроқ муомала қила бошлади.

Аммо бари бир кўнглим безовта эди. Нимадан қўрқаётганимни ўзим ҳам билмасдим. Менга у ҳеч қанақа ёмонлик қилмасди. Фақат кечалари унинг эшигим орқасида юрганини эшитардим. У оҳиста, оёқ учида юрар, баъзан эса итваччага ўхшаб секин гингширди. Бу ҳол менга туюлаётган бўлиши мумкин эмасди, чунки қўрққанымдан нафасимни ичимга ютиб, жисму жоним қулоққа айланиб ётардим. У пайтда анавинақа иш хаёлимга ҳам келмасди. Фақат бошимнинг бир чеккасини ғажиб, норжил ёнғоғидек деразадан итқитиб юборишидан қўрқардим.

Ўша кунни осмон куздагидек тунд, қоронғи эди; майдалаб ёмғир ёғарди. Амаким мени чордоққа бирга чиқишимни илтимос қилди. Эски чамадонларнинг биттасига тиқиб ташланган, квитанциялар солинган қандайдир конвертни топиш керакмиш. Антоний, нима бўлишини мен ўша заҳотиёқ фаҳмладим. Фақат чордоққа чиқиб ўтиришнинг нима кераги борлигини тушунмадим. Чунки қаватимизда бирон жонзот йўқ, минг бақирганим билан ҳеч ким эшитмасди. У мени бўғиб ўлдиради-да, кейин тўсинга осиб, одамларга ўзини ўзи осиб қўйибди дейди, деган хаёл миямдан ўтди. Қўрққанингдан қарахт бўлиб қолгандирсан, деб ўйлаётган бўлсанг, янглишасан, Антоний. Унчалик қўрқмай қолгандим. Мен зинадан тушиб қочишим, одамларни ёрдамга чақиритишим мумкин эди. Аммо ундай қилмадим. Қалтираётганини кўриб, Антоний, унга раҳмим келди. Шу пайтгача ҳеч кимга бунчалик раҳмим келмаган, ачинмагандим. У шу даражада ожиз, ирkit ва бечора эдики, азбаройи ачинганимдан, аъзойи баданимдаги оғриқ туфайли парча-парча бўлиб кетаётгандек эдим. Бунақа ачиниш туйғусини мен кейин, доктор Юрукованинг касалхонасида, палатада бирга ётган бир қизга нисбатан туйгандим. У жуда ҳам ёқимли, беозор, бутунлай соғлом қиз эди. Фақат кечаси унга каламушлар ҳамла қилаётгандек бўлиб туюларди. У қиз даҳшатга тушиб бақирар, хаёлидаги каламушларни урар, тепарди. Ҳеч қанақа ҳамла йўқлигига уни ишонтирмаман деб жуда қийналардим. Тез орада бу азоблардан роса озиб кетдим. Кейин Юркова гап нимадалигини сезиб, мени бошқа палатага кўчирганди.

Энди ҳаммасини тушунаман. Балки соғ одамларда бу ҳол бошқачароқ юз берар. Лекин менда айни шу тариқа бўлиб ўтганди. Чордоққа худди қатлга кетаётгандек кўтарилдим. У ер қоронғи эди, чи-

риган латта-путталарнинг ҳиди келарди. Амаким устимга энганганда бирдан чайқалиб, ҳушимдан кетдим. Фаҳмлашимча, мени шу нарса сақлаб қолган. У мендан баттар даҳшатга тушган-у, тасаввур қилишимча, оёқ-қўлини ҳам қимирлатолмайдиган даражада қалтирай бошлаган. Балки буларнинг бари менинг фаразларимдир».

Осмон қоронғи, деярли қоп-қора эди. Атрофга тасвир қилиб бўлмайдиган жимлик чўкканди. Жимлик ҳам эмас, ақлга сиғмайдиган даражадаги бир сукунат бўлиб, у мени худди ўрага ўхшаб ютиб юборганди.

Мен бундан ларзага тушиб, ичимдаги гужғон ўйнаётган, асл маъносини йўқотган сўзларимни бир-бир хаёлдан ўтказишга киришдим. Ўз тажрибамдан ёки китоблардан келиб чиқиб, одамлар ҳақида ҳамма нарсаларни, борингки, деярли ҳамма нарсани биламан деб ўйларканман. Ҳозир эса китоблар ва сўзлар бор ҳақиқатни ифодаламаслигини ёки ифодалашга журъат этолмаслигини сездим.

— Қийналяпсанми, Антоний.

— Нега қийналарканман?

— Ахир сенга ҳам ўтди барчаси!

— Буни ўйлама!— дедим.— У нарса фақат сени қийнаши мумкин...

Бошқаларга ҳукмини ўтказолмайди.

— Жуда ҳам раҳмдилсан, Антоний!

— Йўқ, Доротея... Сенинг тушунчангдигидек раҳмдил бўлишни истамайман.

— Енгил тортишни хоҳлайсанми? Жуда ҳам енгил бўлишни.

— Йўқ, истамайман,— дедим қатъий қилиб.

Зотан, енгил тортишни истамасдим. Нима кераги бор? Умуман, нимадан қутулиб енгил тортаман? Мен қайтага бошимга тушган нарсаларни кўтариб юришни истардим. Токи, улар зулматни тилиб, атрофни ёритиб турсин. Шу пайтгача қандай қилиб ташвишсиз, оғирлиги бўлмаган вужуддек масъулиятсиз яшаганимни тасаввуримга сиғдирилмасдим. Доротея афтидан буни тушунмади. Менга ўгирилиб, тикилиб қарай бошлади. Гарчи қоронғиликда юзини кўрмаётган, ўз хаёлларимга ғарқ бўлсам ҳам унинг назарини сездим.

— Ўрнингдан тур, Антоний!— деди у секин.— Кейин, қўрқма. Сенга зиён етказмайман.

Мен итоаткорона ўрнимдан турдим.

— Қўлингни бер!

Мен қўлимни узатдим. Унинг қўллари фавқулодда иссиқ ва кучли эди.

— Энди, Антоний, осмонга боқ. Сен унга кўникишинг керак.

Унга кўникиш?! Одамнинг осмонга кўникишига нима ҳожат бор? Лекин ҳозир осмонга қарар эканман, худди улкан одамга айланиб қолгандек, унга қўлим етадигандек яқин туюларди. Осмон пастлашган, қоронғи, фавқулодда совуқ эди. Аммо юлдузлар шундай ёрқин чарақлардики, кўзларимни беихтиёр қисиб олдим.

— Бир оз туриб, Антоний, сен ажиб бир енгиллик ҳис этасан. Гўёки вужудинг ҳавойидек бўлади... Жим... Фақат жавоб бер, ўшани сезяпсанми-йўқми?

— Ҳа,— дедим мен сал туриб.

— Мана, ниҳоят, биз кўтарилдик, Антоний!.. Узингни бўш қўй. Кескин ҳаракат қилма. Муҳими, ҳеч нарсани ўйлама... Ана, тамом, бахтли бўл!

Унинг овози бениҳоя жарангдор ва сероҳанг эшитиларди. Майдончадан кўтарилганимизни сезмай ҳам қолдим. Биз анча юксакликда учиб борардик. Шаҳарнинг чироқлари ортимизда милтирар, кўнишга ҳозирланаётган самолётдан кўрингандек кўринарди. Турли-туман шуълалар орасида учаётгандек эдик. Бари бир бу учишга ўхшамасди. Биз учмасдик, биз мустаҳкам, ишончли қанотлари бўлган қушлардек парвоз қилардик. Мен жисмимни ҳам, шу билан бирга, уни мисоли сувдек ювиб ўтаётган ҳавони ҳам сезиб турардим.

- Қўрқаяпсанми, Антоний?— сўради-у.— Ҳа-ми, йўқми?
- Йўқ, ҳеч ҳам!
- Хоҳлайсанми, баландроқ кўтариламиз!
- Ҳа!.. Хоҳлайман!..

Биз тобора йириклашиб, ёрқинлашиб бораётган юлдузлар сари парвоз қилардик. Кучли шамол юзимга урилар, пешонам совуқ қотиб қолган, бурун катакларим кенгайганди. Шу асноларда вужудимни сезмайдиган даражада туйғусизланиб қолмагандим, албатта. Назаримда, яна бақувватлашган, янада исиб кетган Доротеянинг қўли менинг қўлимни маҳкам сиқиб олганди. Бир оз ўтгач, шамол тинди, ҳаво қаттиқ совиди. Биз ҳамон юксакликларда парвоз қилардик. Лекин энди ўзларининг мавжлари билан кўзларимни қамаштираётган юлдузлардан бошқа нарсани кўрмасдим.

— Доротея, ер қаёққа кетди?

— Остимизда!— деди у.— Қўрқма, биз осмонга қараб учиб кетапмиз.

Наҳотки, у мени қўрқади деб ўйлаган бўлса? Менинг ўша пайтдаги туйғуларим аввалги кечган бутун умримдагидан кўра табиийроқ, аниқроқ эди. Ҳа, Доротея ҳақ, инсон қушдан келиб чиққан экан!

— Бахтлимисан, Антоний?

— Ҳа, Доротея...

— Ана, кўрдингми... Аммо инсон, агар у ақлан бунга сазовор эмас экан, бахтли бўлолмайди.

— Мен нима сабабдан бунга сазовор бўлдим, Доротея?

— Менга ишонганинг учун.

Биз яна ернинг илиқ тафтини сеза бошладик. Шаҳарнинг деярли кўриниб-кўринмаётган чироқлари жуда олисда қолганди. Улар менга коинот саҳросида адашиб юрган кичкинагина ерли юлдузлар туркумидек туюлди.

— Ҳозир қаердамиз, Доротея?

— Тоғлар устида... Шунинг учунам паст қоронғи.

— Қоронғи ва жонсиз! Лекин бари бир гўзал!

Биз тоғлар узра, чўққиларда ухлаб ётган бургутлардан ҳам баландроқда парвоз қилардик.

— Совуқ емаяпсанми, Антоний?

— Ҳа, бир оз совуқ.

— Мен эса ҳеч қачон совуқ емайман,— деди у.— Иссиқлигимни кўряпсанми? Иссиғим сенга ҳам ўтади деб ўйлагандим, Антоний... Майли, ҳечқиси йўқ. Пастлаяпмиз.

Ҳақиқатан ҳам пастлашиб, чироқлари тобора аниқ кўринаётган шаҳарга яқинлашиб борардик. Бизни гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ ҳаво оқимлари чулгар, гўёки денгизда сузиб кетаётгандек эдик. Мен ўзимни тобора енгил, жуда ҳам енгил сезардим.

— Илгари ҳам учганмисан, Доротея?

— Кўп марта, Антоний.

— Неча марта?

— Билмайман. Аммо бу осон иш эмас... Биз қушларга ўхшаб хоҳлаган пайтимизда уча олмаймиз...

Унинг овози тобора заифлашарди. Ҳақиқатан ҳам гаплашиш мумкин эмасди шекилли: бу унинг кучини қирқарди. Биз борган сари пастлашардик. Мен машиналарнинг чироқлари сирғалиб бораётган йўллари, кейин эса кўчаларнинг ўзини, майдонларни ва ҳатто пештоқларига неон чироқлари ўрнатилган айрим иморатларни ҳам ажрата бошладим. Доротеянинг қўллари тобора совиб, бармоқларининг титрай бошлаганини сездим.

— Қўниш керак,— деди у эшитилар-эшитилмас қилиб.

— Майли,— дедим мен.

Яна қаттиқ ерда юришга, оғирлашган оёқларимни кўтариб босишга тўғри келишини, қизиган ҳавони ичимга ютишга мажбурлигимни тасаввур этишим қийин эди. Чексиз эркинлик бўлиб туюлган нарса — бу

парвоз, интиҳосининг муқаррарлиги туфайли, мен учун энди чексиз қўллиққа айланган эди.

— Уйимизни топа оласанми, Доротея?— дея сўрадим.

— Жим бўл, Антоний!— деди у бўғиқ овозда.

Майдон юзидаги илиқ бетонга келиб тушганимизни сезмай қолибман. Йўғ-э, тушмадик, худди қушларга ўхшаб аста қўндик. Доротеяни кўрмасам ҳам менга унинг юзи бўздек оқариб кетгандек туюлди. Муздек совиб қолган қўлларидан ушлаб, етакладим. Биз қоронғи зиналардан тушдик. Уйнинг эшигини очдим-да, қўлимни аста кўтариб, чироқни ёқдим. Ҳаммаёқ ёришиб кетди. Мен уйқуда эмасдим. Агарки мен ҳозир уйғонмаган эканман, демак, бу нарсалар тушимда эмас, ўнгимда бўлиб ўтган эди. Доротеянинг мен сиқиб ушлаб турган панжалари яна титрай бошлади.

— Чироқни ўчир, Антоний!— деди у ёлвориб.

Чироқни ўчирдим. Биз гўё гор уяга тушганидек, илиқ ва ним қоронғилик ичра қолдик. Кечирган саргузаштимдан жуда қўрққандим шекилли, аъзои баданим қалтирарди.

Балки бу воқеа бўлмагандир? Буни аниқлолмасдим. Аммо қўрқув мени тобора кучлироқ қамраб борарди. Қуюқ ва ёпишқоқ бир шаклдаги қўрқув баданимдаги жамики ҳужайраларга сизиб кириб, юрагимга ўрмаларди. Даҳшатдан қотиб қолаётганимни сездим.

— Антоний!— чақирди у.— Нимага бу ёққа ўтмаяпсан, Антоний?

Унинг овозини эшитиб, ажиб бир енгиллик сездим. Ҳамон осто-нада, эшикни ҳам ёпмай карахт ҳолда турган эканман.

— Сени кўрмайман,— дедим.

— Мен сени кўряпман. Тўғрига юр!

Унинг овози юксакликлардагидек жарангдор ва тиниқ эмас, бир оз ҳорғин, росмана инсоний овоз эди. Мен оҳиста тўғрига қараб юрдим. Нимагадир, эҳтимол диваннинг қиррасига урилдим, бироқ оғриқни сезмадим.

— Совуқ емаяпсанми?— сўради у.

Унинг овози шу даражада яқиндан эшитилдики, сапчиб тушдим.

— Унчалик эмас.

— Лекин қалтираб кетяпсан-ку, Антоний?!

— Биласанми... Тепада...

Мен гапимни тугатишга журъат этмадим. Балки ҳеч қанақа «тепада» бўлмагандир? Дарҳақиқат, ҳеч нарса бўлмаганди. Бу кеча ҳамма кечалардек оддий ўтди, биз ҳозир майдончадан тушдик, энди эса ётмоқчимиз.

— Кел иситиб қўяман сени!— деди у.

Мен унинг ҳовлиқиб ечинаётганини, тез-тез нафас олаётганини эшитардим. Яланғоч, ингичка қўллари элас-элас кўринарди қоронғида. Уни шахд билан қучдим-у, шу заҳотиёқ сакраб ўзимни орқага олдим. Жасадни қучгандек ваҳимага тушдим. Доротея бақириб юборди:

— Нима бўлди сенга!

— Сен... Сен нақ музсан-ку!— дедим мен ўзимнинг овозимдан ўзим қўрқиб.

Бир оз жим қолгач, Доротея шундай деди:

— Антоний, учганда мендан қувват сарф бўлади! Боз устига, бугун икки киши эдик... Қўрқма, Антоний, мен оққуш эмас, одамман.

У шунчалик ишонч ва хотиржамлик билан гапиряптики, демак бу нарса ростдан ҳам содир бўлипти-да! Албатта, юксакда парвоз қилган киши ниманидир қурбон қилиши керак. Бекордан бекорга, ҳеч қандай мақсадсиз фақат Инжилдаги фаришталар учади. Мен яна ҳалигина юксакликда учганимдаги каби хотиржам бўлиб қолдим. Совуган бармоқларим билан унинг силлиқ юзларини, елкаларини, бокира бўйинларни силардим. Унинг вужудига аста-секин ҳақиқий инсоний тафт, терисига эса жон кираётганини, таранглашаётганини сездим. Аввал қўллари, кейин эса хушбичим оёқлари исий бошлади. Нафаси ҳам борган сари қайноқлашар, чайир ва қотма вужудига тобора куч

қуйиларди. Ҳатто унинг майин сочлари ҳам бармоқларимга худди жонли нарсадек ўралашарди. Ўзим эса, гўё юксак-юксаклардан ақлга сифмайдиган тезликда тушиб кетаётгандек, тобора бошим айланаётганини ҳис қилдим. Аммо бундан қўрқмасдим. Сабаби, мени пастда жуда таниш бўлган Ер кутарди. У менга ҳаёт бағишлайдими ёки ўлимми — фарқи йўқ эди. Шу сонияда, худди ҳайвонларга ёки дарахтларга ўхшаб, ҳаёт билан ўлим — боқийликнинг бирин-кетин алмашиб турувчи икки қиёфаси эканлигини тушундим.

Кеч уйғондим. Доротея уйда йўқ, ўрни бўм-бўш эди. Унинг бу ерда юрганлигидан гувоҳлик берувчи биронта из ҳам кўринмасди. Гўё у умуман бу дунёда бўлмагандек эди. Ўзимни бу замондан ўтмишга, қачондир ўтиб кетган ёз фаслига тушиб қолгандек ҳис қилдим. Ёки ўликлар ҳақидаги хотиралардек маънисиз ва бўм-бўш бўлиб қолган ўтган асрларнинг биридамиканман? Қўрқиб, атрофга назар ташладим. Ҳеч қанақа ўтган аср эмас! Норинжранг палос, тирсак қўядиган суянчиқлари ёғочдан ишланган иккита кресло, роялнинг ёз офтобида ярақлаётган кўзгудек тиниқ қопқоғи... Шак-шубҳа йўқ, мен ўз уйимда эдим. Кийимларим ҳар томонда сочилиб ётар эди. Пала-партиш ҳаётимда қаерга келиб қолганимни, нима қилиб юганимни билмайдиган бунга ўхшаган пайтлар илгари ҳам бўлганди. Аммо ҳозир ўз уйимда эканлигимга шубҳаланиш мумкин эмасди.

Хотирамда воқеалар бирин-кетин, аниқ-тиниқ жонланарди. Жонланарди-ю, аммо бари бир худди ичимдамас, ташқарида турганга, мендан юпқа бир нарса билан ажратилганга ўхшарди. Ажратган нарса эса фанер девор ёки калити менда бўлмаган эшик ҳам бўлиши мумкин эди. Ҳа, мен уларни кўргандим: узун ва ғуссабахш йўлакни, ювилгандан кейинги нами кетмаган тош полни, панжарали деразаларни... Буларни кўргандим. Шалпангқулоқ, ранги бўздек оппоқ, баланд кўтарилган кафтларида ҳавони кўтариб кетаётган қизни ҳам. Лекин қаерда ва қачон кўргандим? Эшикни орқасидан қаттиқ ёпдим. Ҳеч кимни, ҳеч нарсани киритишни хоҳламасдим. Аммо у нарса — менинг кўрқувим — қайсарлик билан калит тешигидан ва бошқа тирқишлардан кириб келарди.

Ётган жойимдан туриб кетдим. Кийимларимни олиб, ваннахонага кирдим. Кўзгу олдидаги шиша токчада унинг нарсалари — кичкина тиш чўтка, ёғ упа, шампунь турарди. Эй худо, ростдан ҳам ақлдан озган бўлмай тагин? Қалтираганча муздек сув остида анча турдим. Сабрим етгунча чидадим-да, кейин, худди куйиб қолгандек, ваннахонадан отилиб чиқдим. Наридан-бери кийиниб, катта хонага ўтдим. Ўзимни бир оз тузук ҳис қилиб, ҳатто деразанинг олдида бордим. Одатдаги жазирама ёз кунни. Асфальт ҳиди, уй олдида қўйилган машиналарнинг никелланган ялтироқ томлари... Нарироқдаги сунъий майсазорда ўроқ машинаси зувиллар, эски иштон кийган мўйсафид уни ғамгин, паришон ҳолда итариб борарди. Соатимга қарадим. Тўққиздан йигирма икки дақиқа ўтипти. Календарга қарадим — йигирма олтинчи июль. Албатта, йигирма олтинчи бўлади-да, чунки кеча йигирма бешинчи эди. Ҳозир энг тўғри иш — уйдан чиқиб, ўзимни одамлар орасига уриш эканлигини тушундим. Одамларнинг оддий гапларини бир неча муддат эшитсам — ўзимга келаман.

Машинага ўтирганимдан кейин энгил нафас олдим. Моторни ўт олдирдим. О, менинг жонсиз, аммо содиқ дўстим! Пўлат парчаларидан, симлардан, темирлардан йиғилган эсанг-да, заҳарли газлар билан ҳаракатга келсанг ҳам мени неча бор ва ҳар доим қутқариб келаясан!

Муюлишга оҳиста бурилиб, катта йўлга чиқдим. Йўлнинг метин тошлари устидан эринчоқлик билан улкан экскаватор ўрмаларди. Унинг гавдасига нисбатан жуда кичик бўлган хунук боши қуйи осилганди. Худди ғамгин бир кўйда ер искаб кетаётганга ўхшарди. Мен уни аста қувиб ўтдим-да, машинани янада тезлатдим. Қаерга бориш кераклигини билардим. Фақат ўша ерда менга ёрдам беришлари мумкин эди.

Шу куни касалхонада одам кўп эмасди. Аслидагидан ҳам кўпроқ тасаввуримда пайдо бўладиган бу ернинг оғир ҳиди дарров яна димогимга урилди. Юрукова машинкада чиройли босилган саҳифани диққат билан ўқиб ўтирарди. Тақиллатиб кирганимдан кейин бошини кўтарди. Бу аёл қанчалик совуққон, тасодифларга қанчалик кўниккан бўлмасин, бари бир, унинг нигоҳидаги йилт этган хавотирни илғаб олдим.

— Утиринг, ўртоқ Манев!

Мен ўпкамни босиб олишга ҳаракат қиларканман, индамай чўқдим. Зинадан кўтарилаётганимда, шошилиш у ёқда турсин, югуриб чиққаним энди эсимга келди.

— Сизни бирон нарса ҳаяжонга солганга ўхшайдими?— деди у биринчи гап бошлаб.

— Сезиладими?

— Рангингизда ранг қолмапти-ку! Балки бирон нарсадан қўрққан-дирсиз?

У одатдан ташқари меҳр ва мулойимлик билан гапирарди.

— Биз парвоз қилдик!— дедим мен томдан тараша тушгандек.— Доротея ва мен!

Овозимда жаҳл ва нафрат акс этганини энди тушунаман. Лекин гапларимнинг Юруковага бунчалик қаттиқ таъсир қилишини кутмагандим. Мумдан ишлангандек ҳаракатсиз, авлиёларникидек осойишта ва мулойим юзи бирдан кескин равишда ташвишли, жиддий тус олди. Унинг қўрқиб кетганини, аммо бунга яширишга ҳаракат қилаётганини фаҳмладим.

— Батафсилроқ қилиб гапириб беринг.— деди у хотиржам оҳангда.

Гарчи бўлиб ўтган воқеалар бир-бирига боғланмаган, беҳуда нарсалар бўлса ҳам, анча тартибли қилиб гапириб бердим. Юрукова жим турарди. Тиришиб, ҳаяжонини босишга уринаётганини сездим. Гапларимнинг бемаънилиги ўзимни анча тинчлантирганди-ю, аммо унинг жим турганидан яна даҳшатга тушдим. Ниҳоят, у босиқ назар билан менга қаради.

— Авваламбор, ўзингизни босинг!— деди у мулойимгина қилиб.— Сиз мутлақо соғсиз, бирон бир хавф сизга таҳдид қилаётгани йўқ.

— Соғ одамлар учмайди!— дедим мен жаҳлланиб.

— Сизнинг учганингизни исботловчи ҳеч қанақа далил йўқ,— давом этди у.— Рўё баъзан бор нарсалардан ҳам аниқ туюлиши мумкин.

— Тўғри, лекин рўёлар менга илгари сира кўринмасди. Соғ одамга рўёлар учрамайди. Нега энди менга ўзидан ўзи рўёлар дуч келаркан?

— Сиз хато ўйлаяпсиз!— жавоб берди у.— Доротеянинг ҳаммага ўхшамаган одам эканлигини яхши биласиз. Модомики, у бировнинг ўйини била оларкан, нега энди фикр уқдириш қобилиятига эга бўлмасин?

Мен лол қолгандим. Бунақа ўй хаёлимга келмаган экан.

— Демак, у мени гипноз қилган. Сиз шундай ҳисоблайсизми?

— Жуда ҳам шундай эмасдир-у, шунга ўхшашроқ бир нарса бўлган.

Тўғри, худди шундай. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Елкамдан тоғ ағдарилгандай енгил тортдим.

— Сиз учиш имконини инкор этасиз-а?

— Гарчи у нарсанинг мумкинлиги менга ишончсизроқ туюлса ҳам,— деди Юрукова юмшоқ қилиб,— уни инкор этмайман.

— Инкор этмайсизми?— дея бақриб юбораёзим.

Юрукованинг нигоҳида йилт этган афсус аломатини сезгандек бўлдим. Балки у билинар-билимас нафратдир, ким билади?

— Мендан нима истайсиз ўзи? Мен ўзимга маълум ва тушунарли нарсаларнигина айта оламан холос. Сиз соппа-соғ одамсиз, хавотирланадиган жойи йўқ. Шунинг ўзи етарли эмасми?

Ҳа, бунинг ўзи менга етарли эмасди. Унга эсанкираганча қараб ўтирардим.

— Уртоқ Юрукова, сиз гравитация нима эканлигини биласизми?

— Билмайман,— деди у терс оҳангда.— Буни физиклар ҳам билмайди.

— Гап унинг таърифида эмас... Моҳиятида. Ракетани орбитага олиб чиқиш учун қанчалик катта энергия кераклигини эшитганмисиз?

— Сиз-чи, энергия деб аталадиган нарсани инсоният охиригача билиб олган, деб ўйлайсизми?

— Тушунмадим гапингизни.

Юрукова қовоғини уйди.

— Уртоқ Манев, фақат ҳаракатдаги моддагагина хос бўлган энергиянинг борлиги илмий жиҳатдан асосланган,— деди у.— Лекин физиканинг маълум қонунларидан биронтаси билан ҳам уни тўла-тўқис тушунтириб бериб бўлмайди.

Афтидан, бу хотиннинг эси жойида эмасди ёки ўз соҳасида ҳеч балони тушунмасди. Наҳотки, қалбимга бир қия боқиш шунчалик қийин бўлса? Оддийгина қилиб тинчлантириб қўйса нима қиларди? Ахир, мен парвоз қилдим, деган фикрга кўника ҳам, йўл қўя ҳам олмасдим. Бемаънилик эди, даҳшат эди бу! Бундан кўра, гипноз таъсирига тушганман, деган фикр минг марта афзал.

— Сиз бу фикрдан қўрқмаслигингиз керак!— давом этди Юрукова.— Ҳақиқатни аниқлаш учун эмас, ўзингизнинг руҳий осойишталигингиз учун. Осмонда учгансиз, деб таъкидламайман, бу ҳақиқатан ҳам ақлга сиғмайди. Аммо бу — сиз ўйлаганчалик аҳмоқона ёки қўрқинчли иш эмас. Одамзод ҳали ҳам инсон тафаккурининг кучини, тафаккур юритувчи модданинг тараққиёти нималарга олиб келиши мумкинлигини тўлиқ билмайди.

— Инсон учолмайди!— дедим нафасим ичимга тушиб.— Бу унга насиб қилмайдиган нарса. Бу ҳақда ўйлашнинг ўзи ақлсизликдир!

— Уртоқ Манев! Нега ўзингизни гўлликка соласиз!— деди кутилмаганда жаҳли чиқиб Юрукова.— Сал замонавийроқ фикр юритишга ҳаракат қилиб кўринг! Бу ақида ҳам, ақлсизлик ҳам эмас! Бу фандир!

Мен индамадим. Чунки у билан қанчалик узоқ гаплашсам, шунчалик ўзимга қийин бўлишини тушундим. Умуман, унинг мубҳам илмий назариялари хусусида тортишиб ўтиришни истамасдим. Унчалик гўр одам ҳам эмасдимки, мисол учун, парапсихология нималигини билмасам. Аммо осмонда учиш?!

— Шу гапни тўхтатайлик!— гўлдирадим.— Камина ҳақида ташвиш тортманг, ўзимни ўзим бир амаллаб эплаб оламан.

Юрукова базўр жилмайди.

— Мен сизга таблетка бераман,— деди у.— Қунига уч маҳалдан уч кун ичасиз. Кейин менга учрашасиз.

— Раҳмат.

— Зинҳор Доротеяни ташвишлантирманг. Ҳеч нарса сўраманг, тушунчаларидан қайтарманг. Турган гап, у қилган ишларига ишонади. Ҳозирги пайтда бунга қаршилиқ қилишимиз тўғри бўлмайди. Аммо яна сизга учишни таклиф этса, минг бор ҳафа бўлса ҳам рад этинг.

— Хотиржам бўлинг!— дедим хушламайгина.

— Хотиржам бўлмайман. Агар таъбир жоиз бўлса, айтинг-чи, бу тажрибани нима учун сиз билан ўтказганини тушунмадингизми?

— Энди бу нарса мени мутлақо қизиқтирмайди!— дея қуруққина жавоб бердим.

Уйга соат иккиларда қайтдим.

Энди бўлиб ўтган воқеалардан эмас, бўлажакларидан хавотирланардим. Доротея билан учрашувимиздан, Доротеянинг ўзидан, орамизда бўладиган суҳбатлардан қўрқардим. Унга нисбатан тушуниб бўлмайдиган бир душманлик ҳис этардим. Тўғри-да, ахир у менинг шахсимга, инсоннинг табиийлигига қўпол тазйиқ қилган, қақирилмаган меҳмон эмасмиди?

Доротеяни кутмадим. Унинг ишдан қайтадиган вақтига — соат тўртга яқинлашганда, шошилиб машинамга ўтирдим-да, бошим оққан ёққа ҳайдадим. «София» меҳмонхонасининг кундузги барига кириб, юз грамм ароқ ичдим. Шундан кейингина унга сим қоқишга журъат этдим.

— Сенмисан, Доротея!

— Менман, Антоний, қаердан телефон қиялсан?

Унинг овозидан хавотирланаётгани сезиларди.

— Композиторлар союзидан,— дедим мен совуққонлик билан ёлғон гапириб.— Мажлисда ўтирибман. Соат ўнларда қайтаман. Сен ҳеч қаёққа кетиб қолмайсанми?

— Йўқ. Ҳеч қаёққа бормаслигимни биласан-ку?

Соат ўнлардан олдинроқ анча дадил бўлиб уйга қайтдим. Ароқ, унинг устидан лимон сувидан тоза олгандим. Доротея ичганлигимни билиб қолмаслигини истардим. Эҳтимол, вақт ўтиб, хотиримдаги кўп нарсалар ўчиб кетар, аммо унинг ўша кунги менга қаратилган нигоҳини умримнинг сўнги дақиқасигача унутмайман. Оҳ, ундаги маъно! Уни таърифлаш учун қидириб-қидириб сўз тополмайман. Сўз топилди дегани — тушунилди дегани бўлади. Бунга менинг кучим етмаса керак. Умид, ҳайронлик, эсанкираш, даҳшат туйғусига ёндош савол...— ҳаммаси бор эди унинг нигоҳида.

— Салом!— дедим ўзимни лаллайганга солиб.— Менсиз зеркиб қолмадингми?

— Антоний, биласан-ку, мен ҳеч қачон зерикмайман,— жавоб берди у секингина.

— Биламан, шунинг учун сўраяпман.

Мен яна ўн дақиқача шу тарзда масхарабозлик қилдим. Улфатлар билан ўтириб бир-икки қадаҳ ичганимни, ундан фарқли ўлароқ, зерикканимни айтдим. Доротеянинг юраги сал таскин топди шекилли, жилмайди. Менинг ҳозирги ғайритабиий аҳволимни мастликка йўя бошлади. Ана шу пайтда, ўзим ҳам кутмаган бир тарзда бундай дедим:

— Менга қара, Доротея, эртага Пловдивга кетаяпман... Икки-уч кунга.

— Нега?!— деди у сесканиб.

— Менинг асарларим асосида концерт қўйиларкан... Охирги икки репетицияда қатнашишим керак экан.

— Яхши, борақол,— рози бўлди у.

Яхши, борақол, деди-ю, лекин ичидан зил кетган эди. Юзи бирдан тундлашиб, чўзилгандек бўлди. Кечагига нисбатан озиб қолгани ҳам ҳозир сезилди. Юрагимга шув этиб оғриқ кирди.

— Концертимга иккаламиз борамиз,— дедим мен ясама қувноқлик билан.— Пловдивда ҳеч бўлганмисан?

Аммо у гапимни гўё эшитмагандек эди. Уйчан ҳолда очиқ деразанинг олдига борди-да, узоқ турди. Менга ўгирилганда юзи бўздек оқариб кетганди.

— Антоний, мен хато қилдим!— деди у эшитилар-эшитилмас.— Мен сени қўрқитмоқчи эмасдим. Сен... Сен мени тушунасан, деб ўйлапман.

Нималар деяпти ўзи? Ахир кеча шунча воқеа бўлиб ўтди... Жавоб бериш учун ўзимда зўрға куч топдим.

— Доротея, бу ҳақда бугун гаплашмайлик...

— Яхши,— деди у.— Чой иситиб берайми?

— Йўқ, раҳмат... Мен ўлгудек чарчаганман.

Руҳимда қачондир бунёд бўлган бир нарса айни аснода йиқилиб, вайрон бўлганини сездим. Урнимдан туриб, оҳиста оромхонага йўналдим.

Эртасига азонлаб тонг отар-отмас турдим. Доротеяни уйғотиб юбормаслик учун катта хонадан ўғрига ўхшаб оёқ учида ўтдим. У юзини деразага ўгирганча ухлаб ётарди. Дераза ортида эса, ғира-ши-

ра тонг отмоқда эди. Унинг нозик бўйни тонгнинг хира ёғдусида оппоқ оқариб кўринарди. Ҳозир, у ўша пайтда ухлаб ётган эди, дея комил ишонч билан айтолмайман. Балки уйғоқлигини, кечаси билан миужжа қоқмаганини билдирмай қўя қолишни истагандир? Балки мен билан хайрлашгани мадори бўлмагандир? Лекин мен ўзимнинг қайтиб келишимга ишонгандим. У кун эмас, бор-йўғи икки кундан кейин уйга қайтишимга тақдири азалга ишонгандек ишонгандим. Ўзимни босиб, хотиримни жамлаб, руҳимни тетиклаштириб олишим керак. Тақдиримдан, пешонамга ёзилгандан қочишни истамадим. Ҳақиқатан ҳам бундай қилиш хаёлимда ҳам йўқ эди. Уйқусиз ўтказган узун тундан кейин бунга қатъий қарор қилиб қўйгандим.

Машинага ўтираётганимда ҳам қайси шаҳарга боришимни ҳали билмасдим. Ҳарҳолда Пловдивга эмас. Пловдив ҳамма шаҳарларга ўхшаган, шовқин-суронли, серқатнов шаҳар. Менга эса тинчлик ва хотиржамлик керак. Шунинг учун Боровецга йўл олдим. Ёз пайти бўлгани учун Боровецнинг меҳмонхонаси ҳам тирбанд экан. Лекин тасодифан бўш номер чиқиб колди-ю, буюмларимни (агар битта чамадонимни буюмлар деб аташ жоиз бўлса) олиб кириб қўйдим. Шаҳар сокин, кимсасиз эди. Аммо бу тиниқ кимсасиз ва қимир этмай турган дарахтлар мени эзарди. Биринчи кун эрталаб ўрмонни айландим. Бу кўҳна ва қалин ўрмон ичи жимжит, ҳатто қушларнинг сайроғи ҳам эшитилмасди. Сўқмоқдан таваккал қилиб кетарканман, каттакон чумоли инига дуч келдим. Тупроқ, ҳазон ва хас-хашакдан бунёд бўлган бу расмана Бобилда каттакон қора чумолилар гиж-гиж эди. Юриб-юриб кенг ва серқуёш, ихрож гулларидан сап-сарик бўлиб кетган майдончадан чиқиб қолдим. Бир дақиқа туриб, сўнг орқага қайтдим.

Овқатдан сўнг пешайвонга чиқдим. Пешайвон бир вақтнинг ўзида кафе вазифасини ҳам ўтарди. Бошқа нарса бўлмагани учун арзон, сифатсизроқ коньякдан ичдим. Шошилмай, аммо кўпроқ ичдим. Умримда биринчи марта якка ўзим ичишим эди. Офтоб тоғ ўрқачларининг ортига яширинганига ҳам анча бўлди. Кўча ва хиёбонларга қоронғилик чўкди. Мен эса ичган сарим ўзимнинг тентаклигимни, аблаҳлигимни теранроқ англай бошладим. Доротея ҳақида ўйламасликка тиришардим, аммо у вақти-вақти билан кўз ўнгимда намоён бўлар, даҳшатга тушган кўзларида ўша мен англамаган савол турарди.

Биринчи куни кафе ёпилган заҳоти ўз номеримга кириб кетдим. Бир вақтнинг ўзида ҳам маст, ҳам ҳушёр эдим, вужудим қандайдир мудҳиш кўргулик сезгиси билан чулғанганди. Тушимда яна шаҳар узра, тоғлар узра, тутундек енгил булутлар ичра учиб юрдим, ўзимни ниҳоятда бахтли ҳис этдим. Аммо уйқудан оғир бир туйғу чангалига тушиб уйғондим. Ташқарида ёзнинг чароғон қуёши чарақлар, деразанинг остигача шохлари етиб келган қарағайлар ширасининг ҳидига хона лиқ тўла эди. Ингичка цемент балконга чиқдим. Ҳали барвақт экан. Чуқур дараларга ҳамон соя тушиб турар, қаердадир яқин орада сув жилдирарди. Мен пастга тушиб, дудланган чўчқа гўшти билан қуймоқ ва бир шиша пиво буюрдим. Кутилмаганда пиво муздек чиқиб қолди, тетиклашиб кетдим. Умуман олганда одамнинг ақли жойида-ми-жойидамасми, унчалик фарқи йўқ. Муҳими — ўзини бахтиёр ҳис этса, бас. Мен ҳам тушимда бахтли эдим, яна нима керак ўзи дунёда?

Оқшом чўкди. Маст ва ғуссали эдим. Утирган жойимдан уззукун жилмадим. Одам кўпайган вақтларида столимга немис сайёҳлари келиб ўтирди. Уларнинг кўпчилиги шорт, бошларига эса чармдан қилинган қизил кепкачалар кийишганди. Баъзилари, асосан аёллари, бу бойқушга ўхшаган ёлғиз, атрофга бефарқ қараб ўтирган одам ким бўлди экан, деб қизиқиб, ҳаттоки ҳурмат билан менга қараб қўйишарди. Қарашса қарашар, бугун иккинчи ва охириги кун. Эртага кетаман. Нега энди эртага? Йўқ, нега энди айти эртага бўлиши керак!.. Нима, мен бирон бир муҳлатга амал қилишим шартми? Ё қидирган нарсамни бу ердан топдимми? Зинҳор топганим йўқ. Хўш, нима сабабдан чидаб бўлмас даражадаги эртани кутишим керак? Мен ўрнимдан турдим-да,

кўрга ўхшаб тентираб, машинамга қараб кетдим. Пул ҳам тўламадим, бировга бир оғиз сўз ҳам айтмадим, буюмларимни ҳам олмадим. Моторни ўт олдириб, катта йўлга чиқдим. Қўлим ҳамон қалтирар, тишим-тишимга тегмасди. Бахтимга йўлни беш панжамдек билардим, ҳар қанақа ҳолатда ҳам кета олардим.

Асабийлашганимдан шаҳарга киргунимчаёқ кайфим тарқади. Ундан қандай қилиб ўтганимни ҳам сезмай қолдим. Уйимиз бўлмиш баланд, қоронғи миноранинг олдида тўхтаганимда ўзимга келдим. Лифт олдига зиналардан югуриб чиқдим. У ишлаётган экан. Ўзимизнинг қаватга кўтарилдим, титраётган қўлларим билан калитни бурадим-да, эшикни ланг очиб юбордим. Оҳ, худога шукр, азиз авлиёлар бор бўлсин — чироқ ёниқ эди! Қираверишдаги катта хонанинг чироғи ҳам ёниқ бўлгани учун остонадан турибоқ унинг столда ётган кўк сумкачасини кўрдим.

— Доротея! — деб бақириб юбордим севинганимдан.

Аммо Доротея уйда йўқ эди.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам, у уйда эмасди. Бироқ ҳамма нарса унинг ҳозиргина қаергадир чиққанидан далолат берарди. Хонани қаричма-қарич текшириб чиқдим. Доротея кечқурун овқатланмапти. Ҳеч қанақа кийимини олмапти. Сумкачасини ҳам қолдирган экан, демак, пул ҳам олмаган. Ҳаммадан ҳам даҳлизда турган унинг якка-ёлғиз туфлиси мени ҳайратга ва даҳшатга солди. Ялангоёқ чиқиб кетган бўлиши мумкин эмас-ку! Тўғри, кетолмайди. У фақат майдончага чиққан бўлиши мумкин. Шу нарса хаёлимга келмапти-я! Доротея ўша ерда. Югуриб зинадан юқорига чиқдим.

Майдончада ҳеч ким йўқ эди. Дилим ғаш бўлиб, пасттаккина панжаралар олдига келдим. Доротея қоп-қоронғилик қаъридан лип этиб учиб чиқиши мумкиндек, осмонга тикилдим. Осмонда хира ва кир юлдузу булутларнинг қораларидан бўлак ҳеч бало йўқ эди. Пастга тушиб, соатга қарадим. Унта кам ўн икки. Креслога ўтириб кута бошладим.

Ҳозир ўша мудҳиш тунни жуда қийналиб эслайман. Аслида, эслайдиган жойи ҳам йўқ унинг. Уйга худди улкан мингоёққа ўхшаб даҳшат ўрмалаб кирди. Кўзга кўринмас арқон билан креслога боғлаб қўйилгандек на қоча олар, на уни тўхтата ва на эзиб ташлай олар эдим. Ўзимни ҳар хил маънили даллиллар билан юпатмоқчи бўлдим. Ҳаётда аҳмоқона даражадаги оддий, лекин кутилмаган не-не воқеалар бўлмайди, ахир?! Балки, бирон яқин кишиси, масалан, ойиси ўлиб қолгану унинг тезда етиб келишини сўрашгандир?! Балки у янги туфли сотиб олгандир. Балки тунги ресторанда, кимнингдир столида дили хуфтон бўлиб, бировларнинг гапини эшитиб ўтиргандир? Балки бундан-да бешбаттари юз бергандир — яна касали қўзиб, кимсасиз кўчаларда дайдиб юргандир. Энг даҳшатли нарса содир бўлгандан кўра мен ана шу сўнғисига ҳам рози эдим. Ундан умуман ажралиб қолгандан кўра, уни яна жунун оғушида кўриш афзал эди менга. Майли, уни каравотга боғлаб қўйишсин, майли, бўкирадиган, инграйдиган бўлсин-у, лекин шу ерда, менинг ёнимда турсин! Уни росмана ҳаётга қайтариш учун ўзимда куч топган бўлардим. Ҳа, албатта топган бўлардим!

Соат учларга борганда Юрукованинг лаънати дорилари эсимга тушди. Аввал иккитасини, ярим соат ўтказиб яна биттасини ичдим. Эрталабгача қарахт, ҳиссиз, бошим ишламаган, миямга биронта ҳам фикр келмаган ҳолда ўтириб чиқдим. Соат саккизларда ўзимни қўзғалишга мажбур қилдим. Совуқ душга тушдим. Ич кийимиму қўйлагимни алмаштирдим-да, секин юриб майдончага чиқдим.

Майдончадан уйимизнинг бутун атрофи яхлит кўриниб турар, уйга кирган одамни сезмай қолишим мумкин эмасди. Худди шунинг учун ҳам нарироқда, уйимиздан юз метрча масофадаги ўйдим-чуқур, қурилиш чиқиндилари сочилиб ётган каттакон бўш майдоннинг ўртасидаги бир тўда одамга дарров кўзим тушди. Улар ерга қараганча тўпланиб

туришар, баъзилари эса чўнқайганди. Тўпланганларни бир нарса ҳаяжонга солгани аниқ эди. Ҳовлиқма ҳаракатларида қандайдир хавотир кўринар, овозларидаги хавотирли хитоб ва ундовлар менгача эшитиларди. Бошларидаги каскаларига қараганда тўданинг аксарияти яқинимизда бўлаётган қурилишнинг ишчилари эди. Улар ердан ниманидир кўтариб, бир-бирларига ўнғайсиз туртинганларича уй томонга юрдилар. Қўлларидаги нарса аёл киши эканлигини аниқ кўриб турардим. Унинг нозик, яланг оёқлари худди ўликниқига ўхшаб осилиб ётарди. Яқинроқ келганларида таниш кўйлакни илғадим-у, зинадан пастга отилдим. Лифтни кутишга ҳам тоқатим қолмаганди.

Улар Доротейни олиб келишарди. Кейин билишимча, грейдерлар ўйиб ташлаган бўшлиқда бечора туни билан қолиб кетган экан. Нарироқдаги кранчи ўзининг тепадаги кабинасидан уни кўриб қолмагунча ётаверипти.

Генерал Кристев билан телефонда тушлик вақтига борибгина гаплаша олдим. Бир-икки оғиз сўз билан бўлиб ўтган воқеани тушунтирдим.

— Бўпти, кел. Пропуск ёздириб қўяман,— деди у бир оз жим қолгач, одатдаги бўғиқ овозда.

Ярим соатдан сўнг унинг кабинетига ўтирардим. Қаршимдаги Кристев жиддий, сергак, худди бегонадек эди. Айниқса, унинг кўзлари мени ҳайратга солди. Совуқ, синчков. Унинг кишининг ич-ичига ўта оладиган нигоҳи бор деб ҳеч тасаввур қилмагандим. Гапира бошлагандагина овозидаги таниш оҳангу дўстоналикни сездим.

— Биринчидан, ўзингни бос,— деди генерал,— кейин ораларингда бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасини бирма-бир, батафсил гапириб бер.

Воқеаларнинг ҳаммасини? Ахир уларни сўз билан ифодалаш мумкинми? Қошки бўлиб ўтган воқеаларни ўзим ҳам яхши тушунсам! Кейин, Доротей иккимизнинг қоқ ярим тунда осмоннинг қоронғу юксакликларида парвоз қилиб юрганимизни гапириб бериш мумкинмиди? Йўқ, Кристевнинг тиниқ, хотиржам, мантиқли фикр юритишини мен жуда яхши билардим. Ҳаммасини айтишдан қўрқардим ҳам. Аммо энг муҳимини яшириб гапириб берганимдан кейин, айтганларимнинг ишончасизлигини, ростга ўхшамаётганлигини сезиб қолдим.

— Сен ниманидир яширдинг,— деди генерал ҳикоямни тугатганимдан сўнг.

— Ҳеч нарсани яширганим йўқ,— дея қатъий таъкидладим.

— Унда Боровецга нега кетиб қолганингни тушунмаяпман?

— Негалигини тушунтирдим-ку! Уша кун кечаси биз биринчи марта яқин бўлдик. Менинг қанчалик ҳаяжонланганимни бари бир тушунолмайсиз. Ахир у ҳамма қизлардан бошқача, тақдир ўзгача қиз эди. Мен хаёлларимни жойига қўйишим, ўзимни босиб олишим керак эди.

— Хў-ўш, ўйламасдан иш қилибсан!— деди генерал қовоғини уйиб. — Уни ҳам тинчлантириш, илиқ гаплар айтиш кераклиги калланга келмаганмиди? Айниқса, ўшанақа тундан кейин.

Мен мот қилинганлигимни сездим.

— Шунақа бўлиб қолди, энди нима ҳам қилардик,— дедим ўзимни йўқотганча чайқалиб.— Ҳозир ҳаммасини тушуниб турибман, лекин илож қанча?

— Ҳеч бўлмаса, нега Боровецдан туриб сим қоқиб қўймадинг?.. Бир-икки ширин сўз билан кўнглини олсанг бўларди.

— Сим қоқмоқчи бўлдим ҳам. Аммо шаҳарлараро станцияга бориш, буюриш керак эди. Ундан кейин у Пловдивда эмаслигимни сезиб қоларди.

Афтидан, генерал шундай жавобни кутганди шекилли, юзи бир оз ёришди. Лекин ўз хаёлларига берилиб, қимирламай ўтириши ўзгармади. Шундагина унинг кўнгли жуда бузилганлигини, эзилганлигини, ўзини базўр тутиб турганини сездим.

— Фаҳмлашимча, мени сўроқ қиляяпсан-а?— жимликни буздим мен.

— Ҳа, сўроқ қиляяпман! Лекин бунақа пайтларда лозим бўлгандай сўроқ қиляётганим йўқ.

— Қанақа пайтларда?

— Даҳшатли қотиллик рўй берган,— деди у.— Доротеяни ўлдиришган. Қандай қилиб дерсан? Уни юқори қаватнинг деразасидан ёки сизларникига ўхшаган уйнинг майдончасидан ташлаб юборишган. Тапаси дабдала бўлган, суюклари синиб кетган. Узр, буларни батафсил айтаётганим учун...

Шунга ўхшаган гап эшитишим мумкинлигини билган бўлсам ҳам, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Аммо тезда ўзимни қўлга олиб, сўрадим:

— Нега ўзини ташлаган деб эмас, уни ташлаб юборишган деяпсан?

— Чунки жасад топилган жойнинг ён-верисида ҳеч қанақа иншоот йўқ. Кўриниб турибдики, уни у ерга кейин олиб келишган... Буни қотилдан бошқа ким қилиши мумкин?

Турган гап, унинг мулоҳазаси мантиқли эди.

— Қайси пайтда бўлган бу воқеа?

— Медицина текшируви билан бу анча аниқ белгиланган — тунги соат ўн бир билан ўн иккиннинг ўртасида. Худди сен қайтиб келган пайтингда.

— Менга нисбатан жиддий шубҳа бўлиши мумкинлигини тушунаман!— дедим бефарқ оҳангда.— Бунинг учун асослар ҳам бор.

Мени ҳақиқатан ҳам бефарқлик чулғаганди. Гумонсирашаётганининг нима аҳамияти бор?! Доротея ўлган, уни қайтариб бўлмайди. Ҳеч қанақа тергов ҳам тирилтиролмайди уни. Аслини олганда, ўлимга сабабчи бўлатуриб, ўзимни оқлашга ҳаққим ҳам йўқ.

— Унақа деганим йўқ,— деди генерал қуруққина қилиб.— Шубҳани сендан четлаштирувчи далиллар бор.

— Қанақа далиллар? — дедим мен мутлақо қизиқишсиз.

— Агар сизларнинг майдончаларингиздан ташланган бўлса, у уйларнинг олдидаги асфальт йўлкага тушган ва баданда қонталаш излар бўларди. Бунақа излар эса йўқ! Уни бошқа ерда томдан ташлаб, уйнинг олдида келтириб ташлагансан, деб ўйлаш эса гирт аҳмоқликдир. Нега бундай, деган савол туғилади. Ўзингга қарши далил тайёрлаш учунми?

— Шу холосми?

— Йўқ, албатта! Аммо энг асосийси шу. Лекин масала бари бир очиқ қолади. Хўш, қотил ким? Нега у жасаднинг жойини ўзгартирган? Шубҳани ўзидан четлатиш, йўқотиш учунми? Нега бўлмаса жасадни биронта йўлкага ташлаб кета қолмаган? Афтидан, қотил битта-яримта жинни бўлган.

Жуда табиий-да!.. Яна нима дейиш мумкин? Наҳотки ақли расо одам Доротеяни ўзидан-ўзи осмондан йиқилиб тушган, деб ўйлаши мумкин! Мен индамасдим. Генерал эса қовоғини уйганча менга қараб турарди.

— Кўринишинг жуда аянчли!— деди у энди бошқача оҳангда.— Уйингга бор, қўлингдан келса, ухлашга ҳаракат қилиб кўр... Сенга қарши иш кўзгашмайди.

— Қанақа иш? — дедим мен нафрат билан. — Тупурдим ўша ишларингга?

Уйга қайтдим. Борадиган жойим йўқ эди. Бутун дунё кўзимга жирканч кўринарди. Бўм-бўш, дим хоналар, қуёшда ловиллаб қизиб турган дарпардалар, кулдонларнинг кўзни қамаштириб йилтираши... Ҳатто андуҳ билан азоб ҳам бу иссиқда буғланиб учиб кетаётганга ўхшар ва жуда даҳшатли туюлар эди. Руҳимда бахтсизликдан ҳам кўра кўпроқ бўм-бўшлиқни сезардим. Энди мени жирканч ёлғончилигим қийнай бошлаганди. Нега мен генералга ростини айтмадим? Тўғ-

ри, у ишонмасди. Жинни бўлган деб ўйларди. Уйласа нима қипти?

Қандай бўлишидан қатъий назар, ҳақиқат барча нарсдан яхши эмасми? Агар мен Доротеяни ночорлигим ёки ожизлигим туфайли ҳалок қилган эканман, гуноҳимни ювиш учун бадбахт руҳим, фикру хаёлим қандай жазони ўйлаб топаркин?

Муздек душнинг тагида узоқ турдим. Лекин бу билан енгил тортмадим. Унинг ўлимига айбдор эмасман, деб ўзимни овутишга киришдим. Ахир бундай фалокат бўлишини қаердан билай? Ахир мен аслида нима юз берганини билмайман-ку!? Буни ҳеч ким, ҳеч қачон билолмайди. Борди-ю, у атайлаб қанотини йиғиб олган бўлса-чи? Ёки ўзича, кутилмаган ҳолда кучсизланиб, бўшлиқ қаърига тушиб кетгандир? Умуман, ўзимни оқлашнинг ёки қоралашнинг нима маънисини бор? Буларнинг ҳаммаси менга тааллуқли гап-ку! Доротея-чи? Учиш nasib қилган яккаю ягона инсон зотини тирилтирадиган куч йўқ ахир бу дунёда!

Кечаси мен юрагимда оғир юк билан том тепасидаги майдончага кўтарилдим. Осмонга, бошим узра ожиз милтираётган сўник юлдузларга қарашга ботинолмадим. Юлдузларга етиб бориш ҳеч қачон менга nasib қилмайди. Уларга учиб чиқадиган қанотларим йўқ. Кучим ҳам йўқ. Тўсиқни ҳатлаб ўтолмайдиган одам эканлигимни доктор Юрукова ўшандаёқ, бир қарашда илғаган экан.

Қуёшда қизиган, онда-сонда ёлғиз каптарларгина қўнадиган шу бетон майдончадан юқорига мен ҳеч қачон кўтарила олмайман.

Ғазаллар

Мен ошиқман гўзал юзга, юзи ойга солур ғавго,
 Не юздир? Юзлари дилбар. Не дилбар? Дилбари зебо.
 Агарда кўрмасам юзин бўлур икки кўзим чашма,
 Не чашма? Чашмаи дур ул. Не дурдир? Марварид аъло.
 Хиром этса агар боғда, бўлур ҳар ёнда минг гулгул,
 Не гулгул? Гулгули булбул. Не булбул? Булбули шайдо.
 Хаёлим бор дилимда, ғам ила ҳамдам хаёлдир ул,
 Не ҳамдам? Ҳамдами маҳрам. Не маҳрам? Марҳами жоно.
 Нигоримда гўзаллик кўп, яна зулфида хушбўйлик.
 Не хушбўй? Хушбўйи анбар. Не анбар? Анбари соро.
 Низомий, дилбар ишқинда керакдир сенга бир шарбат,
 Не шарбат? Шарбати қотил. Не қотил? Қотили бурро.

* * *

Дариғо дил, дариғо дил, ки дилдор топмадим ҳаргиз,
 Ғамим энглар, ғамим энглар, ки ғамхор топмадим ҳаргиз.

Бу мискин дил вафодорлик учун бўлмиш ҳижил доим,
 Вафодорлик қилиб ҳеч бир вафодор топмадим ҳаргиз.

Дилимга суҳбати ором суҳбатдош қаён топқум,
 Агар билсанг, хабар етказ, бирор бор топмадим ҳаргиз.

Агар дўстлар аро соҳибидил бўлса бу оламда,
 Қидиришман, нечукким мен бирор ёр топмадим ҳаргиз.

Бу саҳродан кими гул терса, ул хандон бўлур, албат,
 Харобдурмен, тикан тердим-ку, гулинор топмадим ҳаргиз.

Низомий, сўз дурин сочиб, фақат Ширвон сари юргил,
 Шоҳаншоҳдан бўлак одил харидор топмадим ҳаргиз.

* * *

Бул давлати сармастим ҳушёр бўлур бир кун,
 Уйқудаги бул бахтим бедор бўлур бир кун.

Форсий тилда ижод этган улуғ озарбайжон шоири Абу Муҳаммад Илёс ибни Юсуф Низомий Ғанжавий (1141—1209) ижоди фақат озарбайжон халқининггина эмас, балки Яқин ва Урта Шарқ халқларининг ҳам улкан адабий мероси бўлиб қолди.

Низомий деярли бутун умри давомида ўз она шаҳрида — Ғанжада яшади, у шоҳлар саройига боришдан кўра, ўз юртида фақирона ҳаёт кечиришни афзал кўрди. Унинг ғазаллари, рубойилари, қитъа ва бошқа лирик шеърларидан намуналар ҳамда беш дostonдан иборат «Хамса»си бизгача етиб келган.

Улуғ Навоий «Беш хазина» — «Панж ганж» деб атаган «Хамса»да шоир ўзининг кўпгина ахлоқий ва ижтимоий қарашларини, ўз эстетик идеалини ширин ва латиф ҳикоятларда ифода этади.

Низомий «Хамса»си шарқда жуда яхши қабул қилинди. Унга улуғ ҳинд шоири Амир Ҳусрав Деҳлавий жавоб ёзгач, у яна ҳам машҳур бўлиб кетди. Шундан сўнг «Хамса»га назиралар ёзиш, унга эргашиб, шу мавзуда дostonлар яратиш анъанага

Тун кечалар уйқуси кетмайди бекор охир,
Сабр айласам ул уйқу даркор бўлур бир кун.

Ёпиқ эшик очилгай ҳам тун-кеча тонг бўлгай,
Дилбар шу зайл қолмас, дилдор бўлур бир кун.

Оҳиста бўл, ул душман ҳам дўст бўлур бизга,
Осударак, эй душман, ул ёр бўлур бир кун.

...Кофир бўлибон қолдим дастиданку шул қўллар
Урган сочи белимга зуннор бўлур бир кун.

Оҳ, аҳди Низомийни синдирди ўшал жонон,
Мен қўрқамен аҳдидан безор бўлур бир кун.

* * *

Қайдаки, сен бор, қамар на даркор,
Қимгаки, сен ёр, шакар на даркор.

Ул тунки, ойдек чиқиб келурсан,
Дерларки: бул кеча саҳар на даркор.

Ҳуснинг умиди дилимда ёрқин,
Шул дурдан ўзга гуҳар на даркор.

Ваъда берасен, нечун вафо йўқ,
Менинг ғамим шул, дигар на даркор.

Қулликдан эрур Низомий лофи,
Зулфингдан ўзга камар на даркор.

* * *

Шод яша, бу замон ғамга арзимас,
Сиқилмагил, кўпу камга арзимас.

Арпа донича ҳам турмайди ўзи,
Ситами кўз ёшу намга арзимас.

Кундуз дилжўши-ю рўшинолиги,
Субҳидам салқин шабнамга арзимас.

Дедингки, бу кам-кам тузалиб қолар,
Бу сўз тўғримас, бир дамга арзимас.

РУБОИЙЛАР

* * *

Инъомингдан асар кутдим, бўлмади,
Дуогўйдан назар кутдим, бўлмади.
Ранжу меҳнатингга шерикман, аён,
Роҳатингдан хабар кутдим, бўлмади.

айланди. Эндиликда бутун шарқ мамлакатларида ёзилган «Хамса»ларнинг саногини аниқлаш қийин. Олимларга маълум бўлганларигина форс тилида 42 та, ўзбек тилида 2 та, турк тилида 2 та. Бундан ташқари, озарбайжон, туркман, курд ва бошқа тилларда ҳам «Хамса»лар мавжуддир.

Булар орасида бадий жиҳатдан юксак ва оригинал ҳисоблангани Амир Ҳусрав Деҳлавий, Алишер Навоий «Хамса»лари ва Абдурахмон Жомийнинг «Ҳафт авранг»и-дир.

Низомий лирикаси бизгача тўлиқ етиб келмаган. Аммо унинг етиб келган ғазаллари, қитъа ва рубоийлари ҳам улғу дostonнависнинг кичик шаклдаги шеъриятда катта маҳорат эгаси бўлганлигидан далолат беради. Низомий асарларида форс-тожик классиклари ижодида ривож топган инсонпарварлик ғояси янада равшанлашганини, янги, юқори босқичга кўтарилганлигини кўрамиз. Унинг асарларига сўнмас тароват, жўшқинлик ва боқий умр бахш этиб турган кудрат ҳам мана шунда.

* * *

Йўл босдик, иш қилдик, барчаси ўтди,
Замонсозлик қилдик, боқмайин кетди.
Фигон чекдик, аммо қани товшимиз,
Умри нақдинамиз зум ўтмай битди.

* * *

Эй кўз, кўрмадингми жонон кетганин,
Йиғимизни кўриб хандон кетганин.
Бир-бирин суяшди жону дилимиз,
Ул эса боқмайин шодон кетганин.

* * *

Ёр кўйида кўнгил чаққон чопадир,
Бевафо ёрни деб, ҳар ён чопадир.
Эс-ҳушдан айрилган девона кўнгил,
Девона на билсин, қаён чопадир?

* * *

Бу висол кечаси бир пасдек ўтар,
Хуррам нафас ол, бир нафасдек ўтар.
Шодлик лочини бўл, фано қалхати,
Бақо қуши эмас, мағасдек ўтар.

* * *

Менга камроқ карам, шул ҳам етади,
Ғаним эмас санам, шул ҳам етади.
Улсам дилим тирнар фақат бир нарса,
Санам тутмас мотам, шул ҳам етади.

* * *

Балки саркашликни кўриб бошоқда,
Бошини кўрдилар уни ўроқда!
Тегирмонга солиб этдилар қукун,
Аввал пўстин шилиб, уриб таёқда.

* * *

Вафо йўлида тан ва жонинг бой бер,
Молу зар, сийму хонумонинг бой бер.
Умид жиҳозин йиғ икки жаҳондин,
Фориғ ўлтир, икки жаҳонинг бой бер.

* * *

Туриб кел, сен учун ҳужрам ясатдим,
Дастурхоним улфат учун тузатдим.
Шаробу кабобга шерик бўл сен ҳам,
Уларни кўз ёшу дилдан ясатдим.

* * *

Ё раб, уни ноз уйқудан бедор айла,
Ҳусни жомидан маст, энди ҳушёр айла.
Ё мени беҳабар айла ўз ҳолимдан,
Ё уни ҳолимдан сен хабардор айла.

* * *

Кошки халқ кўрсайди ўшал санамни,
Билармиди менга тушган аламни.
Ошиқ йиғисидан қулишни қўйса,
Топмасдик бирорта бедил, беғамни.

Ш. ШОМУҲАМЕДОВ таржималари.

Сабас

(Ленгстон Хьюзга)

Эшикма-эшик юрмоқдан ҳеч тинмас,
Елкада қопчиғи, изғир уззукун.
— Сабас, қўй, қўл чўзма садақа учун!
(Дилкаш йигит эди бу негр Сабас).

Шу йўсин топилган нон, насиб этмас,
Тиланиб олинган — томоққа тугун.
— Сабас, қўй, қўл чўзма садақа учун!
(Бир оз паришонроқ эди бу Сабас).

Бурда нон ҳеч кимни ўлдирган эмас,
Хотиндан айрилди, бағри бўлди хун.
— Сабас, қўй, қўл чўзма садақа учун!
(Ғазабга тўлганди бу негр Сабас).

Елборма, ўз нонинг талаб қил фақат,
Умид ва нур учун курашиб отлан.
Асов тақдир олтин юганидан торт,
Остона ҳатлаб ўт оташ қалб билан,
Аммо садақага қўл чўзма ҳеч вақт.

Аввал бўлганингдек бўлма паришон,
Бу йўсин топган нон ширин тотимас...
Эшик тирқишидан итқитилган нон!
Камарни белинга сириб торт, Сабас,
Бас, етар, бўйнингни қисма ҳеч қачон,
Қорнинг ҳам очликка кўниккан кўпдан,
Узгалар нонидан тўйиб ҳам қолмас.
Баъзан ўлим яхши, душман эмас у,
Садақа сўрашдан оч юрган афзал.
Кенг осмон остида шириндир уйку,
Ер юмшоқ, секинлат қадамингни сал...
Қани бўл, ўзингга боғлиқ бу ёғи,
Энди сен дадилроқ бўлсанг бўларди...
Ҳали йўл сўнгига етмадинг чоғи...
Балки вақти келиб кўнглинг тўлади.
Ҳаддан ортиқ паришон эдинг сен, Сабас,
Итоаткор эдинг сен ҳаддан ортиқ,
Ва кўнгилчан эдинг сен, Сабас!

Қўшиқ айтар
Нью-Йоркда негр

Туну кун Нью-Йорк узра
Чарх урар каптар.
На само юдузига, —
На гулга ташлар назар.
Ҳар томон дуд, ҳар томон тош,
Ҳар томон тош ҳам метин.
Фақат метин ҳамда оташ,
Фақат ғазаб ҳам ўкинч.
— Кўрмадингми, каптаргинам,
Оҳ тортарми негр!
— Ҳечда!
— Балки куйлар жўшиб бу дам,
Хаёлларга асирдир!
— Ҳа.

Менга кўзи тушгани он
Кулиб қўйди... сўнг оҳиста
Куй бошлади равон-равон:
«Орзуларга тутқун қушча
Орзу тўқди дилга бу кун.
Шу орзудан ўз билгимча,

Юлдуз ва гул ясаб олгум.
Улкан олтин юлдуз, ҳамда
Бир олтин гул ясайдирман.
Қўшиқчи куй этмиш ҳадя,
Уни дилда асрайдирман.
Сўнгра ундан
Менинг ўзим
Икки қўшиқ яратгайман.
Джим Кроуни кучмиш ўлим,
Айтиб элга таратгайман
Ва иккинчи қўшиқда мен
Дейман: бўлсин тинчлик, баҳор.
Дегрез ҳадя этди метин,
Парча, рангсиз
Ва салмоқдор.
Ясарман мен ундан ўзим,
Ажойиб ўроқ болга...
«Ур, урабер, ўртоғим,
Гурс-гурс урабер, болғам».

Ёдгор ОБИДОВ таржималари.

Иброҳим Аҳмедов

ЁШ АВЛОДНИНГ ОРДЕНЛИ ТЕАТРИ

1930 йили жонажон Коммунистик партиямиз ва Совет ҳукумати Ўзбек халқининг ёш авлодига театр инъом этди. Бу, ҳозир бизга маълум Йўлдош Охунбобоев номидаги Республика Ёш томошабинлар театридир. 1980 йилда бу театр совет санъатини ривожлантиришдаги хизматлари учун «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотланди. СССРнинг 60 йиллик тўйи арафасида театрнинг асосчиларидан бири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, драматург Иброҳим Аҳмедовнинг ижодий коллективнинг босиб ўтган йўли, унинг келажаги ҳақидаги баъзи мулоҳазаларини диққатингизга ҳавола қиламиз.

Урта Осиёда энг биринчи ташкил этилган ёш томошабинлар театри кўринишида навқирон бўлса-да, аслида эллик йилдан зиёд мавжланиб, ёш кўнгилларга завқ-шавқ бахш этиб келмоқда, бебаҳо дарсхона — тарбия ўчоғи вазифасини ўтамоқда. Театрнинг аҳил, изланувчан ижодий коллективи ўтган ярим аср мобайнида ўзига сон-саноксиз мухлислар орттирди.

Биз ўн икки нафар ёш санъаткор, 1937 йилда, ўша пайтда Урта Осиёда ягона санъат билим ўчоғи бўлган — Абулқосим Лоҳутий номидаги Тошкент театр техникуминини битириб, ёш томошабинлар театрига йўлланма олдик. Туроб Тула, О. Толипов, А. Тўраев, У. Раҳмонов, В. Усмонов, Ю. Ҳусанбобоев, К. Аъзамова, С. Боязитова, Х. Раҳмонова ва бошқалардан иборат бу ёшлар театрнинг ядросини ташкил этди. Яна кетма-кет билим юртини битирган уч гуруҳга ёш талант эгалари ҳам кириб келдилар. Натижада, ёш томошабинлар театри коллективи ижодий бурилиш даврига қадам ташлади.

Ўша йиллардаги илк ижодий ғалабалар ҳақида ўйлаганимда театрнинг бадий раҳбари Жавод Обидов, хусусан, матонатли коммунист, ўзига хос талант эгаси, республикада хизмат кўрсатган артист Нурхон Эшмухамедов кўз ўнгимда намоён бўлади.

У ўз касбига чексиз садоқатли санъаткор, ҳар қандай оғир шароитда, жумладан

Улуғ Ватан уруши йилларида ҳам қадрдон театри бағрида бўлди, партия ташкилотига етакчилик қилди.

Шахсан мен ва кўплаб ҳамкасбларим Нурхон Эшмухамедовни театримизнинг ташкилотчиларидан бири сифатида доимо юксак қадрлаймиз.

Бизлар театрга ишга келган пайтларимизда шароит анча оғир эди. Колхоз ва совхозларга чиқиб спектакллар кўрсатиш учун арава тегиб қолса, беҳад қувонар эдик. Кўпинча бола-чақаларимизни ормоқлаб, кийим-кечак ва саҳна анжомларини орқалаб юришга тўғри келар эди. Ўша пайтларда машқларимиз турли жойларда ўтарди. Спектаклларимизни кўрсатишга махсус бино йўқ эди. Ёш томошабинлар театрига берилган Эски Жўвадаги марказий клуб биносининг қурилиш ишлари ҳали батамом тугалланмаган. Яна, коллектив уч-тўрт ойлаб маошсиз юрган пайтлар ҳам бўларди. Шунда ҳам бирор киши нолмасди, аксинча, санъатсевар халқимизга хизмат қилаётганларидан хурсанд бўлиб, кўнгиллари тоғдек кўтариларди.

1938 йил. Саратон, ёзнинг айни иссиқ чилласи. Кўрпа-тўшак елкада. Мирзачўл даштининг қуриб-қақшаб ётган қўриқ ерларини ўзлаштираётган азамат пахтакорлар хизматидамик. Уйдан — боланг бетоб, тез етиб кел, деган хабар келди. Гастролда асосий вазифа менинг зиммамда экан шекилли, уйга жавоб бермадилар. Шу кезлари қизим вафот этган экан. Трубочи музикант Армаиз Назаров билан актёр Умар Исломов (РХИУ) нинг собиқ мудирини

РХИУ — Республика халқ ижоди уйи.

бир амаллаб гўдакни кўмиб келибдилар. Бунн сафардан қайтганимдан кейин билдим...

1940 йилнинг қаҳратон қиши, декабрь кунлари ҳамон кўз олдимда. «Ёрилтош» музыкали драмасини (Ш. Саъдулла асари, И. Акбаров ва Ҳамзин музыкаси) Мирзачўлдаги «Боёвут» совхозида кўрсатишимиз керак эди. Коллективимиз тушган мотовоз вагонлари торгина темир йўлдан эмалгандек аста секин борар эди. Кутилмаганда Бекобод тарафдан, эсаётган шамол кучайиб даҳшатли бўронга айланди.

Бўрон повнннз чўлни бошига кўтаргудек ўкириб эсар эди. Канал устига қурилган кўприкдан ўта бошлаганимизда мотовоз вагонлари бўронга дош беролмай ағдарилиб кетди. «Ёрилтош»даги бош роль — Гулнора образининг ижрочиси, республикага танилган, ёш томошабинларнинг севикли артисти Ҳайри Раҳмоновнинг йўргакланган қизалоғи кўз очиб юмгунча қўлидан учди-ю, чирқираб қолди. Театрнинг бош дирижёри П. М. Перчук ва бир тўда музикантлар йўргакдаги гўдакни кўприк тагидан ушлаб қоладилар. Айрим артистларнинг, хусусан, Раҳмоновнинг юз-кўзларини совуқ олади. Сафарга бошчилик қилаётган театр директори Н. В. Иванов зудлик билан кутилмаган ҳодисалардан қутулиш чорасини кўради. Тасодифан дуч келган фалокат ва оғир қийинчиликларга қарамай спектакль томошабинларга белгиланган вақтида кўрсатилганди...

1941 йили ёвуз душман, немис босқинчилари тўсатдан кўп миллатли тинч мамлакатимизга бостириб кирди. Мисли кўрилмаган даҳшатли офатларни ёғдирди. Бутун совет халқи — ёшу қари, эркагу аёл, ҳамма Ватан ҳимоясига бир жону бир тан бўлиб отланди.

Уша пайтларда кўпгина корхоналар, шулар сингари айрим театрларнинг ҳам ишлари тўхтатилди. Бироқ, Ўзбекистон КП Марказий Комитети ва Ўзбекистон ҳукумати Республика ёш томошабинлар театрига алоҳида эътибор бериб, фаолиятини янада ривожлантириш учун штатларини икки баробар кўпайтирди. Категориясини биринчи даражага ўтказиб, музикали драма театрига айлантирди. Театрнинг келажagini ҳар томонлама мустақамлаш ниятида театр қошида «таланти болалар студиясини» ташкил этди. Ўзбекистон халқ артистлари Латиф Файзиев, Равил Ботиров, Ирода Маликбоева, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлардан: Суръат Пўлатов, Островский номидаги Тошкент театр ва рассомчилик санъати институтининг актёрлик маҳорати кафедраси мудири, доцент Р. Сайфуддинов каби таникли санъаткорлар ҳам ўша вақтда студияга жалб этилган ёш, идрокли талант эгалари эди. Студияда М. П. Верхоцкий, С. Юдаков, Н. Алиева, М. Насимов, Али Ардобус, Т. Хўжаева, Т. Иброҳимова, С. Баязитова каби кўпгина мутахассислар қатори дарс беришимдан ташқари илмий мудир ҳам эдим. Хуллас, ўша оғир, мусибатли кунларда ҳам ёш томошабинлар театри масаласи болаларнинг эстетик тарбияси партия ва совет ҳукуматининг диққат-эътиборидан узоқлашмаган, энг муҳим, зарур масала сифатида ҳал қилинарди.

Украина, Белоруссия, Россиядан эвакуация этилган аҳолини, хусусан ёш-яланг болаларни жойлаштириш билан бирга мудофаа аҳамиятига эга заводларни тупук ерга тушгунча яхлайдиган қишга қолдирмай тез қуриб ишга тушириш керак. Лекин темир йўлларда туриб қолган эшелон-эшелон катта, вазмин станоклар, машиналарни тайинланган жойларга олиб бориб ўрнатишга транспорт йўқ. Шунга қарамай, оддий қўл кучи билан, ҳола фўлалар воситасида станоклар кўчирилди. Атроф-тевараги ўралмасдоноқ заводлар ишга тушди. Маҳсулотлар фронтга ўз вақтида етказиб турилди. Бу муҳим вазифани адо этиш Ўзбекистон Ленинчи Ёшлар Союзининг Марказий Комитети ва унинг биринчи секретари ўртоқ Эсон Раҳимов зиммасида эди.

Ана шундай кристаланг, оғир пайтларда ҳам ўртоқ Раҳимов ёш томошабинлар театрининг ижодий фаолияти, артистларининг турмуш шароитлари билан шуғулланишга вақт топиб, коллективнинг, авторларнинг фикрларини самимият билан эшитар, уларга имконият борица кўмаклашарди. Янги пьесанинги ўқилишини, муҳокамасини ўз кабинетида вақт йўқлигидан ярим тунда ёзувчи, санъатшунос, танқидчи ва комсомол активларидан кўзга кўринган вакилларини қақриб ўтказарди. Партизан болалар жасорати ҳақидаги «Вафо» деб номланган драма ҳам Ўзбекистон Ленинчи Ёшлар Союзи Марказий Комитети муҳокамаси ёрдамида саҳнага чиққан. Қисқаси, ўртоқ Эсон Раҳимовнинг ёш томошабинлар театри билан ҳамнафаслиги ижодий коллективни замон талабига мос одим ташлашида катта таъна эди.

Театрнинг фаолиятида «Она Ватан қақриғига» жавобан, параллел иш услуби қўлланилади. Масалан, белгиланган хоналарда хор, солистлар, балет, оркестр ва саҳнада роль ижрочиларининг машқлари ўтса, ана шу бир вақтда, жой-жойларда спектакллар кўрсатилади. Шундай кунлар ҳам бўлар эдики, спектакль бир кунда уч мартадан кетма-кет намойиш этиларди.

Уша кезларда шароит, муҳит, айниқса ижодий иш темир интизомни талаб этарди. Шунинг учун ҳам план қатъий бажарилиши шарт эди.

Театрнинг партия, комсомол, касаба союз ташкилотлари сиёсий ўқиш, деворий газеталар чиқариш, колхоз, совхоз, артелларга, мактабларга бориб газеталар ўқиш, ташвиқот-тарғибот ишларига ёрдам бериш каби жамоат ишларини, шунингдек ўзаро социалистик мусобақа ишларини яхши йўлга қўйганди. Яқунлар деворий газета ва йнгинларда маълум қилинарди.

Ҳар кунн эрталаб, иш бошланишидан ярим соат олдин директор ёки режиссёрлар коллективга кундалик газеталарни ўқиб, фронтдан, мамлакатнинг бетиним, жаҳду жадал ҳаракатидан, жасур совет халқининг оптимистик руҳидан, мардонавор интилишидан далиллар келтириб, маълумотлар берадилар.

Ана шундай кунларнинг бирида театрнинг комсомол ёшлари кутилмаган ташаббус билан чиқадилар. Яъни, планга кўшимча равишда, театр тарихида биринчи марта, иш соатида ташқари вақтда кўшимча спектакль қўйиш ташаббусидир. (Уша пайтда театр комсомол комитетининг секретари

ри Латиф Файзиев бўлган). Бу ташаббусни Тошкент шаҳар комсомол комитети ҳам қўллаб-қувватлайди.

Шундай долзарб ишлардан яна бири— менинг «Қаҳрамон» номли (ватанпарварлик достони) музыкали эртак-спектаклимга тайёргарликлар бевосита эсимга тушиб кетади. «Қаҳрамон» маҳаллий материал асосида тайёрланган «Эрилтош» дан кейинги иккинчи эртак-спектакль эди.

«Қаҳрамон»ни тайёрлаш кўпинча кечаси, соат ўн иккиларда бошланиб, уч-тўртларга яқин тугарди. Чунки, ўша кунларда асосий иш —театрнинг бадиий раҳбарни Жавод Обидов саҳналаштираётган, рус халқ эртаклари асосида ёзилган «Шаҳзода Иван ва Улмас Кашей» пьесаси эди. Ҳ. Раҳмонова, Т. Сачакова, У. Исмолов, Х. Ёқубов, С. Юнусов, К. Аъзамова, С. Баязитова, М. Йўлдошева, Р. Тўхтаевлардек етакчи артистларга асарнинг бош роллари топширилган, хуллас, ҳамма мазкур асарда банд эди.

Кунлик планига кўра, эрталаб соат ўндан биргача ё спектакль, ёки «Шаҳзода Иван»нинг машқи тайинланса, соат икки ёки учдан кундузги спектакль бошланади. Соат саккиздан эса кечки томоша ёки «Шаҳзода Иван»нинг машқи бўлади. Спектакллар тўрт-беш соатлаб, ҳатто, ундан ҳам ошиб, чўзилиб кетган вақтлари кўп бўлган. Лекин, шуниси қизиқки, коллективнинг биронта аъзоси «Қаҳрамон»нинг тунда ўтадиган машқини ташлаб кетганини эслолмайман. Аксинча, актёрлар Ватан учун курашаётган жасур жангчилар каби ўзларини фронтда деб ҳис этардилар.

Қаҳрамон ролини В. Усмонов билан К. Икромов, Қаҳрамоннинг отасини кекса актёр А. Исмоилов, онасини М. Ҳамидовлар ижро этганлар. Пьесада эл дилидаги Муқаннинг рамзги сиймоси — Маҳмуд образини талқин этган С. Юнусов ва бошқа қатнашган тажрибали артистлар — ёш ҳамкасбларига, студия талабаларига астойдил ўз маҳоратларини ўргатадилар.

Шоҳ Мусаллам (актёр Абдурахмон Толипов)—зиндондаги бева-бечора, мазлум элат учун жонини бағишлагани сабабли ўлимга маҳкум этган ёш, навқирон Қаҳрамон ролини ижро этган студия талабаси, ҳозирги кунда Ўзбекистон ФА қошидаги А. С. Пушкин номи тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг катта илмий ходими, филология фанлари кандидати Комилжон Икромов —образда замон нафасини топа билди. Қаҳрамоннинг томошабин олқишига сазовор этган нозик ери — кун сайин ахборотлар орқали халқлар қалбида мангулашаётган Александр Матросов, Гастелло, Зоя Космодемьянская, Олег Кошевой, Панфилов, Лиза Чайкина сингари юзлаб фидойи мардларнинг мисли кўрилмаган жасоратлари Қаҳрамон ниятида уйғунлашгани бўлди. Яъни ватанпарварлик йўлида жасорат-ғалабанинг калити деган фикр, томошабинлар қалбидаги муддао билан ҳаммоҳанг бўлди. Асарнинг туб мақсади ҳам шунинг ўзи эди.

С. Пўлатов, М. Аҳмедова, В. Ефимова, Э. Маликбоева, Х. Зоҳидов, М. Зайнуддинова, Ж. Абубакиров, И. Қобулов, Э. Абдурахмонова каби студия талабалари роллари орқали аҳил-иноклик, меҳр-муҳаббат, қадру қиммат, садоқат сингари фазилатлар.

ни намойиш этиш билан томошабин кўнглидаги душманга нафрат, ўч-қасос ниятларига ҳисса қўшишига эришдилар.

Кўпчилик қатнашадиган юқоридаги ҳамми катта икки спектаклни, хусусан, комсомоллар ташаббуси билан қўшимча қиритилган «Қаҳрамон» постановкасини режиссёр мўлжаллаганидек актёрларни мукамал кийинтириб, беэба, томошабинларга тақдим этиш анча-мунча амлаб, мутахассис кучи ва бошқа харажатларни талаб этарди. Театр цехларининг имконияти эса бу талабларни қониқтиришга қодир эмасди. Ана шундай чоғларда, «Қаҳрамон» спектаклини қўяётган фидойи тўда зудлик билан муҳим вазифани ўз зиммаларига олиб, ижодий коллективни сафарбар этардилар. Постановканинг бутафорияси, турли хил саҳна анжомлари, кийим-кечакларни тиқши, декорацияларни бўяш каби ишларни асосий иш вақтидан ташқари пайтларда бажарардилар.

Тошкент шаҳар комсомол комитетининг ўша пайтдаги биринчи секретари Ҳамидулла Бобожонов театрнинг энг яқин дўсти эди. Театрга тез-тез келиб, коллектив ҳолидан хабар олар, фикрлари билан баҳамлашиб, етишмовчиликларни бартараф этишга асқотарди. Хусусан, коллективнинг вақтибевақт озик-овқат билан таъминлашнинг ягона чораси — театрдаги ошхонанинг узлуксиз ишлашини йўлга қўйдирган эди.

1944 йили «Шаҳзода Иван ва Улмас Кашей» билан «Қаҳрамон» спектакллари Москвадан келган давлат комиссиясининг эътиборига ҳавола қилинди.

Ёш томошабинлар театрнинг зали гажум. Пойтахт вакиллари, Тошкент жамоатчилиги орасида Р. Саҳибов, Х. Донская, Х. Бобожонов, Туйғун, Тўлаган Соатий, Туроб Тўла, Шухрат каби бир қанча театр мухлислари, алломалари тўпланганлар.

Директор Эҳсон Низомов комиссиянинг спектакллар тўғрисидаги фикрлари ҳақида тўхтаб, театрнинг давр талабига муносиб самарали ижод қилганлиги — уни гоёвий, бадиий камолатга етаклади, деб меҳнат ютуқларини санаб, коллективни табриклайди. Аиниқса, ўзбек совет театрнинг асосчиси Маннон Уйғурнинг «Қаҳрамон» спектаклига ва уни саҳналаштирувчи режиссёри ва муаллифига берган самимий маслаҳатлари ўз ифодасини топанлигини қайта-қайта такрорлайди. Кейинчалик, Уйғур оғанинг тавсияларига кўра «Қаҳрамон» спектакли «Ҳамза» театри саҳнасида бир неча бор томошабинларга кўрсатилади.

Улуғ Ватан уруши йилларида санъат ва адабиётимизнинг атоқли арбобларидан бир группаси республикамизда яшаб, бизга устозлик қилдилар. Жумладан, театримизнинг музика бўлимига бош бўлган композитор В. А. Успенскийнинг устози, Ленинград консерваториясининг профессори М. О. Штейнберг ҳам театрда жалб этилган эди. Репертуарни, режиссёрлик маҳоратини яхшилаш мақсадида буюк кинорежиссёр, «Лениннома» муаллифи Михаил Ромм ҳам театримизга таклиф этилди. М. Роммдек катта санъаткор қўлида режиссёр ассистенти бўлиб ишлаб ва таълим олганимдан беҳад хурсандман, фохрланман.

Севимли устозларим М. Уйғур, Я. Бобожонов, К. Огнежо, М. Қориева, про-

фессорлар М. С. Григорьев, Г. Эфрослардан ва К. Обидов, Б. Хўжаев, И. Аъзамов, М. Верхацкий, И. Радун каби тажрибали режиссёрлардан олган таълимим ижодий ишларимда ўз самарасини кўрсата бошлади. И. Поповнинг «Оила», И. Шварцнинг «Униси яхшими, буниси?», С. Михалковнинг «Довюраклар, олға!», А. Бруштейннинг «Трисстан ва Изольда», Х. Фуломнинг «Ватан қаиради», М. Тубровскининг «Али бобо ва қирқ қароқчи», А. Раҳматнинг «Абдулла Набиев», А. Илайскийнинг «Чандунинг саргузашти», Ф. Жаҳонгировнинг «Ажойиб уруғ», Л. Маҳмудовнинг «Али-Вали» каби қирқдан ортиқ асарга режиссёрлик қилганимда буни яққол ҳис этдим.

Улуғ Ватан уруши йилларида барча совет халқи қатори театр коллективининг вакиллари ҳам жангларда қатнашиб фидойилик кўрсатдилар. О. Файзиев (театр директори), К. Чекулаев (бош режиссёр), Қ. Носиров (бош рассом), артистлардан Т. Ниёзов, Н. Исмомлов, А. Имомов, А. Ризаев, Н. Ходиметов каби бир қанча азамат санъаткорлар жангдан қайтмадилар. Уларнинг номлари театр аҳли, санъаткорлар, хусусан, ёш авлодлар қалбига мангу сақланади. Театр кўксига улар умрбод барҳаётлар!

Урушдан кейинги йилларида Ёш томошабинлар театри бир неча бор ижоднинг юксак чўққиларини эгаллади. 1962 йилда Совет давлатининг 40 йиллигига бағишлаб Москвада ўтказилган Бутуниттифоқ театрлари фестивалида «Абдулла Набиев» (А. Раҳмат асари) ва «Ким айбдор!» (И. Аҳмедов, О. Толипов асари) спектакллари II даражали диплом билан тақдирланди. Ушанда ўн икки санъаткор фестиваль лауреати бўлди. Шулардан ўн киши ВЛКСМ МКнинг Фахрий Ёрлиғи билан, яна тўрт ижодкор қимматбахо ҳадаялар билан мукофотландилар.

В. Шатовнинг «Революция номи билан», И. Поповнинг «Оила» пьесаларини муваффақиятли сахналаштириб, улуғ доҳиймиз В. И. Ленин сиймосини яратиб ёш томошабинлар олқишларига сазовор бўлган коллективимизнинг ижоди янада юксакликка кўтарилди.

В. И. Ленин образини театримизнинг етакчи артистларидан бири, кейинчалик Ўзбекистон ССР халқ артисти унвонига сазовор бўлган Обид Толипов ижро этди.

Яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозимки, театр коллективи, хусусан, режиссёрлар, авторлар билан зулуксиз иш олиб бориб, етук сахна асарларининг яратилишига эришдилар. Туроб Тўла, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Аҳмад Раҳмат, Шукур Саъдулла, Исмомил Акром, Ҳажим Назир, Ваҳоб Рўзиматов, Пўлат Мўмин, Эсон Раҳимов, Ёнғин Мирзо, Прлепес Тлеғенов, Латиф Маҳмудов, Фани Жаҳонгиров каби ёзувчиларимиз илк сахна асарларини театр ҳамкорлигида ижод қилганлар.

Маълумки, атоқли педагог В. Сухомлинский айтганидек, «... болалик — инсон умрининг нозик даври, болалик — келажак ҳаётга тайёргарлик эмас, балки чинакам, ёрқин, ўзига хос, асло такрорланмас давр. Ҳар бир боланинг қалби ўзига хос нодир дунё ҳисобланади, болаликдаги таассурот

умрбод эсдан чиқмайди», шу сабабли ёш авлодга тақдим этиладиган пьеса ғояси, мақсади, масалани ечишда актив қатнашувчи қаҳрамонлари орқали томошабинларда яхши таассурот қолдириши керак. Ёш томошабинларга жуда эҳтиёткорлик билан тема топиш лозим. Асарнинг жанри аниқ, образлар равшан бўлиши шарт.

Кичик, ўрта ва катта ёшдаги болаларнинг эстетик дидларини тарбиялашда ҳамда уларнинг характерлари шаклланишида сахна асарлари жуда катта аҳмиятга эга.

Ҳар бир бўғиннинг ўзига хос фикри, хулқи, хатти-ҳаракати бор. Аввало шуларни ўрганмасдан туриб, ўз кетидан эргаштирувчи ёки уларга таъсир этувчи асар яратиб бўлмайди. Кичик, ўрта ва катта ёшдаги ҳар бир бўғиннинг педиатрлари сингари ихтисослашган ўз авторлари бўлишлари керак. Театримиз ижодкорлари, шу мақсадда, драматургларимиз билан баҳамти иш олиб бориб, маълум муваффақиятларга эришганлар. Шу ўринда яна бир муҳим масалани айтиб ўтмоқчиман. Ёш қалбга таъсир ўтказишнинг қўллаб воситалари орасида музика катта ўрин эгаллайди. Шунинг учун ҳам бир вақтлар (1940 — 1946 йиллар) театримизда ўн саккиз кишидан иборат кичик симфоник оркестр, ўндан зиёд созандани ўз атрофига уюштирган миллий халқ чолғу оркестри, хор, балет ва кўмакчи состав мунтазам ишлаб турган эди. Спектаклларимизга В. Успенский, Г. Мушель, И. Акбаров, М. Левиев, Б. Гиенко, Н. Хамзин, Х. Нишонов, Ф. Назаров, профессор Б. Б. Надеждин каби атоқли композиторлар музикалар ёзиб беришганди. Постановчаларимиз фақат музика давомаतिгина эмас, ария, дуэт, трио хор, рақслар воситасида ҳаётий воқеа, мураккаб хулқ-атвор, воқеликдан келиб чиққан тўқнашувларни ифодаловчи кенг маънодаги музикали эртақ, драмалар эди.

Ҳозирги кунда ҳам ёш авлодга тақдим этиладиган спектаклларимизнинг тўлақонли, баркамол бўлишида театрда мунтазам ижодий иш олиб борадиган махсус оркестрларнинг қиммати беқиёслигини таъкидлаш шарт бўлмаса керак.

Ёш томошабинлар театри босиб ўтган йўлларига назар ташласак, тажрибалар шунини кўрсатадики, ҳозирги кундаги томошабинларни «пул» орқалигина театрға жалб этиш билан чегараланиб қолган тор доирадаги ходимларнинг бўлак шакллари ахтариб топишга астойдил уринмаганликларини тўғри деб бўлмайди. Мазкур услуб болалар театрининг олий мақсадига зид.

Шу куннинг талаби эса, масалага прогрессив ёндашишни тақозо қилади. Шунинг учун ҳам бу ҳақда жиддий ўйлаб кўришга тўғри келади. Шу ўринда, биз ўз даврида қўллаган усуллардан келиб чиқиб, баъзи мулоҳазаларни билдирмоқчи эдим.

Театр билан томошабин муносабатининг янгиша шаклини ҳал қилиш учун театр залида, фойселада СССРнинг 60 йиллигига бағишлаб «аълочилар стули», «хўрмат тахталари» ташиқил этилса ва мазкур ўрин учун жойларда поғонали конкурс мусобақасини бошлаб юборилса театр билан томошабинлар муносабатини мустаҳкамлашда илк қадам бўларди. Конкурс ғолибининг номи ёзилган стулга бошқа томошабиннинг ўтириши қатъий ман этилади. Фақат ғолиб бўл-

ган ўқувчи-томошабингина мазкур жойда истаган томошасига киришга ҳақлидир.

Бу, биринчидан, ўқувчиларнинг фақат билим олиш даражасининг ўсишига омил бўлибгина қолмай, айниқса таълим-тарбия ишлари сифатини яхшиласа, иккинчидан — театрға уюшган ҳолда, муайян томошабинлар жалб этилади, учинчидан — партия, совет, комсомол, касаба союз ташкилотлари раҳбарлигида театр билан томошабин муносабати уйғунлашиб, коллектив равишда театрға ташриф этиш планлашади.

Календарда белгиланган қишлоқ хўжалик, автомобиль транспорти, милиция, озиқ-овқат саноати ходимлари кунлари ва шунингдек ўқитувчилар, комсомол, пионернинг туғилган кунлари каби қатор мўтабар саналарға бағишланган шодиёна кунлар бор. Ана шу кунларда шу ташкилотлар билан ҳамжиҳатликда махсус кечалар уюштириш лозим. Бу йўсин, тadbирлар ёш томошабинлар театрининг ўз томошабинига эга бўлиш чорасини мустаҳкамлайди. Ва шу жараёнда театрға фақат, болаларнинг ўзларигина эмас, ота-оналар ҳам фарзандлари билан бирга келиб, болалари манфа-

атланаётган маънавий озиқадан баҳраманд бўладилар. Ниҳоят, бу хил маданий сайр ота-оналарни фарзандлар таълим-тарбиясига жавобгарлик ҳисси билан жиддийроқ қарашга чорлайди.

Ёш томошабинлар театри томошабинлар билан юқорида айтганимиздек бевосита муносабат ишларини замонавий, социалистик жамият талабларига муносиб шакллари излаб топиб, ўрганиб, ҳаётға тadbик этишларига барча имкониятлар муҳайё.

Ижодий масалаларни ҳал этишда эса, ЎзССР халқ артисти В. Қодиров, ЎзССРда хизмат кўрсатган артистлар Ҳ. Саъдиев, Л. Саъдуллаев, Г. Саъдуллаева сингари талант эгаларига эга бўлган коллектив янгидан-янги чўққиларни эгаллайди.

Халқпарвар ва санъатсевар халқ оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев номи билан аталувчи «Хурмат белгиси» орденли ёш санъатсеварлар театри ўзига хос бебаҳо дарсхона бўлиб, навниҳол авлодни коммунистик руҳда тарбиялашдек муҳим вазифани адо этишда, ҳамиша бўлганидек, бундан буён ҳам фаоллик кўрсатишига аминман.

Ҳожиакбар Шайхов

ОТА ЎГИТИ

Абу Райҳон Беруний номли Тошкент политехника институтини умумтехника факультетининг ҳашаматли биноси яқинида тўхтаган энгил машинадан шошилиб тушган Ўткир Аҳмедович Икромов худди югургандай одимлаб иккинчи қаватга кўтарилди. Икки ёнидан ўтаётган талабалар ва ўқитувчилар билан бошини хиёл иргитиб, жилмайиб саломлашар экан, «хушхабарни аввал домлага, ректорга етказишим керак»,— дея хаёлидан ўтказди. Кўпинча ташвишли ва жиддий кўринувчи чеҳраси бугун гўё ёришиб кетгандай, очиқдан-очиқ илжайишдан ўзини зўрға тийиб бораётгани шундоқ кўриниб турарди.

У эшикни очиб ичкарига кирганида, ректор аллақандай ҳужжатларни ўқиш билан банд эди:

— Келинг, келинг,— деди у, кейин ярим ҳазил, ярим чин оҳангда қўшимча қилди: — Бу нима юриш, Ўткир Аҳмедович, кечки ва сиртқи бўлим ишлари ҳақида биз ҳисобот бериш ўрнига оғзингизнинг танобини қочириб...

Проректор энди баралла жилмайди.

— Хушхабар, домлажон, хушхабар! Мана...— Ўткир Аҳмедович чўнтагидан откритка чиқариб узатди.

Политехника институтининг ректори, Ўзбекистонда коллоид кимё фани бўйича етакчи алломалардан бири саналган Қарим Содиқович Аҳмедов ҳар бир гапини салмоқлаб гапирадиган, серсавлат, вазмин одам эди. Ҳозир ҳам откриткани қўлига олиб, шошилмай кўз югуртираркан, унинг на хурсанд ва на хафа бўлганини пайқаш қийин эди. Откриткада эса, ҳошиярангли рамка ичига қуйидагилар ёзилган эди:

«СССР Бутуниттифоқ Аттестацион Комиссияси 1980 йилнинг 26 сентябрь куни (протокол № 31) Ўткир Аҳмедович Икромовга техника фанлари доктори илмий даражасини берди.

СССР Бутуниттифоқ Аттестацион Комиссиясининг бўлим мудирини Хат сўнгига имзо чекилиб, муҳр босилган эди.

Ниҳоят, Қарим Содиқовичнинг қорамағиз чеҳрасига ҳам илиқ табассум ёйилди. У вазмин ўрнидан туриб, ҳамкасбининг қўлини самимий қисар экан:

— Табриклайман, ука! — деди мамнуният билан. — Баракалла! Жуда тез келибди...

Ўткир Аҳмедович ректорнинг хонасидан қушдай энгил ва яна ҳам кўтаринкироқ кайфиятда чиқди.

Ўткир ака шу дақиқаларгача, янги илмий унвон берилгани ҳақидаги диплом келган куни уни олгани ўқдай учиб борсам керак, деб ўйлаб юрганди. Лекин ҳозир негадир шошгиси келмади. Вужудини фавқулодда қандайдир хотиржамликка ўхшаш бир ҳис эгаллаган, оқ-сарикдан келган хушбичим чеҳрасига оғир бир ўйчанлик соя ташлагандай эди.

Ҳа, шу бугундан эътиборан у техника фанлари доктори. Гап, албатта, бу унвонда эмас. У марҳум отасига берган ваъдасининг устидан чиқди. Унинг қабри тепасида туриб қилган қасамёдини оқлади. Эҳ-ҳе, бу йўлда у озмунча машаққатлар чекдим. Худди игна билан қудуқ қазигандай ҳам ҳаётини, ҳам илмий пландаги озмунча тўсиқ ва довларни ошиб ўтишга тўғри келмади! Уйласа, сочларининг нега буткул оқариб кетганига баъзан ўзи ҳам ҳайрон қолади.

* * *

Ўткир аканинг ўз ҳаёт йўлини танлашига отасининг икки оғиз сўзи сабабчи бўлган. Маҳаллада уни Аҳмад полвон деб аташарди. Лақабига яраша у баланд бўйли, елкалари кенг, келбатли ва хушқомат одам эди. 1941—46 йиллар давомида Улуғ Ватан урушида қатнашиб, ўпкасида осколка билан қайтиб келган бўлишига қарамай, бирор марта соғлиғи хусусида врачга мурожаат қилмаган антиқа бир киши эди у. Тамаки фабрикасида оддий ишчи бўлиб ишлагани учунми, ёлғиз ўғли Ўткирга: «Биз саводсиз қолдик, сиз ўқишни сира қўйманг, ўғлим»,— дея такрорлашни яхши кўрарди.

Ўткир ўрта мактабни олтин медаль билан тамомлаб, Ўрта Осиё политехника институтининг механика факультетига ўқишга кирган кунларининг бирида Аҳмаджон ака ўғлини чақириб қаршисига ўтказди:

— Қелишиб олайлик, ўғлим,— деди ҳар бир сўзни чертиб-чертиб,— энди гап бундай: бундан буён ҳафтанинг олти кунни меники — шу кунлари фақат ўқиш билан банд бўласиз. Қолган бир кун — ўзингизга ҳавола, кўнглингиз нимани тусаса — шуни қилаверасиз. Агар мени ўзингизга ота деб ҳисобласангиз, бу гапимни миянгизга қўрғошиндай қўйиб олинг, хўпми!

Отанинг бир гапли, чўрткесар одамлигини яхши билган ёш талаба ўшанда бу гаплар бежиз айтилмаганини яхши уққан, шунинг учун ҳам дарров қўлини кўксига қўйиб:

— Хўп бўлади, дада! — дея жавоб қайтарганди.

Лекин Аҳмаджон акага ўғлининг олий ўқув юртини тамомлаб, ўз даврининг билимдон одамларидан бири бўлиб етишувини кўриш насиб этмаган экан. Ўткир тўртинчи курсда ўқиб юрган йили унинг осколка қолган ўпкаси йиринглаб ётиб қолди, кўп ўтмай қазо қилди.

Эртасига Ўткир отасининг қабри тепасида кўкси тўла қайғу алам билан шундай қасамёд қилди:

— Отажон! Хотиржам бўлинг! Ҳамма сингилларимга сизнинг ўрингизга ота бўлишга онт ичаман! Онамни кўз қорачиғидай асрайман! Ўзим бўлсам, бутун умримни сиз орзу қилган ўқимишли, билимдон, ҳеч бўлмаса, яхши одам бўлиш учун бағишлайман! Мени доимо бир сўзли, ганти ва мард бўлишга ўргатардингиз. Қасамёд қиламанки, шу сўзларимнинг устидан чиқмас эканман, мени абадул-абад ўзингизга фарзанд деб ҳисобламанг!..

Ўшанда ёш йигитча бу қасамёд ўзи учун нақадар қимматга тушишини тасаввур қила олганида эди... Ҳа, ҳаёт деган нарса жуда мураккаб ва қаттиқ бўларкан. У бамисоли денгиз тўлқинидай гоҳ сени ўз «ўрқачлари» оғушида эркаласа, гоҳ юзига сузиб юрган ҳасдай қирғоққа аёвсиз улоқтириб ташлар экан. Ўткир буларнинг ҳаммасини бошидан ўтказди.

* * *

Ўткир Аҳмедович ишхонасига ҳали кириб хотирини жамламаган ҳам эди; эшик очилиб, хушбичим чеҳрали ёшгина котиба қиз кўриндида, одатдаги иш кунни бошланганини ёдига солди:

— Ўткир ака, олий таълим министрлигидан телефон қилишяпти, 73 орқали.

Министр ўринбосарларидан бири қўнғироқ қилаётган экан.

— Салом алайкум, Ўткир Аҳмедович,— трубкадан йўғон ва ваз-

мин овоз эшитилди,— эртага соат тўртда илмий-методик совет йиғилиши бор-а, ёдингиздами?

— Ҳа-ҳа, Владимир Дмитриевич.

— Ҳар доимгидек ўзингизнинг раислигингиз остида ўтади. Кун тартибига яна бир масала қўйилганидан хабарингиз бўлса керак?

— Ҳа, хабардорман, талабаларни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқитиш ишларининг олиб борилиши ҳақида менинг ҳисоботим.

— Жуда соз! Яна бир муҳим гап: йиғилишда министримишнинг ўзлари иштирок этишлари эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Шунинг учун жиддий саволлар берилишига ҳам тайёргарлигингизни кўриб олнинг деган ниятда қўнғироқ қилаяпман.

— Раҳмат, Владимир Дмитриевич.

Ўзук-юлуқ гудок овозини эшитиб, трубкани жойига осар экан, Ўткир Аҳмедович дилида ҳамон ўша севинчли ҳаяжон тугенини ҳис ёилиб, нигоҳини яна рўпарадаги бир нуқтага тикди.

* * *

Ота вафот этгач, кекса она ва уч қиздан иборат оила биргина Ўткирнинг қарамоғида қолди. Унинг бошига энди падари ўрнига рўзгор тебратиш ташвиши тушганди. У ўқишини вақтинча йиғиштириб, бирор жойга ишга киришга қарор қилди. Бу гапни эшитган онаси кўз ёши қилиб, роса куйинди.

— Жон болам, зинҳор бундай қилма, фаррош бўлиб ишласам ҳам сизларни ўзим боқаман. Агар отамнинг руҳи шод бўлсин десанг, ўқингни битир! — дея ялиниб-ёлборди.

Натижада Ўткир бир гаражга ярим ставкага механик бўлиб ишга кирди, айна пайтда қўшни маҳалладаги 28-ўрта мактабда машинасозликдан соатбай дарс бера бошлади. Тўртинчи-бешинчи курсларда ўқиб юрган кезларида у бир минут бўш қолмас, ҳали гаражга, ҳали институтга, ҳали мактабга чопиш билан бутун вақтини ўтказарди. Дарс қилишга эса, фақат кечаларигина фурсат топарди.

Ҳозир тобланиб, «қиёмига» етган кучли характер ва ирода йигитда ана шу кезларда шакллана бошлаганди.

Кунларнинг бирида нимаюм бўлди-ю, Ўткир уйга институтдан барвақтроқ қайтди. Эшикдан кирди-ю, ҳовли ўртасидаги ёнғоқни арра лаётган қўшнисини кўриб, ҳайрат ва ғазабдан тили калимага келмай қолди. Шу пайт онаси уни узоқдан имлаб ичкарига чақирди. Ўткир қўшниси билан ёқаллашиб кетишдан ўзини зўрға тийиб, она сари юрди.

— Эътибор қилма, ўғлим, ўзингни бос. Ахир, у — дарахтнинг эгаси, ўзи эккан, билганини қилаверсин.

Ўткир индамай ичкарига ўтиб кийимларини алмаштирди-да, коржомада ҳовлига чиқди. Бир оғиз сўз айтмай, арранинг иккинчи томонини тутиб, қўшнисига ёрдамлаша бошлади. Бундан ҳайратга тушган ва хижолатдан бир зумда қора терга ботган дарахт «эгаси» охиригача дош беролмади. Ишини чала қолдириб ҳовлисига чиқиб кетди. Ўткир эса, ўша куниеқ ёнғоқни охиригача қирқиб, саржин қилиб, қўшнисиникига олиб чиқиб қўйди.

Шу воқеадан кейин улар бир йилгача ўзаро гаплашмай юришди. Сўнгра қайсидир маъракада яна тил топишиши-ю, қўшниси юрагидаги гапларини тўкиб солди.

— Одам бўлиб умримда ўшандагидай қаттиқ изза бўлмаганман! — деди у кўзига ёш олиб, йигитни қучоқлаб ўпар экан.

Воқеаларни олдинлаб айтиб ўтишимиз керакки, кейинчалик қўшниси қазо қилгач, Ўткир унинг барча маъракаларини ўтказишга бошқош бўлди, фарзандларига қўлидан келган ёрдамини аямади, шу кунгача уларнинг тарбияси, ўқиши, умуман, яшашига кўз-қулоқ.

Шундай қилиб, йигит механика факультетини аъло ва яхши баҳолар билан тугатди. Қизил диплом олиши керак эди-ю, лекин «автомобиллар ремонтни» деган фанга оид биргина курс лойиҳасидан «уч» олгани халақит берди. Уни дарров деканатга чақиршиб:

— Ана шу лойиҳани қайта топширсанг, қизил диплом олишинг мумкин,— дейишди.

Бундай кезларда йигит дарров ота насиҳатларини эсларди. «Ҳама ишни мустақил бажар, ҳеч қачон бировга ялинма»,— деярди унга доим Аҳмаджон ака. Хуллас, ўша домлага ҳам ялиниб боришни лозим топмади. Лекин фалакнинг гардиши билан худди унга қасдма-қасд қилгандай ўша автомобиллар ремонтни соҳасини катта ҳаётида ўзига асосий касб сифатида танлади. Институтдан кейин Тошкентдаги 2-таксомотор паркида аввал механик, кейинроқ етакчи механик, гараж бошлиғи лавозимларида ишлади. Ниҳоят, паркнинг бош инженери министрликка ишга ўтиб кетди-ю, Ўткирни унинг ўрнига бош инженер вазифасини ижро этувчи қилиб тайинлашди.

Бу вазифада у уч ойдан ортиқ ишлади. Умуман, таксомотор паркида ишлаб юрган кезларида Ўткир ўзига ғалати бир аҳволни кашф этди: гаражда 200 дан ортиқ юк ташувчи машина мавжуд бўлиб, улар Самарқанд, Бухоро, Андижон, Арис сингари шаҳар йўналишларида қатнашарди. Қизиғи шундаки, улардаги моторлар, турли деталлар, ўқлар, хуллас, ишқаланиш асосида ишловчи қисм ва механизмларнинг ҳаммаси СССРнинг бошқа районларига, ҳамда паспортда белгиланган муддатига нисбатан анча илгари ишдан чиқарди. Бу нарса ёш инженерни ўйлантирмасдан қолмади, албатта. Бу Ўзбекистон, умуман, Ўрта Осиёнинг табиий об-ҳаво шароити билан боғлиқ қусурлигини Ўткир ўшандаёқ ҳис қилган, ишдан ташқари вақтларида мазкур жиддий масалани ўрганишга жазм этиб, илмий адабиёт варақлайдиган одат чиқарганди.

Қунларнинг бирида уни бош инженерлик лавозимига бутунлай ўтказилганлигини расмий тасдиқлаш учун трестга чақириб қолишди. Ўткир таксопарк директори билан бирга трестга йўл олди.

— Сен туратур,— деди директор трест бошқарувчиси қабулхонасида,— аввал мен кириб, кейин сени ўзимиз чақирамиз.

Буни қарангки, трест бошқарувчиси уларнинг келаётганини дераза орқали кўриб турган экан. Ўткир чала ёпилган эшик орқали унинг негадир овозини пасайтириб гапирган гапини эшитди:

— Наҳотки шу новдадай йигитчанг бош инженерликни уdda қила олади деб ўйлайсан?

Ўткир учун шу гапнинг ўзи етарли бўлди. Вужуди чўғдай ёниб ташқарига отилди-ю, тўғри политехника институтига йўл олди. У ерда Москвадаги автомобиль йўллари институтининг аспирантурасига жой борлигидан хабардор эди. Бир бахтини синаб кўриш мақсадида ариза ташлаб, яна ишхонасига қайтди.

— Нима гап, тинчликми ўзи?— сўради директор қовоғини уйиб.

— Тинчлик, Малик ака.

— Индамасдан жўнаворибсан. Бошқарувчи сен билан суҳбатлашмоқчи эди, яхшилаб гаплашганинда балки тасдиқлаб юборишган ҳам бўларди. Одам бунақа шошма-шошар бўлиши керакмас-да, ука.

— Ўн беш кунга жуда зарур ишим чиқиб қолди, Малик ака. Рухсат берсангиз.

— Рухсат беришга берамиз-у, лекин бўшаб кетишни хаёлингга келтирма. Ҳали ёшсан, келажакнинг олдинда, ўзимизда ишлайверсан.

Ўткир рухсатномани олиб индамай чиқиб кетди-ю, роппа-роса ўн беш кундан кейин яна директор хонасида пайдо бўлди. Энди унинг кайфияти анча тетик ва кўтаринки эди.

— Келдингми, ука. Қани ўтир. Ишлар битдимми?— сўради Малик ака.

— Ҳа, Москвадаги автомобиль йўллари институтига аспирантурага ўқишга кирдим. Ўн кундан кейин жўнаб кетишим керак.

— Нима?— кўзлари катта очилган таксопарк директори унга ҳайратланиб тикилди.— Ҳазиллашмаяпсанми ишқилиб?

— Беҳазил, Малик ака. Мана чақирӣқ қоғози.

Директор қоғозга бир лаҳза кўз югуртирди-ю, мамнуният билан

гавдасини ўзи ўтирган ўриндиқ суянцигига ташлади. Қўққисдан унинг чеҳраси ҳам ёришиб кетгандай эди.

— Баракалла-э! Яша, ука! Аммо жуда қотирибсан! Сизларнинг ёшда аслида роса ўқиб қолиш керак. Бошқарувчимиз эшитса, анча зил кетадиган бўлибди. Лекин зарари йўқ. Қайтиб келганингдан кейин яна ҳам зўрроқ жойни ўзи топиб беради.

* * *

Яна котиба қиз кириб, Уткир Аҳмедовичнинг хаёлини бўлди. У қизғиш папкада бугунги почта материалларини олиб кирибди. Столга қўйиб чиқиб кетди.

Паришонхотир ҳолда мактубларни варақлар экан, яна телефон жинглиди. Ўзи жамоатчилик асосида илмий раҳбари бўлган лабораториядан қўнғироқ қилишаётган экан. Навбатдаги экспериментал тадқиқотларнинг натижалари юзасидан Уткир Аҳмедович шогирдига тегишли маслаҳатларини бериб, тажрибаларни шу кварталнинг охирида, албатта, тугатиш зарурлигини уқдирди. Негаки, улар кейинги кварталда **Олтой** мотор заводида ишлаб чиқаришга жорий қилиниши керак. Ҳализамон лабораторияга ўзи ҳам бирров ўтиб қолишини билдирди.

Бу қўнғироқ Уткир Аҳмедовични одатдагича яна ишчан бир кайфиятга киргизди. «Мен ишдаман, ахир, ишляпман...» — дея хаёлидан ўтказди. Бу нарса хаёлига келиши билан бош бухгалтер кириб, ўз соҳасида «пишмаётган» масалаларнинг ҳаммасини тўкиб солди. Уларни «пишириш» учун бир соатча вақт сарфлади. Яна бир соат вақтини икки кафедра мудири билан ўқув программаси бажарилишининг муҳокамасига бағишлади. Бир шошилинч хатга резолюция ёзиб, котиба қизга фалон кафедрага олиб боришни буюриш учун қабулхонага чиққан эди, у ерда ўтирган ўттиз беш ёшлардаги йигитга кўзи тушди. Уткир Аҳмедович котибасига тегишли гапни айтиб хатни бергач, йигитга юзланди:

— Янглишмасам, фамилиянгиз Қосимов. Тўртинчи курсдансиз, тўғрими?

Гарчи политехника институтининг кечки ва сиртқи бўлимида минглаб талабалар таҳсил кўришса ҳам, Уткир ака кўпчилигининг фамилиясини ёддан биларди.

— Тўғри, домла.

— Бизга хизмат борми?

— Бор, домла. Ўқишдан бўшатишингизни сўраб ариза олиб келгандим.

— Ие-ие! Қани кининг-чи!

Улар ичкарига ўтиб, проректор ўз жойига, талаба унинг қаршисига ўтиришди.

— Хўш, одамлар элликка чиққанда ҳам ўқишга киролмай армонда юришибди-ю, сизнинг кетаман деганингиз нимаси?

— Отам қазо қилиб қолдилар. Оилавий аҳволимиз бир оз чатоқлашиб қолди. Укаларим ҳаммаси майда, ўзимнинг болаларимнинг ҳам олди энди ўн ёшга тўлди... Ойлиги дурустроқ бирор ишга ўтиб...

— Бўлди, тушундим, ука. Энди гап бундай,— ётиғи билан гап бошлади Уткир Аҳмедович,— менинг ёшлигимда ҳам бошимга худди шундай мушкул иш тушган эди. Ўшанда мен ҳам энди тўртинчи курсни тамомлаётгандим...

Проректор ёшлигида чеккан машаққат ва азиятларини эринмай ҳикоя қилар экан, йигитнинг чеҳрасидаги ҳар бир ўзгаришни зимдан бўлса ҳам назаридан четда қолдирмасди. Йигитнинг чеҳрасида аллақандай жонланиш ифодаси кўрингандай бўлди. Проректор эса, ҳамон гапида давом этарди.

* * *

Москва автомобиль йўллари институтининг у ўқиши керак бўлган кафедраси мудири, таниқли профессор, Уткир билан узоқ суҳбатлаш-

ди. Унинг ишлаб чиқаришда бевосита икки йилдан охиқ ишлаганини эшитиб, хурсанд бўлди. Йигит айтган илмий-техникавий проблема, яъни унинг Ўзбекистон шароитида машина ва механизмларнинг бошқа жойларидогига нисбатан тезроқ ишдан чиқиши сабабини тадқиқ этиш ҳақидаги истагига жавобан эса шундай деди:

— Шу тахлитдаги тажриба ва тадқиқот ишларини Москвада эмас, балки бевосита Ўзбекистонда, умуман, Ўрта Осиё табиий шароитларда ўтказиш мақсадга мувофиқ. Бизда эса, бунга имконият йўқ; иқлим тўғри келмайди. Сизга бир яхши иш бор. Агар хўп десангиз, эртадан ишга киришаверасиз. Бизда малакангизни ошириб, илмий-тадқиқот сирларини обдан ўзлаштириб олганингиздан кейин эса, маҳаллий шароитда ўша сиз айтган проблемани кейинроқ ҳам бемалол ўзингиз мустақил равишда тадқиқ этаверишингиз мумкин. Биз ҳам агар саломат бўлсак, ҳаминша ёрдамимизни аямаймиз. У пайтга келиб ҳарҳолда сиз ўзимизнинг одам бўлиб қоласиз-да,— жилмайиб гапини тугатди профессор,— хўш, келишдикми бўлмаса, ўртоқ Икромов!

— Келишдик, домла,— жилмайди Ўткир ҳам.

Ўша куннинг эртасигаёқ Ўткир янги устози раҳбарлиги остида ғайрат билан иш бошлаб юборди. Кўп ўтмай, бу ерда ҳам ўқишни иш билан бирга олиб боришга қарор қилди. Пойтахтдаги 1-авторемонт заводида ярим ставка иш олди. У институтдан оладиган аспирантлик стипендиясини ҳар ойда уйга, ойисига жўнатишни, ўзига эса, заводда ишлаган пулинигина ишлатишни одат қилди. Шу алфозда кўз очиб юмгунча уч йил ҳам ўтиб кетди.

— Ешликдаги шу қийинчиликларни эсласам,— гапига якун ясади Ўткир Аҳмедович ўйчан қиёфада ҳамон қаршисида сукут сақлаб ўтирган талаба йигитга,— кўпинча ўйлаиб қоламан: ҳаёт мураккаб нарса экан, у бамисоли баланд чўққиларни ишғол қилишдай бир гап. Бу чўққига ниҳоятда мураккаб йўл олиб боради, унга кўпинча катта-катта тикка қоялар, дилга гулгула солувчи даралар ва дўнгликлар оша етиб бориш мумкин. Одамлар мазкур чўққига етмасдан ярим йўлдаёқ иродасизлик қилишади, орқага қайтишади. Ваҳоланки, сабот билан ўз чўққисига интилганлар учун жамиятимиз ҳеч қачон ўз марҳаматини дариг тутмайди. Чунки бизнинг жамият шундай гуманистик тузум асосига қурилганки, унда халқимиз учун, унинг авангарди бўлган партиямиз учун сидқидилдан хизмат қилганлар ҳеч қачон хор бўлмайди...

— Кечирасиз, домла, битта савол берсам...

— Марҳамат, ука, марҳамат...

— Сиз чўққи деганда нимани назарда тутяпсиз?

— Бу, менимча, ҳар кимнинг ўзига боғлиқ нарса. Масалан, сиз дастлаб ўз олдингизга олий ўқув юртини тамомлаш вазифасини қўйган экансиз, бу ҳам ўзига хос бир чўққи. Нега энди биттасини забт этмасдан туриб, енгилмоқчи, орқага қайтмоқчи бўласиз? Қолаверса, давлатимизни ҳам ўйланг-да, у сизни тўртинчи курсга олиб чиққунча озмунча маблағ сарфладими, ахир!

— Майли, домла,— деди талаба орага чўккан бир оз жимликдан сўнг, пешонасидаги майда тер томчиларини артаркан. У гапини қатъият билан айтди: — Ўқишни давом этдираман. Анча кўзимни очдингиз, сизга катта раҳмат!

Йигит чиқиб кетгач, Ўткир Аҳмедович бугунги почтани кўздан кечиришга киришди. Бу ерда сиртдан ўқувчи талабалар ёзган мактублардан тортиб, то чет элдан келган хатларгача бор эди. Ҳар бир мактубнинг бурчига у тегишли резолюция ёзиб, гуруҳ-гуруҳларга бўлиб қўярди. Икки мактуб унинг алоҳида эътиборини тортди. Уларнинг бири Чехословакиядан, иккинчиси Польшадан келибди. Проректор улардан бирини очди.

«Қимматли доктор Икромов! — деб ёзганди братиславалик ҳамкасби.— Сизнинг «Ишқаланувчи юзада абразив заррачалар таъсирида кечувчи қаттиқ деформациянинг аналитик шарт-шароити» номли маърузангиз шу йил ўтиши лозим бўлган «Интертрибо - -81»нинг 1-симпозиу-

ми программасига киритилганини мамнуният билан хабар қиламиз.

Маърузангиз комплексини зудлик билан шу ой ичида бизга жўна-тиб юборишингизни Сиздан ўтиниб сўраймиз.

Эҳтиром билан, инженер Павел Блашкевич, техника
фанлари кандидати, пайвандлаш илмий-тадқиқот
институту, ЧССР».

«Бугун ўзи нуқул хушхабар олинадиган кун экан шекилли»,— хаё-лидан ўтказди Уткир Аҳмедович кўтаринки кайфият огушига берилар-кан. У ўзини энг куч-ғайратга тўлган, илмий-тадқиқотдек машаққатли ишининг сиру-асрорларини ечишда ҳам, бошқа ташкилий дейсизми, пе-дагогик дейсизми, жамоатчилик ишлари дейсизми, қўйингчи, ҳамма ма-салаларга муносабатида ўзидаги қандайдир забардастлик ва ижодий қудратни ҳис этди. Кундалик «анъанавий» ташвишлар жараёнида ки-ши бу туйғуни пайқай олмайди ҳам. Унинг камтарин илмий ишлари халқаро миқёсдаги улкан анжуманлар учун лойиқ деб топилган экан, ҳарҳолда у вақтини беҳуда ўтказмабди.

* * *

Уткир 1962йили ассистентлик лавозимида иш бошлаган бўлса, кўп ўтмасданоқ қайноқ ҳаёт қучоғига кирганини пайқайди. Бу ерда фақат жонни жабборга бериб ишлашнинг ўзи кифоя қилмайди. Юзлаб та-лабалар ва педагоглар билан муносабат ва муомалада бўлиш, шу пайтгача ўрганганларингни ўргатиш, билмаганларингни билиб бориш ўз-ўзидан бўладиган ишлар эмас эди, албатта. Лекин Уткир истиҳолани йиғиштириб қўйиб, қатъият билан ишга киришди. Талабаларга би-лим беришдек масъулиятли ишга виждонан ёндашди, бу йўлда вақтини ҳам, куч-қувватини ҳам сира аямади. У ҳамон отасининг васиятларини ёдда тутарди. «Инсон нима иш қилмасин, ҳамиша нимагадир интилиши керак,— дея такрорларди кўпинча Аҳмаджон ака,— ўсмай, бир жойда туриб қолдими, шундан ёмони йўқ». Жуда оддий гап. Лекин унинг замирида қанчалик чуқур фалсафий маъно ётганини Уткир кейинчалик пайқайди. Кўп ўтмай, йигит бу йўлда жиддий бир хатога йўл қўйганини пайқайди.

У аввал катта ўқитувчи, кейин доцент бўлиб ишлади. 1963 йили ме-ханика факультетида декан ўринбосари, 1964 йили эса, декан лавози-мига сайланди. Мана ўн уч йилдирки, политехника институтининг кечки ва сиртқи бўлими проректори бўлиб ишлаб келади.

Шу тарзда йилларни қувиб яна бир неча йил ўтди. Кунларнинг бирида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари Оқил Умрзоқович Салимов қўнғироқ қилиб, уни ўз қабулига таклиф этди. Бу ерда айтиб ўтиш керакки, Уткир Аҳмедович институтда бевос-ита Оқил Умрзоқовичнинг қўлида ўқиган, ўзини унинг энг яқин шо-гирдларидан бири деб санарди. Кейинроқ домласи политехника инсти-тути механика факультетининг декани бўлиб ишлаб юрган кезларида ҳам энди аспирантурани тамомлаб келган ёш мутахассисга жиддий эътибор билан қараб, унга ҳар томонлама ёрдам берган, устозлик ўғит-ларини аямаганди. Мана, ҳозиргача, у ўз устозлик бурчини унутмаган.

Уткир Аҳмедович Оқил Умрзоқовичнинг хонасида узоқ ўтирмади. Секретарь ундан ҳол-аҳвол сўрагач, дилидаги гапларини очиқ айтди.

— Қўлга киритаётган муваффақиятларингиздан ғоятда хурсанд-ман,— деди у салмоқлаб,— институтнинг кечки ва сиртқи бўлими иши-ни анча йўлга қўйдингиз. Ташкилий, педагогик ва жамоат ишларингиз ҳам ҳар томонлама мақтовга лойиқ. Лекин сизга очиқ айтишим керак, сўнгги йилларда ўз илмий малакангизни ошириш устида деярли иш-ламай қўйдингиз. Партиямиз, айниқса, раҳбар кадрларнинг илмий ма-лакасини ошириш ишига ҳамиша эътибор бериб келган. Бундан буён ҳам буни зинҳор назаридан четда қолдирмайди. Шунинг учун ҳали нис-батан ёшсиз, бу ёғига ҳам эътибор бериб қўйишингиз лозимлигини эс-латиб ўтмоқчиман.

Устози айтган бу гаплар Уткир Аҳмедовичнинг ҳаёт йўлида яна бир кескин бурилиш ясади. У ташкилий, педагогик ва жамоат ишлари билан бўлиб, ўз илмий «багажи»ни ортдириш устида бош қотирмай қўйганини илк бор пайқаган, энди бу жиддий хатоли зудлик билан тугатиши керак эди. Рост-а, ахир у яқин йиллардагина Ўзбекистон ва умуман Ўрта Осиё шароитида машина ва механизмларнинг бошқа регионлардагига нисбатан тезроқ ишдан чиқиш сабабларини тадқиқ этмоқчи бўлиб юрган эди. Қанча материаллар ҳам тўплаб қўйганди бу мавзуда. Деярли ҳаммасини эътибордан четда қолдирибди-я!

Шу тариқа Уткир аканинг ўз таъбири бўйича, «пешонаси таққа деворга бориб урилгач», у яна зўр куч, ғайрат билан илмга шўнғиди. Энди унга таксомотор паркида ёш мутахассис тариқасида ишлаб ортдирган озми-кўпми тажрибаси қўл келди.

Уткир Аҳмедович ўз олдига қўйган вазифани олти-етти йилда адо этишни мўлжаллаганди. Лекин фанда ҳар қандай янгилик машаққатли ва изчил меҳнат эвазига қўлга киритилади. Иш бир оз чўзилди. Баъзи тажрибаларни ўнлаб, юзлаб марта такрорлашга, ҳар бир ҳисоб-китоб ишини математик мантиқнинг пўлатдек мустаҳкам ғалвирларидан қайта-қайта ўтказишга тўғри келди. Ниҳоят, 1979 йилнинг охирида тадқиқотларнинг натижалари бўйича, институт илмий кенгашида доклад қилди. 1980 йили эса, Москва автомобиль йўллари институтида докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Бу вақт ичида у 100 га яқин илмий иш эълон қилиб улгурган, 4 та монография, шу жумладан, ўзбек тилида биринчи бор автомобиллар ременти бўйича ўқув қўлланмаси ва қатор илмий брошюраларни нашр этдирганди.

Уткир ака авваламбор фан ва техниканинг муҳим бир соҳасида янги йўналиш ярата олди:

Уткир ака фанда эришган муваффақиятлари ҳақида ўйларкан, доимо чексиз миннатдорлик ҳислари билан отаси Аҳмаджон акани хотирлайди. Айтарли саводи йўқ, оддий бир ишчи одамнинг фан ва техника келажагини кўра билиб, ўғлида ёшликдан унга меҳр уйғота олганлигидан ҳайратга тушади, отасининг заковатига тасаннолар ўқийди.

— Илм — тугалмас бир олтин хазина, ўғлим,— дерди доим Аҳмаджон ака фарзандига у мактабда ўқиб юрган кезларида,— олтин эса, ҳеч қачон ерда қолмаган.

Чинданами шундай. Уткир ака, назарида, ана шу хазинанинг сирли калитини излай-излай энди топгандай. Бу калит ёрдамида у ҳали кўп «олтинларни» кашф этади.

ИЖОДИЙ НАВҚИРОНЛИК

(Шоир Андрей ИВАНОВ 80 ёшга тўлди)

Ўзбекистоннинг кекса шоирларидан бири Андрей Ивановнинг ижодий овози ярим асрдан кўпроқ вақтдан буён янграб келмоқда. Унинг шеърларида социализм даврининг муҳим воқеалари, дастлабки беш йилликлардан то коинотга учишга қадар босиб ўтилган йўл манзаралари, замондошимизнинг ўй ва кечинмалари акс этган.

Андрей Иванов Пензада туғилган. Лекин унинг ҳаёт йўли болалигиданоқ Ўзбекистон билан боғлиқ ҳолда кечмоқда. У «заминнинг далали ва тоғли ўлкаси», очиқ кўнгилли, меҳрибон одамларни вояга етказган бу диёрни севади ва унга бутун қалб ҳароратини, истеъдод қувватини бахшида этади.

Андрей Ивановнинг ижоди кўп қиррали, аммо лирика унинг бақувват қаноти. Андрей Иванов биринчи тўплами «Осиё торлари»дан тортиб 30—40 йилларда яратган шеърлари ва яқиндагина мухлислари ҳукмига ҳавола этган китобигача танлаган жанрига содиқ қолиб, унда Ватанга чексиз муҳаббат туйғуларини, ҳаётнинг моҳияти хусусидаги мушоҳадаларини, турфа ранг кечинмаларини, даврнинг катта ишларига ҳамнафас инсоннинг ўйларини жи-лолантиради.

Андрей Ивановнинг шеърларида табиатнинг сеҳрига ошифта, ҳаётни беқиёс севган ижодкорнинг бой ҳаёлот дунёси, фавқуллодда кузатишлари намоён бўлади.

Дунёга мафтун термилган романтик шоир билан бир қаторда заминга иккала оёғини маҳкам тираб турган талабчан реалист санъаткор Андрей Ивановнинг эътиқоди ана шундай.

Шоирнинг сўз хазинаси ниҳоятда рангин, шу боис унинг бадиий воситалари хилма-хил кўринишларда товланиб туради. Пушкин, Некрасов, Есенин шеърляти аён-аналарини пухта ўрганган Андрей Иванов ўз навбатида Шарқнинг қадимги ва ҳозирги замон шоирлари тажрибаларини ҳам сидқидилдан мутолаа қилди. Бундай камров шоир шеърлятининг чегараларини кенгайтирди.

Андрей Ивановнинг поэзияси қатъий ишонч руҳи билан суғорилган. Бу ўз Ватанининг нурафшон келажигига ишонган инсоннинг кайфият ва туйғуларини ифода-лайди, дарҳақиқат, озод одамнинг зулмат кучлари юз тубан кетиб заминда ҳаққоният идеалларининг барқарор бўлишига имони комил. Шоирнинг лирик қаҳрамони

ҳаётни жон дили билан суйган ижодкор ва меҳнат кишиси.

Унинг таъкидлашича, «инсон учун бутун инсоният ва замин қалбининг тепишларини ўз юрагига сингдиришдан кўра юксакроқ аъмол йўқ!»

Инқилоб мавзуи Андрей Ивановнинг ижодида қизил ип бўлиб ўтган. Унинг суронлари шоирнинг кўпгина шеърларида садо бериб туради. Буни санъаткор бир қатор тарихий-инқилобий мавзудаги поэмалари хусусан «Қирлар қаҳри», «Вақт қуюқлашар образ сингари», «Аср шабадаси», шунингдек ўзига хос тарзда тузилган туркумида янада кенгроқ поэтиклаштиради. Шоир лиро-эпик асарларида Туркистонда инқилобий ҳаракатнинг ўсиши, коммунистик партия раҳбарлигида меҳнаткашларнинг революция ва граждандар уруши даврида фидойилик кўрсатиб қўлга киритган тарихий ғалабалари тўғрисида сўз юритади.

Андрей Иванов лирикасининг образ ва оҳанглари битмас-туганмас хазинадир. Бу бисотнинг манбаи, албатта, халқ ҳаёти. Шунинг учун ҳам шоирнинг илҳоми ҳамisha жўшқин. Шунинг учун ҳам унинг шеърляти доимо навқирон.

Комил ЯШИН,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.

Тўлини ой нурига ғарқ бўлган тунда
Эртақ ўз ўрнида соқчилик қилар.
Сехрли бир гўша — овуқ бор бунда,
Ундан саман миниб чавандоз келар.

Қиш. Совуқ тиғини санчар қаҳратон,
Атрофни буркаган оппоқ хаёлот.
Гоҳо оч бўрилар увиллар сарсон.
Итлар ҳам занжирдан эрурлар озод.

Қандайдир қўрқув ва севги ҳаёли
Ёш отлиқ ўзида ҳис этар бешак.
Айт, тун мураббийси, эртақ шамоли,
Не сабаб бу қадар депсинар юрак!

Чавандоз отини қистар беомон,
Ҳар турли соялар гирдин ўрайди,
Ширин дўрқув ҳиссин этиб аргумон —
Сўнг туну ой сирин ундан сўрайди.

Қўрқув ҳам чекинар... айтар алвидо,
Қор чангин тўзгитар отнинг тўёғи.
Ногоҳ бахтиёрлик бўлади пайдо,
Шодликка айланар туннинг бўёғи.

...Шу эртақ қўйнидан, болалик чоғим,
Утганман тўзгитиб тунлар хаёлини.
Жуда ҳам шўх эди саман тойчоғим,
Доим йўлдош эди эртақ шамоли.

Бир вақтлар этгандинг менга аргумон —
Ҳаёт, қуш қалбидай безовта туйғу.
Эҳтимол, ёз билан видолашар он —
Шу сабаб хаёлда шодон бир қайғу.

Эҳтимол, шу сабаб кўк узра ҳилол
Ёрқин нур сочмоқда саҳоват билан.
Эҳтимол, шу сабаб туриб қолдим лол,
Она қишлоғимни кўриб дафъатан.

Ғамгинман! Ғамгиндир ёғаётган нур,
Дарчалар ортида чироқлар ғамгин.
Бунда ёз, сукунат бағрида ахир —

Бу кун мен ҳақимда сўзламас ҳеч ким.
Ахир, шу қизилтўш дарахтлар аро
Умрини дафн этган ҳокисор бобом.
Гўдак чулдирашин севарди, зеро —
Кекса қалбга овуңч этарди инъом.

Гуллаб ётар эди турли чечаклар
Эртақдай кўҳна шу четанни бўйлаб,
Бўғиқ овоз шун кундуз-кечалар —
Бобом рус қўшиғин ўтарди куйлаб.

Унда гўдак эдим, мисли қўзичоқ,
Бобом эртақларин тинглардим тўйиб.
Бойўғли қичқириб қоларди ногоҳ,
Ёз тунин тим қора пардасин ўйиб.

...Пичанзор ҳидига йўғрилган садо —
Мени чорлаётир. Болалигим ул.
Ғарчи ой нуридек жарангли, аммо —
Унга қайтмоқ — тушга қайтмоқдек
мушкул.

Ёдгор ОБИДОВ таржималари.

ҚАРДОШЛИК ЙЎЛИДАГИ ФАОЛИЯТ

[С. Н. ИВАНОВ 60 ёшга тўлди]

Ҳаётининг бошланишидаёқ ўз йўлини топиб олиш ҳаммага ҳам nasib қилавермайди. Халқ тақдирининг оғир йилларида эса бу нарса яна мушкуллашади. Киши ўз йўлини бурч нуқтаи назаридан танлашга, шахсий истакларини кейинга суришга мажбур бўлади. Ҳозирги пайтда «уруш арафасидаги авлод» номини олган кишилар ана шу аҳволга тушган эдилар. У авлод ҳаётга «қирқ биринчи — қирқ маълуминчи» йили кириб келганди. Ҳали биринчи жаҳон ва граждандлар урушида совуқ улгурмаган Ернинг уфқларида янги урушнинг булутлари кўтарилга бошлаганди. Табиийки, 1922 йилда, петроградлик ҳарбий одамнинг оиласида дунёга келган Сергей Иванов ўз балоғат ёшини артиллерия билим юртининг талабаси сифатида кутиб олди.

Кейин унинг тақдирига уруш кирди. Ёш офицер Болтиқ бўйларида душманга қарши мардонавор жанг қилди. Лекин ҳарбий хизмат унинг тақдир йўлига айланиб қолмади. Ғалабадан кейин бир йил ўтгач, катта лейтенант погонлари ечилган кителига жанговар медаллар осиб олган Сергей яна ўз она шаҳрига қайтди.

Урушнинг қисқа даври қанчалик сертаассурот ўтган бўлмасин, ҳамма ҳаёт олдинда эди. Аввалига, кечаги жангчи артист бўлиб кетишига сал қолди. Лекин тезда бу шаштидан қайтди. Гуманитар фанларга, шеърятга болаликданоқ бўлган қизиқиши уни Ленинграднинг машҳур университети оstonасига олиб келди. У кўплар умчалик қизиқмайдиган — шарқ факультетини танлади.

Совет шарқшунослигининг энг катта марказларидан бири бўлган Ленинград Давлат университетининг шарқ факультети совет илмининг энг яхши анъаналарига содиқ қолганди. Ундаги ўқитиш ҳам, ҳаёт тарзи ҳам шунга хизмат қиларди.

Иванов ва унинг курсдошларига Н. К. Дмитриев, С. Е. Малов, И. Ю. Крачковский, А. Н. Болдирев, А. Н. Кононов сингари профессорларнинг маърузаларини эшитиш насиб этганди. Аслида хорижий шарққа мўлжалланган факультетда азалдан шундай анъана ўрнашиб, совет ҳукумати даврида эса бу анъаналар мустаҳкамланиб қолдики — унда совет шарқига, айниқса Урта Осиёга кўпроқ диққат-эътибор қилинарди. Шу сабабли, ўзининг шевашунослик практикасини ҳам Сергей Иванов курсдошлари билан Туркманстонда ўтди. Бу ерда у ажойиб олим ва меҳрибон қалбли инсон бўлган профессор А. П. Поцелуевский билан учрашди. Бу учрашувлар қисқа давом этган бўлса-да, ёш олимнинг дунёқарашини кенгайтириш билан бирга, танлаган касбига туғилган меҳрини жуда кучайтириб юборди. Урта Осиё унинг «тақдир йўлига» айланди. Ўқишни махсус стипендия олиб, аъло битирган талаба ўз ихтиёри билан Бухоро пединститутига кетади.

Бухорода у бир қарашда унчалик кўп эмас бор-йўғи икки йил туради. Бироқ мана шу икки йил — студентлигидаёқ мўлжаллаб қўйган мақсадини рўёбга чиқаради. Сергей Николаевич Иванов учун кенг маънодаги ўзбек адабиёти ва ўзбек тили умрининг мазмунига айланади. Ленинградга қайтгач, у аспирантурани тугади. Ўзбек тилининг синтаксиси бўйича кандидатлик диссертациясини ёқлайди-да, жоназон факультетида туркий филологиядан ўқитувчилик қила бошлайди. Орадан ўн йилча ўтгач, С. Н. Иванов фан доктори бўлади ва унинг устози академик А. Н. Кононов кафедра раҳбарлигини ўз шогирдига топширади.

Ҳозирги кунда С. Н. Иванов мана шу ўнларча мутахассис етказиб берган, кўп-лаб илмий тадқиқотлари амалга оширган коллективнинг раҳбаридир. Профессор С. Н. Ивановнинг туркий тилшунослик, туркий адабиётларнинг тарихи, классик ўзбек поэзияси ҳақида шахсан қилган ил-

мий тадқиқотлари ҳақида мутахассисларнинг баҳо бергани тузуқроқ бўлади. Бу илмий тадқиқотлар олимга шарқшунос филологлар ичида мамлакатимизда ҳам, ундан ташқарида ҳам ҳақли равишда катта обрў олиб келди. Олим ижодига бизни қизиқтирган бошқа бир жиҳат ҳам бор.

Сергей Ивановни ёшлиқданоқ шеърят мафтун қилган эди. Бир пайтлари йўл-йўлакка тўқиб ташлаган шеърлари, эпиграммалари полкдош дўстлари ўртасида кенг тарқалганини ўзи завқ билан гапириб ўтиришни яхши кўрарди. Шунинг учун қуруқ синтаксис ва морфологияни ўқишдан, Навоий ғазалларини ёдлашдан бор-йўғи ярим қадам чеккага ташлаб, ўша Навоийнинг бир ғазалини русчага ағдаргани ғайри табиийликдан холи нарсадир. Таржима жуда яхши чиқди... Кейин у бошқа бир ғазалга, сўнг яна навбатдагисига қўл урди. Шунда у — дили истаган, дили хумор қилган иши чиққанини сезди. Ўтмиш асрлардаги ўзбек, туркман, форс-тожик шеърятининг тадқиқотчиси бўлиши билан бирга шу шеърятнинг оташин тарғиботчисига айланди. Рус тилига ағдариб, рус тили орқали эса, кўп миллионли ўқувчиларни шарқ шеърятидан баҳраманд қила бошлади. Бу соҳадаги у бажарган ишларнинг сон жиҳатидан салмоғини гапириб ўтирмаймиз. Бугунги кунда таржимон шоир, 1971 йилдан бери СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси — Сергей Ивановнинг «ҳисобиди» Алишер Навоий, Лутфий, Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Отоий, Гадоий, Чори Афзал, Нодира хоним каби классик шоирларнинг; Ҳамза, Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Собир Абдулла, Уйғун, Зулфия, Ҳамид Ғулум, Асқад Мухтор, Рамз Бобожон, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Али каби ўзбек совет шеърятни ижодкорларининг шеър ва дostonлари бор. Улар кўп мингли катта тиражларда иттифоқ ўқувчисига етиб борган. Иванов классик ўзбек шеърятни хусусида бажарилган энг нуфузли илмий-бадиий китобларнинг муҳарриридир. Икки оғиз сўз бошқа бир хусусда. Меҳнатда адабиёт ва халқларнинг, авваламбор, ўзбек ва рус халқларининг дўстлиги мужассамлашиб, барҳаётлигича турган бу одамда улкан иктидори асосида — ўтган замонларнинг шеърят дурдоналарини, буюк доғишмандларнинг фикрини бошқа системадаги тилининг таркибига сингдириб юбориб, жонлантириш маҳорати борки, замондош ўқувчи унинг юраги ва ақли билан аниқ англаб, осон ўзлаштира олади. Бугунги кунда ўзи таржима қилаётган шоирларнинг тилини чуқур биладиган ноёб таржимонлар сирасидаги С. Н. Ивановнинг атофида унинг йўлидан кетувчилардан иборат бўлган бир мактаб шаклланимодо...

Сергей Николаевич Бухорони, пединститут директори ўринбосари лавозимини қўйиб, Ленинградга қайтганидан буён кўп сувлар оқиб кетди.

Аммо ўшандан бери бирон йил ҳам ўтмайдики, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби ва хизмат кўрсатган маданият ходими Сергей Иванов республиканинг меҳмони бўлмасин. Уни бу ерда кўпчилик танийди. Фақат китоблардан эмас, телевизорларда, тантанали йиғилишлардаги сўз-

га чиқишларидан ҳам билишади. Бу сўзга чиқишларида у ўз она тилисидан бемалол ҳозирги ўзбек тилига ундан эса Навоий давридаги ўзбек тилига ўтиб кетаверади. Ўзбекистондан меҳмонга борган дўстлари эса, унинг Ленинграддаги квартирасида ҳафталаб ўз уйларидагидек ажайб берадилар. Беш асрлик умрни яшаган кўлэмаларни ўрганиб, ўтказадиган минглаб соатлари устига, ана шу сәфар ва учрашувлари қардош ўзбек халқининг ўтмишидаги шонли ва бугундаги

ажойиб ҳаётини янада яхшироқ ўрганишга омил бўлади. Бу эса ўз навбатида маъносининг теранлиги билан шеърини иқтидорнинг гўзаллиги билан мафтун этувчи янгидан-янги китобларининг яратилишига гаровдир. Юбилярнинг бундай китобларни ҳали ўқувчиларга кўплаб совға қилишига, шу орқали эса, кўп миллатли совет маданиятини, фанини янада бойитишга ишончимиз комил.

Александр ЗИРИН.

ИЛМ ЙЎЛИДА

(Адабиётшунос Ахбор Аброров 60 ёшга тўлди)

Ҳар бир соҳанинг донгдор арбоблари билан бирга оддий ва камтарин, камсуқум вакиллари ҳам ёнма-ён яшаб, ёнма-ён меҳнат қиладилар. Бу оддий кишиларнинг ўз соҳаларига, ўз касбларига нисбатан сadoқати донгдор ҳамкасблариникидан бир пайса ҳам кам бўлмайди.

Адабиётшунос олим Ахбор Аброров ўттиз йилдан бери совет адабиёти ва у ҳақидаги илмнинг равнақи йўлида тер тўкиб келмоқда. У илм даргоҳига қадам қўйган кезларида бугунгидек ўнлаб фан докторлари, юзлаб фан кандидатлари йўқ эди. Урушдан кейинги йилларда республика олдида фақат халқ ҳўжалигини қайта қуриш вазифасигина эмас, балки фан ва маданиятнинг барча соҳаларини ҳам ривожлантириш вазифаси кўндаланг турарди. Шунинг учун ҳам республика раҳбарлари иқдидорли ёшларни Москва ва Ленинграддаги илм ўчоқларига — атоқли рус олимларидан сабоқ олиш учун мунтазам суратда юбориб турардилар.

Тошкент қишлоқ районига қарашли мактабларнинг бирида муаллимлик қилаётган Ахбор Аброров ана шу воқеадан дарак топди-ю, оромини йўқотди. Унинг хаёлини мўътабар илм қошоналари, китоб денгизига фарқ бўлган олимлар тортта бошлади. Москвада — мамлакатимизнинг илмий марказида таҳсил кўриш унинг ширин орзусига айланди. Кўп ўтмай, ёш муаллимнинг орзуси ушалди. У марказий дорилфунунларнинг аспирантурасида ўқиш учун бораётган ўзбек йигит ва қизлари билан бирга Москвага жўнади. Пойтахт уни ажойиб шарқшунос олим Е. Э. Бертельс сиймосида ўз бағрига олди. 1950—54 йиллар мобайнида Горький номидаги Жаҳон адабиёти институтининг аспирантурасида ўқиш А. Аброровнинг кейинги тақдирини узил-кесил белгилаб берди. У 1954 йилда «Урушга қадар беш йилликлар даври Ойбек ижоди» деган мавзуда кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилгач, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтига илмий ходим бўлиб ишга кирди. Шу даврдан бошлаб унинг бутун илмий ҳаёти ана шу қўтлуғ даргоҳда — Фафур Фулом, Ҳоди Зариф, Порсо Шамсиев, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Юсуф Султон каби олимлар муҳитида кечди.

60-йилларда ўзбек совет адабиёти тарихини яратиш бўйича бир, икки ва тўрт жилдик йирик тадқиқотлар майдонга келди. А. Аброров Москвада рус тилида нашр этилган «История узбекской советской литературы», Тошкентда нашр этилган икки жилдик «Ўзбек совет адабиёти» тарихи очерки ҳамда тўрт китобдан иборат «Ўзбек совет адабиёти тарихи» каби асарларнинг яратилишида фаол иштирок этди ва бу тадқиқотларнинг Уйғун ҳамда Шароф Рашидов ижодида бағишланган қисмларини ёзди.

Ўзбек совет адабиётининг иттифоқ миқёсида муайян мавқе касб этишида ёзувчи Шароф Рашидовнинг ҳиссаси каттадир. Бу улкан адиб тинчлик, демократия ва социал тараққиёт учун кенг миқёсда кураш олиб борилаётган давр ғояларини ўз ижодида олға суриши билан социалистик реализм адабиётининг уфқларини янада кенгайтди. Ахбор Аброров ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб бу йирик ёзувчи ва публицист ижодини ўрганишга киришди. Унинг «Адиб ва замонавийлик» монографияси (1964) ҳамда «Меҳнат ва дўстлик мадҳияси» рисоласида (1967) Шароф Рашидов ижодининг кўп миллатли совет адабиёти тарихида тутган ўрни илк бор тадқиқ этилди, унинг ижодкор сифатидаги ўзига хос хусусиятлари, ғоя ва образлари олами таҳлил қилинди.

Шараф Рашидов ижоди билан шуғулланиш жараёнида олим ўзбек повестларининг ўзига хос миллий хусусиятлари билан, улар табиатида рўй бераётган ўзгаришлар билан ҳам қизиқди. Ана шу қизиқишнинг натижаси сифатида 1973 йилда унинг «Ўзбек повести» монографияси пайдо бўлди. Муаллиф бу асарда повесть жанрининг адабий-тарихий манбаларини ўзбек адабиётининг кўп асрлик тарихидан излаш билан бирга унинг XX асрда ўзбек халқининг тарихий, ижтимоий, ва маданий ҳаётида рўй берган муҳим воқеаларнинг тақозоси билан ҳамда рус ва жаҳон реалистик прозасининг таъсирида майдонга келганини ишонарли далиллар ва таҳлиллар асосида исботлаб берди.

Заҳматқаш олим ўз умрининг олтмишинчи баҳорини янги илмий режалар билан қарши олмақда. Биз бу режаларнинг рўёбга чиқишида унга омад тилаб қоламиз.

Наим ҚАРИМОВ.

БАХТ КҮЙЧИСИ

(Машҳур белорус шоири Янка КУПАЛА туғилганига 100 йил тўлди)

Янка Купала белорус маданиятининг атоқли намояндаларидан, белорус адабиёти ва миллий тилининг пойдеворини қўйганлардан биридир. Шоир белорус халқининг революцион-демократик интилишларини, социал ва миллий озодлик ҳақидаги орзуларни тараннум этди, инқилобдан кейинги асарларида эса совет халқининг ҳаётини, социалистик воқеликни кўйлади. Янка Купала ижодида белорус халқининг миллий хусусиятлари, маънавияти, ўз ватанига бўлган бекиёс муҳаббати, матонати уйғунлашган. «Янка Купала шеърияти белорус тупроғининг бутун таровати анқиб турган гўзал гулзорга ўхшайди»,— деган эди Якуб Колас.

Камбағал деҳқон оиласида дунёга келган Иван Доминикович Луцевич (тахаллуси Янка Купала) болалигидаёқ турли юмушларни бажаришга мажбур бўлади; деҳқончилик билан шуғулланади, мирзалик қилади, болаларнинг саводини чиқариб тирикчилик ўтказади. Қашшоқлик, муҳтожлик туфайли унинг оиласи қишлоқма-қишлоқ дарбадар кезади. Бу даврдаги ҳаёти ҳақида шоир шеърларидан бирида шундай ёзган эди:

Уфқни яна қоплайди туман,
Ҳаёт мени сийламас яна.
Кимдир қалбим яралайдию
Яна қайғу қилар тантана.

У изчил билим ололмаган бўлса-да, мустақил мутолаа, тинимсиз ўрганиш натижасида даврининг энг билимдон кишиларидан бири бўлиб өтишади.

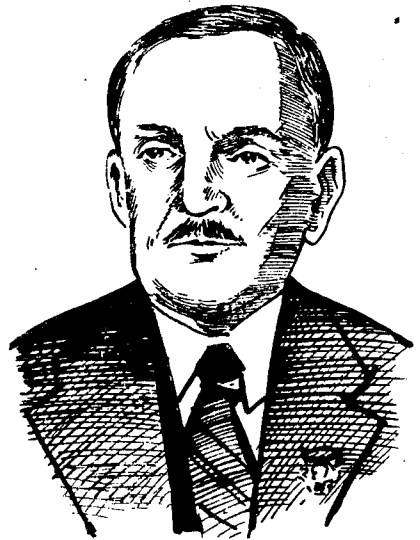
Янка Купала ижодининг бошланиши биринчи рус революцияси даврига тўғри келади. Меҳнаткаш омманинг ночор турмуши, белорус халқининг ажойиб кўшиқ ва эртаклари ёш Янка Купала қалбини ларзага келтиради, унда ўз туйғуларини ифода-лаш, бошқалар билан дардлашиш истагини туғдиради. «Китоблар менинг фантазиямни уйғотди. Лекин болалигимда эшитганларим белорус халқ эртаклари менга китоблардан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатди деб уйлайман. Прудишчеда яшаган вақтимизда (ўша маҳалда тўққиз ёшда эдим) бир ёз бизда Песляк деган ишчи хизмат қилди. У эртак айтишининг фавқулодда устаси бўлиб туюларди менга, ҳақиқатан ҳам шундай эди. Уни ҳол-жонига қўймаганларим ҳамон эсимда. Ер ҳайдаётган вақтида ҳам, ухлагани ётоғига кетса ҳам ёнида эдим, эртак сўйлаб беришини илтимос қилаверардим. Ажойиб ҳикоя қиларди, сеҳрлаб кўярди. Ойимдан яширинча кўп марта ёғ ва пиш-

лоқ ўғирлаб айтган эртаклари учун муқофот тарзида унга келтириб бергандим. Тасаввур қилишингиз қийин: у ер ҳайдаяпти, мен эса унинг орқасидан қарғадек эргашиб юриб эртагини тинглайман. Селишчеда ҳам шундай бошқа эртакчи бор эди. Унга ҳам кечая кундуз тинчлик бермасдим. Буларни биринчи ўқитувчим, аниқроғи поэтик ижодимнинг илҳомчилари деса бўлади», — деб ёзган эди шоир кейинчалик.

Янка Купала ижоди белорус халқ миллий онгининг уйғониши, революцион кураши билан чамбарчас боғлиқ.

1908 йилда нашр этилган дастлабки тўплами «Най»га кирган шеърларининг аксариятида инсонликнинг барча ҳуқуқларидан маҳрум этилган, оч ва яланғоч белорус деҳқонининг машаққатли меҳнати, ночор ҳаёти тасвирланади, жамиятнинг адолатсизлиги, ҳаётнинг нотўғри қўрилгани фош этилади. Шундан кейин чоп қилинган «Чолғучи», «Ҳаёт йўлидан» сингари шеърӣ китоблари ёш шоир ижодида ва белорус адабиётида сезиларли воқеаларга айланган.

Максим Горький 1910 йилда ёзувчи А. С. Черемовга йўллаган мактубида эндигина дастлабки китобини эълон қилган Янка Купала ва яна бир ёш талантли белорус

шоир Якуб Колас ҳақида шундай деган эди: «Сиз белорус шоирлари Якуб Колас ва Янка Купалани танийсизми? Мен яқиндагина улар билан танишдим — асарлари менга ёқди. Содда, самимий ва сезишимча чинакам халқчил». Бундан олдинроқ, 1907 йилда эса Максим Горький Янка Купаланинг инқилобий руҳдаги «Ким келаётир?» шеърини рус тилига таржима қилишни бошлаб берган эди. Улуғ адиб мазкур шеърга юқори баҳо бериб, уни эзилган белорус халқининг гимни бўлишга арзигулик жанговар кўшик, деб атаганди.

Янка Купаланинг биринчи рус революцияси йилларидаги ижодини кураш ва жасорат поэзияси дейиш мумкин. У халқни эксплуататорларга қарши тўғридан-тўғри қўлига қурол олиб курашишга даъват этди. Одамларнинг аламлари ва кўз ёшларини меҳнаткаш омма ҳақ-ҳуқуқлари учун курашда қудратли кучга айлантиришга чақирди. «Нега гафлатдасан!», «Эрк», «Яна баҳор келади», «У ерда», «Уроқчига» сингари шеърларида инқилобий курашга ундаш аниқ сезилади. Шоирнинг Октябрь инқилобигача бўлган ижодининг асосида ўз халқининг социал ва миллий озодлиги учун курашга отланган исёнкор образи ҳаракат қилади. Янка Купала А. В. Луначарский таъбири билан айтганда, янги белорус адабиётининг асосчиси сифатида майдонга чиқди, Тарас Шевченко украин адабиётида қандай роль ўйнаган бўлса, у ҳам белорус адабиётида шундай роль ўйнади, улкан миллий шоир, халқ оммаси орзуларининг ифодачисига айланди. Ижодкорнинг «Мангу кўшик», «Қўргон», «Бондаровна», «Қўргондаги туш», «У ва мен», «Арслоннинг қабри», «Манзилда» сингари лироэпик ва драматик дostonлари Октябрь инқилобигача бўлган белорус адабиёти тарихида алоҳида саҳифаларни очди. Булар орасида «Қўргон» ва «Бондаровна» дostonларининг аҳамияти айрича қимматга эга. Ҳар иккала дoston асосида ижтимоий мавзу, халқ иши ва ҳақ йўлида кўрсатилган қаҳрамонликнинг ўлмаслиги, тенгсизликка қарши кураш ғояси ётади. Халқнинг жасур, олижаноб фарзандлари билан ҳақиқий инсоний туйғулардан маҳрум бўлган ҳукмрон синф вакиллари ўртасидаги зиддият мазкур асарларнинг сюжети ва конфликтини ташкил этади. Гарчи бу асарлар халқ оғзаки ижоди руҳи, мотивларида яратилган, ўтмиш воқеалари заминида ҳикоя қилинган бўлса-да, шоирнинг диққати, дostonларнинг ғоявий мазмуни замонага, белорус халқининг янги революцион кўтарилиш давридаги реал ҳаётига қаратилган.

«Қўргон» воқеаси соддагина: маҳшур князь қизининг тўйига ўз кўшиқларида халқнинг озодликка ишончини, золимлар зулмидан халос бўлиш йўлидаги кураши ва матонатини куйловчи, меҳнаткашларнинг сеvimли бахчисини тақлиф этади. Князь зўрлик ва пул билан бахшини ўзи иродасига бўйсундирмоқчи бўлиб унга халқ меҳнати звaзига орттирилган бойлиги ва «улуғ»лигини мадҳ этишни буюради. Аммо бахши ҳар қанақа жазодан ҳайиқмай, тўйга келган меҳмонлар ва қариндош-уруғлари олдида князнинг золимлигини рўй-рост куйлайди, қаҳри келган князь жазавага тушиб, бахшини тириклайин ажойиб чолғу асбоби —

чанги билан кўшиб ерга кўмишни буюради. Бахшининг ўлими фақат ўз номи, номи йўлида кўрсатилган жасорат эмас, балки халқ шарафи, номуси йўлидаги қаҳрамонликдир. «Бондаровна» дostonи ҳам ўз руҳи, мотивлари жиҳатидан «Қўргон»га ҳамоҳанг. Бондаровна халқ жасорати, иродасининг тимсолига айланган ажойиб қаҳрамон. Белорус халқи бадий маданиятининг энг яхши анъаналари, рус ва жаҳон маданиятининг тажрибалари асосида яратилган мазкур асарларда халқ тарихи, психологияси, турмуш тарзи, озодлик учун кураши, яхши замонлар ҳақидаги орзу-умидлари маҳорат билан тараннум этилади. Шу маънода бу асарларни белорус халқи ҳаётининг панорамаси дейиш мумкин.

Янка Купала Октябрь инқилобини зўр мамнуният билан кутиб олди, белорус халқининг озодлик тўғрисидаги асрий орзулари амалга ошганига ишонди, у энди қаламини янги жамият ғалабаларини куйлашга қаратди. Беш йилликлар, Совет мамлакатининг юксалиш йиллари Янка Купала ижодининг ҳам мислсиз ўсиш, камолот йиллари бўлди. «Шеъриятимнинг юксалиши фақат Совет ҳоқимияти ва жонажон Коммунистик партия туфайлигина рўй берди, шу туфайли мен улاردан умрбод қарздорман», — деб ёзган эди таржимани ҳолида шоир.

Янка Купала қатор асарларида меҳнаткаш халқ Совет мамлакатида тарихда биринчи бўлиб ҳақиқий бахтини топганлигини, ўз бахтининг ижодкори, мамлакатнинг бунёдкори ва ҳужайинига айланганини мамнуният билан тараннум этади. Ана шу бунёдкор ва бахтиёр инсон санъаткорнинг совет давридаги ижодида марказий ўрин тутди. «Номсиз», «Байрам кайфиятларидан», «Қурилиш кўшиқлари», «Орденли белоруссияга», «Чин юракдан» шеърӣ тўпламларига кирган асарлар, «Оресса дарёси узра» поэмаси фикримизнинг далили бўла олади. Шоирнинг маҳшур «Оресса дарёси узра» поэмасини бутун кучи ва қалб кўрени заминни ўзгартиришга қаратган совет кишиси шаънига ўқилган гимн дейиш мумкин. Янка Купала бу даврда яратган асарлар фақат белорус адабиётигагина эмас, бутуниттифоқ шеъриятида ҳам сезиларли воқеа бўлди, совет адабиётининг олтин фондидан жой олди. Зеро, Янка Купала социалистик реализм адабиётининг истеъдодли намояндаларидан бирига айланган, «Чин юракдан» шеърлар тўплами учун 1941 йилда СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган улкан шоир эди. Унинг «Павлинка», «Бузилган уя», «Қармоқдаги дон» сингари пьесалари эса белорус Драматургияси ва миллий театр санъатининг майдонга келиши ва тараққиётида катта роль ўйнади.

Янка Купаланинг қатор асарлари қардош халқлар ва кўпгина хорижий тилларга таржима қилинган. Унинг асарларини ўзбек ўқувчилари ҳам сеvim ўқимоқдалар. Халқ озодлигининг куйчиси, янги белорус адабиётининг асосчиларидан бири, Белоруссия халқ шоири Янка Купала асарлари китобхонлар учун ҳамиша ардоқли.

Раҳматулла ИНОҒОМОВ,
филология фанлари кандидати.

Кимлар келади?

Кимлар келар бу томон, кимлар келади,
Бўлиб катта оломон, кимлар келади?
— Бу белоруслар.

Нелар элтар елкада мушкул йўлларда,
Бу чориқли қонталаш оёқ-қўлларда?
— Машъум қисматин.

Улар қайга элтмоқчи қора қисматин,
Кимларга арз этмоқчи аччиқ ҳасратин?
— Бутун жаҳонга.

Бу миллион кўзини очган ким бўлди,
Шум қисматдан кечмоққа тортган ким
бўлди?
— Муҳтожлик, алам.

Асирлару кўру кар, ҳақир гумроҳлар
Эндиликда исёнкор нимани хоҳлар?
— Инсонлик қадрин.

Белорусчадан ЗУЛФИЯ таржимаси.

Мен шоир эмасман

Мен шоир эмасман, халос эт, худо,
Мен бундай шуҳратни истамайман, ҳа.
Аммо мен уддалаб тўқийман қўшиқ,
Номим оддийгина:

Янка Купала.

Дунёда эркалар шоирларни шон,
Мақтов қўшиқлар кўп уларга доир.
Мен сокин куйлайман — ким кўзга илар,
Янка Купаламан —

қишлоқи шоир.

Ҳар бир мамлакатнинг жўшқин, илҳомли,
Куйчи қўшиғи бор халқи ҳақида.
Аммо белорусда йўқ шоир зинҳор,
Шоир бўлсин ақал —

Янка Купала.

У иши ўнгмаган, сусту журъатсиз,
Аччиқ ҳаёт ичра улғайган бола,
Бутун аср бўйи фақат кўз ёшу
Озор, қайғу кўрган —

Янка Купала.

Қўшиқни дўст қилди хўрланган тилга
Ғариб, қашшоқ тил деб кулганлар ундан.
Буни тўқибди-да Янка Купала, —
Димоқда десинлар мағрурлик билан.
Бахт асли дунёда жуда кам бўлар,
Бизларга ҳам насиб этар жуда кам.

Қадрдон халқини бахтиёр кўрса,
Узи ҳам бахтлидир Янка Купала.
Мангу гуллаб бўлмас қўшиқда сира,
Шум ўлим кўп ишни қолдирар чала.
Уткинчи:

«Бу гўрда ётган ким!» — деса,
Езув жавоб берар: «Янка Купала!»
1905—1907.

Менинг ибодатим

Ҳар дақиқа, нафас олган ҳар бир онимда,
Кенг далами, тор кулбами, қайда бўлсам ҳам,
Мен қуёшга сажда қилгум, зўр ишонч билан
Сажда қилгум осмондаги юлдузларга ҳам!

Юртдан юртга қуш сингари учиб юргувчи
Уша эркин шамолларга қиламан сажда.
У поёнсиз самоларда бўрон сурувин —
Боқиб юриб, сон-саноғин билмай алағда.

Баъзан ёвуз бўлиб кезса ҳамки дунёни,
Ёндирса ҳам, кўйдирса ҳам солиб у даҳшат,
Ҳар ерда ҳам қолдирса-да ўзидан тамға,
Ут-оловга сиғинаман, ишониб ҳар вақт.

Бош эгаман, улкан сувга, тошқинларга ҳам,
Кундуз тиниқ ялтирайди, пишқирир тунда.
Далаларни суғоради, тупроққа ҳамдам —
Яна ўша тошқин сувга қиламан сажда!

Сажда қилгум мовий кўкка, ерга, борлиққа
Сажда қилгум ул поёнсиз коинотга ҳам.
Сабабли, сабабсиз бари бир менга,
Белорус ерига бош эггум ҳар дам.

1912.

ТУЛҚИН таржималари.

{Таниқли болалар шоири Зафар Диёр туғилганига 70 йил тўлди}

Улуғ рус танқидчиси Белинский «болалар ёзувчиси бўлиш учун... шундай ёзувчи бўлиб туғилиш керак», деб ёзган эди.

Зафар Диёр табиати ва иқтидорига кўра худди шундай ёзувчилардан эди. У ўттизинчи йилларда, ўзбек совет болалар адабиёти жанрларининг қарор топиш даврларида фалол ижод этиб, кичкинтойлар адабиётининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшди.

Зафар Диёр 1912 йилнинг 7 июлида Чуст районидаги Самсоқтепа қишлоғида туғилган. Уларнинг оиласи 1916 йилда Тошкентга кўчиб келади. Эсини таний бошлаган Зафар инқилобдан кейин болалар уйида тарбияланади. У 1927 йилда Тошкентдаги Наримонов номли педагогика билим юртига ўқишга кириб, уни 1932 йили Самарқандда тугатади. Унинг шеърга бўлган иштиёқи дастлаб ана шу даргоҳда шаклланган.

«Кўшиқлар» номли дастлабки тўплами 1933 йилда нашр қилинган. Шундан кейин унинг «Машинист» (1936), «Тантана» (1938), «Шеърлар» (1939), «Муборака» (1940), «Бизнинг қуролимиз» (1941), «Бизнинг оила» (1942), «Совға» (1944) каби қатор тўпламлари чоп этилган. Унинг асарлари вафотидан (1946) кейин ҳам муттасил нашр қилиниб келинмоқда.

Матбуот билан яқин алоқа боғлаш Зафар Диёрнинг таржимаи ҳолида, ижодида чуқур из қолдирди. У 1936—1941 йиллар давомида «Ленин-ушқуни» газетасида масъул котиб, 1941—1946 йилларда эса «Қизил Ўзбекистон» газетасида маданият бўлими мудирлиги бўлиб ишлади.

Шоир истеъдодининг камолга етишувидеги яна бир муҳим ҳаётий асос у яшаган йиллардаги катта адабий муҳит билан боғланади. Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Ғайратий, Собир Абдулла, Яшин, Уйғун каби забардаст санъаткорлар ана шу муҳитнинг ажойиб вакиллари эдилар. Зафар Диёр ўз ижодида ҳамкасабаларидан ибрат олмаслиги ва шундан келиб чиқиб ижодга катта масъулият билан ёнашмаслиги мумкин эмас эди.

Бу санъаткор ижодининг муҳим хусусияти шундаки, у болалар учун мумкин қадар ижтимоий салмоқли мавзуларнинг барчасида асарлар яратишга ҳаракат қилди. Шоир асарларида воқеаларни кичик дўстларининг характериغا хос, уларнинг ёши, дидсавияси, тушунчасига мос шаклда ифодалайди. Шу сабабли ёш китобхонлар Зафар Диёрнинг эҳтирос билан ёзилган шеърларини севадилар, улардан бир олам завқ шавқ оладилар. Шоир шеърларида қувноқ болаларнинг ёқимтой, ҳаётбахш образларини самимият билан чизади, уларнинг ички оламини, ҳис-ҳаяжонини, орзу-истакларини, интилишларини бадиий жиҳатдан ишонарли ҳамда таъсирли қилиб тасвирлайди. Унинг асарларидаги образлар инсоний туйғуларга бойлиги, хушчақчақ руҳга моликлиги жиҳатидан катталарга ҳам манзурдир.

Шоир болаларни қалбдан ёеиб, уларни чўнг меҳр ҳислари билан... «менинг кичик дўстларим» деб ардоқларди. У ёш авлод-

нинг Ватанга бўлган сўнмас муҳаббатини, эзгу эҳтиросини ифода этишда чинакәм болалар руҳига, образига киради ва юракдан шавққа тўлиб куйлайди. Бундай ҳолатларнинг характерли кўриниши шоирнинг «Гунчалар» шеърларида яққол намоён бўлган. Совет ватанпарварлиги ва революцион оптимизм билан йўғрилган бу асарларда у ҳаётимизнинг порлоқ келажаги, зўр умиди бўлган ёшларни «Биз бошлаган мармар бинонинг гул-нақшини битказувчи — сиз!» дея фахрланиб мадҳ этади. Унинг кўп асарлари социалистик она-Ватанни қўллашга бағишланса-да, бу мавзу турли-туман жилоларда, хилма-хил шеърли усулларда, бирор конкрет ҳодиса ёки тарихий шахс фаолиятига узвий боғлиқ ҳолда жонлантирилади. Шундай сирадаги шеърларидан бири «Улуғ устоз»да шоир доҳиймиз Лениннинг бахт-саодат келтирган буюк ишларини, халқ қалбида мангу яшашини ифода этади. Лирик қаҳрамон шу Ватанда туғилганлигидан беҳад қувониб, бахтидан мамнун бўлади.

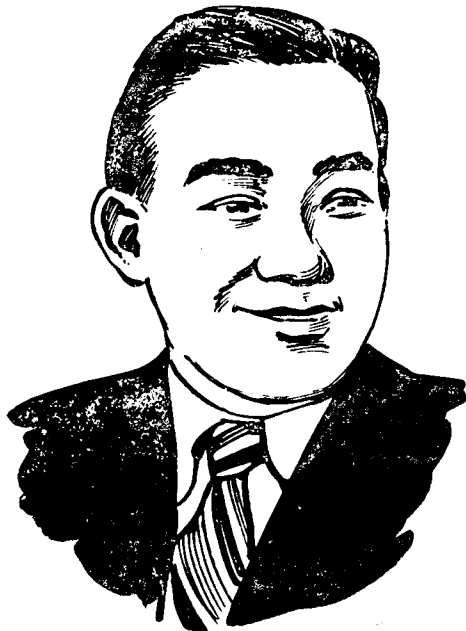
Бахтиёрман, минг марта шодман,

Шу Ватанда туғилдим, ўсдим:

Ленин билан бир ватандошман,

Бу — мен учун шарафдир, дўстим!

Ижодкорнинг она юрт ҳақида ёзган шеърли асарлари орасида Улуғ Ватан уруши йилларида яратилган ва ўша даврнинг руҳи сизиб турган намуналар кўпчилигини ташкил этади. Шоир шу хилдаги «Яшна, Ватан», «Табассум», «Тўққизинчи май», «Қурол беринг менга ҳам», «Мерган», «Қаҳрамон», «Биз яшамоқ истаймиз», «Танкист», «Совға», «Поезд кетар фронтга», «Қўриқчиликда», «Автоматчи қўшиги», «Отам келар яқинда», «Қаҳрамоннинг келиши», «Мақтаб — сенинг фронтинг», «Темирчилар минбари» каби китобхонларни тўлқинлантирувчи шеърларида

жангоҳларда жон олиб, жон берган мард ота ва акалар, фронт орқасида фидойилик билан меҳнат қилган ёшларнинг образларини чизишга интилади. Улар кураш ва жанговарлик пифоси билан йўғрилган, душман устидан ғалаба қозониш ишончи-ла суғорилган асарлардир.

Ёш авлоднинг 30-йилларга мансуб романтик майлларини, ижодий меҳнатнинг яратувчилик соҳрига асир эканини бадиий содда мисраларда нафис куйловчи кўпгина асарлар шоир ижодининг сара бисотини ташкил этади. Унинг ёш лирик қаҳрамони ўзининг ватанпарварлик туйғуларини завқ-шавқ ва жўшқинлик билан куйлайди, ўз бахти, яратиш романтикаси, ҳаёт қувончи билан сармаст яшайди. Шунинг учун у халқ, Ватан манфаати йўлида тиниб-тинчимайди, умумхалқ ишига муносиб улуш қўшишга интилади. «Бахт байрами», «Меҳнат қўшиғи», «Кел, учайлик шимолга», «Пўлат қанотлар», «Дўстлар» каби шеърлари шу хусусияти билан эътиборлидир.

«Болаларнинг сеvimли шоири» (Шукур Съдулла) бўлган Зафар Диёр ҳаёт манбаи ер ва сув тўғрисида бир қанча шеърлар яратди. «Сув билан суҳбат», «Каналчилар», «Канал» сингари шеърларида ўша йиллар ҳаётимизнинг типик нишонлари болалар руҳига ҳамоҳанг тарзда ифодаланган. Шоирнинг маҳорати ва индивидуал услуб қирраларини кўрсатиш жиҳатдан ажралиб турган «Сув билан суҳбат» шеърида лирик қаҳрамоннинг жўшқин туйғулари поэтикалаштирилади.

Бу мавзудаги шеърлар орасида бахтли ёшликни куйловчи, шодликка-шодлик, қувончга-қувонч қўшувчи баҳор фаслини, серқуёш ўлкамизнинг гўзал табиитини куйлаш билан унга муҳаббат уйғотувчи, ватанпарварлик, дўстлик, меҳнатга меҳр ҳисларини кучайтиришга хизмат қилувчи кўпгина намуналар бор. Улар мазмундорлиги, жўшқин оҳанги, ўйноқи вази, поэтик воситаларининг ранг-баранглиги, образларининг оҳорлилиги билан таъсирбахшидир. «Баҳор», «Гунафша», «Лагер қўшиғи», «Тўп», «Оқ булутлар», «Қор» каби бир қатор шеърларида шу хусусда фикр юритилади.

Шоир талантининг кучини лириканинг энг халқчил жанри бўлган қўшиқ соҳасида ҳам синаб кўрди. Унинг ижодий мероси орасида «Оқ олтинга ўхшаш оммавий ашулаларга айлиб кетган қўшиқлар талайгина.

«Болалар адабиёти соҳасига кириб келувчи ижодкор, — деб ёзади М. Горький, — китобхонлар ёшининг барча хусусиятларини ҳисобга олиши керак. Акс ҳолда, унинг китоби адрессиз — болага ҳам, каттага ҳам кераксиз бўлиб қолади». Зафар Диёр болаларга асар ёзишда бунга қатъий амал қилади: шунинг учун унинг асарлари ўз адресига — китобхонга эга бўлди. Шоир асарлари ҳануз ёш китобхонлар қўлидан тушмайди.

Шоирнинг «Мадриддан келган меҳмон» поэмаси хийла пухта ишланган асардир. Унда испан халқининг босқинчиларга қарши олиб борган мардона кураши, бу ватанпарварлик ҳаракатининг ёш ва фаол қатнашчилари ҳамда қўрқмас

испан пионерларининг реалистик образлари гавдалантирилган.

Зафар Диёр умуман, болалар шеъриятида поэма жанри соҳасидаги анъанани бошлаб берувчи ижодкорлардан бири сифатида катта иш қилди. Буни саноат мавзуида ёзилган «Машинист», Пушкинга бағишланган «Қотил», Совет Армияси жангчилари ва командирларининг қаҳрамонликларини куйловчи «Қазбек» каби поэмалари ҳам тасдиқлайди. Буларда маълум камчиликлар бўлишдан қатъий назар, улар кичкинтойлар дostonчилигида тўнғич намуналар қаторида туриши билан аҳамиятлидир.

Шоир халқ оғзаки ижодини севиб ўрганди ва унинг мотивларидан самарали фойдаланди. Унинг фольклордан ўрганиши ва ўз ижодида фойдаланишини икки ҳолатда кузатамиз: бичиричи шоирнинг аксар асарларида халқ оғзаки ижоди намуналарига мансуб мажозий ва шартли ҳолатлар, бошлаш усуллари, қаҳрамонларнинг бахт ишлашлари, ҳикматли сўзлар, енгил ва шўхчан ритм, жўшқинлик, соддалик, образлилиқ, лўндалик каби хусусиятларда кўрилиса, иккинчиси, мавжуд баъзи сюжет негизини ташкил этувчи фабулаларни замон характери ва талабига мослаб қайта ишлаш йўли билан янги эртақлар ижод қилиш ҳолларида намоён бўлади. Шу билан бирга у замонавий мавзуларда ҳам бир қанча эртақлар яратди: «Янги эртақ», «Тoшхон билан Мошхон», «Нега хўроз қичқиради тонггача?», «Юксак тоғ, кенг ўлтоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса» сингари эртақлари оригиналлиги билан диққатга сазовордир.

Драматургия болалар адабиётида кам ривожланган соҳа эканини ҳис этган Зафар Диёр ижоднинг бу қийин соҳасида ҳам қалам тебратди. Унгача Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Фулом Зафарийларнинг ёшлар ва болаларга бағишланган, уларни тарбиялашга мўлжалланган саҳна асарларигина бор эди. Ана шундай бир пайтда болалар учун мўлжалланган махсус реалистик пьесалар яратиш муҳим ижтимоий-тарбиявий аҳамият касб этарди. Унинг «Бахтли ёшлиқ», «Уч оғайни» ҳамда «Ёш ватанпарварлар» пьесалари ижодкорни болалар драматурги сифатида таниш имкониятини беради.

Зафар Диёр прозаик асарлар ҳам ижод этди. Унинг муҳим таълим-тарбиявий турсалалар кўтарилган «Ножўяликлар» туркумидаги ҳикоялари машҳурдир. Айниқса, унинг «Фойдасиз ўйиннинг бемаза натижалари», «Кўзини очиб қараса...», «Ажаб бўпти» ҳикоялари ўзбек совет болалар адабиётида яратилган кичик сатирик ҳикояларнинг энг яхши намуналари бўлиб турибди.

Ўзбек совет болалар адабиётининг таълиқли вакили Зафар Диёрнинг ёш авлоди коммунистик руҳда тарбиялаш борасида муҳим аҳамиятга молик ранг-баранг асарлари умум ишимизда замондош ва маслакдошидир.

Бердиали ИМОМОВ,
филология фанлари доктори.

ЮРАКДАН ЧИҚҚАН САДОЛАР...

Қутлибека РАҲИМБОЕВА. «Юрагимда кўрганларим», Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент—1981 йил.

Самимият юракда етилади. Ёзилган шеър ҳам, агар у юракдан чиқмаётган экан, самимий эмас, у юракнинг иши бўлиб жарангламайди.

... Сухбатларнинг бирида Асқад Мухтор, муҳаббатнинг ҳам катта-кичиги бўлади. Мўрт, бачкана, ишончсиз, демек — кичик. Каттаси ўз қийинчиликлари, ўз синовлари, юксак мазмуни билан келади, деб айтган эди.

Ёш шоира Қутлибека Раҳимбоеванинг «Юрагимда кўрганларим» номли илк шеърлар тўпламини ўқиб ўтириб хаёлимга, бу шеърларнинг пайдо бўлиши юракнинг иши ва у Асқад Мухтор айтаётган муҳаббатга таваллуқли деган фикр келди.

Муҳаббат билан, шеъриятнинг катта таъшишларини ўз зиммасига олиб ижод қиларкан, ёш шоира шундай деб ёзади:

Бўронлардан юборавер, бўронга шайдо жонман,

Кучоғингни тарк этарман, мағлуб бўлсам, узилсам,

Бўронингга туриб берсам, сенга лойиқ болангман,

Сен новдасин ерга кўмган ниҳолман-ку, эй ҳаёт!

Бўронларнинг қаршисига дадил чиқишдан чўчимаётган, ботирликда заминни орқа қилаётган ниҳол—ниҳол эмас, мустақил ҳаёт йўлига чиққан инсон...

Қутлибека Раҳимбоева ўз шеърларида бўронлардан чўчимайдиган одам каби кўринади. Шунга биноан у шеъриятнинг омонат кишиси эмас, унда шеъриятнинг заминиде мустаҳкам тура оларлик қувват тарбияланиб етган деб айтгинг келади.

Қутлибека Раҳимбоева сўзнинг зиммасига, шеърнинг зиммасига жуда катта вазифаларни юклай оладиган, инсоннинг катта дардлари ҳақида тугилмасдан сўзлаб, ана шу дардларга барҳам бериш йўлларини излай оладиган шоира ҳамдир.

Европада қолган ўзбек жангчисининг қабри устиде аччиқ алам ва изтироб билан турган бир кезларида, қишлоқни, унинг ҳароратли бағрини соғинганларида, беором севгининг азобида қоврилганида, булар бари ҳаётий фаолликдан туғилганлигини англаймиз.

Қутлибека Раҳимбоева дунёда муҳаббатдан йироқ ҳисларнинг, туйғуларнинг

бўлмагани яхши, дейди. Фикрларда улкан ва олижаноб туйғуларни, туйғулардан ўсиб чиқадиган ғояларни ҳаракатлантириш ёш шоиранинг шеърларида аниқ кўзга ташланади. Қутлибека Раҳимбоева жуда оддий ҳодисаларни шеър қилади. Бироқ бу оддий ҳодисалар шеър ҳодисалари каби шаклланади.

... Эрта баҳорнинг янги кунлари. Бу пайт атроф ўзгаришнинг арафасида туради. Ҳаво жунжиқкан. Гўё табиатнинг кўзи ёрийдиган пайт. Ва сал ўтмай:

Сал ўтмай турнанинг қанотларидан
Тушиб қолар эди хушбуй бир фасл,
Қучоқлаб ялпизнинг ёқимли исин.

Сал ўтмай:

Куртақлар жилмая бошларди аста...

Улар бир очилиб жилмайганида

Лабида унарди, ол, пушти гуллар.

Сал ўтмай:

Урикзор боғларни қилиб элаги,

Кўешинг минг тусли шуълаларини

Сермайса заминга эларди еллар...

Бу сатрларни ўқиб баробарида фақат ҳаракатдаги гўзалликни кўргандай бўлади ўқувчи. Бироқ, шеърнинг айтадиган гапи бу эмас. Шеърнинг айтадиган гапи шулардан кейинги, «баридан кетяпман», деган бир йўлгина аламли, изтиробли сатрдадир! Қишлоқни, она гўшани, гўзалликка, эзгу руҳга тўла бўлган оламини — қишлоқ оламини ташлаб кетаётган қаҳрамоннинг алами кейинги мисраларда жуда дардли эшитилади:

Қадрдон қишлоқнинг яшил суврати

Кўзимдан қалбимга чўкиб кетар жим.

Энди олдимдаги узун йўлларда

Қалбимга термулиб яшайди кўзим.

Нега қишлоқ шеър қаҳрамонининг қалбини бунчалик қаттиқ сеҳрлайди? Нега қалб соғинчдан безовта? Қаҳрамоннинг болалиги ўша ерда ўтганидан, шу ернинг туғилган жойи бўлганиданми? Ёки унинг биринчи муҳаббати, ундан ортирган хотиралари шу ерда қолганиданми? Нега шундай? Қишлоқни бунчалар соғинтирган нарса нима? Эҳтимол бунга даб-дурустан жавоб топиш қийин.

Шоира ёзган шеърларининг бирини, қишлоққа қиряпман... Кенгайиб кетади бирдан юрагим, деб бошлайди. Диққина-фас, сершовқин ва асабий шаҳар кайфияти бугун адабиётда кўп муржоат қилинадиган мавзу даражасига кўтарилиб қолмоқда. Ҳозир табиатга интилиш эҳтиёжи кучли. Яхшиликка, кенгликка, булбуллар

нинг оҳанрабо овозларига зориқиш — бу албатта шеър мотивлари.

Қутлибека Раҳимбоева бошқа ёш шоирларга нисбатан ўзига хос томонларига эга бўлган, ўзининг шеър ёзиш, фикр қилиш усулини излаётган шоира. Шеърларини ўқир экансиз, ўқувчини маҳлиё қилишга, сўзларни зўрлашга заррача ҳаракат йўқлигини сезасиз. Шоиранинг «Ватан» деб номланган шеъри мана шу ўринда мисол бўла олади. У ёзади:

Тунлари чўғ каби ялтирар юлдуз,
Кундузлар оловдай ёнади офтоб.
Иссиқ кунларида ўриқлар гуллар,
Иссиқ тупроғида ўсади пахта.
Ёмғирлар ёғади, шамоллар эсар...
Гўё йўқ ҳеч қандай мўъжиза-ю сир.
Бари бир қувончим, армоним билан,
Шу ерда яшагим келар бир умр!

Жуда ҳам содда, равон ва ҳеч қандай чиroyли сўзларсиз ёзилган, шу билан бирга, қийинчиликсиз ўқиладиган ушбу шеърда Ватанинг буюк қиёфаси тикланганлигини сезамиз.

Ёки Бобир ҳақидаги шеърга назар солайлик. Бобирнинг шеърларидаги безовталик Ватанинг соғинчи, она юртининг соғинчи туфайли эмасмиди? Фақат жисми бўлса чидарди балки, лекин қалбининг ҳам шу ёт тупроққа кўшилиб кетишини ўйлаган пайти минг бор чуқурлашиб кетарди дарди. Кейин бу дардларни кўмишга на фарёд, на азоб, на тун-кун ичилган

майлар етади, деб ёзади шоира. Ва шеърни давом эттираркан, Бобир сўнгсиз соғинчи, дардли, шикаста қалбини парчалаб шеърларининг ичида қолдирди. Энг сўнги нафасларида эса у мана шу тирик шеърларига термулиб, ўзи юраксиз кўз юмди, дейди.

Катта бир мулоҳаза ҳисобига, ўйлаш, фикр қилиш, кўп меҳнат сарф қилиш ҳисобига яратилган бу шеър ёш шоиранинг бошқа шеърларига нисбатан ҳам тиниқроқ жаранглайди...

Ёш шоиранинг илк китобидаги камчиликлар ҳақида гап кетганда шуни айтиш керакки, шоира шеърларининг лирик қаҳрамони, «хайратининг умри, ишқининг умри, ўзимнинг умримдан узунроқ бўлсин», дея қутилмаган гўзал фикрлар юритса-да, уларнинг «анҳорларнинг новотрангли мавжларидан тиниқроқ, сеҳрлироқ овоз билан кўшиқ айтгилари» келса-да, унда бироқ фалсафий фикр айтишга, ижтимоий-маиший турмушимиздаги конфликтларнинг мағзини очишга ҳаракат сезилмайди.

Қутлибека Раҳимбоева шеърятга соқингина кирган ижодкорлардан эмас. Уни безовталик, ижоднинг безовталиги бу оламга бошлаган.

Меҳнаткаш шеърлар, ёш шоиранинг ўзи айтмоқчи, қалбли кўшиқлар ҳамisha безовталикда туғилади.

Улуғбек РАҲИМОВ.

СИЗ ЭШИТМАГАН ҚЎШИҚЛАР

Анвар ОБИДЖОН. «Баҳромнинг ҳикоялари». «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1981.

Кейинги йилларда ўзбек совет болалар адабиёти бир гуруҳ истеъдодли ёшларнинг асарлари билан бойиди. Шундай умидли ёшлардан бири Анвар Обиджондир. У ўзига хос фикрлаш тарзи, қувноқ, ранг-баранг образлар яратишга уриниши билан ажралиб туради. Унинг «Ёш гвардия» нашриётида чоп этилган «Баҳромнинг ҳикоялари» номли тўплами илиқ кутиб олинди. Унга кирган қувноқ шеърлар кичкинтойлар ўртасида тез машҳур бўлиб кетди. Бунинг сирини нимада?

Авалло шуни айтиш лозимки, болаларга аталган шеърятнинг ўзига хос томонларидан бири — ихчамликдир. Бола узун шеърни ёмон кўради, уни ўқимайди, эшитмайди. Анвар Обиджоннинг шеърлари қисқа, лўнда, яхлит.

Кўп ҳолларда болаларга деб аслида болалар ҳаёти ҳақида катталарга жўн хабарлар берувачи, болаларнинг диққатини тортмайдиган, умумий гаплардан иборат, панд-насихат, ўғит характеридаги, зўрма-зўраки шеърлар ёзилгани ҳаммага маълум. Афсуски бундай ҳолат ҳозиргача ҳам давом этиб келмоқда. Анвар Обиджон шеърларида мана шу «фазилатлар» йўқ. Унда болаларнинг табиатан энг яқин дўстлари — турли ҳайвон ва жониворларнинг, кўпчиликнинг назари илғай олмайдиган, қилиқлари, хатти-ҳаракатлари ўзига хос юмор билан тасвирланади. У болалар

олами ва ҳайвонот дунёсини жуда яхши билгани, ҳис қилгани учун соддагина қилиб, бадийи жонлантириб беради. Айни пайтда шоир болалар оламини ҳам ўзларига, ҳам катталарга кўрсатади. У шеърнинг мазмунидан келиб чиққан содда, тушунарли маъно ва манتيқ асосида бола характериға ўз таъсирини ўтказади. Шу жиҳатдан «Безори» шеърини ўқиб кўрайлик:

Қарға кирди
Кинога
Ухшаб
Буратинога
Ҳамма жойлар
Эди банд,
Бориб деди
Нописенд:
— Менга қара,
Вей, Лайлак,
Еганмисан
Ҳеч калтак?
Қани,
Турчи ўрнингдан,
Ҳе, ўргилдим
Бурнингдан!

Бу манзарада ёш шоир болаларга панд-насихат қилмайди. Ҳолатнинг ўзини маҳорат билан кўрсатиб беради, холос. Бу жонли манзарадан бола бир жиҳатдан завқленса, иккинчи жиҳатдан тарбиявий сабоқ олади.

Анвар Обиджон шеърларининг яна бир муҳим томони шундаки, улар ҳайвон ва жониворлар мисолида ҳаётнинг турли

кўринишларини реалистик ифодалаш орқали (боланинг ақли ва шуурига сингадиган даражада) бола қалбда меҳр-шафқат, инсонпарварлик, ватанпарварлик туйғуларини таркиб топтириб боради.

Ёш шоир шеърларида нафақат мазмунда, шаклда ҳам ўзига хосликка интилади. Унинг шеърларида оҳанг ва вазн товланишлари, мазмун қатъий талаб қилган нақорат, такрорий мисра ёки қофия-радифлар, лозим топилган такрор сўзлар бериладикки, бу болаларнинг шеърни осонгина ўқишини, уни тез ёдлаб олишини таъминлайди.

«Болалар учун ёзиладиган асарлар — тарбиявий мақсадга бўйсундирилиши керак», — деган эди В. Г. Белинский. Ёш шоир шеърларининг муҳим ижтимоий аҳамияти унинг чуқур тарбиявийлигида ҳамдир. Тўпلامдаги ҳар бир шеърда бирор ҳайвон ёки жониворнинг ёки бўлмаса уларнинг энг яқин, жонкуяр дўсти — Боланинг яхши ёхуд ёмон сифати, қилиғи, хатти-ҳаракати кўрсатилади. Тасвир қаҳрамон фаолятининг қайси кўринишида бўлмасин, бола бу хатти-ҳаракатни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади. Демак, шеър мазмуни бола характерининг шаклланиш жараёнида муҳим тарбиявий омил сифатида хизмат қилади. Масалан, «Ўрмонда зиёфат» шеърда Шернинг ўрмонда ошхона очгани-ю, унда ҳайвонларнинг хизмат этиши ҳамда маза қилиб, ўзига ёққан таомларни еб, ҳордиқ чиқаришининг тасвири келтирилади. Бу ерда, биринчи навбатда, болалар тарбияси учун муҳим бўлган коллективизм туйғусини шакллантириш ва ўзаро дўстона ҳамкорлик, тартиб-интизом (Эшикка хат ёзилган: «Тўёғингни арт») ҳақида гап боради ва аини пайтда болалар турли ҳайвонлар ҳаёти, уларнинг энг характерли хислатлари билан таништирилади.

Тўпلامдаги ягона эртак — «Бўрининг доктор бўлгани ҳақида эртак» ўткир ҳажви билан ажралиб туради. Унда ҳайвонларнинг доктори бўлиб қолган шум «шифокор» — Бўрининг ўз касбини «сувдек билиши», ҳайвонларни даволаш ўрнига, йўлини қилиб, уларни ейиш пайида бўлиши қаттиқ сатира остига олинади. Бемор Тулки билан «шифокор» Бўри ореларида шундай воқеа бўлиб ўтади:

... Мана сенга таблетка
Бери келчи, жон ини.
... Шундай қилиб
Бир четда
Бўри еди Тулкини.

Шифохонага ўрмон шоҳи — Шер кириб келади. Унинг шикоятча, кейинги пайтларда иштаҳасининг мазаси йўқ. Бўри дарров хушомадгўйлик билан шоҳ атрофида парвона бўлади. Унга витамин истеъмол қилиши зарурлигини уқтириб:

Табибдир етти пуштим,
Шундай уқтирар улар:
Семиз ҳайвоннинг гўшти
Витаминга бой бўлар, — дея

маслаҳат беради ва шу билан фирибгар, шум «шифокор» ўз тилидан илинади. Шер техникхўрлик билан семириб кетган Бўрининг ўзини витамин ўрнида ейди...

Маълумки, болалар, айниқса, кичик ёшдаги болалар адолатсизликка чидай олмайди, Улар хоҳ мультфильм кўришини, хоҳ кўғирчоқ театри спектаклларини томоша қилишини, хоҳ эртак тинглашини, ўзгаларга зулм қилганларнинг ўзи ҳам пировард-натижада жабр тортишини истайдилар. Воқеалар занжирини синчковлик билан кузатиб бориб, ёмоннинг жазоланишини орзиқиб кутадилар. Бу ниётлари амалга ошгандан кейин эса териларига сиймай хурсанд бўладилар.

Анвар Обиджон ёш китобхонларнинг характери, маънавий эҳтиёж ҳамда талабларини яхши билади ва шеърларини худди болалар истаганларидай адолат татанаси билан яқунлайди.

Болалар тўпلامдаги шеърлардан Ўзбекистоннинг гўзал манзараларини, халқимизнинг миллий урф-одатларини, инсон ва ҳайвонот дунёсининг дўстлигини, хушчақчақ юмор тасвирини ўқиб, бадийий-эстетик завқ оладилар. Тез айтиш характердаги шеърларни тинглаб, тил-нутқда бийронликни ўрганадилар. Булар, табиий, ёш шоирни катта муваффақияти саналди.

Шу билан бирга, тўпلامда гарчи муаллиф ва муҳаррир шеърларни талабчанлик билан танлаб беришганига қарамай, баъзан, панд-насихатга яқинроқ, сунъийроқ чиққан («Одам бўламан»), шаклга берилиб, мазмуни такомилга етказилмаган («Рубоб қўшиғи»), исми билан жисми мос келмай қолган («Ғаламис қўшиғи») — бу шеърда ҳолат бор, ҳайвонот дунёси ўртасидаги ўзаро тотувлик ва улар орасида биргина ғаламис қўшнининг чиқиб қолгани ҳақида кенг-мўл манзара бор. Аммо уни қўшиқ дейишга асос ҳам, ҳожат ҳам йўқ. Шеърлар ҳам учрайди.

Бу китобчани чоп этиб, «Ёш гвардия» нашриёти хайрли иш қилганини алоҳида таъкидлаш керак. Шу билан бирга яна бир истакни билдириш ўринлидир.

Кейинги йилларда адабиётимизга дадил кириб келаётган ёшларнинг асарларини, жумладан, шу сирага мансуб Анвар Обиджоннинг оригинал шеърларини рус тилига таржима қилиш лозим. Токи бутуниттифоқ китобхонлари бу шеърларни ўқиб, тинглаб, ундан завоқ-шавқ олсинлар ҳамда ўзбек болалар адабиётидаги изланишлардан хабардор бўлсинлар.

Маҳмуд САТТОНОВ.

Матёқуб Қўшжонов

АДАБИЁТДА ЗАМОНАВИЙЛИК ВА ПАРТИЯВИЙЛИК

КПССнинг XXVI съезди сўнги йиллардаги совет халқи эришган катта муваффақиятларни партиявий таҳлил назаридан ўтказди, келажак тараққиёт учун йўл-йўриқ кўрсатиб берди. Совет халқининг иқтисодий ва ижтимоий ютуқларини жаҳонга намойиш қилди. Шу билан баробар халқимизнинг маънавий ҳаётида рўй берган силжишлар ҳам таҳлил қилиб берилди. Мамлакатимизда адабиёт ва санъатнинг тараққиёти ва келажакига тегишли масалалар жиддий равишда тилга олинди. Партияимизнинг XXVI съездида адабиёт ва санъат ҳақидаги фикр ва мулоҳазалар бадиий ижодга хос партиявийликни янги босқичга кўтарди.

Леонид Ильич Брежневнинг «Эсдаликлар»и XXVI съезддан кейинги адабиёт ва санъатга бевосита алоқадор муҳим партиявий ҳужжатлардан бири бўлди. «Эсдаликлар»ни ўқиб ҳар бир мутахассис ўзига тегишли хулоса чиқаради. Адабиётчи эса бу асарни ўрганиб ҳаётга нисбатан ўз нуқтаи назарини яна бир бор кўриқдан ўтказди ва унда акс эттирилган воқеалар, образлар, ғоялар моҳияти орқали ўзининг ижод принципларига назар ташлайди, тегишли хулосаларга келади.

Партияимизнинг XXVI съездида адабиёт ва санъат ходимларининг хизмати одатдагидек юксак даражада тақдирланди. Бадиий ижод аҳли ўзига тегишли баҳосини олди. «Совет жамиятининг маънавий ҳаёти тобора хилма-хил бўлиб бораётган экан, бу маданият арбобларимизнинг шак-шубҳасиз хизматиدير» — мана съездда адабиёт ва санъат арбобларининг беш йиллик меҳнатига берилган юксак баҳо!

Дарҳақиқат, ўтган беш йиллик давомида санъат ва адабиёт халқнинг маънавий дунёсини бойитиш, социалистик ахлоқ принципларининг мустаҳкамланиши, тарихни яқиндан англаш, бўлаётган воқеаларга объектив баҳо бериш ва келажакни ҳис қила олишда муҳим ютуқларни қўлга киритди.

Ўсиб улғайиш адабиётнинг ҳамма жанрлари бўйича юз берди. Унинг катта жанри — романнинг салмоғи яна ҳам ошди. Йирик полотноларда ҳаётнинг қарийб барча қирралари ўз аксини топадиган бўлди. Бир вақтлар замонавий мавзудаги роман деганда биз асосан пахтакорлар ҳаётига бағишланган асарларни назарда тутар эдик. Эндиликда ўзбек романичилигининг мавзу кўлами бениҳоя ўсди. Ҳаёт муаммоларини яна ҳам кенгроқ ва кўламлироқ қамраб оладиган бўлди. Бугун пахтакорлар билан бир қаторда янги-янги шаҳарларни, ҳўжалик иншоотларини тиклаётган бинокор ва қурувчилар, республика тоғи-тошларини қадам-бақадам кўздан ўтказиб бойлик ахтараётган геологлар, янгидан-янги ихтиролар сари интилаётган илм аҳли ва бошқа турли касб эгалари ўзбек романларининг қаҳрамонлари сифатида тасвирланадиган бўлди. Поэзиямиз янги-янги уфқларни забт этаяпти. Шоирларимиз совет кишининг ички оламини акс эттиришнинг бетакрор йўлларини топмоқдалар. Энг муҳими, шеърят ҳар қачонгидан кўра кўпроқ ҳаётга яқинлашди. Шоирларимиз ҳаётнинг ранг-баранг томонларини, кўз илғамас қирраларини, чигал нуқталарини ўз асарларида акс эттирадиган бўлишди. Драматургларимизнинг изланишлари ҳам диққатга сазовордир. Кинодраматургия янги босқичга кўтарилди.

КПСС XXVI съезди минбаридан туриб адабиёт ва санъат масалалари хусусида тилга олинган муҳим проблемалардан бири инқилобий аъёналар тасвири масаласидир. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки, инқилоб аъёналари асосида бутун-бутун авлодлар тарбияланмоқда. Леонид Ильич Брежнев бу масалага ўз «Эсдаликлар»ида ҳам катта аҳамият берди. Худди шу мавзуда шоир ва адилларимизнинг партиявий позицияси яққолроқ кўзга ташланди. «Санъаткорларимиз ижодида революцион мотивлар ҳамон янграб келмоқда», — дейилади Леонид Ильичнинг ҳисобот докладыда.

Бу соҳада ўзбек шоир ва адиллари сезиларли ишлар қилишди. Улар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Ойбек аъёналарини давом эттириб, XX аср бошларидаги инқилобий уйғонишни акс эттирувчи асарлар яратдилар ва яратмоқдалар. Владимир Ильич Ленин образини адабиётимизда яна ҳам теранроқ акс

эттириш кучаймоқда. Доҳийнинг сўнмас қиёфасини гавдалантирувчи асарлар кўлайди. Уларда революцион демократлар, улўғ революционерлар Фрунзе, Куйбишев образлари реал акс эттирилмоқда. Янги ҳаёт курашчилари Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Йўлдош Охунбобоев образлари адабиётимизда кенгроқ яратиладиган бўлди. Буни англаш учун Комил Яшин, Асқад Мухтор, Йўлдош Шамшаров, Саид Аҳмад ва бошқа адибларнинг роман, қисса ва драмаларини эслаш кифоя.

Утган беш йиллик давомида адибларимизнинг асарларида оддий ишчилар ҳаракатидан тортиб революцион ғояларнинг амалга ошишига қадар бўлган даврларнинг ёрқин манзараси яратилганини кўрамыз. Комил Яшиннинг «Ҳамза» романида янги тузум учун олиб борилган шиддатли курашлар манзараси яратилди. Ҳамид Ғуломнинг «Мангулик» романида маданий инқилоб учун курашган фойдиолар образи ҳамда республикаимизда аксилинқилобий кучларнинг тугатилишида чекистларнинг роли табиий бўёқларда кўрсатилди.

Кейинги пайтларда бу мавзу Назир Сафаровнинг «Момақалдироқ» романида ўзининг янги қирралари билан акс эттирилди.

«Момақалдироқ» одатдаги синфий уйғониш жараёнини кўрсатадиган асарлардан анча фарқ қилади. Асар марказида Ойбекнинг «Қутлўғ қон» романидагидек батракликдан революционерликкача етиб келган меҳнаткаш образи турмайди. Бу ерда синфий уйғониш масаласи бошқачароқ ҳал қилинади. Асарнинг қаҳрамони Ҳотам Ойбекнинг «Қутлўғ қон»идаги Йўлчининг бошқа бир кўриниши эмас. У Йўлчига йўл очиб берганлардан. «Момақалдироқ»ни ўқигандан кейин шундай таассурот туғиладики, гўё Йўлчи Ҳотам ҳаётини ҳам, унинг ишини ҳам давом қилдирапти. Тўғрироғи, Йўлчи янги босқичда, революцион вазият пишиб етишган бир даврда туғилиб ўсган ва шу туфайли революцияга келган. Ҳотам босиб ўтолмаган йўлни Йўлчи босиб ўтади ва манзилга етади.

Революцион аъналарни акс эттиришда шоирларимиздан Муҳаммад Алининг «Боқий дунё» шеърий романи алоҳида ўрин тутати. Бу романнинг баъзи бир хусусиятлари тўғрисида Комил Яшин асар сўзбошисида шундай ёзади:

«Боқий дунё» Совет Ўзбекистонининг тузилишига бағишланган асардир. Ҳақиқий адабиётнинг бош мезони — халқнинг ҳаётига, қувончу дардларига шерик бўла олишда, ана шунга амал қилиб ёзилган бу асарда ўзбек халқининг босиб ўтган инқилобий йўли уч йирик нуқта — 1898 йилги Андижон кўзғолони, 1916 йилги Жиззах кўзғолони, 1917 йилда Тошкентда ғалаба қилган буюк Октябрь инқилоби орқали бўрттириб кўрсатилади, биринчи марта бу уч нуқтанинг бир-бирига алоқаси таҳлил этилади».

Учта географик нуқтани, учта тарихий даврни бир-бирига боғлаш, унинг устига тарихий ва бадий асарларда бир эмас, бир неча бор тилга олинган бу ўлмас воқеаларни шеърий роман шаклида қайта тиклаш осон бўлмаган, албатта. Бироқ кўраямизки, куч-қувватга тўлиб, маҳорат чўққиларини эгаллашга бел боғлаган шоир бу ишнинг уддасидан чиқибди.

Революцион аъналарни акс эттиришда ёзувчиларимиз ҳар хил йўллар билан бориб, ўзларнинг шарафли вазифаларини адо этмоқдалар. Утган беш йилликда ёзувчи Жуманиёз Шарипов 50-йилларнинг охирида бошлаган «Хоразм» номли романининг охириги жилдини эълон қилди. Роман рус тилига таржима қилиниб, Москвада чоп этилди ва Бутуниттифоқ китобхонлари қўлига бориб тегди. Бу кўламли роман Хоразм хонлиги территориясида меҳнаткашларнинг илм-маърифатга, улўғ рус халқи билан яқинлашишга интилишларини, халқ орасида инқилобий онгинг уйғониши, Хива хони истибодининг емирилиши, ўлкада совет тузумининг ғалабаси ва янги ҳаёт учун олиб борилган кураш манзараларини акс эттирди. Жуманиёз Шарипов архив материалларидан ва тасвирланган воқеаларни кўрган-билганлар маълумотидан кенг фойдаланди. Шу сабабдан романдаги воқеа ва ҳодисалар ҳаёт ҳақиқатига яқинлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

Романнинг бу хислати ундаги баъзи бадий заифликларни тўлдиргандек ҳам бўлади.

Маълумки, Комил Яшин ўзининг «Инқилоб тонги» номли драмасини инқилобий уйғониш мавзусига бағишлади. Унда ўз синфий доирасидан юқори кўтарилиб, инқилоб позициясига ўтган, кейинчалик Туркистонда совет тузумини барпо қилишда фаол қатнашган Файзулла Хўжаев образини яратиб берди. Яна шу нарса маълумки, Комил Яшин бу образни муҳим ижтимоий конфликт асосида яратди.

Кейинги йилларда ўзбек адабиёти Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари» номли қиссаси билан бу мавзуга яна қайтди. Қисса марказида ёш Файзулла образи туради. Асқад Мухтор насрий асарга хос воситаларда дунё кўриб, турли халқлар ҳаётини солиштириш имкониятига эга бўлган ёш Файзулла онгида рўй берган кўз илғамас эволюцион силжишлар тафсилотини тасвирлайди. Шу йўл билан адиб Файзулла ҳаётида кейинчалик рўй бериши керак бўлган инқилобий психологик бурилишларни далиллайтиди. Шу маънода Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари» қиссаси гўё «Инқилоб тонги»нинг лирик-психологик дебочаси сифатида кўзга ташланади. Тўғри, қиссада адиб баъзан ҳаётнинг икир-чикирларига кўпроқ эътибор беради, баъзи ўринларда руҳий тасвирни майдалаштириб юборади. Бироқ катта бир шахс характеридаги улкан силжишни кўрсатиш билан Асқад Мухтор бу асаридеа ўзига хос салмоқли фикр айта олган.

Бу ўринда — кейинги пайтларда пайдо бўлган бошқа бир асарни ҳам эслаб ўтиш лозим. Мен Мирмуҳсиннинг Афғон революцияси ҳақида яратилган «Чодрали аёл» номли қиссасини назарда тутаямман. Тўғри, бу қисса тезкорлик билан ёзилган, баъзи бир эпизодлар, деталлар ҳаёт ҳақиқатида доим ҳам тўғри келавермайди.

Бироқ қисса умум руҳи билан қўшни мамлакат — Афғонистонда рўй бераётган революцион ўзгаришни қўллаб-қувватлайди, адиб китобхонга бу ерда бўлаётган сиёсий кураш, иқтисодий бурилиш, руҳий силжишлар хусусида маълумот беради. Шу нуқтаи назардан қисса ўз олдига қўйган вазифани, сўзсиз адо этади, деб ҳисоблаш керак.

Хуллас, революция арафаси,* революция йилларидаги воқеалар адабиётимизда ўзининг объектив баҳосини олаятти ва шу йўл билан янги тузумнинг туғилиш ва мустақамланиш сирлари китобхон онгига тобора кенгроқ етиб бормоқда. Адиб ва шоирларимиз халқ онгига инқилоб ва халқлар дўстлиги руҳини сингдирмоқдалар. «Момақалдироқ», «Хоразм», «Бухоронинг жин кўчалари» асарлари фикримизнинг ёрқин далилидир.

Худди шу вазифаларни бадийий ва илмий адабиётнинг муҳим жанри бўлмиш «Ажойиб кишилар» сериясидаги асарлар орқали ҳам амалга ошириш мумкин. Шу сабабли бу жанрнинг истиқболи оз эмас. «Ажойиб кишилар» сериясида республикамизда адабиёт, санъат ва илм тараққиёти орқали янги ҳаётнинг шаклланишига катта ҳисса қўшган арбоблар ҳаёти ва фаолияти хусусида янги-янги асарлар яратиш зарурати сезилмоқда. Революция хизматида турган адиб ва санъаткорларимиздан Ойбек, Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода, Аброс Ҳидоят, Олим Хўжаев, олимларимиздан Қори Ниёзий, Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Теша Зоҳидов, Райковалар хатида фақат илмий тадқиқот ишлар эмас, балки «Ажойиб кишилар» сериясида ҳам асарлар яратишни ҳаёт тақозо қилади. Лазиз Қаюмовнинг Ҳамза, Адхам Акбаровнинг Фафур Фулом, Наим Каримовнинг Ҳамид Олимжон ҳақидаги ишлари ҳали биринчи қадамлардир.

Шу муносабат билан шуни ҳам айтиш керакки, «Ажойиб кишилар» серияси бизда ҳали ёш жанрлардан. Шоир ё адиб ҳақида бу типдаги асар яратаётганда уларнинг ижодига доир илмий гапларга берилиб кетиш қай даражада зарарли бўлса, уларнинг шахсий ҳаётига тегишли майда гапларни қалаб ташлай бериш ҳам шу даражада зарарлидир. Йирик арбобларнинг ҳаёти билан ижоди орасидаги бирлик сирларини, ва-ниҳоят бу икки линиянинг ижтимоий ҳаёт ва синфий кураш билан боғлиқ жойларини топиб тасвирлаш бу хилдаги асарларнинг моҳиятини белгилаш керак. Шундагина асар ўз олдига қўйган вазифани адо этган бўлади.

«Ажойиб кишилар» сериясида сиёсий арбоблар ҳаёти ва фаолияти хусусида яратилган асарлар китобхонлар учун фоят қизиқарлидир. Шу серияда Усмон Юсуповнинг ҳаёт йўлини акс эттирувчи ажойиб асар дунёга келди. Унда қалби кенг, серғайрат, оташин табиатли, ўз ғайрати, шижоати билан ўзбек элини оламга танитишга катта ҳисса қўшган партия раҳбари образи тасвирланди. Худди шундай асарлар Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевлар ҳақида ҳам яратилиши, янги тузум учун улар кўрсатган жонбозликларнинг янги-янги қирралари очиб берилиши керак. Йўлдош Охунбобоев образи ҳам адабиётимизда мукаммал ишланган деб бўлмайди.

Босмачилар ҳаракатининг моҳиятини очиб берувчи талайгина асарлар яратилди. Комил Яшин, Михаил Швердинлар бу соҳада анчагина ишларни амалга оширдилар. Бироқ «нотинч планетамиз» ҳолати шуни кўрсатадики, босмачилар ҳаракатининг халқ ҳаёти учун, янги тузум учун қай даражада зарарли эканини англададиган, халқ манфаатига ёт бу унсурларнинг ичдан емирилиши, ноинсоний хислатларини ранг-баранг бўёқлар воситасида фош қилиб бериш вазифаси ҳамон ўз актуаллигини йўқотганча йўқ.

Инқилобий анъаналар ҳақида ва ўз вақтида инқилобга қарши бош кўтарган кучларни фош қилиш йўлида ҳар бир авлод ўз сўзини айтиши керак. Булардан ташқари социалистик маданиятимизни кўтаришда жонфидолик билан хизмат қилган арбобларни ҳам унутишга ҳаққимиз йўқ.

КПССнинг XXVI съезди адиб ва шоирларимиз замонавий мавзуда олиб бораётган ишларни қизгин маъқуллади. Дарҳақиқат, адабиётимизнинг асл негизини замонавий тема ташкил қилиши керак. Шу негизда туриб адабиёт замонга унумлироқ хизмат қилади. Партиямиз биздан доим шуни талаб қилади. Л. И. Брежнев съездга қилинган ҳисобот докладыда таъкидлайди:

«Замондошларимизнинг ёрқин образларини яратишда ижодий ходимлар шубҳасиз ютуқларга эришдилар. Бу образлар одамларни ҳаяжонлантирмоқда, бахсларга сабаб бўлмоқда, ҳозир ва келажак ҳақида ўйлаб кўришга ундамоқда. Партия энг яхши асарларига хос бўлган граждонлик пафосини, камчиликларга нисбатан муросасизлиқни, санъат жамиятимиз ҳаётига оид проблемаларни ҳал этишга фаол аралашаётганини таъкидлайди».

Партиямиз съезди минбаридан туриб айтилган бу сўзлар адабиётимиз ва санъатимизга берилган катта баҳо бўлди. Ҳаётга фаол аралашми! Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас! Кундалик ҳаётда учраб турадиган камчиликларни аёвсиз танқид қилиш, ҳаётнинг ижобий томонларини улуғлаш ҳемиша адабиётимиз олдида турган асосий вазифадир. Шу сабабдан социалистик реализм методи ёзувчи ва санъаткорларимиздан ҳаётга нисбатан ўта фаол бўлишни, унинг ўтмиши, бугунги куни, келажги ҳақида ўзининг ўткир фикри, жиддий сўзини айтишни талаб қилади. Бу — социалистик адабиётнинг табиатига, унинг партиявийлик принципига хос хусусият!

Шу талаблар нуқтаи назаридан адабиётимизга назар ташласак, адиб ва шоирларимиз тез суръатлар билан олға бораётган ҳаётимизнинг янги-янги қирраларини очишга қўл ураётганини кўраемиз.

Психологик таҳлил ҳар қачонгидан кўра кучайди, ранг-баранглашди. Замондошларимиз характери тўлароқ, мавжуд зиддиятлари билан кенг планда чуқур

очиладиган бўлди. Тасвирланаётган ижобий қаҳрамон схемалардан узоқлашиб унинг ўрнини жонли тасвир эгалламоқда.

«Республикамизнинг маданият усталари халқ ҳаёти жараёнларига чуқур кириб борадиган бўлиб қолдилар, янги юксак савияли бадиий асарлари билан жамятнинг маънавий хазинасини бойитдилар. Шуниси қувонарлики, ижодий ходимлар мураккаб жанрларга ва йирик формаларга кўпроқ мурожаат қиладиган бўлиб қолдилар» деган эди Шароф Рашидович Рашидов Ўзбекистон Коммунистлар партиясининг XX съездида қилган ҳисобот докладыда.

Кейинги пайтларда адиб ва шоирларимиз яратган ҳаёт сирларини ўзларида акс эттирган образ ва типларни кўплаб эслаш мумкин. Адабий танқидчиликда бу ҳақда анча гаплар борлигидан биз бу ерда улардан баъзи бирларини эслаб ўтиш билан чекланамиз. Бу типлардан баъзилари Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», «Бўрондан кучли» дилогиясидагидек ва Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат» қиссасидагидек романтик кайфиятлар билан тўлиб тошган бўлиб, шунга яраша улғу ишларни бошқараётган образлардандир. Баъзилари Уктам Усмоновнинг «Гирдоб» романидагидек ҳаётда учрайдиган ҳар хил қийинчиликларга бардош бериб ғовларни ентиб тўтиб, мақсадига интиладиган, бу жиҳатлари билан ёшларимизга ўрнак бўладиган мустаҳкам ирода, ўзига ва ўз ишига, партияга ишонган типлардир. Бошқа бирлари эса Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романидагидек ҳаётнинг тўғри йўлидан юқори кўтарилиб, халқ учун, жамят учун катта ишларни амалга ошираётган, бироқ бу йўлда маълум бир камчиликлар ва хатолардан ҳам ҳоли бўлмаган ўткир зиддиятли шахслардир. Яна бошқалари эса Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романидагидек ҳаётга танқидий муносабат билан қарайдиган, ундаги ҳар хил иллатларни фош қилишга қодир, шу йўл билан жамят тараққиётига ўз ҳиссасини қўшишга бел боғлаган образлардир.

Ўтган беш йиллик давомида шеъриятда ҳам муҳим силжишлар рўй берди. Аввалгидек Уйғун, Зулфия, Рамз Бобонов, Шуҳрат, Шукурулло каби шоирлар граждандлик пафоси асосида кўпгина шеърий асарлар яратдилар, поэтик сюжетлар устида иш олиб бордилар. Насрий асарлардагидек шеъриятда ҳам ҳаётнинг мураккаб қирралари, ундаги салбий ва ижобий ҳодисалар кўламли равишда акс эттирилди. Шоирларимизнинг юбилейлари муносабати билан эълон қилинган кўп томлик сайланма асарлар ўзбек шеърияти хазинасига йирик ҳисса бўлиб қўшилди.

Ўзбек адабиёти ҳаёт воқелигини психологик планда теран акс эттириш маҳоратиغا эришиш билан бирга масалаларни қамраб олиш кўлами жиҳатидан — катта географик кенгликлар жиҳатидан ҳам ўсди, улғайди. Тоғ юксакликларидаги қурувчилар ҳаёти Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси» номли романининг асосий материали бўлди. Эндиликда Мирмуҳсин бошқа географик кенгликлар материалига — Сурхондарё пахтакорлари ҳаётига мурожаат қилиб «Илдилар ва япроқлар» номли романини яратди. Иброҳим Раҳим Россиянинг ноқоратупроқ ерларига бориб халқимизнинг мелиоратив тажрибасини ўтказишга бел боғлаган азамат ҳашарчилари ҳақида «Оқибат» номли романини эълон қилди. Ёзувчи Саъдулла Кароматов геологлар ҳаёти билан қизиқиб ёзган «Олтин кум» номли романи китобхонлар орасида тарқалди. Жонрид Абдуллахоновнинг насрий тажрибалари ҳам диққатга сазовордир. Тажрибали адибимиз Раҳмат Файзий «Ҳазрати инсон»нинг давомини эълон қилишга киришди.

Маҳорат, бадиийлик бобида тилга олинган, бошқа романлар ҳам бир хилда эмас. Бу жиҳатдан уларни алоҳида-алоҳида таҳлил қилиб, фазилат ва камчиликларини кўрсатиб бериш мумкин. Мазкур асарларнинг ҳамма боблари ҳам бир хил савияда ёзилган эмас. Бироқ такрор айтаман, хилма-хил ҳаёт материалининг катта полотноларда акс эттирилиши, роман жанрининг географик чегараси кенгайиб бораётгани адабиётимиз учун ўзига яраша янгиликдир.

Бугунги адабиётимиз тараққиётига назар ташлаганда ижобий қаҳрамон тушунчаси, Бутуниттифоқ адабиётимизда бўлганидек, анча кенгайганини, чуқурлашиб, мукамаллашганини кўраемиз. Илгаригидек тор, схематик қолипга солиб образ яратиш даври ўтди. Далилланмаган, «катта ишлар кўрсатадиган» жонсиз, қуруқ савлат образлар китобхонни қизиқтирмайдиган бўлиб қолди. Қизиқтирмайдигина эмас, балки унда салбий муносабат уйғотадиган бўлди.

Энди китобхонни Леонид Ильич Брежнев таъкидлаганидек, ҳаёт проблемалари олдида «Госпланни терлатадиган» характерлар қизиқтиради, токи китобни ўқиб фақат Госплан эмас, балки миришкор пахтакор ҳам, жомакор кийиб станокда турган ишчи ҳам, илм билан машғул профессор ҳам ўша қаҳрамонларнинг ишига яқиндан қизиқсин.

Бугунги ижобий қаҳрамон ҳаёт проблемалари юзасидан чуқур мулоҳаза юриладиган, унга ўзининг актив муносабатини билдирадиган фаол шахс. «Бизни шу нарса қувонтирадики, — дейди Леонид Ильич, — кейинги йилларда адабиётда, кино ва театр соҳасида шундай жиддий проблемалар қўтарилдики, буларни ҳал қилиш учун Госплан чиндан ҳам терлаб олса, чакки бўлмасди».

Леонид Ильичнинг ҳисобот докладидан шуни англаймизки, гап фақат Госпландан эмас. Бу ерда масаланинг маънавий томони ҳам назарда тутилаётгани сезилиб турибди. Энди ҳисоблаш машинаси олдида ўтириб, сонларни бир-бирига тўғрилайдиган, бир рақамдан иккинчи рақамнинг фарқини чиқариб оладиган мутахассислардан ташқари, одамларнинг тақдири учун масъулиятли бўлган раҳбар ходимлар ҳам, кишилар руҳининг инженерлари бўлмиш адабиёт, санъат арбоблари ҳам,

ҳаётни иқтисодий фалсафа, этика, эстетика нуқтаи назаридан таҳлил қиладиган илм аҳли ҳам «терлаб-пишиши» керак бўлган вақт келди.

Партиямизнинг XXV съезди ахлоқ масаласига, кишиларнинг хулқ-атвори, жамиятдаги ўрни масаласига ва бу ишда адабиёт ва санъатнинг вазифаларига алоҳида эътибор берган эди. Утган беш йил давомида партиямизнинг бу кўрсатмалари ижодкор учун бамисоли компас сифатида хизмат қилди. КПСС XXVI съезди эса бу масалани маълум даражада хулосалади.

Леонид Ильич Брежнев шундай дейди:

«Жамиятимиз ахлоқ масалаларига тобора кўпроқ эътибор бераётганлиги ҳам совет санъатида ўз ифодасини топмай йўқ. Одамларнинг ишлаб чиқаришда ва турмушдаги муносабатлари, шахснинг мураккаб ички дунёси, унинг нотинч планетамиздаги ўрни — буларнинг ҳаммаси бадий изланишлар учун имконияти беҳисоб соҳалардир».

Дарҳақиқат, Иттифоқ миқёсида, шу ҳисобдан ўзбек адабиётида, хусусан унинг йирик жанри — романда кейинги йилларда жамият аъзоларининг ахлоқий қиёфасини халқ манфаати, партиявий позициядан туриб объектив ва тўлароқ, уларнинг фаолиятини чуқурроқ таҳлил қилиб берадиган асарлар юзага келди.

Ўзининг эпчилигидан фойдаланиб, бошқаларнинг йўлини тўснадиган раҳбарлар, бир вақтлар эришган обрўсини пеш қилиб, коллективдан ўзини юқори қўядиган, ёшларнинг ўсиб-улғайишига ғов бўладиган «баобрў» кимсаларга адабиёт кескин муносабат билдириди. Фақат ўз манфаатини ўйлаб, ўз ҳузур-ҳаловати ғамида умр ўтказадиган, илҳом бўлса жамиятга оз бериб, ундан кўпроқ олишга одатланган типлар фош қилинди.

Энг муҳими шундаки, бу хилдаги социалистик ахлоқ нормаларидан чеккага чиққан кимсалар чуқур психологик планда тасвирланадиган бўлди. Бундай пайтларда ёзувчиларимиз ранг-баранг бўёқлардан фойдаланиш йўлларини ўрганиб олдилар. Бошқача қилиб айтганда, улар маҳорат машқини эгаллаб олишди. Шу тўғрисида улар Бутуниттифоқ минбарига чиқиб, ўзбек адабиётининг кенг миқёсда тарқалишига сабаб бўлдилар.

Эркин Воҳидовнинг «Арслон ўргатувчи» номли шеъри кўпчиликка маълум. Бу шеърда эксплуатация оламига хос ахлоқсизлик ўзига хос шаклда фош қилинади. Абдулла Ориповнинг кейинги вақтларда ахлоқ масалаларига бағишлаб ёзилган қатор шеърлари мавжуд. Булар «Қўриқхона», «Учинчи одам», «Шоир ва илҳом», «Илтимос» ва ҳоказолар. Бу шеърларнинг ҳар бирида олам-олам маъно бор.

«Шоир ва илҳом» шеърини олинг. Ифвогар, ҳасадгўйни истаганча сўкамиз. Ҳақиқатда, ўзаро гап-сўзларда, матбуотда ҳасадгўйни ундан олиб бунга қўямиз. Шундай қилиш ҳам керак. Бироқ Абдулла Орипов ўз шеърда ифвогар ва ҳасадгўйларни фош қиладиган, ҳақиқат йўлида собит туришга хизмат қиладиган асар яратди.

Худди шу фикрларни шоир Омон Матжон бошқачароқ шаклда — ёзувчиларга мурожаат шаклида айтади. Омон оламга машҳур ифвогарларни бир-бир санайди. Мана Фарҳодни Ҳисравга банди қилиб бериб ўзи кўздан ғойиб бўлган Ёсуман кампир. Мана ҳис-туйғулар зиддиятини чўққиларга олиб чиқиб ўзини чеккага олган Яго. Мана инсонларни балога қолдириб, бутун бир авлодга чалғитиб, ўзи арши аълога йўл олган Мефистофель. Мана Отабек ва Кумушларнинг кўз ёшларини дарё қилиб ўзини айбсиз айбдор ҳисоблайдиган қўшмачи...

Шоир айтгандек бу хилдаги кимсалар балки кўп эмасдир, балки улар баъзан кўзга ҳам ташлана бормас, балки биз баъзан ўзимизни ҳақ ҳисоблаб уларни назар-писанд ҳам қилмасмиз. Ҳа, гап шунда! Биз уларни назар-писанд қилмаймиз. «Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди» деб ишонамиз. Лекин ҳақиқатнинг бир эгилиши қанчадан-қанча софдил золларнинг соғлигини, баъзан ҳаётини олиб кетишини ўйлаб кўрмаймиз. Яна шу нарса ҳам ойдинки, ифвогар замон зайли билан ўз қиёфасини ўзгартиришга қодир, баъзи ўринларда эса ўзини шу даражада кўрсатадики, унга осонгина ишона қоламиз. Билмаймизки, энг зарур пайтда у усталик билан ўз ишини битказди — қанчадан-қанча фарҳоду ширинлар, отабегу кумушлар унинг қурбони бўладилар!

Шунинг учун ҳам Абдулла Орипов «Жаннатга йўл» номли поэмасида ахлоқ масалаларини кескинроқ қўйди ва муқаммалроқ фикр юритди. Бунинг учун у поэмада мураккаб сюжет яратди, одамларро муносабатларга мурожаат қилди. Тўғри, поэма диний афсона планида яратилган. Бу шунчаки восита: Унда бугунги кундаги ахлоқ ва ахлоқсизлик масалалари чуқур таҳлил қилинади.

Оила ва тарбия масалалари нуқтаи назаридан қараганда Леонид Ильич Брежневнинг «Эсдаликлар» анчагина фикр ва мулоҳазалар уйғотди. «Эсдаликлар» дан маълум бўладики, Леонид Ильич ёшлигидан тортиб бениҳоя ҳалол яшаб, ўсиб, улғайган. У ўсиб, улғайган оила камга қаноат билан қарайдиган, ҳеч вақт ҳаётдан зорланишни билмайдиган, меҳнат қилиб, иш битказишга одатланган оддий ишчи оиласи. Бу оила на ғийбатни билади, на ҳасадни, на бирор қинғир-қийшиқликни.

Қаерда тинч-тотувлик ҳукмрон бўлса, у ерда аҳиллик, қаерда аҳиллик бўлса, у ерда бир-бирларига иззат-ҳурмат. «...Биз ота-оналаримизга ҳурмат ва эҳтиром руҳида ўсганмиз» дейди Леонид Ильич. Отасини у шундай таърифлайди: «Нуроний, одамларга меҳрибон нигоҳ билан боқарди. Ҳамиша саранжом-саришта юрар, уйда соқол-мўйловларини тоза олиб юрар, саришта кийинар, ҳамма ишда батартбикликни ёқтирарди... Ўзининг кадр-қимматини ўрнига қўйиб юрар, муғомбирликни билмас, тўғри сўз, қатъиятли эди».

Инсон тарбиясининг асл негизи бўлмиш ота-она ва фарзандлар орасидаги

муносабат — меҳр-оқибат ўзбек адабиётида анчагина акс эттирилган. «Ўтган кунлар»даги Отабек билан унинг отаси Юсуфбек ҳожи бир-бирларини англашларини, Ойбекнинг «Болалик» асаридagi Муса билан унинг боболари ораларидаги меҳр. Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» романларидаги Ойқиз билан Умрзоқ ота ораларидаги самимият, Назир Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим»идаги оила билан фарзанд ораларидаги уйғунлик, Асқад Мухторнинг «Чинор» романидаги ота билан болалар ораларидаги яқинлик — булар ҳаммаси ўзбек ёзувчиларининг ҳам камолотида оила роли бениҳоя катта эканини англаб иш кўрганларидан дарак беради.

Бироқ Леонид Ильич Брежневнинг «Эсдаликлар»и бу масаланинг нақадар муҳим эканини кўрсатди ва ижодкорлар аҳлини бу масалага эътибор билан қараш зарурлигини яна бир марта таъкидлади.

«Эсдаликлар» ўтган йилнинг ноябрь ойида эълон қилинди. 1982 йил бошларида ота ва онанинг фарзандларга ўғитлари, фарзандларнинг улар олдидаги бурчи хусусида яратилган янги асарнинг туғилишига гувоҳ бўлдик. Бу — Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» номли асари.

Адиб асарини қисса деб атади. Жанр нуқтаи назаридан «Она ҳақида новеллалар» деб аталса, балки тўғрироқ бўлар... Гап номда эмас, албатта. Гап мазмунда, зарур шакл топиб асарга зарур маъно бағишлай билишда. Тўғри, қиссадаги новеллалар ҳам бир хил меъёрга келтирилган эмас — бири кичик, иккинчиси катта, бирида таъсир ихчам, иккинчисида ёйик. Тасвирдаги меъёрнинг ҳар хиллиги ҳам асардаги асосий фикр оқимиغا унча зарар бермаётгандек кўринади.

Муҳими шундаки, қиссанинг ҳар бир бети, ҳар бир жумласи марказида улғунсон — она образи туради. Оналар ҳақида асарлар кўп яратилган. Бироқ ўзбек адабиётида она образи бу даражада тўла, батафсил ва жозибали ёритилган эмас эди.

Қуйидаги дил сўзларига разм солинг: «Юлдуз тўла осмонга тикиламан. Эҳтимол осмондаги энг ёрқин юлдузлар оналарнинг жонидир. Эҳтимол оналарнинг сўнган юлдузлари бирлашиб қуёшга айлангандир...»

Ёзувчи фикрини давом қилдириш мумкин: Эҳтимол қуёшнинг ҳам онаси бордир — ахир у ҳам қачонлардир, нималардандир вужудга келган. Демак она — яратувчи, ҳаётбахш улғун зот. Энг оддий тирик зот ҳам ҳужайранинг бўлинишидан пайдо бўлади. Демак фақат оламга нур ва иссиқлик берадиган офтобгина эмас, тирикликка даъво қиладиган энг ибтидоий жонивор ҳам онасиз ҳаракатга келолмайди. Шундай экан қиссадаги онани улғулаш, унинг олдида тиз чўкиш, таъзим қилиш, фарзандлик бурчини адо этиш табиий ҳол сифатида кўзга ташланади.

Атоқли шоир ва драматург Туроб Тўланинг «Етти зўғора қиссаси» ҳам шу типда яратилган асарлардандир. Қисса эртақ, чўпчак, ривоят ҳикоятлардан иборат бўлиб, унда баъзи афсоналардан ҳам унумли фойдаланилган. Шу хислати билан асар ёш китобхонларга мўлжалланган. Унда она юртимизнинг машҳур бир бурчаги бўлиши Турбатнинг табиати, иқлими, ҳайвонот олами, унинг тарихига тегишли баъзи бир воқеалар тилга олинади ва ёш китобхон тасаввурини бойитишга катта хизмат қилади. Асарда жаҳонгир Амир Темур Хитойга юриш қилганда Турбатда тўхтаб ўтгани, «Исмоил отани «пайғамбар» санаб унинг мақбарасида намоз ўқигани», машҳур шоир Отойнинг мақбараси ҳам Турбатда бўлгани ва унинг Хўжа Аҳмад Яссавийлар билан «бир авлод» экани ҳақида ҳикоялар ўқиймиз. Бу маълумотларга қараганда қиссага материал берган Турбат Урта Осиёнинг маданий бурчакларидан бири бўлиб, бу ерда ўтган машҳур кишилар асарда турли сабаблар билан тилга олинади. Булар қиссада акс этган ҳаётнинг бир томони.

Қиссада ҳаётнинг иккинчи томони ҳам етарли акс этганини кўраимиз. Бу ўтмишга хос бўлган ночорлик, жаҳолат. Асарда ҳаётнинг бу томонини кўрсатадиган воқеалар-эпизодлар анчагина бор. Биз шулардан бири бўлган «Шоди бақироқ» ҳақидаги воқеа таҳлилига батафсилроқ тўхталамиз.

Турбатда Шоди бақироқ деган бир меҳнаткаш одам бўлган. Унинг битта-ю битта туяси бўлган экан. Туя унга узоқ вақт хизмат қилибди, ўлибди. Энди у туяда юриб қиладиган ишларини ўзи бажарадиган бўлибди. У дунё кўрмаган, Турбатдан нарига ўтмаган киши экан. Яқин атрофда қишлоқлар борлигини эшитган, холос. Шоди бақироқ хотинининг маслаҳати билан «дунё кўриш» учун пойи-пиёда сафарга чиқади. Йўл юради, кўп юради, кеч бўлади. Йўлда тунайди. Эрталаб яна йўлга чиқади. Бир қишлоққа бориб етади. Узоқроқдан туриб томоша қилади ва ҳаблидан ўтади: турбатликлар тўғри қилишаркан, ўзларини овора қилмай, қишлоқдан қишлоқнинг фарқи йўқлиги рост экан, нимаси қизиқ, подаси ҳам ўзимизнинг подадан, чангитиб келади оқшом, томлари ҳам таппи босилган, кўчаси ҳам биттагина, одамлари-чи, одамлари? Узимизга ўхшаган шошқалоқ: «Ҳай, сигирни қайтар, ҳай бузоқни ушла...». Ҳаёлан у тасаввур қилади: «Бозори ҳам, расталари ҳам шунақа бўлса керак. Фақат одамлари ўхшамаса керак-да»... қишлоққа қараб туриб борди...»

Шоди бақироқ бу беқиёс ўхшашликдан ҳайратга тушади. Бир-бирларига ўхшаган уйлардан ҳайратланиб, «қарҳолда устаси бир бўлса керак» деган фикрга келади. «Қинғир ўсиб қариган» болаларга эрмак шотутни кўрдию «ёқасини ушлади». «Унинг кўчасида ҳам худди шунақа шотут бор эди». Бир маҳал болалар «дадам келдилар» деб чопиб унинг олдида чиқади, хотини эса келиб ҳуржунини елкасидан олади. Шундагина у далада тунаганида адашиб ўз қишлоғига келиб қолганини англайди.

Эҳтимол бу воқеада нималардир муболаға, нималардир китобхонни ишонтир-

мас. Бироқ алоҳида новелла даражасига кўтарилган бу эпизодда катта ҳақиқат бор. Бу шундан иборатки, Отоийдек улуғ шахс яшаган, Темурдек жаҳонгир кўниб жума намозини ўқиб ўтишни лозим кўрган, не-не улуғ зотлар фахрланадиган бир қишлоқда Шоди бақироққа ўхшаган уфқни битта-иккита қишлоқдан кейин тугайдиган деб ҳисоблайдиган, йўл юриб қай томонга кетаётганини англайбермайдиган, А. П. Чеховнинг Денисини, Абдулла Қаҳҳорнинг Бабарини эслатадиган типлар ҳам бўлган. Ўз навбатида бу тип ўша давр ҳаётидаги қарама-қаршиликлардан дарак беради ва бугунги кун билан ўтмишни солиштириб кўриш имкисиятини тўғдиради.

Қиссада шу хилдаги салмоқдор новеллалар анчагина бор. Тўғри, ундаги ҳамма чўпчуғу эртактлар, ҳикояту ривоятлар бир хилда маънодар эмас. Баъзилари китобхон дилида катта ҳис ва ҳаяжон уйғотадиган даражада жозибадасиз, баъзилари чўзиқ, баъзи ўринларда ишониш қийин бўлган воқеалар тилга олинади. Бироқ, умуман Туроб Тўланинг «Етти зогора қиссаси»даги кўпни кўрган, ўз ўлкасига тегишли ҳикматли ҳикояту ривоятлар ҳазинаси кекса донишманд Бахшулланинг турмуш фалсафалари фақат унинг невараси Тоштемир учун эмас, балки ҳозирги ва келажак ёш авлодлар учун ҳам сабоқ бўла олади.

Яратилган асарларнинг сифати масаласига ҳам партиямиз бепарво эмас. Ҳар бир съезлда, адабиётга тегишли ҳар бир партиявий ҳужжатда бу ҳақда жонкуярлик билан гапирилади. Баъзан ҳаёт талабига жавоб бермайдиган адабий тенденциялар кескин танқид қилинади.

Жумладан XXVI съезлда бу масалага жиддий муносабат билдирилди. Асарни сифатли, ўқишли қилиб ёритмасдан туриб китобхон руҳий оламига таъсир ўтказиш мумкин эмас. Бу масала хусусида кўп гапирилади. Афсуски, азалдан бадий жиҳатдан заиф асарлар яратилаверади. Шу сабабдан заифликка қарши доим бонг уриб туришга тўғри келади. Бу ерда кундан-кунга ўсиб бораётган китобхоннинг диди ҳам ҳисобга олинади, албатта.

Чунки бугунги китобхоннинг саводхонлик даражаси, эстетик талаби юқори эканлиги ҳаммага маълум.

Леонид Ильич сифат масаласига эътиборни жалб қилиб, шундай дейди: «Шу нарса маълумки, хом-хатала, бадий жиҳатдан бўш асар — актуал мазмунни ўзига қалқон деб билмаслиги керак. Асар қаҳрамонлари майда-чуйда ишлар атрофида ўралашиб қолмасдан, ўз мамлакатининг ташвиши билан яшашмоғи, шижоатли меҳнат билан, адолат ва яхшилик тантанаси учун астойдил курашиш руҳи билан йўғрилган ҳаёт кечирмоқлари керак».

Бу гапларда катта маъно бор. Фақат ижодкорлар эмас, балки илм аҳли ҳам бу маънони чуқур англаб олиши керак. Мамлакат ташвиши, «кураш руҳи», адолат ва яхшилик тантанаси позициясидан туриб яратилган асарлардагина бугунги ҳаёт талабига мос пафос бўлиши мумкин.

Гап шундаки, биз адабиётимиз тараққиётини тан оламиз, китобхон дидининг ўсиб-ўлғайганини биламиз ва бу билан фахрланамиз. Бироқ, баъзан-баъзан шоир ва адиларимиз ҳаёт мураккабликларини тўла ва чуқур ўрганмасдан, биринчи таассурот асосида катта-катта ҳажмдаги асарларни ўртага ташлайдилар. Айрим пайтларда ҳаёт материали эстетик жиҳатдан қайта ишланмайди, қайта қалб призмасидан ўтказилмайди. Бошқача қилиб айтганда, воқеалар ёзувчининг маълум бир мустаҳкам концепцияси деб аталмиш қизил ипга тизилмайди. Натижада китобхон кўриб-билиб юрган воқеаларни жўнгина қайд қилиб ўтабериладиган асарлар пайдо бўладики, булар ўқувчини ҳаяжонга солмайди, демек, унинг руҳий оламига таъсир этмайди. Китобхонга таъсир қилмайдиган асарлар адабиёт олдидан турган вазифаларни бажаришга ожиздирлар. Афсусланадиган яна бир жой шундаки, бу хилдаги хом-хатала асарлар кўп томлик юбилей нашрларига ҳам киритилади.

КПССнинг XXVI съезд материалларида адабиёт ва санъатда ғоясизликка, дунёқараш масаласида лоқайдликка йўл қўймаслик масалаларига алоҳида эътибор берилди. Шу кунларда «планетамиз нотинч» бир ҳолатда турган пайтларда, социалистик тузум душманлари активлашган бир даврда синфий позициямизни мустаҳкамлаб бориш ҳаёт заруратидир. Бу фақат адабиёт ва санъат ижодкорларигагина эмас, шу билан баробар адабиётшунос ва санъатшунос мутахассислар олдидан турган муҳим вазифадир.

Маълумки, адабиёт ва санъатнинг ҳаёт материали фақат замон эмас. Узоқ ва яқин ўтмиш тарих воқеалари ҳам ҳамиша адабиёт ва санъат объекти бўлиб келган. Гап бу ерда тарихий материални замон хизматида бўйсундира олиш, тарих воқелиги орқали ёшларни коммунистик руҳда тарбиялай билишидадир.

Кейинги пайтларда адабиёт ва санъатда тарихий афсонавий мавзуга эътибор яна кучайди. Бу табиий ҳол эканини тушуниш керак. Чунки минг-минг йиллик тарихимизда ҳали ҳам санъат ва адабиёт мулкига айланмаган нуқталар кўп.

Леонид Ильич Брежневнинг 1981 йил 9 майда Киевда сўзлаган нутқида «Тарихий ўтмиш билан бугунги ҳаёт алоқасини англаш, ўтмишнинг энг яхши анъаналарини ўзлаштириш, уни халқ мулкига айлантира бориш»¹ олдимизда турган вазифалардан бири сифатида таърифланади. Леонид Ильич ўзининг «Эсдаликлар»ида ҳам бу масалага яна бир бор тўхтаб:

«Ҳозирги кунларни тушуниш ва унинг қадрига етиш учун инсон ўтмишини яхши билиши керак»,— дейди.

¹ «Правда», 10 май, 1981 йил.

Шундай экан, биз тарихимизга, хусусан унинг бугунги ҳаётимиз билан боғланган нуқталарига алоҳида муҳаббат билан қарашимиз зарур. Бу жиҳатдан адабиёт ва санъатда анчагина ишлар қилинганини ҳам назарда тутиш керак.

Кейинги йилларда ўзбек адаблари қатор тарихий роман, қисса ва драмалар яратдилар. Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи китобхонлар орасида кенг тарқалди. Бу роман Бутуниттифоқ китобхонларига ҳам манзур бўлди ва баъзи бир хорижий тилларга таржима қилинди. Кейинги пайтларда тарихий мавзуда яратилган романлардан яна бири Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи бўлиб, бу асар ҳам китобхонларнинг сеvimли китобига айланди. Адиб бу асари учун Ҳамза номидаги давлат мукофоти билан тақдирланди. Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи, Уйғун ва Иззат Султоннинг Абу Али ибн Сино ҳақидаги драмалари тарихнинг бизга номалум қирраларини очиб беришга бағишланган.

Адабиёт ва санъатда тарихни ўзлаштиришнинг ҳар хил йўналишлари бор. Булардан бири тарихий фактларга қатъий риоя қилиш, иложи борича уни ўз ҳолича акс эттиришда намоён бўлади. Мирқарим Осим, Пиримқул Қодиров яратган тарихий асарлар кўпроқ шу хилдаги йўналишда бораяпти.

Тарихий мавзуга қўл ураётган бошқа баъзи бир адиблар борки, улар тарих руҳини сақлаган ҳолда бадий тўқимага кўпроқ ўрин беришади ва тарихий материални «қайта бичиб-қайта тикиш» йўли билан асарнинг бадий қувватини оширишга ҳаракат қилади. «Улуғбек хазинаси», «Меъмор» ҳамда Худойберди Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» номли романлари шу планда яратилгандир.

Ўзбек адабиётида тарихни қайта яратишнинг Абдулла Қодирий, Садриддин Айниилар бошлаб берган бошқа бир усули ҳам бор. Бу маълум бир тарихий шахс ҳаётига бағишланмасдан, ўтмиш тарихимизнинг маълум бир даврини тўқима образлар воситасида объектив акс эттириш йўлидир. Тажрибали адабимиз Назир Сафаровнинг «Момақалдироқ» романини шу йўналишда яратди.

Бугунги адабиёт тажрибаси шуни кўрсатаптики, тарихий мавзуда қалам сурган ёзувчи ўзига катта эрк бериб, давр колоритидан чекинмиши яхши натижага олиб келавермас экан. Адибимиз Ҳамид Фулом «Машраб» ҳақида янги роман эълон қилди. Роман мавзуси актуал ва қизиқарли, албатта. Бироқ Ҳамид Фулом ўз даври ҳаётини тасаввуф позициясидан туриб фош қилган, бойлар, зодагонлар, руҳонийлар устидан кулиб, уларни масҳаралашга журъат этган демократик тенденциядаги Машрабнинг зиддиятларга тўла образини ишонарли тасвирлай олган эмас. Бунинг устига у Машрабни кўпроқ сунъий равишда тўқилган ишк-муҳаббат саргузаштлари билан юрган пассив кимса сифатида гавадалантирадики, бунга фақат афсусланиш мумкин, холос.

Шоир Эркин Воҳидовнинг «Рўҳлар исёни» достони шоир бурчи, инсон масъулияти, фидойилик мадҳи ҳақида ёзилган асар. Достоннинг биринчи бетларидеёқ шоир дардларнинг ичида энг «бедавоси» истибдодга қарши истеъдод дарди эканини таъкидлайди. Куйни, ғазални «одамзоднинг дарди, эзгу армони» деб билади у. «Зўр истеъдод, тошқин илҳом нега ҳалқ ўтса чекиб фарёд?», «Шоир номи сенга чега, элинг ётса дардга тўлиб?», «Нега ташбехларнинг бўлмаса эл ғами — дардинг?» Булар Эркин Воҳидовнинг Назарул Ислом образи орқали шоир бурчи ҳақида илгари сураётган нидоларидек жаранглайди.

Эркин Воҳидовнинг «Рўҳлар исёни» достонини тўла таҳлил қилиш вазифасини олдимизга қўйганимиз йўқ. Айтмоқчимизки, тарихий мавзуга қўл уриб у ҳақда асар ёзиш учун адиб ва шоирда улуғ мақсадлар, чексиз ғоялар бўлиши керак. Бордию бу улуғ мақсад, чексиз ғояларни акс эттириш учун ҳаёт материали жавоб беролмайдиган бўлса, баъзи бир ижодкорларимиз сингари тарих руҳига тўғри келмайдиган, китобхонга таъсир ўтказа олмайдиган воқеаларни сунъий равишда тўқиб, асарга киритабериш яхши натижа бермайди. Ҳамма гап ижодкор санъатига, унинг маҳоратига боғланади. «Рўҳлар исёни» шуни кўрсатадики, ҳатто вақт ҳамда макон нуқтаи назаридан ҳам яқин бўлмаган тарихий воқеаларни ҳам санъаткор бир-бирига боғлаб, зарур ғояни ифодалаш мумкин экан.

Кейинги пайтларда ўзбек адабиётида тарихий мавзунини акс эттириш соҳасида жанр ранг-баранглиги ҳам кўзга ташланапти. Барот Бойқобилов улуғ аждодимиз Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва ижод дардлари хусусида шеърини роман яратди. Ёш адиблар ҳам тарихга бепарво эмас.

Турли ҳикоялар, қиссалар, саргузашт романлар билан ёш китобхонларнинг муҳаббатини қозонган Худойберди Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» номли янги тарихий романи китобхонлар қўлига бориб етди.

Роман материал ва услуб жиҳатидан ҳам бошқа асарлардан катта фарқ қилади. Ёзувчи ўтмиш тарихий материални, реал шахс тасвирини мурожаат этади.

Худойберди бу асар билан Назир Сафаров, Мурмуҳсин сингари ўзбек романчилиги географияси уфқини анча кенгайтди. Асар воқеалари Самарқанд атрофларида, қисман ҳозирги Қарши, Бухоро областлари территориясида рўй беради.

Мазкур романнинг сюжети, унда акс эттирилган тарихий ҳақиқат ва бадий тўқима асослари шуни кўрсатадики, адиб узоқ йиллар давомида Намозга тегишли тарихий ҳужжатларни, даврнинг ижтимоий ва сиёсий ҳолатини қўл билан ўрганиб, танланган давр ҳақида ҳаққоний хулосалар чиқариши мумкин бўлган даражага етгандан кейин қўлига қалам олибди.

Тарихий маълумотларга қараганда, асарнинг бош қаҳрамони — Намоз Пиримқул (1865—1907 йиллар) Самарқанд атрофидаги қишлоқларда яшаган, маълум вақтлар давомида ўзига хос йўллар билан тенгсизликка қарши курашган — етим-есир, камбағаллар ғамида ҳаётини фидо қилган. У анча билимдон ва дунё кўрган йигит,

улуғ рус халқи ҳаёт тарзи билан яқиндан таниш. Баъзи бир тахминларга қараганда унинг фаолияти ўша вақтлардаги революцион ҳаракатлар билан ҳам қай даражада-дир боғлиқ бўлган.

Романда тасвирланишича Намоз ҳаракати билан социал-демократлар, шахсан шу даврда Самарқандда бу ҳаракатга раҳбарлик қилган Морозов қизиқади. Социал-демократлар қизиқишини пайқаб Намоз ҳам улар томон интилади. Бироқ Намоз ва унинг сафдошлари социал-демократлар программасини дарров тушуниб ололмайдилар.

Бу факт шуни кўрсатадики, революцион ғояни англаш учун Намознинг ўзида маълум даражада мойиллик бўлса ҳам у бошқараётган йигитлар бу ғоялардан мутлақо узоқда эди. Бошқача қилиб айтганда, улар бу гапларни тушунишга ҳам мутлақо тайёр эмас эдилар. Бунга вақт керак эди. Намозчилар ҳаракати вақт билан ҳисоблашадиган ҳаракат эмасди.

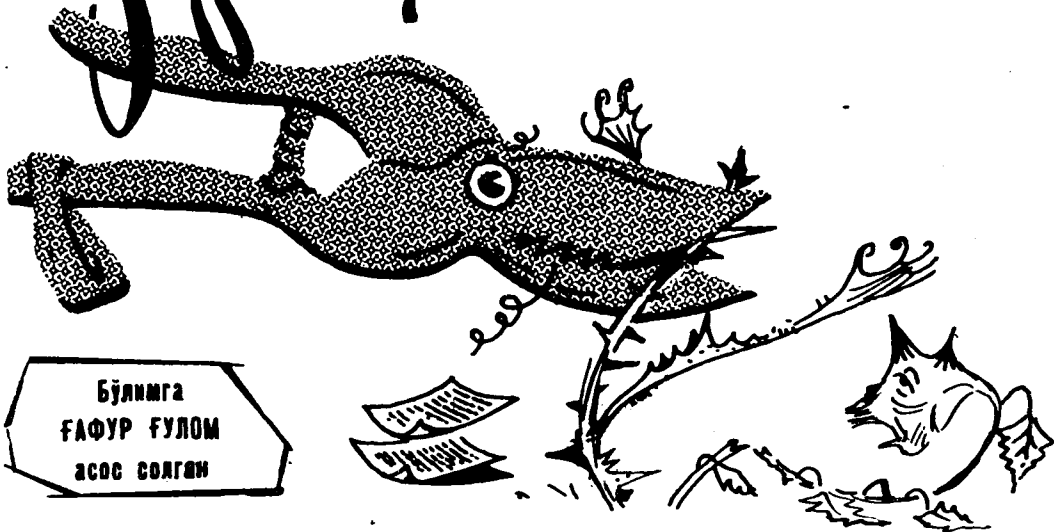
Муаллиф Намоз образини алоҳида муҳаббат билан тасвирлайди. Бу йўлда ёзувчи сўз бўёғини аямайди. У халқ оғзаки ижодида ва ёки афсоналарда кўп учрайдиган маънодор ибораларни анчагина ишлатади. У «булутдек баланд», «кўкракларини кенг», «қўлларини узун», «биллаклари йўғон» — «биттаси чақалоқнинг белидай келади», «бўйи дароз», «пешонаси дўнг», «панжалари баркашдек», наъра тортганда хонанинг шипи кўтарилгандек бўлади ва ҳоказо.

Намоз кўпгина мушкул ҳолатлардан ҳам халқ эртак ва дostonларидаги ботирлар сингари бемалол чиқиб кета олади. Бундай пайтларда адиб образини реалликдан бир оз юқори кўтаради ҳам. У таҳликага тушган пайтларда паҳса деворни тешиб ўта олади, от устида ўн газлик жардан сакрай билади... Булар деталлар, албатта. Асосий масалага келганда эса — халқ қасоскори образини эса қоларлик шаклда яратиш, унга нисбатан китобхон муҳаббатини уйғотиш масаласида — бу бўёғдорлик адиб мақсадига, реалистик образ яратиш принципларига зид келмайди.

Намоз зулмга қарши курашди. Лекин бу даврда ҳали революцион вазият пишиб етилмаганди. Шу сабабдан Намоз эришган баъзи ғалабалар вақтинчалик эди. Шу боисдан у тез-тез қарши зарбаларга учраб турар эди. Бундай пайтлардаги фожиавий ҳолатлар ҳам романда ўз аксини топган. Намоз ҳаракати кескин мағлубият билан тугалланади. Бу ҳол ҳам тарихий, ҳам бадий ҳақиқат сифатида романда тўғри акс эттирилган.

Хулоса қилиб айтиш керакки, кейинги йиллардаги адабиётимизнинг тараққиётини баъзан-баъзан пайдо бўладиган хом-хатала ёзиб, пала-партиш эълон қилинадиган асарлар, ўртамиёна қисса ва романлар белгиламайди. Юқорида қайд қилганимиздек, адабиётимиз йилдан-йилга ҳаётнинг кескин зиддиятларини партиявийлик позициясидан туриб акс эттирадиган ғоявий етук, бадий мукаммал асарлар ҳисобига бойимоқда. Л. И. Брежнев сўзлари билан айтганда, адабиётимизда «Янги тўлқин мавж урмоқда». Бу катта қудратли тўлқин. Биз адабиётимиз тараққиётида мавж ураётган мана шу тўлқин билан фахрланамиз. Яна шу нарса ҳам аниқки, социалистик реализм адабиётининг назарий асослари борган сари мустаҳкамланмоқда, унинг бош принципи — ленинча партиявийлик ва халқчиллик, ҳаққонийлик янги босқичга кўтарилиб бормоқда.

Тўхташ

Тўхташ Ашуров

ШОИР ВА ЭГРИ

Бировлар: «Шоирлар ҳар сўзини пулга сотади», деса, баъзилар: «Э, бекор гап, шоирлар ёзган шеърларининг ҳар бир ҳарфига ҳақ олади, улар билан ҳазиллашиб бўлмайди», дейишади.

— Ҳарфига қанчадан тўларкин-а?!

— Адашмасам, катта шоирларга беш, ёшларига бир ё уч сўмдан.

— Уҳ-ҳў, унда шоирларнинг тиш кавлагичидан тортиб, супургисигача тиллодан экан-да.

Бу гаплар Карим Эгрининг ҳам юрагига ғулғула солди. «Унақа бўлса кирганга яраша шоирларникига ўғирликка кириш керак экан. Ҳеч нарса ололмай, қўлингга фақат супургисининг сопи илинса ҳам палон пул».

Карим Эгрининг маҳалласида энди биринчи китоби чиққан Каломий деган шоир яшарди. Карим ўшани кузата бошлади. Ўғри анойилардан эмасди. У аввал шоирнинг китобини топди. Йўқ, ўғри китобни ўқиш учун эмас, шоир қанча даромад қилганлигини ҳисоб-китоб қилиш учун олди. Бир пана жойга бориб, ҳисоблашга киришди. Қараса, ҳарфларни оғзаки санаб бўлмайдиган. Уйига келиб қўлига қоғоз, қалам олди. Бу ҳам осон иш эмас экан. У тушгача ҳарф санайвериб терлаб-пишиб кетди. Чуқур уф тортди:

— Ҳайрият-э! Адашмасам, китобда юз мингдан ортиқ ҳарф бор экан. Ҳў-ҳў. Энг арзон нархда тўлаганда ҳам шоир юз минг сўм олибди. Яна газета-журналларда чиққани, радиода ўқигани қанча. Яқинда телевизорга чиқиб ҳам беш-олтита шеър ўқиди. Афсуски, уларнинг ҳарфларини ҳисоблашнинг иложи йўқ. Ҳа, менга бу ёғи ҳам етади. Шунча пулни олиб, яна ҳеч нарса кўрмагандек юришини қаранглар-а. Шоир дегани шунчалар ҳам камтар, ичимдан топ бўладими, ё тавба! Узи, қўлингдан келса, бу дунёда шоирлик қилиш керак экан.

У ёш шоирнинг уйига ўғирликка тушишга аҳд қилди. Турли план-

лар тузиб чиқди. Ҳатто шунча пулни ўғирлаш бахтига эришган тақдир-да уларни қаерга яшириш йўлларини ҳам ўйлаб қўйди.

Чироқлар ёнди. Осмонда юлдузлар чамани пайдо бўлди. Ҳозир ой ҳам, юлдузлар ҳам унинг кўзига хунук кўриниб кетди. Чунки улар ўғрини масхаралаётгандай ёрқинроқ чарақлар, ҳаммаёқ кундуздек ёруғ эди.

Тун яримдан оққан. У шоирнинг ҳовлисига девор ошиб тушди. Паналаб уйга яқин келди. Қизиқ, ярим кечадан ўтган, ҳамма ширин уй-қудаю, шоир уйғоқ эди. У шеър ёзар, ўчирар, яна ёзар, ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юрар, ўқир, яна ўтириб ёзарди. Баъзида бир қўлида қоғоз, бир қўлини баланд кўтариб қандайдир ҳаракатлар қилади. Яна бошини чангаллаганча ўтириб қолади...

Ўғри шоирнинг ухлашини роса кутди. Лекин шоир ҳали-бери ухлайдиганга ўхшамасди. Тонг яқинлашяпти.

— Бугун бўлмади, эртага қолдириш керак,— деди ўғри. У аста чиқиб кетди. Ўғри тўрт кунгача девор ошиб шоирникига қатнади. Ҳамманинг чироғи ўчиқ, фақат шоирнинг хонасида сира чироқ ўчмайди. Қани энди у ухлай қолса. Ўғрининг тоқати тугади... «Йўқ, бугундан қолдириб бўлмайди. Кутаман...» Ўғри шоирнинг ишлашини, дамба-дам ўрнидан туриб, овоз чиқариб шеър ўқишини таажжубда кузатиб турди. Кейин шоирнинг деразаси тўғрисидаги тутга суяниб ўтирди, ширин уйқу элтиб мудрай бошлади.

Шоир янги шеърини битирди. У ҳаяжонланганидан қувониб, ўзини қаерга қўйишни билмасди. Қани энди бирор ҳамроҳ бўлса-ю, шеърни иссиғида ўқиб бериб, ҳумордан чиқса!..

У хонага сиғмай, ховли сари юрди. Оппоқ тонг ёришиб қолибди. Қараса, биров тутга суяниб ухлаб ўтирибди. Кўзига иссиқ кўринди. Лекин қаерда кўрганини эслай олмади. Шоир ўйлади:

— Шеърят мухлиси экан, шеър тинглаш ниятида кирган бўлса керак. Ишлаётганимни кўриб, шеър ўқиётганимни эшитиб, ҳалақит бергиси келмай, кута-кута ухлаб қолибди, бечора. Охори тўкилмаган шеъримни унга ўқиб бериб, бир хурсанд қилай!

Шоир ўғрини аста туртди. Ўғри чўчиб уйғонди.

— Мен, мен у... У... У... (Ўғри эмасман демоқчи) деди тили қалдираб. Шоир эса унинг «У, У, У»сини ўқийверинг, маъносида тушунди.

— Илтимос қилмасангиз ҳам ҳозир ўқиб бераман. Шеърятнинг ашаддий мухлиси эканлигингизни кўзларингиздан кўриб турибман,— деди шоир. Сўнг янги шеърини ўқий бошлади. Ўғри анграйганича тингларди.

— Қалай? — деди шоир.

— Ях-ях, яхши,— деди ўғри аранг.

Шоир Қаримни нонуштага таклиф қилди.

Хайрият, пайқамабди,— деди ўғри қўрқа-писа кўнаркан.

Улар қаттиқ нон билан нонушта қилишди. Ўғри атрофга назар ташлади. Уйда қўлга илингулик бирор қимматбаҳо нарса кўринмасди.

— Бу дейман, шеърга қанақа ҳақ тўлашади. Ҳар бир ҳарфига дейишади, ростми?

Шоир кулди.

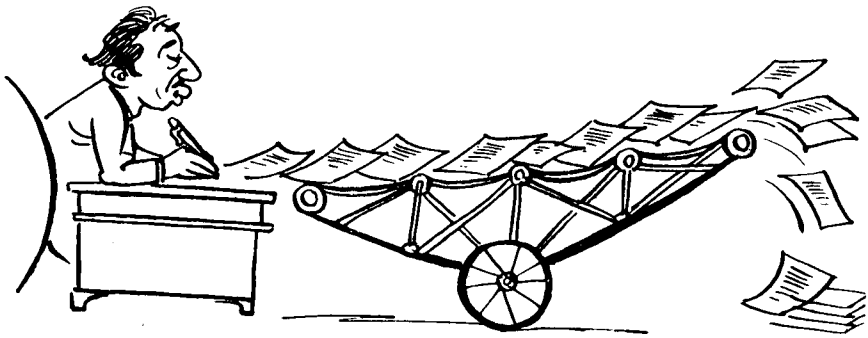
— Э, пулини ўйлаган бу даргоҳга киролмайди. Пул учун ёзган одамдан шоир чиқмайди.

Шоир ўғрига шеърнинг дардини, ташвишини, завқу лаззатини тушунтирди. Унинг гаплари ўғрига қаттиқ таъсир қилганди. Шоир янги китобига дастхат ёзиб Қаримга тақдим этди.

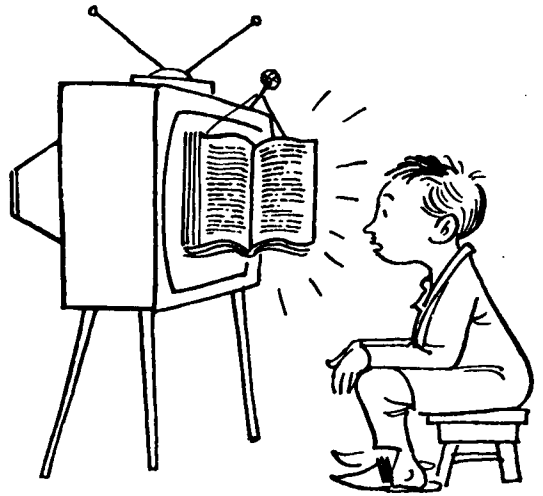
Ўғри шоирнинг уйидан қандайдир бошқача бўлиб чиқди.

— Бугундан бошлаб ўғирликни ташлаганим бўлсин,— қасд қилди у.

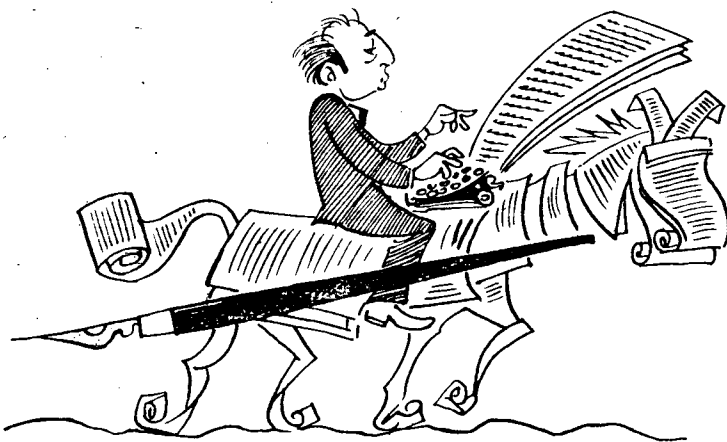
Орадан анча вақт ўтди. Шоир янги дoston ёзиш мақсадида Андижон сув омборига борди. У Қаримни шу ерда, бетон қуяётганлар сафида учратди.

Сўзсиз сурат.

Сўзсиз сурат.

Қишлоқларни айланиб қайтди...

А. Холиқов
чизган расмлар.

ЕШЛАР БИЛАН СУҲБАТ

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи қошидаги Ҳамид Олимжон номли Адабиётчилар уйи 14 апрель куни республикамизнинг оқсоқол адиблари, ёш ижодкорлари билан гавжум бўлди. Бу йиғинда партия ва ҳукуратимизнинг ижодкор ёшлар билан ишлаш тўғрисида ғамхўрона қароридан кейин қандай ишлар амал топганлиги, ёшлар ижодининг бугунги аҳволи ва ўзига хос муаммолари борасида фикр юритилди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раҳбарияти, таниқли ва тажрибали адиблар, матбуот ва нашриёт идораларининг масъул ходимлари билан ёш ижодкорларнинг бу учрашуви самимий, очиқ, жонли руҳда ўтди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзи секретари Ўктам Усмоновнинг кириш сўзидан кейин бир неча ёш ёзувчи, шоир ва таниқдчилар минбарга чиқиб, ўзларининг ижодларига, ҳаётларига, ишлаш шароитларига бевосита боғлиқ масалалар хусусида сўзладилар. Учрашув сўнгида Сарвар Азимов сўзга чиқиб, бу йиғиннинг моҳияти асосан ёш ижодкорларнинг дилдаги сўзларидан, ижодий режаларидан хабардор бўлиш эканини, уларнинг ижоди ва ҳаётига оид ҳамма масалалар, шубҳасиз, ижобий ҳал қилинажга ҳақида гапириб, энг асосийси — ёшлар мустақкам партиявий позицияда туриб ҳалол ижод қилишлари, Иттифок, бутун дунё миқдосига таниладиган кучли асарлар яратишга ҳаракат қилишлари ва бунга эришишлари кераклигини таъкидлади.

ҚАРДОШЛИК УЧРАШУВЛАРИ

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бадий адабиётни пропаганда қилиш бюроси СССР ташкил этилганлигининг 60 йиллиги олтидан қардош республикалар иштирокида мушоиралар уюштироқда.

Яқинда тожик қаламқашларидан бир гуруҳи — Рудакий номидаги Тожикистон ССР Давлат мукофоти лауреати ёзувчи Жалол Икромий, таниқли шоира Гулчеҳра Сулаймонова ва шоир Бозор Собир Бухоро область меҳнатқашлари ҳузурида бўлиб, китобхонлар билан учрашдилар. Айниқса, Бухоро хотин-қизлар билим юртида, Свердлов район маданият саройида бўлиб ўтган учрашувлар қардошлик байрамга айланиб кетди, адабиёт мухлисларида ўчмас таассурот қолдирди.

Шунингдек, ўзбек ёзувчилари ҳам Тожикистон ССР Ленинобод области меҳнатқашларининг меҳмони бўлишди. Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреати Пиримқул Қодиров, шоир Зоҳиджон Обидов, республика Ле-

нин комсомоли мукофоти лауреатлари Ҳусниддин Шарипов, Ўткир Ҳошимов Эътибор Охунова, Гулчеҳра Нуруллаева, Ойдин Ҳожиёвалар областнинг турли районларида бўлиб, китобхонларга республика меҳнатқашлари амалга ошираётган улкан бунёдкорлик ишлари ҳақида, ўзбек ёзувчиларининг янги асарлари хусусида сўзладилар. Ўзларининг янги асарларидан намуналар ўқиб бердилар.

Қардош ёзувчиларнинг бундай учрашувлари давом эттирилади.

ЯНГИ ЛАУРЕАТЛАР

Болгария Халқ Республикаси ҳукумати қарорига мувофиқ Христо Ботев номидаги Халқаро мукофот билан XX асрнинг тўртта тараққийпарвар шоири — Рафаэль Альберти (Испания), Аҳмад Сулаймон ал-Аҳмад (Сурия), Расул Ҳамзатов (СССР) ва яқинда вафот этган Мирослав Крлежу (Югославия) тақдирланди.

Маълумки, болгар халқининг буюк шоири ва инқилобчиси Христо Ботев номидаги Халқаро мукофот инқилобий шеърият ва публицистика ривожига алоҳида ҳисса қўшаётган жаҳоннинг энг илғор шоирларига берилди. БКП МК Бош секретари, Болгария Давлат Совети Раиси ўртоқ Тодор Живков мукофотларни эгаларига топширди. Рафаэль Альберти, Аҳмад Сулаймон ал-Аҳмад, Расул Ҳамзатов ҳам мукофотни олар эканлар, сўзга чиқиб, фақат инқилобий тараққиётга хизмат қилган ижодкорларга бериладиган бу мукофот билан фахрланишларини айтдилар.

ЗВЕЗДА ВОСТОКА

ИЮЛЬ СОНИДА

Журнал таниқли ҳарбий адиб Владимир Карповнинг генерал Петров ҳақидаги «Саркарда» деган ҳужжатли қиссаси билан очилади. Наср ихлосмандлари бу сонда Шаҳодат Исахонова ва Николай Красильниковнинг янги ҳикояларини ўқишлари мумкин.

Шеърият бўлимида Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг янги таржима қилинган шеърлари, шунингдек, Т. Ҳамид, И. Арсеньев, В. Лешченко шеърлари босилган.

В. Соколовнинг «Қора қоялар ғаройиботи» деган публицистик асари Ўзбекистон ҳақидаги йўл хотираларидан иборат. А. Узелский, С. Татурнинг шу сондан ўрин олган очерклари ҳам ўқувчиларни бугунги ҳаётнинг муҳим, долзарб нуқталари билан таништиради.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир Сафаровнинг «Жанговар куйчи» деган адабий мақоласи Совет Иттифоқи Қаҳрамони, ёзувчи Владимир Карпов ижодига бағишланган.

Журналнинг «Хорижий Шарқ ёзувчилари» рубрикаси остида чет эл адибларининг ҳикоя ва шеърлари, «Саргузашт — фантастика» рубрикасида эса инглиз ёзувчиси Агати Кристининг «Уч пардали драмажи» берилган.

МУНДАРИЖА

Тўлепберген Қаипбергенов. Кўз қорачиғи. Роман	3
Шукур Қурбонов. Беҳзод Достон	66
ПУШКИНХОНЛИК	
Туроб Тўла. 1949 йил, июнь	86
А. С. Пушкин. Оздирмагил ақлдан асло. Шеърлар	87
ҲИКОЯЛАР	
Эркин Аъзамов. Турмуш	88
Шаҳодат Исахонова. Ютуқ	98
ШЕЪРЛАР	
Толиб Йўлдош. Шафақлар	102
Баҳор Холбекова. Олам тиниқ	104
Дилором Тожиева. Муҳаббат	104
ЯНГИ ТАРЖИМАЛАР	
Павел Вежинов. Тўсиқ. Қисса	105
Низомий Ганжавий. Ғазаллар	164
Николас Гильен. Сабас. Шеърлар.	167
САНЪАТ	
Иброҳим Аҳмедов. Ёш авлоднинг орденли театри	168
ОЧЕРК	
Ҳожиакбар Шайхов. Ота ўғити	173
ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ	
Комил Яшин. Ижодий навқиронлик	181
Андрей Иванов. Тўлин ой нурига ғарқ бўлган тунда. Шеърлар	182
Александр Зирин. Қардошлик йўлидаги фаолият	183
Наим Каримов. Илм йўлида	184
БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ	
Раҳматулла Иноғомов. Бахт куйчиси	185
Янка Купала. Кимлар келади? Шеърлар	187
Бердиали Имомов. Жўшқин эди юраги	189
ТАҚРИЗЛАР	
Улуғбек Раҳимов. Юракдан чиққан садолар	191
Маҳмуд Сатторов. Сиз эшитмаган қўшиқлар	192
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Матёқуб Қўшжонов. Адабиётда замонавийлик ва партия- вийлик	194
ГУЛҚАЙЧИ	
Тўхташ Ашуров. Шоир ва эгри	203
Маданий ҳаёт	206
«Звезда Востока» июль сониди	206

Бош редактор Ҳ. АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: С. АЗИМОВ, Н. ВЛАДИМИРОВА, Ж. ЖАБ-
БОРОВ, ЗУЛФИЯ, Т. МАЛИК (масъул секретарь), МИР-
МУҲСИН, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор
ўринбосари), У. НОРМАТОВ, А. ОРИПОВ, И. РАҲИМ,
Т. ТУЛА, УЙҒУН, У. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Р. ФАЙ-
ЗИЙ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУ-
ҲАМЕДОВ, И. ЮСУПОВ, Н. ҚОБУЛ, Ҳ. ФУЛОМ.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)

Орган Союза писателей Узбекистана

№ 7

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент—1982.

Рассом Э. Рўзиев. Тех. редактор М. Аҳмедов. Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қай-
тарилмайди.

Журналдан олинган материалга, «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши
шарт.

Теришга берилди 30.04.82 й. Босишга рухсат этилди 29.06.82 й. Р-02054. Қоғоз
формати 70×108¹/₁₆. Қабарик босма. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55.
Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 190134. Заказ 3292.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи» 1982.

Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 332181.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА
АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.